ISSN2395-0366

भावमाला

वर्ष-५ वे, अंक-१८, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१८

• संपादक - प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे •

अंतरंग

- **शोध निबंध-**
  - १) संशोधन पद्धती स्वरूप आणि साहित्य संशोधन - स्मृतिशेष प्रा. डॉ. रामदास इंगळे
  - २) मराठी भाषेची उत्पत्ती काळाचे संशोधन - प्रा. डॉ. संतोष चतुर
  - ३) ग्रामगीतेतून वं. राष्ट्रसंत तुकडोजींचा महिलोन्नतीचा विचार - गुलाब सोनोने
  - ४) डॉ.ज.पा.खोडकेंचे चौदावे पुस्तक 'विद्वत्भाष्य' -प्रा. डॉ. प्रल्हाद वावरे
- **परिक्षणे-**
  - १) वास्तवाचे भान टिपणारी कथा : 'उंबरा' - प्रा. डॉ. वर्षा चिखले
  - २) वऱ्हाडी साहित्य प्रतिभेचा हुंकार:'आकाशमाती' - का. रा. चव्हाण
  - ३) पाणीबाणी : भीषण जलसमस्येची हृदयस्पर्शी भावमात्रा - विनय मिरासे 'अशांत'
- **ललितबंध-**
  - १) जिकडे तिकडे चोहीकडे...भीतीच 'भीती' गडे...! - प्राचार्य बसंत बिरादार
  - २) सिंगल ऑल द वे.... - माधव गवाणकर
- **कथा-**
  - १) गोठाण.... - प्रा. डॉ. प्रल्हाद वावरे
  - २) दोन छोट्या बोध कथा संकलित 'आदर्श प्रशासक' व 'योग्य निवड' - जलवर्षा
- **कविता-**
  - १) बाप - प्रा. सुनिल तोरणे
  - २) भूकेला ठार कर - सु. पु. अढावकर
  - ३) क्षण तुझ्या आठवाचे - रवींद्र जवादे
  - ४) फुलराजा - सु. पु. अढावकर
  - ५) धग - संदीप धावडे
  - ६) हाव - विजय बिंदोड
  - ७) गझल - निशा डांगे
  - ८) मोबाईल फॅड - विशाल कन्हेरकर
  - ९) जीवनमार्ग - पवन जाधव
  - १०) महाराणा प्रताप (हिंदी) - ओंकार मनिष व्यवहारे
  - ११) एकाकी - राजाराम बनसकर
  - १२) भूक - प्रमोद भागवत
  - १३) गवसल्या दाही दिशा - सुनिल बावणे
  - १४) दुनिया - वैशाली गावंडे-उल्हे
  - १५) अनाहूत - मिनाक्षी किलावत
  - १६) माझे हृदगत - राजेंद्र घोटकर
  - १७) गोंगडी - उमाकांत काळे

हा अंक प्रकाशक, मालक प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे यांनी निलेश प्रिन्टर्स, आठवडी बाजार, पुसद येथे छापून ग्रीन पार्क क्र. १ येथे खाजगी वितरणासाठी प्रकाशीत केला. या त्रैमासिकातील लेखकांनी लिहिलेल्या मतांशी संपादक, मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व वादविवाद पुसद न्यायालयाअंतर्गत राहील.

वास्तवाचे भान टिपणारी कथा : 'उंबरा'

- प्रा. डॉ. वर्षा चिखले

'उंबरा' हा प्रा. देवबा शिवाजी पाटील यांच्या अलिकडे प्रसिद्ध झालेला कथा संग्रह वाचायला मिळाला. इलेक्ट्रॉनिक्स विषयाचे प्राध्यापक असून त्यांनी बरेच साहित्यप्रकार हाताळलेले आहेत. याबद्दल अभिमान वाटतो. साहित्याबद्दल त्यांचे प्रेम, लेखनाची आवड भाषेचे ज्ञान, सामाजिक भान, वास्तव रेखाटन इत्यादी त्यांच्या लेखनामधून प्रकर्षाने जाणवते.

'उंबरा' या कथासंग्रहात एकूण नऊ कथा आहेत. प्रत्येक कथा वास्तवाला भिडलेली आहे. नव्हे ग्रामीण भागातील समस्या, समाजातील विदारक सत्य, अलीकडील तरूणांची बदललेली मानसिकता, टाईमपास जीवन इत्यादीवर प्रकाश टाकताना दिसतात. डॉ. शोभा नाफडे म्हणतात- ''केवळ चटपटीत, मनोरंजक व आकर्षक असे हे कथालेखन नसून ते वाचकाला अंतर्मुख करते.'' हे विधान या कथा वाचल्यावर प्रत्ययास येते.

'हातचे सोडून पळतीच्या मागे' या कथेत सुरवातीला ग्रामीण भागातील पार्श्वभूमी खेड्यातील पहाट, शेतकऱ्याचे आपल्या जित्राबावरचे प्रेम, प्रत्येक घटनेतून हुबेहुब साकार केले आहे. सद्यस्थितीत शेतकऱ्यांची परिस्थिती स्वत: विश्वनाथ अनुभवत असल्याने आपली मुलगी शेतकऱ्याला द्यायची नाही. नोकरी वाल्यालाच द्यायची असे मनोमन ठरवितो आणि बोलूनही दाखवितो की, शेतकऱ्या सारखे अस्मानी, सुलतानी संकटे नोकरदारावर येत नाहीत. त्यांचा दर महिण्याचा पगार हातात येतो. म्हणजे त्यांचे जीवन सुखी असते. या प्रलोभनापायी तो 'कमल' ला (मुलीला) वावर विकून, कर्ज काढून खाजगी कंपनीत नोकरी करणाऱ्याला देतो परंतु त्याची फसवणूक होते. हे जेव्हा कमलकडून समजते तेव्हा 'हातच सोडून पळतीच्या मागे' लागल्याने विश्वनाथला पश्चाताप होते. ही कथा अलीकडच्या काळात नोकरी खरी की खोटी यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे.

'मृगजळ' या कथेत श्रीमंत घराण्यातील धनंजय याचे वागणे, त्याच्या सवयी त्याचे एकूनच मस्तावलेपण एका गरीब, साध्या, सरळ, सुस्वाभावी मुलाचे समीरचे जीवन कसे उद्ध्वस्त करतो याविषयीचे चित्रण आले आहे. आपल्याला सोबती हवी म्हणून वेगवेगळे आमीष दाखवून आपल्या अवैध व्यवसायात धनंजय, समीरला सामील सामील करून घेतो. समीर सुरवातीला एक हुशार सुसंस्कारी, सदाचारी, होतकरू असतो पण

ISSN2395-0366

धनंजयच्या सोबत राहून मृगजळाकडे खेचला जातो. त्यात तो फसतो शेवटी पोलीसाच्या जाळ्यात दोघेही अडकतात. धनंजयचे वडील दोघांचाही जामीन घेतात आणि त्यांची सुटका करतात, तेव्हा दोघांचेही डोळे उघडतात. ते पूर्ववत आपले शिक्षण पूर्ण करून एकमेकांना मदत करतात. एक वेगळे कथानक परंतु तरूणाईला धडा घेण्यासारखे रेखाटले आहे.

'सत्कार' या कथेत शासकीय अधिकारी कुणाच्या भरवशावर पारितोषके मिळवतात. सत्कार घडवून आणतात हे या कथेत रेखाटले आहे. ग्रामीण भागातील लोडशेडींगचा प्रश्न, शेतकऱ्यांची अवस्था, लोडशेडींगमुळे सत्कार गमवावे लागलेले जीव, इत्यादी घटना मन सुन्न करणाऱ्या आहेत. लोडशेडींगमुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान परंतु अधिकाऱ्यांनी वीज वाचवली म्हणून सत्कार या परस्पर विरोधी प्रसंगाला अतिशय चांगल्या रीतीने हाताळले आहे. शेवटी उपकेंद्र अभियंता यांच्या सत्कार प्रसंगी पत्रकाराने 'वीज चोरमारे' साहेब म्हणून केलेला उल्लेख अभियंता आणि त्यांच्या पत्नीला खटकतो. शेवटी गावात जावून तो आश्वासन देतो की यापुढे विद्युत केंद्रावर कुणाचेच काम अडणार नाही, सर्व सुरळीत चालेल एकुणच आपल्या कर्तव्याची जाणीव अभियंत्याला होते म्हणजे चूक लक्षात येते ही बाजू कथा वाचकाला वेगळ्या वळणावर नेते.

'डाव' या कथेत धनपाल नावाचा माणूस आपली संपत्ती कसा जमवतो, इतर शेतकऱ्यांना मदत करून त्यांची जमीन, गुरे ढोरे ताब्यात घेतो. परंतु त्याची चुणूक गावकऱ्यांना लागते. संभा मटकेवाला गावात येतो लोकांना काही दिवस भूरळ पाडतो शेवटी धनपालचा भंडाफोड करून डाव रचून धनपालला कारागृहात पाठवतो. ही कथा पुन्हा वेगळ्या स्वरूपाची आहे. 'लक्ष्मणरेषा' या कथेत मुली विशिष्ट वयाच्या झाल्या की आई-वडिलांना काळजी लागते म्हणून तिला योग्य दिशा दाखविणे हे आईवडिलांचे कर्तव्य समजतात परंतु अलिकडच्या आभासी जगाने, अविचाराने, प्रलोभनापोटी साधी सरळ नीता कशी फसवली जाते याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे ही कथा, वास्तव चित्र उभं करते. तरुनींनी ही कथा वाचून आपले मार्गक्रमण करावे स्वत:ला सावध करावे असा आत्मविश्वास निर्माण करणारी ही कथा आहे. 'मटका' या कथेत मटक्याच्या हव्यासापायी पत्नीचा जीव गमवावा लागला याचे चित्रण या कथेत आले आहे. त्या निमित्ताने खेडेगावातील चित्र, तेथील उणीवा, औषधपाण्यासाठी शहराकडे धाव या सगळ्या वास्तव गोष्टी या कथेत आल्या आहेत.

'उंबरा' ही कथा एका कष्टकरी दांम्पयाची. शेतीवर माया करणारे, काळया आईची मनोभावे सेवा करणारे सदगुणराव आणि सगुणाबाई. त्यांची एकुलती एक मुलगी सुकन्या.

अभ्यासू, सुंदर, सुसंस्कारी, शालेय शिक्षण संपल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी बाहेर गावी ठेवले. मुलीला विश्वासात घेवून या आभासी वातावरणाची जाणीव करून दिली. सुरवातीला सुकन्यावर या सर्व गोष्टींचा पगडा असल्यामुळे ती वाहवत गेली नाही नंतर मात्र आमिषाला बळी पडून सर्वस्व अर्पण करेस्तोवर तिने मजल गाठली. जीवलग मैत्रीणीला विसरली. शेवटी प्रियकराने नाकारल्यानंतर तिचे डोळे उघडले. मैत्रीणीला माफी मागीतली. मैत्रिण पुन्हा दोघी सोबत राहून अभ्यास करून पुढे जाऊ लागल्या. तरुण मुलींनी धडा घेण्यासारखी ही कथा आहे. 'बदला' या कथेत एका श्रीमंत माणसाचा मुलगा डॉक्टर होतो. गावातच सेवा देतो. त्याला कुठलाही अहंकार, गर्व नाही अशा एका व्यक्तीमत्वाची ओळख होते. भैरु मात्र चोरी करून पोट भरतो तो रंगेहात पकडला जातो. डॉक्टर त्याला समज देतात. तरीही तो दुसऱ्यांदा फवारलेल्या भाज्या घरी नेतो. त्याची भाजी करून खातो. त्याला अस्वस्थ वाटते. शेवटी डॉक्टर त्याला बरे करतात. पुन्हा असे काम करायचे नाही असे सांगतात स्वत:च्या शेतात कामाला ठेवून घेतात. ही माणूसकी, माफ करण्याची प्रवृत्ती अशा आदर्शांना समोर ठेवून ही कथा पूर्णत्वास जाते. 'मोहिनी' कॉलेजमधल्या तरुण-तरुणींची ही कथा, एका मोहन नावाच्या श्रीमंत, होतकरू, हुशार, ध्येयनिष्ठ मुलगा. स्वभावाने मनमिळावू निर्व्यसनी सदाचारी, वडील उद्योगाच्या क्षेत्रात नावाजलेले पण मोहनला श्रीमंतीची कैफ न चढलेला. कालेजमध्ये मोटरसायकलने जाणारा. एक दिवस मोहिनीच्या नेत्रकटाक्षाने प्रेमात पडतो. अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते. त्याचा मित्र सोहन त्याला समजावतो पण प्रेमापुढे त्याला काही सूचत नाही. तो नापास होतो. एके दिवशी मोहिनी दुसऱ्या मुलासोबत प्रेमाचे चाळे करतांना दिसते तेव्हा त्याचे डोळे उघडतात. तिच्यासाठी केलेला खर्च, दिलेला वेळ परत येत नाही हे त्याला पटते. सोहन प्रत्येक वेळेला त्याला धिर देतो. समजावतो योग्य तो मार्ग दाखवितो शेवटी मोहनला ते पटते आणि सोहनला विश्वासात घेवून तो चांगल्या मार्गाला जातो अशी ही कथा प्रेमभंगाची परंतु मित्रप्रेमाने आणि मार्गदर्शनाने पुन्हा चांगले जीवन जगून जिद्दीने, चिकाटीने, आत्मविश्वासाने आपले ध्येय पूर्ण करण्यासाठी कटिबद्ध झालेले मित्र या कथेत पाहावयास मिळतात.

एकूनच देवबा शिवाजी पाटील यांच्या 'उंबरा' या कथासंग्रहात वेवेगळ्या स्वभावाच्या, वृत्तीच्या अनेक व्यक्तीरेखा भेटतात. जास्तीत जास्त आदर्श समोर ठेवून कथांचा शेवट होतो. खेड्यातील जीवन, तेथील लोकांची मानसिकता, वातावरण, कथा वाचतांना वाचकांसमोर उभे राहते. तरूण पिढीला आपला मार्ग कसा चोखाळावा? मुलींनी आपले पाऊल वाकडे पडत असेल तर अनर्थ घडतात. वेळीच सावधझाले पाहिजे. शिकविणाऱ्या या कथा आहेत. प्रत्येक कथेला नाविण्याची जोड देण्याचा प्रयत्न देवबा पाटील यांनी केला

आहे. या कथांमध्ये मित्र – मैत्रिणी एकमेकांचे पाय ओढतांना दिसत नाहीत तर एकमेकांना सावध करतात. आपल्या ध्येयापासून विचलीत होवू नये हे सांगतात. हे या कथांचं वैशिष्ट्य आहे. वऱ्हाडी भाषा तेवढ्याचं ताकदीने पात्रांच्या तोंडी घातली आहे. त्यामुळे त्यात जीवंतपणा जाणवतो. तसेच अनेक ठिकाणी–

'खळाखळ उत्पन्न धळाधळ कमायी'

'अंधाराची रात्र त्यांची गात्र'

'झळ लागल्याशिवाय फळ मिळत नाही'

'मुलींना लावतात आपल्या नादी अन् करतात तिची बरबादी'

'ज्याचा हात मोडतो त्याच्या गळ्यात पडतो.'

'हा तुझा भास आहे, तुला जखडण्याचा तिचा फास आहे.'

अशा यमक साधून केलेल्या रचना यातून देवबा पाटलांच्या अभिव्यक्तीचे वेगळेपण स्पष्ट होते.

एकूणच मानवी जीवनाचे विविध पदर उलगडवून वास्तव रेखाटन देवबा पाटील यांच्या कथा मनाचा ठाव घेतात. भावमाला परिवारातर्फे त्यांच्या पुढील लेखन प्रवासास हार्दिक शुभेच्छा....!!!

–प्रा. डॉ. वर्षा चिखले
सहयोगी प्राध्यापक,
शिवाजी महाविद्यालय, अमरावती
संवाद–८८०६०९६६९९

"विनम्र श्रद्धांजली"

विदर्भ ज्ञानविज्ञान संस्था, अमरावतीच्या माजी मराठी विभाग प्रमुख तथा मराठीच्या महान विदूषि संतसाहित्याच्या अभ्यासक आमच्या गुरूवर्या स्वर्गवासी **प्रा. डॉ. सुशीला पाटील** यांचे दीर्घ आजाराने नुकतेच दुःखद निधन झाले आमचा समस्त भावमाला परिवार तसेच आम्ही सर्व १९९२–१९९४ च्या मराठी विषयाचे विद्यार्थी सर्वजन त्यांच्या आमच्यातून जाण्यामुळे आमच्यावर दुःखाचा डोगर कोसळलेला आहे....आम्ही सर्वजण त्यांना विनम्र अभिवादन करून श्रद्धांजली अर्पण करतो आहोत.....

– भावमाला परीवार

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

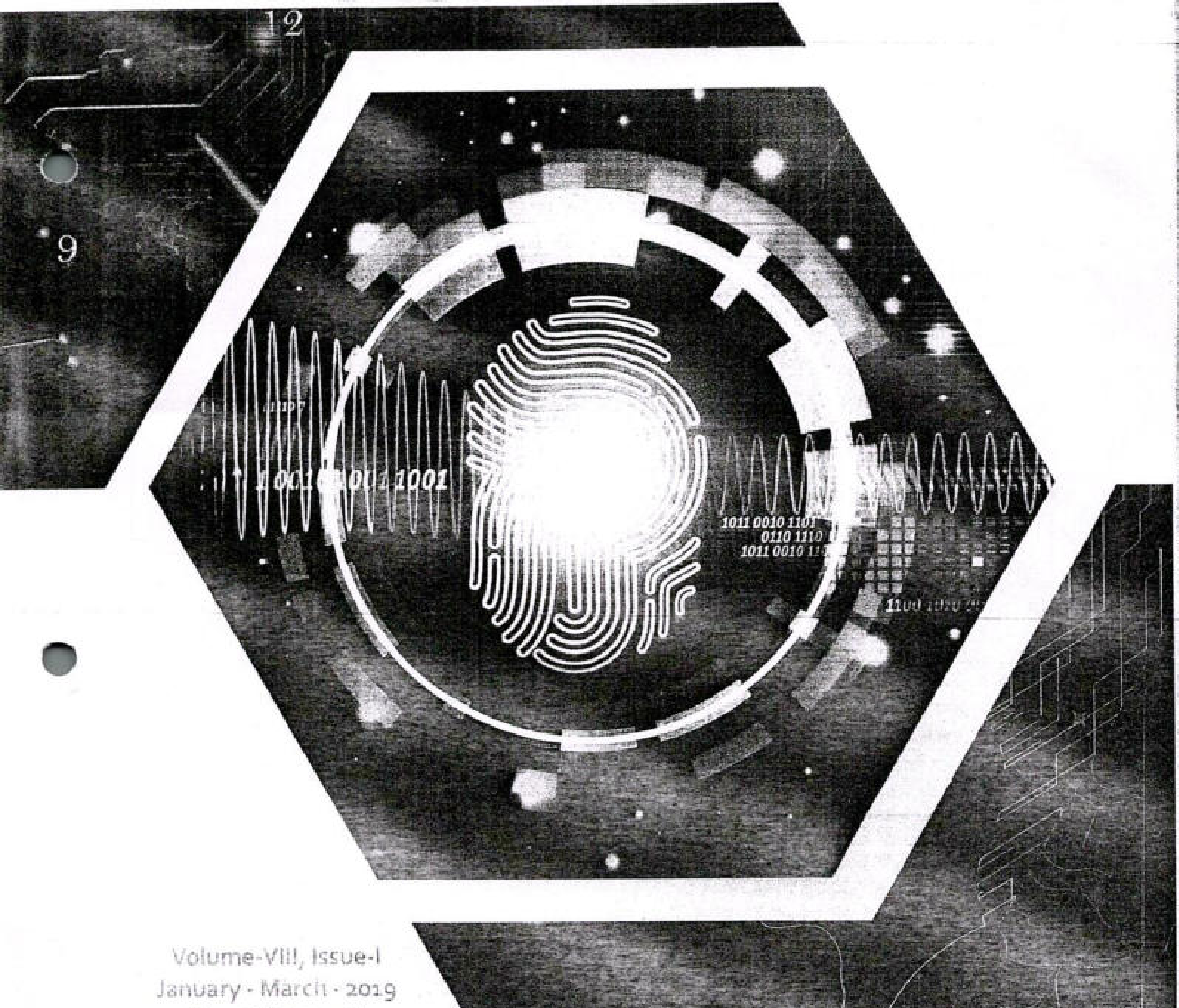

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

88

UME - VIII. ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
NTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	समाज परिवर्तनात साहित्यकारांचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. बी. आर. तनपुरे**	१-३
	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीत विचारवंतांचे ऐतिहासिक योगदान **डॉ. प्रा. जयश्री देशमुख**	४-७
	राष्ट्रसंतांचे सामाजिक योगदान **डॉ. वर्षा चिखले**	८-११
	राष्ट्रीय आणि सामाजिक विकासामध्ये गृहअर्थशास्त्राचे योगदान **प्रा. डॉ. वीणा आर. मेंढुले**	१२-१७
	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य **डॉ. पुरुषोत्त्म सं.माहोरे**	१८-२२
	आधुनिक भारतीय राजकीय विचार **प्रा. डॉ. संतोष एस.मिसाळ**	२३-२५
	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार **प्रा. नंदकिशोर उकंडराव राऊत**	२६-२९
	हवामानाचा शहरी व ग्रामीण जीवनमानातील बदलांचे अध्ययन **प्रा. प्रमिला एस. बोरकर**	३०-३२
	मानशास्त्रीय वादांचा सामाजिक घटकांवर होणारा परिणाम **कु. रसिका शाम पालकर**	३३-३५
	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीमध्ये योगदान **प्रा. बबन शामरावजी सेलकर**	३६-३८
	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बीड **प्रा. डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत**	३९-४२
	सामाजिक चळवळीत कर्मविर भाऊराव पाटीचे यांचे योगदान **प्रा. डॉ. अनिल बी. वानखडे**	४३-४५
	सामाजिक चळवळ संकल्पना व वैशिष्ट्ये **प्रा. डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे**	४६-५३
	सामाजिक चळवळीत विचारवंताचे ऐतिहासीक योगदान कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे व अस्पृश्योध्दार **डॉ. विजय रामदास तिरपुडे**	५४-५८
	कार्ल मार्क्स चे आर्थिक विचार **प्रा. डॉ. नीता तिवारी**	५९-६३

३. राष्ट्रसंतांचे सामाजिक योगदान

डॉ. वर्षा चिखले
सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

विदर्भ भू ही बहुप्रसवा आहे. प्राचीन काळापासून धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, कला, साहित्य, संस्कृती इ. क्षेत्रात विदर्भाचे नाव प्रचलित आहे. विदर्भात विषेषतः अमरावती जिल्हयाला संतांचा वारसा लाभलेला आहे. त्यात आधुनिक काळातील प्रज्ञाचक्षू गुलाबराव महाराज, वैराग्यमुर्ती गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत वासुदेव महाराज, संत अच्युत महाराज हे केवळ संत म्हणून जगले नाहीत तर खऱ्या अर्थाने त्यांनी साहित्यामधून लोकषिक्षणाचे, लोकजागृतीचे काम केले आहे. कर्मयोगी गाडगेबाबांचे साहित्य उपलब्ध नाही; परंतु स्वतःचे आयुष्यच इतरांना साहित्य लेखन करण्यासाठी खुले करून दिले आहे. प्रज्ञाचक्षू गुलाबराव महाराजांचे साहित्य सर्वश्रुत आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भजन, कीर्तन, प्रवचन, व्याख्याने यांसारख्या उपक्रमांद्वारे समाजामध्ये राष्ट्रीय जागृतीचे, ग्रामसुधारणेचे लोकप्रबोधनाचे कार्य केले आहे. राष्ट्रसंतांनी लिहिलेल्या विविधांगी साहित्यामध्ये केवळ 'ग्रामगीता' या ग्रंथाचे जरी आचरण केले तरी देषाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकेल एवढी ताकद या ग्रंथामध्ये आहे; म्हणूनच मानवतेचे महान पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे विसाव्या शतकातील कृतिषील संत, साहित्यिक आणि श्रेष्ठ समाजसुधारक ठरतात.

राष्ट्रसंतांचे सामाजिक योगदान

राष्ट्रसंतांच्या साहित्याच्या अभ्यास करीत असताना समाजामध्ये असलेल्या भ्रामक कल्पना, अनिष्ठ रूढी–परंपरा, चालिरीती यावर राष्ट्रसंतांनी घणाघाती प्रहार केले आहेत.

अस्पृष्यता हा मानवजातीला लागलेला कलंक राष्ट्रसंतांना मान्य नव्हता. त्यांनी खंजेरी भजन, भाषणे यातून प्रखरपणे विरोध केला. अस्पृष्यतेसंबंधी ते म्हणतात,

'समाज जीवनात ज्यांनी नीच कर्म केले, दुराचार केला अषांना दिलेली षिक्षा म्हणजे अस्पृष्यता. अस्पृष्यता ही जातीवर न मानता कर्मावर मानली पाहिजे'. याविषयी सामुदायिक प्रार्थनेमध्ये ते लिहितात –

'यह दूर हो सब भावना, हम नीच है अस्पृष्य है ।
हर जीव का हो शुद्ध मन, जब कर्म उनके स्पृष्य है ।।'

सामुदायिक प्रार्थनेच्या निमित्ताने सर्व जाती, पंथ, धर्माच्या लोकांनी एकत्र यावे आणि भेदभाव नष्ट करावा हा त्यामागील उद्देष. ग्रामगीता या ग्रंथात ते लिहितात,

'म्हणोनि अस्पृष्यता क्रियेवरी मानावी । जाति सर्व एक जाणावी ।
आपापल्या परीने उचलावी । कामे सकळांनी ।।' (ग्राम. 5 ओ. 66)

आज जरी अस्पृष्यता ही प्रामुख्याने पाळत असताना दिसत नसली तरी राष्ट्रसंतांच्या काळात अस्पृष्यता निर्मूलन ही काळाची गरज होती. राष्ट्रसंतांच्या साहित्य विषयक दृष्टिकोन या लेखात डॉ. बाळ पदवाड लिहितात –

"समाज निरोगी व सात्विक करण्याचा प्रयत्न म्हणजे समाजातील भेद नष्ट करणे. जातिभेद, उच्च नीचतेचे खंडन, अन्याय, अत्याचार, पारतंत्र्य आणि अज्ञान नष्ट करण्यासाठी एक श्रेष्ठ साहित्यिकासारखी भूमिका त्यांनी पार पाडली. आपल्या विचाराने त्यांनी जनमानस ढवळून काढला. अषुभतेचा ऱ्हास करून मानवी जीवनाचे खरे सत्य स्वरूप निर्भीडपणे सर्वसामान्य जनतेला सहजपणे पटेल या स्वरूपात त्यांनी मांडले अन् परिवर्तन योग्य मार्गाने घडून येईल असा त्यांचा दांडगा विष्वास होता."[1]

अंधश्रद्धा हा सुध्दा एक सामाजिक कलंक. संत तुकाराम महाराजांपासून तर आजच्या समाजसुधारकांपर्यंत अनेकांनी अंधश्रद्धेवर प्रहार केलेत. अनेक शतके उलटून गेलीत तरी समाजात अंधश्रद्धा बोकाळलेलीच दिसतेय. काही लोक खोटया कल्पना रुजवितांना दिसतात, त्यावर राष्ट्रसंत लिहितात,

'अंधश्रद्धेस आणोनि पूर । लोक रूजविती मिथ्याचार ।
त्यांच्या उत्सवाचे प्रकार । विचित्रचि असती ।।' (ग्राम. अ.24 ओ.11)

यात्रा मेळेच्या माध्यमातून उत्सवाच्या नावाखाली दांभिक लोकांनी ग्रामीण जीवनामध्ये अंधश्रद्धेचा कसा धिंगाणा घातला यावरही राष्ट्रसंत कोरडे ओढतात.

"देवदेवतांना बळी मागत नाही, केवळ आपण आंधळेपणाने हे काम करतो याचे प्रायष्चित बळी देणाराला भोगावेच लागेल, हे आपण विसरू नका व देवी देवतांना बळी देणे टाळा. त्यांची पूजा सत्य संकल्पाने, मानसिक भावनेने करा व प्रार्थना करून त्यांना वर मागा की, त्यांनी आमचा जीव लोक सुखी करावा."[2] असा मोलाचा संदेष राष्ट्रसंत देतात.

सर्वसामान्य जनता चमत्काराला बळी पडताना पाहून राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत लिहितात,

'कोणत्याहि संतांचा करावा उत्सव । परि चमत्कारांचा नको गौरव ।
धावा कर्तव्यमार्गासि उठाव । त्यांच्या जीवना स्मरोनि।।' (ग्राम. अ.31 ओ.40)

चमत्काराला वाव न देता संतांच्या जीवनाचे स्मरण करून कर्तव्याचे पालन करा. केवळ उत्सव करून भागणार नाही. कृतीतून खऱ्या जीवनाचा मार्ग शोधण्यासाठी राष्ट्रसंत उद्युक्त करतात.

आळस, दुर्गुण ही मानवाची दुष्प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे दैन्य, दुःख, दारिद्रयता वाटयाला येते. त्यासाठी श्रमाचे महत्त्व पटवून सांगताना लिहितात,

'ओळखूनी श्रमाची प्रतिष्ठा । त्यांनी दावावी कार्यनिष्ठा ।
श्रमणाऱ्यांच्या निवाराचे कष्टा । स्वतः श्रम करोनि ।।' (ग्राम. अ.17 ओ.79)

समाजातील अनिष्ठ चालिरीती, रूढी, परंपरा यांना आळा घालण्यासाठी षिक्षणाचे महत्त्व विषद करताना राष्ट्रसंत लिहितात –

"शिक्षण' हे इतरांस ज्ञानदान करून सुधारणा घडविण्यासाठी आहे, ते इतरांस तुच्छ किंवा भक्ष्य समजण्यासाठी नाही. ज्या षिक्षणाने मनुष्य स्वयंपूर्ण होत नाही; त्याचा कार्य करण्याचा जीवन जगण्याचा आत्मविष्वास वाढत नाही; ते षिक्षण काय कामाचे ? चांगले जीवन जगता यावे हे षिक्षणाचे उद्दिष्ट."[3]

'विद्येअंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र, निर्भय ।
शिक्षणाने वाढावा निष्चय । जीवन जय करावया ।।' (ग्राम. अ.19 ओ.20)

शिक्षणामुळे विनय, स्वतंत्रता, निर्भयता, निष्चियीपणा येतो. जीवन सुंदर जगता येते ही राष्ट्रसंतांनी समाजाला दिलेली षिकवण लाखमोलाची ठरते. याषिवाय षिक्षण कसे घ्यावे? षिक्षणामध्ये शारीरिक षिक्षण, व्यवसाय षिक्षण यालाही महत्त्व द्यावे असे सांगतात.

समाजजीवनामध्ये स्त्री पुरूष ही संसार रथाची दोन चाके; परंतु एक चाक सदैव उपेक्षित राहिलेले. आज स्त्रीवाद, स्त्री सक्षमीकरण, स्त्रीमुक्ती यावर सातत्याने विचारविनिमय होताना दिसतो. खरे तर 'स्त्री पुरूष समानता' या मूल्यावर संतांनी, समाजसुधारकांनी कित्येक वर्षापासून मते व्यक्त केली आहे. राज्यघटनेत सुद्धा हे मूल्य समाविष्ट आहे. तरीही समाजव्यवथेत स्त्रीला स्थान नाही हे राष्ट्रसंतांनी ओळखले, समाजातील तिचे महत्त्व वर्णन करताना ते लिहितात,

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगाते उद्धारी ।
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी । षेकडो गुरूहूनिहि ।।' (ग्राम. अ.20 ओ.3)

आज समाजात जे वीर पुरूष, संत महात्मे, मुत्सद्दी योद्धे श्रेष्ठ म्हणून गाजले ते स्त्रीच्याच पोटी जन्माला आहे म्हणून स्त्री जन्माचेही स्वागत करावे, पुढे ते लिहितात,

'म्हणोनि विधीने सेवन उचित बोलिले । महिलेविण विष्व न चाले ।
काय होते पुरूषाने केले ? अभ्रद झाले घर सारे ।।' (ग्राम. अ.20 ओ.17)

स्त्रीषिवाय प्रपंचाला पूर्णत्व नाही. संसाराला सुख नाही आणि गृहस्थाश्रमाला अर्थ नाही म्हणून 'महिलेविण विष्व न चाले' असे राष्ट्रसंत म्हणतात.

'ग्रामगीतेमध्ये' 'महिलोन्नती' या 20 व्या अध्यायात महिलांच्या उन्नतीकरिता, उत्थानाकरिता, समाजात तिला प्रतिष्ठा मिळावी याकरिता तिने कसे वागावे ? संस्कार कसे करावे ? इत्यादींवर प्रकाष टाकला आहे. मुला मुलीत भेदभाव करू नका. 'चूल आणि मूल' या क्षेत्रापुरतेच तिला मर्यादित न ठेवता षिक्षण द्यावे. त्यातही तिच्या जीवनाषिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले आहे. तिव्या आंतरिक गुणांचा विकास घडवून आणावा यासाठी ते लिहितात –

'महिलांच्या आंतरिक गुणांचा विकास। करील ऐसे षिक्षण खास।
जरि दिले जाईल त्यांस । भावी जग पालटे ।।' (ग्राम. अ.20 ओ.24)

याषिवाय तिला शारीरिक षिक्षण देणे गरजेचे आहे. आधुनिक काळ हा स्त्रियांच्या दृष्टीने असुरक्षित आहे हे राष्ट्रसंतांनी 63 वर्षापूर्वीच ओळखले होते. यावरून त्यांची दूरदृष्टी प्रतीत होते. स्त्रियांना स्वतःचे चारित्र्य सांभाळण्यासाठी आत्मसामर्थ्यासाठी शारीरिक षिक्षण देणे आवष्यक आहे. त्याचप्रमाणे बालविवाहाला संमती देऊ नये. पडदापद्धती घातक आहे, तिचे उच्चाटन केले पाहिजे. हुंडाबळी पासून तिला वाचविले पाहिजे. तिचा कौटुंबिक छळ होता कामा नये. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय क्षेत्रात तिचा सहभाग असावा इत्यादीविषयी राष्ट्रसंतांचे पुरोगामी विचार स्त्रियांच्या अस्तित्वाला तिच्या जगण्याला बळ पुरवितात.

विवाह ही सामाजिक संस्था आहे. विवाह याला समाजजीवनात धार्मिक संस्कार म्हटले आहे, परंतु आज विवाहसंस्था खिळखिळी झाली आहे. संस्कार म्हणून तिच्याकडे न बघता केवळ हौस, मौज म्हणून विवाह पार पाडले जातात. राष्ट्रसंतांना तिथी, मुहूर्त मान्य नव्हते. त्यांनी विवाहाची पारंपारिक प्रथा नाकारली.

'प्रसन्न हवा, पाणी, ऋतू । हाची विवाहाचा मुहूर्त ।
बाकीचे झंझट फालतू । समजतो आम्ही ।।'

असा स्पष्ट निवाडा त्यांनी दिला. विवाहावर होणारा खर्च, भपकेबाजी, सोहळे ओवळे मान सन्मान याला नाकारले आहे आणि ही काळाजी गरज आहे.

बालविवाहाला अमान्यता, आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार, विधवांचा पुनर्विवाह याला त्यांनी मान्यता दिली तर सामुदायिक विवाहाचा अट्टाहास राष्ट्रसंतांनी व्यक्त केला. त्यामागील त्यांचा उद्देष राष्ट्र विकासामध्ये योगदान हाच आहे. राष्ट्रसंतांच्या या कार्याविषयी " 'राष्ट्रसंत : वैचारिक क्रांती' या डॉ. बाळ पदवाड यांच्या ग्रंथाला दिलेल्या पुरस्कारात डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक कार्य महत्त्वपूर्ण असून या व्यापक कार्याची अनेक दृष्टींनी मीमांसा होणे आवष्यक आहे. समाजावर संस्कार करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणाऱ्या क्रांतिकारक सुधारकांत त्यांना अलीकडील काळात विषेष स्थान आहे."[4]

एकूणच राष्ट्रसंतांचे सामाजिक योगदान पुरोगामी महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये अतिषय महत्त्वाचे आहे. आज समाजाला राष्ट्रसंतांच्या विचारांची खरी गरज आहे. ते अभ्यासणे गरजेचे आहे. त्याचा प्रचार आणि प्रसार करणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

१. पुरोगामी महाराष्ट्राच्या सामाजिक योगदानामध्ये राष्ट्रसंतांचे कार्य समाजाला परिवर्तनाची दिषा देणारे ठरते.
२. राष्ट्रसंतांची दूरदृष्टी, काळची पाऊले. ओळखण्यासाठी क्षमता समाजचिंतनाची व्याप्ती फार मोठी होती हे निदर्षनास येते.
३. राष्ट्रसंतांच्या सामाजिक कार्याची अनेक दृष्टींनी मीमांसा होणे आवष्यक आहे.
४. समाजाला सुसंस्कृत बनविण्यासाठी राष्ट्रसंतांच्या विचारांची वर्तमान परिस्थितीत नितांत आवष्यकता आहे.
५. मानवी जीवनाला जगण्याची दृष्टी, दिषा आणि प्रेरणा देणारे राष्ट्रसंत खऱ्या अर्थाने पुरोगामी विचारवंत ठरतात.

संदर्भ सूची

1. पदवाड बाळ – राष्ट्रसंतांच्या साहित्यविषयक दृष्टिकोन, लोकराज्य 2000, पृ. 4.
2. कडवे रघुनाथ (संपा) – राष्ट्रसंत समग्र वाड्.मय, खंड 5, श्री गुरूदेव प्रकाषन, गुरूकुंज आश्रम, प्रथमावृत्ती 2001, पृ. 10.
3. राष्ट्रसंत तुकडोजी – श्री गुरूदेव (मासिक) ऑगस्ट सप्टे. 1988 श्री गुरुदेव प्रकाषन, गुरुकुंज आश्रम, पृ. 33.
4. माधव निरंजन – ग्रामगीतेतील ग्रामराज्य, लोकराज्य 2000, पृ. 9.

संदर्भ ग्रंथ

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – ग्रामगीता, श्री गुरूदेव प्रतिष्ठान, गुरूकुंज आश्रम, सत्ताविसावी आवृत्ती, 2015.
2. कडवे रघुनाथ (संपा) – श्री गुरूदेव (मासिक) ऑगस्ट सप्टे. 1988 श्री गुरूदेव प्रकाषन, गुरूकुंज आश्रम.
3. कडवे रघुनाथ (संपा) – राष्ट्रसंत समग्र वाड्.मय, खंड 5, श्री गुरूदेव प्रकाषन, गुरूकुंज आश्रम, प्रथमावृत्ती 2001.
4. सावरकर सुभाष (संपा) – अक्षरवैदर्भी, एप्रिल मे 1997 जनसाहित्य साधना, जनसाहित्य भवन अमरावती.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi Part - II / English Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

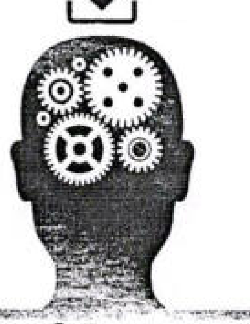

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	युगानायिका क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले **प्रा. डॉ. गौतम ए. शंभरकर**	१-५
२	सावित्रीबाई फुले व स्त्री शिक्षण **प्रा. डॉ. भालेराव युलिसिस एकनाथ**	६-९
३	स्त्री शिक्षण **गणेश वासुदेव पानझाडे** **प्रा. अर्चना ज्ञानोब अडसुळे**	१०-१३
४	सावित्रीबाई फुले आणि समाज परिवर्तन **पल्लवी शेंडे**	१४-१६
५	महिला सक्षमिकरणात राजा राजमोहन रॉय व महात्मा फुले या समाज सुधारकांचे योगदान **प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे**	१७-२०
६	स्त्री सक्षमीकरण **डॉ. राजेश जानराव काळे**	२१-२५
७	सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचे अध्ययन **प्रा. डॉ. आर. डी. इंगोले**	२६-२८
८	आद्य शिक्षिका सावित्रीबाई फुले **डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार**	२९-३०
९	क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले - स्त्री स्वातंत्र्य हक्क **डॉ. अशोक सोनकांबळे**	३१-३३
१०	स्त्री - जीवनाला नवी दिशा देणाऱ्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले **डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे**	३४-३६
११	सावित्री फुले आणि समाज परिवर्तन **प्रा. डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव**	३७-४२
१२	स्त्रियांचे प्रेरणास्थान : सावित्रीबाई फुले **डॉ. वर्षा चिखले**	४३-४६
१३	क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले **प्रा. डॉ. सौ. यू. आर. पाटील**	४७-५१

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१२. स्त्रियांचे प्रेरणास्थान : सावित्रीबाई फुले

डॉ. वर्षा चिखले
सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी कला महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

१९ व्या शतकातील थोर समाजसुधारक, स्त्रीमुक्तीचे आणि स्त्रीशिक्षणाचे आद्य प्रवर्तक महात्मा जोतिबा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचे नाव भारताच्या इतिहासात अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. जोतिबांच्या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांच्या आचार विचारांचा जवळून परिचय घडलेल्या सावित्रीबाईंनी स्वतःच्या जीवनाला योग्य असा आकार दिला. जोतिबा हे व्यापक विचारांचे धनी होते. जाती, धर्म, पंथ यापलीकडे असलेला माणूस जोतिबांना महत्त्वाचा वाटत होता. स्त्री–पुरूष समानतेच्या युगाचे स्वप्न फुल्यांच्या बरोबरीने सावित्रीबाईही बघत होत्या. त्यामुळे समाजातील अनिष्ठ रूढी, परंपराविरूद्ध झगडत असताना हा लढा स्त्रीमुक्ती शिवाय पुढे नेता येणार नाही त्याची त्यांना जाणीव झाली होती. सावित्रीबाईंनी तर स्त्रीमुक्तींचा आद्यस्वरच आपल्या कार्याद्वारे उमटविला. कोणत्याही काळातील स्त्रीला आपल्या विकासाची वाट सावित्रीबाईंचा आदर्श ठेवल्याशिवाय चोखाळता येणार नाही.

पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना जेव्हा कुठल्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते; शुद्र म्हणून सर्वच अधिकारापासून तिला वंचित ठेवण्यात आले. वर्षानुवर्षे स्त्री ही केवळ चूल आणि मूल यातच अडकून पडलेली होती. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' अशा पुळचट कल्पनांनी तिला जखडून टाकले होते. स्त्रीला जिथे ब्र ही उच्चारण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते तिथे स्त्री शिक्षण ही तर दूरची गोष्ट होती. मनुस्मृतीने तर स्त्रिया शिकल्या तर शिकलेल्या अक्षरांच्या अळया होतील व त्या नवऱ्याच्या ताटात जाऊन पडतील अशी दहशतच निर्माण केली होती. परंतु स्त्रीमुक्तीचा मार्ग स्त्री शिक्षणाशिवाय पूर्ण होणार नाही याची प्रखर जाणीव झालेल्या फुल्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी अथक प्रयत्न केले आणि ते यशस्वीही झाले. या त्यांच्या प्रयत्नात तितक्याच खंबीरपणे साथ दिली ती सावित्रीबाईंनी. कारण जोतिबा करीत असलेले स्त्री शिक्षणाचे कार्य हे स्त्री जातीच्या उद्धाराचे आहे हे सावित्रीबाईंनी जाणले. स्त्री शिकून परिपक्व विचारांनी झाली पाहिजे. ती जर सुशिक्षित व कर्तबगार झाली तर समाजाचा उद्धार होईल हा आत्मविश्वास सावित्रीबाईंना होता म्हणूनच जोतिबांनी सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळेच्या त्या पहिल्या शिक्षिका म्हणून शिक्षणाचे फुल्यांचे कार्य पुढे नेले.

"विद्या हे धन आहे रे श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून
तिचा साठा जयापाशी ज्ञानी तो मानती जन।"

अशी त्यांची श्रद्धा होती म्हणूनच त्या स्त्री शिक्षणाच्या आद्य प्रणेत्या ठरतात. शाळेत शिकवण्याकरिता जात असताना सावित्रीबाईंना जो छळ सहन करावा लागला त्याला कंटाळून हे कार्य त्यांनी सोडले नाही. प्रतिकूल परिस्थितीत ही कुणाच्याही विरोधाला न जुमानता ज्ञानदानाचे कार्य सावित्रीबाई शेवटपर्यंत करीत

राहिल्या. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले या लेखात डॉ. मा.गो. माळी लिहितात, ''सावित्रीबाई या लौकिक
अर्थाने जोतिबा फुल्यांच्या जशा अर्धांगी होत्या तशा त्या क्रांतिकार्याच्याही अर्धांगी आहेत. त्या केवळ
सांगकाम्या शिक्षिका असत्या तर त्या वेळच्या त्यांच्या झालेल्या छळाला कंटाळून किंवा घाबरून त्यांनी चूल
आणि मूल पसंत केले असते. परंतु त्याही जोतिबांप्रमाणेच जिद्दीच्या, करारी आणि द्रष्टया होत्या.''[२]

सावित्रीबाईच्या या जिद्दीचा आणि धाडसाचा आदर्श आजच्याही स्त्रीला डोळ्यासमोर ठेऊनच वाटचाल
करावी लागेल. कारण आजच्या स्त्रीपुढे रोज नवे प्रश्न आवासून उभे असताना या प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी
तिलाही असेच धाडस जोडण्याची गरज आहे.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजाचे आपण देणे लागतो
याचे भान ठेवून जोतिबा–सावित्री कार्य करीत होते. त्यांचे हे कार्य समाजाच्या तळमळीतून, कळकळीतून
निर्माण झालेले आहे. समाजाप्रतीचे उत्तरदायित्व कसे निभवले पाहिजे याचा आदर्शच त्यांनी घालून दिला.

समाजकार्यासाठी बाहेर पडताना सावित्रीबाईना सासऱ्यांकडून घरात विरोध झाला पण फुल्यांवरती
सावित्रीबाईचा प्रचंड विश्वास होता. या विश्वासापोटी 'चांगल्या कामासाठी पतीला साथ देणे हे पतिव्रतेचे काम
नव्हे काय?' असे उत्तर त्यांनी दिले. सावित्रीबाईची सारासारविचार करण्याची दृष्टी, चांगुलपणावरचा विश्वास,
चांगल्या कामासाठी प्रसंगी आप्तांनाही नकार देण्याची हिंमत आदर्शवतच ठरली.

तत्कालीन समाजात बालविवाह होत असत. पुनर्विवाहाची मान्यता नव्हती. अशावेळेस एखाद्या स्त्रीला
नव्हे बालिकेला वैधव्य प्राप्त झाले तर तिचे केशवपन करून तिला विद्रुप केले जायचे. केशवपनाच्या वेळच्या
बालिकांच्या त्या आर्त किंकाळ्यांनी अस्वस्थ होऊन या अघोरी कृत्याविरुद्ध त्यांचे मन बंड करून उठले. हे कृ
त्य बंद करणे ही काळाची गरज आहे हे सावित्रीबाईंनी ओळखले. त्यांच्या पुढाकाराने जोतिबांनी पुणे येथील
न्हाव्यांना एकत्र करून विधवा भगिनींचे केस कापणे हे अघोरी कृत्य आहे याला शास्त्राधार नाही हे पटवून
दिले व संप घडवून आणला. हा भारतातील न्हाव्यांचा पहिला संप ठरला. तसेच पुनर्विवाहाची मान्यता
नसल्यामुळे एखादे वेळी स्त्रीचे वाकडे पाऊल पडले की, ती गर्भपात करी किंवा नवजात शिशुचा गळा घोटीत
असे या समस्येला आळा घालण्यासाठी जोतिबांनी बालहत्याप्रतिबंधकगृहाची आणि बालबालिकाश्रमाची स्थापना
केली. फुल्यांनी जरी हे कार्य उभे केले असले तरी नेटाने ते कार्य नियोजनबद्ध पद्धतीने पुढे नेण्याचे कार्य
सावित्रीबाईंनी केले. स्वतःला मुलबाळ नसतानाही या कार्यामुळे त्यांना शेकडो मुलांची माता होण्याचे भाग्य
लाभले. या संदर्भात हरी नरके 'ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले' या लेखात ''सावित्रीबाईंनी आयुष्यभर
जोतीरावांना दिलेली साथ अजोड होती. त्यांनी घालून दिलेला स्त्रीपुरुष समतेचा आणि शांततामय सहजीवनाचा
आदर्श कालातीत होता. शिक्षण, सामाजिक न्याय, जातीनिर्मूलन, पुरोहित हटाव या क्षेत्रात त्यांनी केलेले
योगदान इतिहासाबरोबरच वर्तमानालाही उजळून टाकणारे, आजही प्रस्तुत असणारे असे योगदान आहे.
सावित्रीबाईंनी दिलेली ही शिदोरी आपले जीवन सदैव समृद्ध करीत राहील.''[३]

१८७७ साली दक्षिण भारतात मोठा दुष्काळ पडला होता. तेव्हा लोकांची अन्नान्नदशा फुल्यांना
पाहवली नाही; म्हणून जोतिबांनी अन्नछत्रे उघडली पण या अन्नछत्राचे नियोजन करण्यात, अन्न शिजवून

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

वेळप्रसंगी सावित्रीबाईंचे कौशल्य कामी आले. हे जोखीमेचे काम स्वीकारून ते व्यवस्थितपणे पार पाडले. समाजसेवेचा हा आदर्श घेऊन समाजकार्य करण्याची आज गरज आहे. तसेच १८९७ साली महाराष्ट्रामध्ये प्लेगची फार मोठी साथ आली होती. कित्येक कुटुंब नष्ट झाली. तेव्हा सावित्रीबाईंनी त्यांची सेवा सुश्रुषा केली. रोग्यांची सेवा करता करताच सावित्रीबाईंनाही प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला.

सावित्रीबाईंच्या वेळी समाजामध्ये अनेक रूढी, परंपरा होत्या. या प्रथा परंपराविरूध्द त्यांनी केवळ विचार मांडले नाहीत तर प्रत्यक्ष कृती करून व्यवस्थेविरूध्द बंड करण्याचा एक आदर्शच घालून दिला.

सावित्रीबाईंनी फुल्यांचा सार्वजनिक सत्यधर्म आचरणाऱ्या होत्या. त्यामुळे खऱ्या धर्माची ओळख त्यांना झाली होती. प्रचलित धर्म हा मानवमुक्तीच्या आड येणारा आहे हेही त्यांनी जाणले होते. त्या काळी धर्मव्यवस्थेचा प्रचंड पगडा असल्यामुळे अनेक अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड, वाईट प्रथा हा त्या समाजाचा एक अविभाज्य भाग झाला होता. नवससायाशिवाय पुत्रप्राप्ती होत नाही या समजुतीला फोल ठरवित. सावित्रीबाईंनी 'धोंडे मुले देती नवसा पावती लग्न का करिती नारी नर?' असा मार्मिक प्रश्न व्यवस्थेला विचारला यातून सावित्रीबाईंनी सारासारविचार करण्याची दृष्टी प्रतीत होते. चांगले वाईट निवडण्याची स्त्रीची दृष्टी विकसित होणे स्त्रीच्या एकूणच व्यापक व्यक्तिमत्त्वासाठी गरजेचे आहे. याबाबतही सावित्रीबाईंचा आदर्श ठेवता येईल हे निर्विवाद सत्य आहे.

जोतिबांच्या निधनानंतर त्यांच्या प्रचंड क्रांतिकार्याचे नेतृत्व सावित्रीबाईंनी आपले दुःख गिळून न डगमगता पुनश्च जिद्दीने व धैर्याने सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने पुढे नेले. त्यांच्या या कार्याच्या संदर्भात डॉ. मा.गो. माळी लिहितात,

''पति निधनाने झालेले दुःख व्यक्त करण्यासाठी रडत दिवस काढण्यापेक्षा त्यांचे कार्य तितक्याच जोमाने चालू ठेवणे हेच त्यांचे खरे पुण्यस्मरण मानून त्या साध्वीने वेळ न दवडता त्यांच्या सर्व क्रांतिकार्याचे नेतृत्व केले.''[3]

सावित्रीबाईंचे एकूणच व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य हे तर आदर्शवत आहेच पण अनेक चांगल्या गुणांची खाण म्हणजे सावित्रीबाई फुले या संदर्भात प्रा.ना.ग. पवार यांनी असे म्हटले आहे की. ''सावित्रीबाई या दलित व बहुजन समाजातील स्त्री शिक्षणाच्या उद्धारक तर आहेतच; परंतु त्याचबरोबर त्या वैवाहिक जीवनाच्या आदर्श आहेत. स्त्री आंदोलनाच्या श्रीगणेशाही महाराष्ट्रात त्यांच्यापासूनच सुरू होतो. आधुनिक मराठी काव्याच्या त्या जननी होत. थोर मातृत्वाची परिसीमा त्यांनीच कार्य सत्यशोधक जोतीबा फुले यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचेच कार्य सत्यशोधक समाजाला प्रेरणादायी ठरले याचाही शोध त्यांच्या व्यक्तिमत्वात आहे. असीम त्यागाचे व धैर्याचे दर्शनही त्यांच्याजवळच मिळते.''[4]

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, सावित्रीबाईंच्या कार्याचे स्मरण करीत आजच्या स्त्रीने स्वतः केवळ आपल्या मर्यादित कुटुंबाच्या विश्वात न राहता कुटुंबाच्या पलीकडे जाऊन समाजाचे उत्तरदायित्व स्वीकारून सावित्रीबाईंचा वसा आणि वारसा चालविणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

१. सावित्रीबाईचे कार्य आणि व्यक्तिमत्त्व अलौकिक असे आहे.

२. २१ व्या शतकाची आव्हान पेलणाऱ्या स्त्रीलाही त्यांचे कार्य आदर्शवत असेच ठरते.

३. सावित्रीबाईचे कार्य आजच्या स्त्रीचे आत्मभान जागृत करून तिला आत्मविश्वास प्रदान करणारे आहे.

४. प्रतिकूल परिस्थितीशी कसा संघर्ष करावा याचा आदर्श सावित्रीबाईंनी घालून दिला.

५. सावित्रीबाईचा विचार आणि कार्य स्वतःच्या कोषात जगणाऱ्या स्त्रियांना प्रेरक ठरते.

संदर्भ सूची

१. डॉ. मा.गो. माळी — 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले', महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ — संपा. हरी नरके उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई प्र.आ. २००६ पृ. ४१९.

२. हरी नरके — 'ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले' उनि, पृ. ४६५.

३. डॉ. मा.गो.माळी — 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले', मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, तृ. आ. १९९७, पृ. ७५.

४. प्रा.ना.ग.पवार — 'सावित्रीबाई फुले : अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व', पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, द्वि. आ. २०१०, पृ. २२.

संदर्भ ग्रंथ

१. तारा भवाळकर — 'स्त्री मुक्तीचा आत्मस्वर', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

२. हरी नरके (संपा) — 'महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ' उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, प्र.आ. २००६.

३. डॉ. मा.गो. माळी — 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई जोतिराव फुले'— मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृ. आ. १९९७.

४. प्रा.ना.ग.पवार — 'सावित्रीबाई फुले : अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व', पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्र. आ. २००४.

५. डॉ. राजेंद्र कुंभार,—'सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय', नाग—नालंदा प्रकाशन, विशालनगर, प्र. आ. २०१६.

६. डॉ. सुभाष सावरकर (संपा),—'अक्षरवैदर्भी', फेब्रु. ९५, मार्च ९७, जनसाहित्य भवन, गणेश कॉलनी, अमरावती.

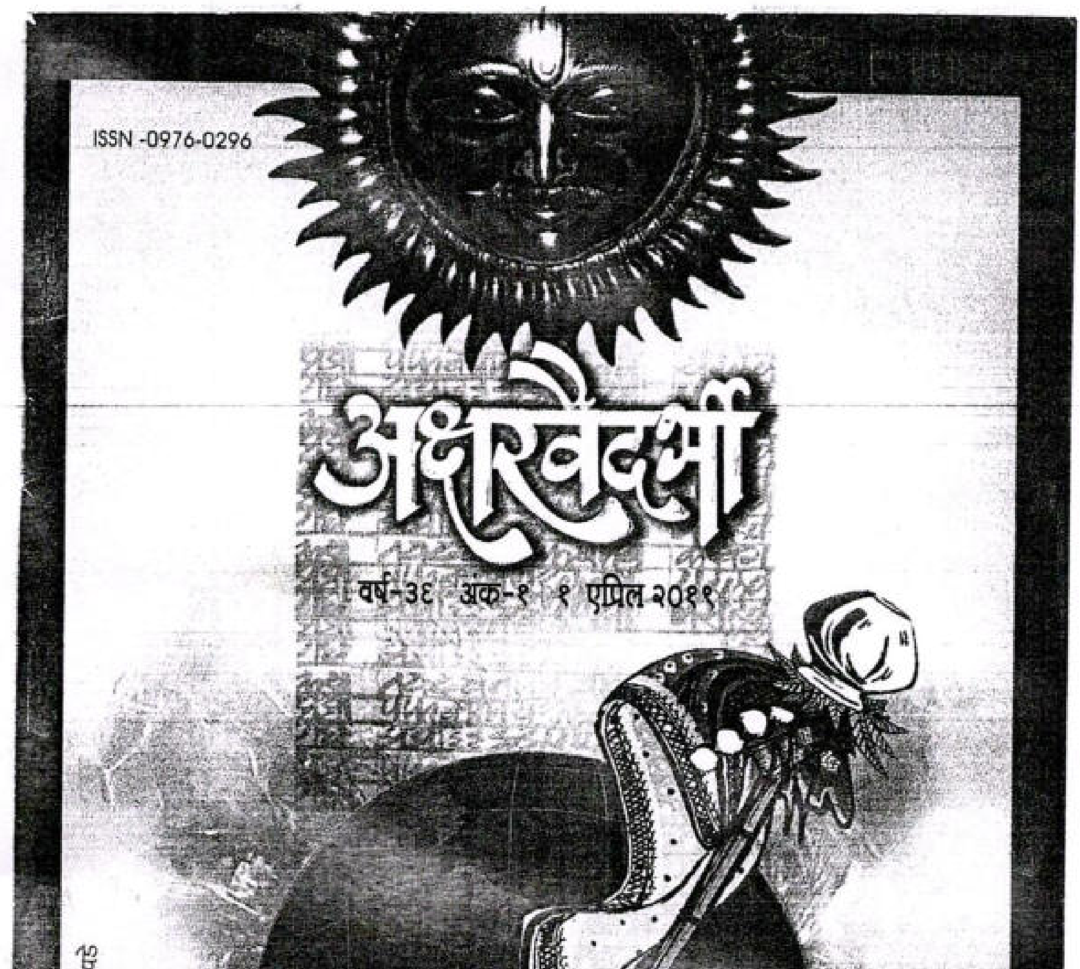
ISSN -0976-0296
अक्षरवैदर्भी
वर्ष-३८ अंक-१ १ एप्रिल २०११
प्रा. मनिष चोपडे

अंतरंग

प्रस्तावना–
- राष्ट्रसंत तुकडोजी प्रणित महिलोन्नती–डॉ.सुभाष सावरकर ५

लेख–
- कवितांच्या वाटेवर–डॉ. शंतनू चिंधडे १६

चार शोधनिबंध–
- बहिणाबाईच्या कवितेतील जीवनविषयक जाणिवा–डॉ.वर्षा चिखले २७
- मराठी गझल : तंत्र आणि मंत्रविचार–प्रा.डॉ. संजय संभाजी लांडगे ४१
- कृषिसंस्कृती : जागर कृतज्ञतेचा–डॉ. अलका गायकवाड–लुंगे ५३
- पारंपरिक लोकप्रयोज्य कला : विधिनाट्य–डहाका, गोंधळ –डॉ. सी.डी. पाखरे ६५

कथा –
- 'संधी साधू या'– रवी कुलकर्णी २२

दोन परीक्षणे –
- 'महानुभाव' (विनायक त्र्यं.पाटील)– प्राचार्य डॉ.किसन पाटील ३८
- 'वावरातल्या रेघोट्या' (संदीप धावडे) – प्रशांत एन. ढोले ५८

ललित बंध –
- जीवन–वाट!– प्रमोद पुरुषोत्तम रोहणकार २०

दोन अनुभवकथन –
- चहा आणि बिस्किटं–मनोहर महादेव भोसले 'मनूदा' ३४
- सावळी–मो.ज.मुठाळ ५१

जननिष्ठांची मांदियाळी–
- कविता शाहीर प्रभाकरांची : तीन–प्रा.डॉ.शशिकान्त लोखंडे ११

दहा कविता–

अजून–विनय मिरासे 'अशांत' (१५) तू भेटलास –प्रा.मीनल येवले (१९) सूर्य धरू हाती...–योगिता पिंजरकर (२१) सावळा विठ्ठल–बाळासाहेब तोरस्कर (३३) अंकुरण–आनंद देशमुख (३७) तू नाहीस–अशोक लोटणकर/ साक्ष–आ.य.पवार (५०) माय–लतिका चौधरी (५७) फुलांचा सुगंध–मारुती कटकधोंड/माझी शाळा–अशोक शिंदे (७०)

शोधनिबंध

बहिणाबाईंच्या कवितेतील जीवनविषयक जाणिवा

डॉ.वर्षा एन. चिखले
सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना–

मराठी साहित्याच्या प्रांतात विशेषतः आधुनिक कवितेच्या क्षेत्रात ज्यावेळी अनेक दिग्गज कवी आपली काव्यरचना करीत होते; त्याचवेळेला खानदेशात जन्माला आलेली एक स्त्री– बहिणाबाई आपल्या काव्यात्म जाणिवा लोकछंदात प्रसवत होत्या. लौकिक अर्थाने कुठल्याही शाळेत त्या गेल्या नाहीत; मात्र निसर्ग, शेती, कुटुंब, माणसे आणि समाज यांना साक्षी ठेवून त्या शिकल्या आणि त्यातूनच त्यांची कविता बहरून आली.

ग्रामीण कवितेमध्ये बहिणाबाईंच्या कवितेने एक वेगळे स्थान प्राप्त केले आहे; नव्हे बहिणाबाईंच्या कवितेशिवाय कवितेचा प्रांतच अपूर्ण राहातो असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. एका निरक्षर महिलेने अतिशय साध्या, सोप्या, रसाळ भाषेत जीवनाचे भाष्य कवितेतून प्रकट करणे– ही किमया फार महत्त्वाची. बहिणाबाईंच्या कवितेने मराठी माणसाला, मनाला वेड लावले आहे. वास्तविक ज्या वातावरणात बहिणाबाईंना कविता स्फुरली ते ग्रामीण जीवन आज बदललेले आहे तरीही त्यांची कविता आजही जाणत्यांना खुणावत आहे. ती खऱ्या अर्थाने आजचे वास्तव तेवढ्याच ताकदीने उभे करीत आहे.

बहिणाबाईंची कविता–

'बहिणाईची गाणी' हा कवितासंग्रह १९५२ साली प्रकाशित झाला. आज ६५–६६ वर्षे उलटून गेली तरी बहिणाबाईंची कविता वर्तमानाला साद घालते हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच डॉ.मालती किर्लोस्कर म्हणतात– ''कलावंत हा जन्मावाच लागतो,–तो बनविता येत नाही. या उक्तीचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे बहिणाबाई.''[१]

निसर्ग हा त्यांच्या कवितेतील महत्त्वाचा घटक. निसर्गाशी एकरूप होऊन त्यांची कविता प्रसवली गेली. 'देव अजब गारोडी', 'धरित्रीले दंडवत' यांसारख्या कवितेतून त्यांचे निसर्गप्रेम दिसून येते. म्हणूनच 'निसर्गकन्या बहिणाबाई' म्हणून त्यांना संबोधले जाते.

कृषिजीवनही त्यांच्या कवितेत मोठ्या प्रमाणात आलेले आहे. अनेक कवितांमधून

कृषिकार्याचे वर्णन पाहावयास मिळते. शेतीची साधने- 'पेरणी', 'कापणी', 'रगडणी', 'उफणनी', 'गाडी-जोडी', 'आला पाऊस' इ. कवितांमधून शेती आणि शेतकरी जीवनाचा परिचय त्या घडवितात. म्हणूनच कैलास सार्वेकर लिहितात-'धरत्रीला माता मानणारी बहिणाबाई ही जातिवंत कृषिकन्या आहे.' ग्रामीण व्यवस्थेचे चित्रणही त्यांच्या कवितेत येते. परिसर, प्रादेशिकता, पर्यावरण, भौगोलिक वातावरण, गावगाड्याची संस्कृती इ. नकळत त्यांच्या कवितेत उतरते. म्हणूनच आज धकाधकीच्या या युगात पुन्हा ग्रामजीवनाकडे नेणारी आणि हवीहवीशी वाटणारी ती संस्कृती खुणावते. 'निसर्गाकडे परत चला' हा संदेश या कवितांमधून नव्याने जागविला जात आहे.

पारंपरिक अध्यात्माला मानणाऱ्या बहिणाबाई अनेक कवितांमधून ईश्वराबद्दलची निष्ठा व्यक्त करीत असल्या तरी त्या अंधश्रद्धाळू नव्हत्या ही त्या काळातली मोठी उपलब्धीच म्हणावी लागेल.

"नको नको रे ज्योतिषा
नको हात माझा पाहू
माझं दैव माले कये
माझ्या दारी नको येऊ!"

असा स्वतःवरील विश्वास त्या कवितेतून व्यक्त करतात. मानवी मनाचं सूक्ष्म दर्शनही त्यांच्या कवितेत दिसून येते.

'मन', 'माणूस', 'मी कोण?' अशा विविध विषयांना कवेत घेत बहिणाबाईंनी लिहिलेली कविता मानवी मनाला वेड लावते तशीच जीवनविषयक जाणिवाही रेखाटताना दिसते.

बहिणाबाईंच्या कवितेतील जीवनविषयक जाणिवा-

जीवन जगत असताना येणाऱ्या अडचणी, संघर्ष, संकटे, त्यांतून येणारे अनुभव, सूक्ष्म निरीक्षण यांतूनच त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान तयार झालेले दिसते.

'कशाले काय म्हनू नही'- या कवितेत निसर्गातील घटनांचे दाखले देत मानवाला सत्कृत्याची जाणीवच जणू त्यांनी करून दिली आहे.

'बिना कपाशीनं उले
त्याले बोंड म्हनू नही
हरी नामाइना बोले
त्याले तोंड म्हनू नही'

कपाशीविना उलणारे ते बोंड नाही तसेच हरिनामाशिवाय बोलणाऱ्याला तोंड. हरिनाम न

ऐकणाऱ्याला कान, देवाचे दर्शन न घेणाऱ्याला डोळा, दानासाठी आखडणाऱ्याला हात म्हणू नाही- असे मानवी अवयवांद्वारे निसर्गाशी नाते जोडत जीवनाचे मर्म त्या उलगडून दाखवतात. 'संसार' ही कविता तर संसाराचे मर्म खऱ्या अर्थाने पटवून देणारी अशीच आहे.

'अरे संसार संसार
जसा तावा चुल्ह्यावर
आधी हाताले चटके
तव्हा मियते भाकर!'

हाताला चटके लागल्याशिवाय भाकरीचा गोडवा कळत नाही, त्यासारखाच हा संसार. ह्यात कष्टाशिवाय सुख मिळत नाही. पुढे त्या आणखी दाखले देतात. राऊळाच्या कळसाला लोटा म्हणू नये. गळ्यातला हार हे लोढणं मानू नये- अशा प्रत्येक ओळीतून संसाराचे चित्र उभे करताना संसार म्हटला की, सुख-दुःख, संघर्ष-संकट, चांगले-वाईट, खरे-खोटे यांनी भरलेला. परंतु बहिणाबाईंनी संसाराकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहाण्याचा योग्य मार्ग सांगितला. संसार हा कसा असतो? तर वेलावरच्या खिऱ्यासारखा. सुरुवातील तो कडू लागतो नंतर मात्र सर्व गोड असतो. संसार म्हणजे भिलावा नाही, तर गोडंबीप्रमाणे गोडवाच त्यात असतो. संसार हा वरून काटे असलेल्या शेंगासारखा नाही, तर आतल्या चिकण्या सागरगोट्यांप्रमाणे असतो.

एकूणच संसार म्हणजे काय? संसार म्हटला की सुख-दुःख असणारच. या सुखदुःखाच्या संसाराच्या वाटेवरच जीवनविषयक तत्त्व त्यांना गवसलं. त्या म्हणतात-

'देखा संसार संसार
दोन्ही जीवाचा सुधार
कधी नगद-उधार
सुखादुःखाचा बेपार!'

संसारातील सुखदुःख हे दोन जिवांच्या समंजसपणावर अवलंबून असते हे त्यांच्या कवितेत स्पष्टपणे जाणवते. डॉ.प्रमिला भिरूड म्हणतात-"बहिणाबाईंच्या काव्यातून माणसाला जीवन जगण्याचा मंत्र मिळतो. जीवनातील अडी-अडचणींना घाबरून न जाता, जीवनाबद्दल त्रागा न करता त्यातील दुःखाला सामोरं जाऊन सुखाचा शोध घेतला पाहिजे, त्यातील कटुत्व दूर करून त्यातील गोडवा चाखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे- हा त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन. जीवन जगण्याचा त्यांनी दिलेला मंत्र खरोखरच अत्यंत मौलिक स्वरूपाचा आहे."[२]

'माझ्या जीवा' या कवितेत माणसाचा जीव आणि त्याचं जीवन याबद्दलचे सुरेख मार्गदर्शन बहिणाबाईंनी केले आहे. परमेश्वरच जीव जन्माला घातलो आणि मरणही त्याच्याच इच्छेनुसार

घडते हे सांगताना त्या म्हणतात-

'जीव देवानं धाडला
जल्म म्हने 'आला आला'
जव्हा आलं बोलावनं
मौत म्हने 'गेला गेला'

परमेश्वराने पाठविलेल्या जीवाचे अस्तित्व जन्म आणि मरण यांतील त्याच्या येण्या आणि जाण्याने कळते. माणसाचे जीवन-म्हणजे जन्म आणि मरण यांतील मधला काळ बहिणाबाई किती सहज टिपतात.

'नही सरलं सरलं
जीवा तुझं येनं जानं
जसा घडला मुक्काम
त्याले म्हनती रे जीनं'

पुढे कष्टावरचा विश्वास (कर्मयोग) यालाही बहिणाबाई महत्त्व देतात. काम करताना त्या कामातच देव पाहायला सांगतात-

'येरे येरे माझ्या जीवा
काम पडलं अमाप
काम करता करता
देख देवाजीचं रूप'

जोपर्यंत आपल्या शरीरात 'जीव' आहे तोपर्यंत जीवाने आपली कामे केली पाहिजेत. कामे करता करताच देवाचे रूप पाहायला हवे. 'कामातच राम' हा संदेशच जणू त्या देतात. निव्वळ टाळ कुटणे, भजन करणे त्यांना मान्य नव्हते तसेच रडत कुढत बसणे म्हणजे जगणे नव्हे. जीवन कसे जगावे? याचे चित्रण करताना त्या म्हणतात-

'जग जग माझ्या जीवा
असं जगनं तोलाचं
उच्च गगनासारखं
धरत्रीच्या रे मोलाचं'

यावरून बहिणाबाईच्या जीवनविषयक जाणिवा किती प्रगल्भ होत्या हे दिसून येते. म्हणूनच प्रसिद्ध विवेचक डॉ.द.ता.भोसले त्यांच्या कवितेविषयी लिहितात-''बहिणाबाईंची कविता सामान्य माणसाला जगण्याची ऊर्जा देते; त्याची जीवनजाणीव अधिक समंजस करते, त्याचे

छोटेसे अनुभवविश्व सखोल, समृद्ध आणि श्रीमंत करते. तिने तिचे 'आतले' आणि 'बाहेर'चे जीवन मोकळेपणाने मांडल्यामुळे जगाकडे आणि जीवनाकडे पाहाण्याची आपली दृष्टी निकोप करते, स्वच्छ करते आणि जीवनाशी झुंज देणे हाच जीवनाचा अर्थ असतो-असा आपणाला नकळत संदेशही देते."[३]

'हिरीताचं देनं-घेनं' या कवितेत सुद्धा माणसाने स्वार्थाच्या पाठीमागे न लागता परमार्थ साधावा हे ठसविण्यासाठी त्यांनी शेतातल्या पिकांचे दाखले देऊन माणसाच्या डोळ्यात अंजन घातले आहे. त्या म्हणतात-

'उभे शेतामधी पिकं
ऊन वारा खात खात
तरसती 'कव्हा जाऊ
देवा, भुकेल्या पोटात'

शेतातील ऊन, वारा खात उभी असलेली पिकं भुकेच्या पोटात जाण्यासाठी आतुर असतात. कोणाच्या तरी पोटातील भुकेची आग विझवण्यासाठी त्यांची धडपड असते. माणसाने सुद्धा या पिकांचा आदर्श समोर ठेवून जगले पाहिजे. छोट्या छोट्या निसर्गप्रतिमांमधून बहिणाबाई सहज उपदेश करतात आणि वाचकांना, रसिकांना अंतर्मुख करतात. अलीकडे माणूस जास्त स्वार्थांध झालेला आहे. माणसाचे खोटेनाटे व्यवहार पाहून बोरी-बाभळीच्या अंगावर काटे येतात-असे मार्मिक उदाहरण देऊन बहिणाबाई माणसाला जागे करतात. पुढे त्या असेही म्हणतात

'किती भरला कनगा
भरल्यानं होते रिता
हिरीताचं देनं घेनं
नही डडोराकरता'

माणसाने कितीही संचय केला तरी तो रिकामा होतोच. अर्थात माणसाच्या स्वार्थीपणाला मर्यादा नसतात. मात्र हृदयाचं देणं घेणं केवळ पोटासाठी नसते. माणसाचे कर्तृत्व, त्याचे कर्म हीच त्याची ओळख राहाते. म्हणून केवळ मतलबासाठी न जगता परोपकार, परार्थ साधला पाहिजे हे बहिणाबाई कळवळ्याने सांगतात.

जीवनाच्या प्रवासात माणूस हा एक वाटसरू आहे. त्याचा हा प्रवास, ही वाट कशी बिकट आहे हे 'वाटच्या वाटसरा' या कवितेत माणसाला उपदेश करताना त्या सांगतात- या वाटेत काटे-कुटे ठेचा., उन्हं असे अनेक अडथळे आहेत तरी तुला लोकांसाठी चालावेच लागेल. दिवस ढळत असला तरी झट्कन पाय उचल. तुझ्या लाभाची गोष्ट असो वा नसो, तू प्रवास कर.

तुझ्या झाकल्या मुठी उघडू नकोस. ही वाट बिकट आहे. 'माझे भाऊबंद मदतीसाठी धावून येतील'- अशी आशा बाळगू नकोस. एवढे लक्षात ठेव की तुझी नाव तुलाच पार करायची आहे. लोक मतलबाचे धनी असतात. सर्व माया खोटी आहे हे ध्यानात ठेव. म्हणूनच त्या सांगतात-

'सोडू नको रे धीर
येवो संकट किती
येऊ दे परचीती
काय तुझ्या ललाटी
वाटच्या वाटसरा, वाट बिकट मोठी!'

या कवितेतील मानवी जीवनावर केलेले वाटसरूचे रूपक मानवी जीवनातील सत्यावर प्रकाश टाकते. शिवाय माणसावर कितीही संकटे आली तरी धैर्याने तोंड द्यावे असा आशावाद बहिणाबाई ठसवतात. त्यांच्या कवितेविषयी डॉ.दीपक चिद्दरवार म्हणतात- 'बहिणाबाईची कविता मराठी वाङ्मयातील एक लेणे आहे. वास्तवता आणि कल्पकता यांचा सुंदर संगम त्यांच्या कवितेत पाहावयास मिळतो.'

आपले माणुसपण टिकवून न ठेवता माणूस हा आज स्वार्थी बनला आहे; नैतिकतेपासून दूर गेला असून पशूसारखे जीवन जगत आहे. तो राक्षसी वृत्तीने वागताना पाहून त्या म्हणतात-

'मानसा मानसा
कधी व्हशीन मानूस
लोभासाठी झाला
मानसाचा रे कानूस!'

अरे माणसा, तुझ्यापेक्षा गोठ्यातली जनावरे बरी. ती चारा खातात नि त्याच्या बदल्यात माणसाला दूध देतात. कुत्रा?-तोही आपल्या मालकाशी इमान राखतो; परंतु माणसाजवळ पशुइतकाही प्रामाणिकपणा नाही. पशुपेक्षाही तो हीन दर्जाचे जीवन जगतोय् कारण तो माणुसकी हरवून बसला आहे. माणूस माणुसकीला पारखा झाल्याचे दुःख त्यांना जाणवते. म्हणूनच पद्मा लोकूर लिहितात-''बहिणाबाई तुमच्या आमच्या लेखी न शिकलेल्या, अशिक्षित, पण त्यांनी एक सर्वात मोठा ग्रंथ बारकाईने वाचला होता तो म्हणजे जीवनग्रंथ! त्यातून त्यांनी स्वतःसाठी म्हणून एक हृदयंगम तत्त्वज्ञानही तयार केले होते. ते सुशिक्षितांनाही मान खाली घालायला लावील, विचारप्रवण करील.''[४]

एकूणच बहिणाबाईंच्या जीवनविषयक जाणिवा व्यापक आहेत. सूक्ष्म अवलोकन, मार्मिक निरीक्षण, जीवनावरील असीम श्रद्धा व सकारात्मक दृष्टिकोन यांमुळे त्यांच्या कवितेला

एक वेगळेच परिमाण लाभले आहे.

निष्कर्ष–

(१) बहिणाबाईंची कविता म्हणजे मराठी साहित्याला लाभलेली अमोल देणगी आहे.

(२) ग्रामीण कवितेच्या दृष्टीने बहिणाबाईंची कविता विशेष लक्षणीय आहे.

(३) जीवन जगत असताना आलेले अनुभव व निरीक्षणातून गवसलेले सत्य बहिणाबाईंनी ताकदीने मांडले आहे.

(४) बहिणाबाईंच्या कवितेत ग्रामविश्वासोबतच भावविश्व प्रकट झाले आहे.

संदर्भ टीपा–

(१) चौधरी बहिणाबाई, 'बहिणाईची गाणी', सुचित्रा प्रकाशन मुंबई, आठवी आवृत्ती २००२, पृ.४१. (२) भिरूड प्रमिला. 'बहिणाईची गाणी : एक अभ्यास', व्यंकटेश प्रकाशन, जळगाव, दुसरी आवृत्ती २००३, पृ.३७. (३) भोसले द.ता., 'बहिणाबाईची कविता आणि मराठी कविता', कवितारती-संपा. पुरुषोत्तम पाटील, धुळे, सप्टें.-डिसें.२०१३, पृ.६८. (४) चौधरी बहिणाबाई, 'बहिणाईची गाणी', सुचित्रा प्रकाशन मुंबई, आठवी आवृत्ती २००२, पृ.४५.

संदर्भ ग्रंथ–

(१) चौधरी बहिणाबाई, 'बहिणाईची गाणी', सुचित्रा प्रकाशन मुंबई,आठवी आवृत्ती २००२. (२) भिरूड प्रमिला. 'बहिणाईची गाणी : एक अभ्यास', व्यंकटेश प्रकाशन, जळगाव,दुसरी आवृत्ती २००३ (३) पुरुषोत्तम पाटील (संपा.),'कवितारती', धुळे, सप्टें.-डिसें.२०१३. (४) सूर्यवंशी नानासाहेब (संपा.), 'अक्षरवाङ्मय', अहमदपूर, जुलै-सप्टें.२०१७. (५) पित्रे ऋता, 'बहिणाईची गाणी : एक अभ्यास', म.रा.सा.सं.मं.,मुंबई, प्र.आ.१९८३.

■ ■ ■

सावळा विठ्ठल

विठ्ठल सावळा तयाचिया गळा
तुळसीमाळा शोभतसे ।।

कटिवर कर उभा विटेवर
रूप ते सुंदर वसते अंतरी ।।

विठू लेकुरवाळा भक्तिभाव भोळा
संतांचा हा मेळा सर्वकाळ ।।

देखियला डोळा मनात आगळा
भक्तिचाच मळा फुलतसे ।।

विठ्ठलाची आस जीवा लागे ध्यास
पंढरीचा वास सदा लाभो ।।

–बाळासाहेब तोरस्कर
५०३, समर्थ को.ऑप.हौ.सोसायटी,
लोकमान्य नगर, ठाणे-४००६०६
भ्र.८८७९९२११२१

ISSN 2454-7409
Vol. 4 Issue 1 Jan. 2019

वर्ष चौथे अंक पहिला जानेवारी २०१९

Peer Reviewed Annual National
Research Journal in Marathi As Per UGC Guidelines
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

मराठी भाषा, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

10. Tables & figures should be cited in the text in consecutive numerical order. Each figure should have concise and informative caption.
11. Maximum limit is 2500 words or 5 pages. Abstract should be up to 150 words followed by 4-5 key words. Paper less than 3 pages or without references will not be accepted.
12. Authors have to send research paper by e mail at: **marathipradhyapak@gmail.com**
11. Editorial Board's Decision will be final.
13. The copyright of all accepted papers will vest with **Research Journal of India.**
14. International Guidelines and UGC Guidelines for writing of research paper are to be strictly followed.
15. Date of Publishing is 1st October each year and papers will be accepted up to 1st September.

Subscription for one year and single issue price for individual, institutional Rs. 500/- to be deposited in A/c No. – 60175373000 of Bank of Maharashtra, Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC code - MAHB0000047 in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre.

❖❖❖

अनुक्रमणिका

१	लग्नासाठी कफल्लक का व्हावे?	प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	५
२	महेश केळुसकर यांची अखंड निद्रानाशाची कविता	डॉ. मधु सुरेश सावंत	८
३	स्त्रीची वास्तविकता	डॉ. विजया राऊत	१२
४	बाबाराव मुसळे यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण	डॉ. शरद देवराव उमाटे	१५
५	'कर्णपर्व' कर्णाच्या जीवननाट्याचा शोध घेणारी कादंबरी	प्रा.डॉ. विनोद राठोड	२०
६	पटकथा लेखन प्रक्रिया	श्री.सुरेश विठ्ठल मेहेर	२५
७	लोकमान्य टिळकांच्या विचारसरणीचा मराठी साहित्यावर प्रभाव	डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे	२८
८	मराठी एकांकिका : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. प्रकाश भरणे	३१
९	कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव	३५
१०	संत बहिणाबाई	प्रा.डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	३८
११	सतीश तराळांचे कथाविश्व	डॉ. वर्षा चिखले	४२
१२	कृषिविषयक ओवीगीतांमधून अभिव्यक्त होणारे स्त्रीमन	डॉ. अलका गायकवाड	४५
१३	१९९० नंतरच्या नवकवींची ग्रमीण कविता	प्रा. डॉ. अतुल चौरे	४९
१४	संत तुकारामांचा सामाजिक कार्यात्मक दृष्टिकोन	प्रा. विलास गांजरे	५४
१५	नव्वदोत्तरी कवितेतील सद्ययुगीन वास्तव : एक शोध प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या अनुषंगाने	प्रा.डॉ. शोभा रोकडे	५८
१६	ग्रामीण भागातील विद्यार्थी व भाषाविषयाच्या अध्यापनातील समस्या	प्रा.रा.तु. आदे	६३
१७	गझलसम्राट सुरेश भट	प्रा.डॉ. वीरा मांडवकर	६६
१८	देशीवाद : प्रेरणा, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. पवन मांडवकर	७२
१९	मथुरा लभाण बोलीतील 'प्रभाती गीते' : एक आकलन	प्रा.डॉ. भगवान साबळे	७६
२०	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. राखी मं. जाधव	८०
२१	वृत्तपत्रीय मथळ्यांची भाषा–एक चिकित्सा	डॉ. संजय पाटील	८४

सतीश तराळांचे कथाविश्व

डॉ. वर्षा चिखले
सहयोगी प्राध्यापक
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती
भ्रमणध्वनी ८८०६०९६६९९

प्रस्तावना

कथा हा प्राचीनतम वाङ्मयप्रकार आहे. मराठीतील परंपरागत कथेला नीटनेटके वळण दिले ते हरी नारायण आपटे यांनी. नंतर कथेचे पात्र विस्तारत गेले. त्यात विविधता आली. ग्रामीण कथा, प्रादेशिक कथा, दलित कथा, आदिवासी कथा इ. कथा आपल्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांनी पुढे आल्या. ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, श्री.म. माटे, द.ता. भोसले, रा.रं. बोराडे, अण्णाभाऊ साठे, वामन चोरघडे, उद्धव शेळके, मनोहर तल्हार, भाऊ मांडवकर, बाजीराव पाटील इत्यादी कथाकारांनी ग्रामीण जीवन ग्रामीण वास्तव एकूणच ग्रामीण संस्कृती आपल्या कथांमधून दृगोचर केली.

१९७५ च्या काळात उदयाला आलेले महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार म्हणून सतीश तराळ यांच्याकडे पाहिले जाते. ग्रामीण कथाविश्वात त्यांच्या एकूण तीन कथासंग्रहांनी मोलाची भर घातली. ग्रामजीवनाशी त्यांची नाळ जुळलेली असल्यामुळेच ग्रामजीवन त्यांच्या कथेतून अभिव्यक्त होताना अनुभवाचे अस्सलपण वाचकांना प्रतीत होते.

सतीश तराळ यांनी आपल्या ग्रामीण कथांमधून ग्रामीण जीवनाचा प्रामाणिकपणे धांडोळा घेतला आहे. शेवटी ग्रामजीवनाची अस्सल अनुभूतीच ग्रामीण कथेतून अभिव्यक्त होत असते; म्हणूनच ग्रामीण कथेसंदर्भात ग्रामीण साहित्याचे अभ्यासक डॉ. आनंद यादव असे लिहितात की, "ग्रामीण कथेचा कलेच्या दृष्टीने वेगळा असा काही प्रकार नाही. इतर कथांप्रमाणेच ती एक कथा आहे. 'ग्रामीण' हे तिचे विशेषण आहे. अर्थातच ते वैशिष्ट्यप्रदर्शक आहे. खेड्यातील म्हणजे ग्रामातील जीवनाची अनुभूती ग्रामीण कथेतून व्यक्त होते. मानवी जीवनाची अनुभूती म्हणून ती काही खास वेगळी नाही असे असले तरी खेडेगाव, तेथील जीवन पद्धती, तेथील अशा रीती, शेती, तेथील निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशानिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये मानवी जीवनाला त्याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्‌भवणारे प्रश्न आणि समस्या इत्यादी गोष्टीनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये या कथेत येतात. ती त्या खास ग्रामीण अनुभूतीतून जन्माला येते. तिचे ग्रामीणात्व या व इतर अनेक कारणांनी डोळयांत भरते. तो अनुभूतीचा अपरिहार्य घटक म्हणून येऊ लागतो व ती कथा 'ग्रामीण' होते. कथेचा कलाप्रकार म्हणून ती वेगळी नसली तरी, वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळे प्रकार म्हणून ती लक्षात येते. (ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या, पृ. क्र.९)

डॉ. सतीश तराळांच्या 'आळ', 'आग' आणि 'लढा' या कथासंग्रहातील कथांमधून त्यांनी ग्रामीण मानसिकता, कृषिनिष्ठ जीवन, कृषकांची होणारी अडवणूक, शोषण, अस्मानी सुलतानी संकटात सापडलेला शेतकरी, ग्रामीण जीवनातील रूढी, परंपरा, सण, उत्सव याचा सूक्ष्म निरीक्षण दृष्टीने वेध घेऊन कथा निर्मिती केली आहे.

कृषिकेंद्रितता हा ग्रामीण जीवनाचा स्थायीभाव असतो. कृषीशी निगडित असणारे शेतकरी, शेतमजूर, शेतीचे व्यवहार या सगळया गोष्टी जवळून अनुभवल्यामुळे ग्रामीण भागातील प्रतिष्ठित सधन शेतकरी, सर्वसामान्य शेतकरी व शेतमजुरांचे कसे शोषण करतो याचे चित्रण 'मोजणी' सारख्या कथेतून येते.

'बळी' मधील कर्जाचा डोंगर माथ्यावर आहे म्हणून पैशासाठी जानरावने स्वत: वांझोट राहण्याचा निर्णय घेऊन स्वत:चाच बळी दिला हे चित्रण सुन्न करणारे आहे. 'दैना' या कथेत सर्वसामान्य शेतकऱ्याची व्यथा चित्रित केली आहे. शेतकऱ्यासोबत अहोरात्र कष्टाला जुंपून घेणारे जित्राब शेतकऱ्यासाठी जीव की प्राण असतात. असाच आपल्या बैलांवरती प्रेम करणारा बाबाराव याच्याजवळचा एक बैल मरण पावतो. पैशाची चणचण असूनही कर्ज घेऊन बैलजोडी शाबूत ठेवतो. पीक आले की कर्जाची परतफेड करू असे त्याने मनाशी ठरवले असते. पीक दगा देतो, तो कर्ज फेडू शकत नाही म्हणून पाटलाचा माणूस खुंट्यावरचा बैल सोडून घेऊन जातो यावेळी

बाबारावच्या मनाची होणारी घालमेल तराळांनी या कथेत चित्रित केली आहे. मजुरी करणारा बाळू अत्यंत प्रामाणिकपणे कष्ट करीत असतो. कुणाच्या भानगडीत न पडता स्वतःचे काम चोख करणाऱ्या बाळूवर सावजी १५१ ची केस टाकतात त्याने तो कसा हतबल होतो याचे चित्रण करताना श्रीमंतांच्या दिमाखापुढे प्रामाणिक माणसाच्या कष्टाचे मोल कसे नगण्य ठरते हेच तराळ दाखवून देतात. 'हार' मध्येही कर्जाची परतफेड करू शकत नाही म्हणून एन्ड्रिन घेऊन आत्महत्या करणारा नामदेव समोर येतो.

'वाघ्या' या कथेमध्ये वाघ्या नावाच्या बैलावर घरातला एक सदस्य म्हणून अतोनात प्रेम करणारा कृष्णा याच बैलाला दुष्काळामुळे जंगलात सोडावे लागते म्हणून कसा सुन्न होतो याचे चित्रण येते.

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कष्टाळू पण सामान्य माणसांच्या सुख–दुःखाचा वेध सतीश तराळांची कथा घेताना दिसते. गावात काम मिळत नाही म्हणून शहरात जाऊन भाडयाने रिक्षा घेऊन मजुरी मिळविण्याचे स्वप्न पाहणारा 'सवारी' या कथेतील रिक्षावाल्याची कशी फटफजिती होते किंवा 'आळ' या कथेत नामदेवचा पाय तुटला म्हणून तो घरी असतो. कामधंदा बंद असल्यामुळे घरात खाणार काय? हा प्रश्न उभा राहतो. त्यावेळी त्याची बायको नर्मदा ओली बाळंतीण असूनही लहानग्या मुलीला घरी ठेवून पहाटे गवत कापायला जाते. तिथला सोकारी व मालक एक दिवस तिच्यावर कापूस चोरीचा आळ घेतो. मी चोर नाही हे तान्हया पोरीची आण घेऊन त्यांना सांगत असते पण त्यांच्या दगडी मनाला पाझर फुटत नाही. परिस्थितीने गांजलेली नर्मदा यावेळेस कशी सैरभैर होते हे तराळांनी उत्तमपणे चित्रित केले आहे. दुसऱ्याच्या वेदनांशी ते खूप सहजपणे नातं जोडतात याचा प्रत्यय अनेक कथांमधून येतो.

शेतकऱ्यांचे जीवन हे निसर्गावर अवलंबून असते. पाऊस वेळच्या वेळी आला तर शेतकऱ्याला कसा आनंद होतो आणि न आल्यास त्याची कशी आफत होते हे 'आफत' या कथेमधून लेखकाने परिणामकारकरितीने अभिव्यक्त केले आहे. 'बळी' या कथेत ओल्या दुष्काळाचे वर्णन येते. पाऊस यावा म्हणून देवाला साकडे घालण्यासाठी पावसासाठी धोंडी काढणारे ग्रामीण माणसाचे श्रद्धाशील मन तराळांनी टिपले आहे.

ग्रामजीवन हे शहरी जीवनापेक्षा सर्वस्वी वेगळे असते. अज्ञान, दारिद्रय, ग्रामीण जीवनाला वेढून असते. त्यातून ग्रामीण माणसाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण मानसिकता निर्माण झालेली असते. अज्ञानामुळे हे मन अंधश्रद्धाळू आणि संकुचित होऊ शकते. 'नातं' या कथेत लग्न होऊन बरीच वर्ष झाली तरी सुमनला मूल होत नाही म्हणून तिची सासू तिला वांझोटी म्हणून हिनवत राहते. तिच्या नवऱ्याला त्याचे मित्र 'तू फोसा आहेस', असे चिडवित असतात. त्याचा रागही तो सुमनवर काढीत असतो. या सर्व मानसिक दडपणातून तावून–सुलाखून निघालेल्या सुमनला जेव्हा मुलगा होतो आणि त्याचवेळी वामनला कुष्ठरोग झाल्याचे निदान होते. डॉक्टराने गोविंदला त्याच्यापासून दूर ठेवायला सांगितले असते म्हणून सुमन गोविंदाला कुष्ठधामात ठेऊन येते. नवऱ्यासाठी पोटच्या गोळ्याला ती दूर ढकलते. कुंकवाचे नाते तिला मुलापेक्षाही मोठे वाटते.

ग्रामीण भागातील शाळेची अवस्था किती गंभीर असते याचे चित्रण 'अशीच एक शाया होती' या कथेत येते. निरक्षर स्त्रियांना कसे नागवले जाते हे 'जुलूम' या कथेत पहायला मिळते. 'मोयी' कथेत मोळी विकणाऱ्या म्हाताऱ्याला अंधारात न चालणारी नोट देऊन त्याची कशी फसवणूक केली जाते, तर 'वाखा' मध्ये एकाधिकार पद्धतीमुळे अल्पभूधारक सर्वसामान्य शेतकऱ्याचा कापूस विकताना कसा वाखा होतो याचे हृदयद्रावक चित्रण येते.

'बांडी' या कथेत महारोग झालेली सुशीला कुष्ठधामात जाते. तिथे तिचा रोग बरा झाल्यावरही ती घरी जायला तयार नसते. कारण तेथील माणसांच्या नजरा तिला जगणे असहय करतात याचे अस्वस्थ करणारे वर्णन येते.

तराळांच्या कथेतील निवेदन व संवाद मनाचा ठाव घेणाऱ्या वऱ्हाडी बोलीतील आहेत. वऱ्हाडी बोलीतून वैदर्भीय जीवन अभिव्यक्त झाल्यामुळे भाषा आणि जीवन एकरूप झालेले दिसते. साधी, सोपी पण परिणामकारक अशी त्यांची निवेदन शैली आहे. ग्रामीण माणसाच्या तोंडी असणाऱ्या म्हणी, वाक्प्रचार यांचा कथेमध्ये त्यांनी केलेला वापर आशय विषयाला उठावदार करणारा ठरतो. 'वयलं तर सूत नाही त निरा भूत', 'मिळत नसेल भीक तर मास्तरकी शिक', 'कसचे काय अन् फाटक्यात पाय', 'बारा बैल खुटला अन ताल नाही पटला', अशासारख्या म्हणी 'आटा कम फकीर ज्यादा', 'तोंडचं पाणी पळणे', 'फुटाणे खाणं आणि पुंगी वाजवणं', 'ना धड जगता येत ना मरता येत' अशासारखे वाक्प्रचार 'सायाची आपली जिंदगीचा सडक्या वांग्यावानी झाली', 'दगडावर नारळ फ्रेडावं तसं त्याचं डोकं डांबरी सडकेवर आदळलं होतं', 'बापानं लेकरू अलगद उचलून घ्याव तसं तो पोतं उचलायचा', दिसभर लडणाऱ्या लेकरावाणी पाणी दमावर दम येत होतं', 'अभायाले भोक

पडल्यावाणी पाणी एकसारखं पडून राहयलं होतं' अशी प्रतिमा प्रतीकांनीयुक्त भाषाशैली ही तराळांच्या कथांचे वैशिष्ट्य ठरते. त्याद्वारे ते ग्रामीण वास्तवाचा अत्यंत ताकदीने वेध घेतात.

ग्रामजीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण असल्यामुळे ग्रामीण परिसर, तिथला ग्रामीण व्यवहार, लोकजीवन यांचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांच्या कथेत आहे. व्यक्तिचित्रण उठावदारपणे रंगविले आहे. वऱ्हाडी माणूस त्याच्या लकबींसह उभा करण्याचे सामर्थ्य असलेली चित्रमय शैली हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष

सतीश तराळांची कथा एकूणच ग्रामीण वास्तवाचा संवेदनशीलतेने वेध घेते. त्यांच्या कथांमधून वैदर्भीय लोकजीवन, लोकसंस्कृती, वैदर्भीय स्त्री–पुरुष त्यांचे वागणे, जगणे, भोगणे यांचे प्रत्ययकारी चित्रण करते. ग्रामीण भागाशी, शेतीमातीशी त्यांची नाळ जुळलेली आहे. ग्रामीण विश्व जवळून अनुभवल्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे अस्सल दर्शन, त्यातून घडते. अस्सल ग्रामीण भाषेतील वाक्प्रचार, म्हणी, प्रतिमा, प्रतीकांनी त्यांच्या कथेला वेगळे परिमाण लाभले आहे. आशय, विषयाची विविधता अनुभवविश्वाशी असलेली प्रामाणिकता यातून ग्रामजीवनाची सहज अभिव्यक्ती त्यांच्या कथेला कथाविश्वात मानाचे स्थान मिळवून देते.

संदर्भ ग्रंथ

१. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या – डॉ. आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, तृ.आ. जुलै १९९३.

२. मराठी कथा : प्रवृत्ती आणि प्रवाह – डॉ. रा.गो. चवरे, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती.

३. आळ – सतीश तराळ, अभिजीत प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती पहिली, १९८६.

४. आग – सतीश तराळ, वंदन प्रकाशन, अमरावती, प्रथम आवृत्ती, १९९३

५. लढा – सतीश तराळ, बजाज पब्लिकेशन्स, अमरावती, प्रथम आवृत्ती, १९ नोव्हे.२००३.

❖❖❖

Dr Varsha Chikhale

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September-2018

Vol. 5 Issue 3

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-august-September-2018
Vol. 5 Issue-3

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन वा पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबधित लेखाकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal July-August-Sept. 2018 Vol. 5, Issue 3

मराठी साहित्यातील स्त्रियांचे कथालेखन

डॉ. सुवर्णा रा गाडगे
श्री शिवाजीकला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.
Srgadge.1@gmail.com, Mo. 9423152912

प्रस्तावना :-

मराठी वाङ्मयात कथा, कादंबरी, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र इ. विपूल लेखन आजवर झाले आहे. या साहित्यप्रकारांनी समाजमनाचा ठाव घेतला आहे. साहित्य आणि समाजात स्त्री जीवनाची असाह्यता, युगानुयुगे होणारे त्यांचे शोषण, बौध्दिक आणि नैतिक गुलामगिरीच्या अतूट बेडया आणि या सगळया क्लेशातून निर्माण होणारा तिचा आक्रोश किती भयावह आहे याचे भानही सामाजिक आणि वैचारिक पातळीवर कुणाला नसावे. ही खरी शोकांतिका आहे. या सर्व परिस्थितीत विसाव्या शतकात स्त्री 'स्वत्व', 'अस्तित्व' शोध घेवू लागली. आपले सांस्कृतिक स्थान काय, आपणास कितपत स्वातंत्र्य आहे मानवी इतिहास तिच्याकडे कसा पाहतो वर्तमान व भविष्य तिला काय बहाल करणार इ. या विश्वाच्या अनंत पोकळीत स्वत्व शोधणाऱ्या स्त्रियांना असंख्य प्रश्न अस्वस्थ करू लागले. आशिया खंडात तर मूलतत्ववादी धर्मवाद्यांनी, पुरूषप्रधान व्यवस्थेनी स्त्रीला शारीरिक, वैचारीक आणि सांस्कृतिकदृष्टया बुरख्यात बंदिस्त करून तिला अतिशुद्र करून टाकले. जगात कमी अधिक प्रमाणात जीवनातील स्त्रीचे स्थान सतत दुय्यम समजले गेल्याने आणि तिचे अस्तित्वच मुळी पुरूषाच्या विविध अवताराच्या पूर्तीसाठी साधनभूत मानले गेल्याने जीवनामप्रमाणेच साहित्यात स्त्रीवादी दृष्टीकोनाला विषेश स्थान नव्हते. मात्र अलिकडे स्त्रीत्वाचा आवाज मुक्त व स्वतंत्र होवू लागला आहे. बदलत्या स्थित्यंतराचा मागोवा घेत स्त्रियांनी जीवन आणि साहित्य यांची सांगड घातली आहे. "एकोणविसाव्या शतकामध्ये मिळालेल्या शिक्षणामुळे स्त्रियांना आत्मभान आले आणि त्या स्वस्थिती विषयी विचार करु लागल्या. स्वत्वाचा विचार करु लागल्या स्त्रीत्व ही व्यापक संकल्पना आहे. स्त्रीत्वाचा विचार अनेक अंगांनी होऊ शकतो आणि तसा तो केला गेला आहे. असे दिसून येते."[१]

"जीवन आणि साहित्य या दोन्हीमधील अन्योन्य संबंध लक्षात घेतला पाहिजे. या दोन्हीची परस्परापांपासून फारकत करता येणार नाही. साहित्यनिर्मितीचे बीजे जीवनातील वास्तवातच असतात. जीवनाच्या घडणीमध्ये प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे साहित्याचा वाटा नाकारता येणार नाही. प्रत्यक्ष जीवनातील स्थितीगतीचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले असते"[२] साहित्याची सुरूवात सुरसकथांनी होते. एका राज्यामध्ये राजकन्येला राक्षसापासून धाडसी राजपूत्र सोडवितो. लहानपणा पासून मुलामुलींच्या मनावर हे ठसविले जाते की, पुरूष स्त्रीचा तारक आहे. भारतीय स्त्री ही प्रेममयी, स्वार्थत्यागी, सोशिक व एकनिष्ठ जनू सिता, सिंधु हे तिच्यापूढे आदर्श ठेवून तिच्या नैतिक जीवनाची दिशा ठराविकपणे आखली जाते. स्त्री विचारांचा पाया घालण्याचे क्रांतीकारक कार्य युरोपमधल्या दोन विचारवंत लेखिकांनी केला. एक व्हर्जिनिया वुल्फने आपल्या 'अरूम ऑफ वन्स ओन (A Room of One's own) या पुस्तकात स्त्रीविचाराचे स्वातंत्र्य, त्याचे वेगळेपण, स्त्रीच्या आकांक्षांना सुफलित करणारे वैशिष्ट्यपूर्ण विश्व या सर्वाची मनोवेधक मांडणी केलेली आहे. दुसरी सिमॉन द बोव्हाने प्रचलित संस्कृतीत स्त्रीचे स्थान किती नगण्य आहे. याचा उहापोह केला आहे. द बोव्हाच्या मते कुणी स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही. पण ती तशी घडते (One is not born but rather becomes a women) हा स्त्री मुक्ती चळवळीचा आरंभबिंदू आहे. त्यांच्या मते स्त्रीत्व (Gender या अर्थी) संस्कृतीकडून घडविले जाते आणि ते घडविणाऱ्याच्या कल्पनेनुसार सोयीनुसार आणि गरजेनुसार घडविले जाते. स्त्री कशी घडावी यामध्ये संस्कृतीचा म्हणजे प्रस्थापित सामाजिकतेचा मोठाच हात असतो आणि घडणही हेतुतः विशिष्ट प्रकारची म्हणजे दुय्यमत्वाची केली जाते. "जेव्हा स्त्रिया लिखाणातून स्वतःचे

हे 'स्व' त्व शोधण्याचा प्रयत्न करतात. तेव्हा त्यांचे साहित्य पुरूषांच्या साहित्याहून वेगळे ठरते. स्त्रियांच्या साहित्यातील हा वेगळेपणा शोधून त्याची चिकित्सा करण्याचे कार्य गेल्या काही वर्षात स्त्री समीक्षकांनी केले. स्त्रियांच्या कादंबऱ्यांतून, कथांतून, कवितांतून त्यांच्या 'स्व' त्वाच शोध त्यांनी कसा घेतला आहे. त्याची जाणीव त्यांना कशी झाली आहे. वर्षानुवर्षे आपण कसे दडपले गेलो असल्याचे भान त्यांनी कसे व्यक्त केले आहे याचा शोध घेणारी समीक्षा म्हणजे स्त्रीवादी समिक्षा असे म्हणता येईल."[3]

स्त्री ही कुटूंबवत्सल असून आपल्या मुलांना गोष्टीतून संस्कार देणारी, बोध करणारी, त्याला रिझवणारी आई, आजी, आत्या अशा अनेक भूमिका घेवून जगणारी आहे. तिच्या मनमानसी रूजलेला भाव ति शब्दांद्वारे लिहू लागली आणि स्त्री कथांचा जन्म झाला.मराठी वाङमय प्रकारातील कथेला एक समृध्द वारसा आहे लोकजीवनातील लोककथांनी कर्णपरंपरेने एका पिढिकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाण्याचा प्रवास सुरूच ठेवला. अदभुत रम्यता, रंजन व बोध यातून अवतरलेल्या लोककथा, कहाण्या, म्हणजे स्त्रियांचे मन, व्रत, वैकल्ये व सामाजिक जीवन यातून स्त्रीमन अविष्कृत होते. एकोणिसाव्या शतकात राजकीय, सामाजिक स्थित्यंतरे घडून आले. वैदिक वाङमय, रामायण, महाभारत इ. ग्रंथ पुराणे यातील कथा, बोधकथा, दैवतकथा, प्राणिकथा, कहाण्या, जातककथा, दृष्टांतकथा, चित्रकथा इ. कथेचे रूपे बदलली. त्यानंतर पाश्चात्य साहित्याच्या परिशीलनातून स्फूट गोष्ट जन्माला आली ती १९ व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात म्हणजे 'ज्ञानप्रसारक ते करमणूक' पर्यंत हरिभाऊच्या करमणूकीतून सौ. काशीताई कानिटकिरांनी कथालेखन केले. हरिभाऊचे प्रोत्साहन त्यांना मिळाले त्या 'मनोरंजन', 'विविध ज्ञानविस्तार', 'करमणूक' इ. नियतकालिकातून कथालेखन करीत. त्यांच्या कथांचा थाट कहाणीचा असला तरी त्यात कहाणीचा आटोपशीरपणा नव्हता. त्यांच्या कथेत स्त्री जीवनाचे मोठे सुरेख दर्षन घडते. स्त्रीच्या परवशतेचे चित्रण काशीताईनीं अतिशय जिव्हाळयाने केले आहे. सामान्यतः विधवा, पतिता, परित्यक्ता स्त्रिया त्यांच्या कथांचे विषय बनत. त्यांच्या कथेत कोणतेतरी रहस्य दडलेले असे त्यामुळे वाचकांची उत्कंठा तेवत ठेवली जात असे. त्यावेळच्या मराठी ज्ञानप्रसारक नियतकालिके १९२० पर्यंतच्या कालखंडात कथा छापीत होते. 'मनोरंजन' या नियतकालिकात १९८६ मध्ये 'बिचारी आनंदीबाई' ही शांताबाईची कथा छापली गेली. 'करमणूक', 'मनोरंजन', 'नवयुग', 'उद्यान', 'विविध ज्ञानविस्तार', 'भगिनी समाचार', 'अरविंद' इ. त्यावेळच्या प्रमुख नियतकालिकांचा स्त्रीकडे व त्यांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन सहानुभूतीचा होता. सुवासिनी, लीला, काशीबाई हिर्तेकर, वामनसुता, लक्ष्मीतनया, हिराबाई पेडणेकर, ताराबाई तर्खड, लक्ष्मीबाई टीळक, काशीबाई देवधर, आनंदीबाई देशमुख इ. लेखिकांची नावे कथालेखिका म्हणून झळकली.सद्यःस्थिती 'लिलाताईची फॅशन', 'प्रौढविवाह की बालविवाह' इ. कथा स्त्रियांचे प्रश्न, पुनर्विवाह फॅशन वरील चेष्टां बरोबरच त्यावेळी त्यांचे जगनेच कसे माजघरात सामावलेले होते हे सांगते १९२० ते ४० च्या कालखंड स्त्रियांच्या कथालेखानास वेग आलेला दिसतो. गिरिजाबाई केळकर व आनंदीबाई शिर्के यांच्या कथामधून पुराणमतवादी मन व नव्या पाश्चात्य शिक्षणामुळे होणारे बदल याचे भान आले आहे.

स्त्री ही माणूस आहे या जाणिवेने लेखन करणाऱ्या लेखिकांच्या जवळ ठाम जीवनदृष्टी होती. कन्या, पत्नी, माता इ. भूमिकेतील स्त्रीमनाचा विचार व्हावा असे त्यांना वाटे. नवशिक्षित जागृत लेखिकांनी स्त्रीच्या व्यथा, तिची स्वप्ने, प्रश्न समजावून घेवून ते धीटपणे मांडले. घराच्या चार भिंतींत शिक्षण घेवूनही सर्व बाजूंनी होणारी कोंडी त्यामुळे होणारी अस्वस्थता व व्यक्ती विकासाला पुरेशी संधी नाही, कर्तृत्वाला वाव नाही. पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्री उपेक्षिली जाते याची त्यांना खंत होती. स्त्री हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता, त्यामुळे या कालखंडातील कमलाबाई टिळक, क्षमाराव, कृष्णाबाई, विभावरी, गिता साने, आनंदीबाई किर्लोस्कर, पिरोज आनंदकर, कुसुमावती देशपांडे इ. लेखिकांनी स्त्रीमनाचे विविध पातळयांवर चित्रण कथांतून केले. स्त्रीचे

कुटुंबातील, समाजातील स्थान, स्त्रीमन, समस्या दुःख यांच्याकडे स्त्री स्वतंत्रपणे, धीटपणे पाहते हे विशेष याकालखंडात जाणवते. १९८३ साली विभावरी शिरूरकर यांच्या 'कळयांचे निःश्वास' या कथासंग्रहातील वेगळे व प्रक्षोभक लेखन साहित्य क्षेत्रात खळबळ निर्माण करणारे ठरले. विभावरी बाईनी जे कथालेखन केले त्यातून त्यांनी स्त्रीची व्यथा धीटपणे मांडली. त्यांच्या कथांमधून स्त्रीच्या व्यथा तिचे प्रश्न, प्रौढ कुमारिकेचे दुःख, विवाहित स्त्रीचे दुःख हे त्या विशिष्ट स्त्रीचे नसते तर ते सर्व स्त्रीजातीचे असते. "सर्व कथांचे विश्लेषण करताना आजही जाणवतो. तो तीव्र धक्का हा धक्का विभावरीबाईच्या द्रष्टेपणाचा आहे. या कथांमध्ये घटना प्रसंगाची साखळी नाही. महत्त्व आहे विचारांना! केंद्रस्थानी आहेत विचार!"[4]

विभावरीबाईच्या प्रमाणे सुक्ष्म मनोविश्लेषण व स्त्रीजीवनातील समस्यांचे वृत्तीगांभीर्याने केलेले चित्रण, मुल्यविषयक जाणीव हे सौ. कमलाबाई यांच्या कथेचे विशेष आहे. 'हृदयशारदा', आकाशगंगा व आश्विनी हे त्यांचे कथासंग्रह. कृष्णाबाई, विभावरी, कमलाबाई टिळक, क्षमाराव, आनंदीबाई किर्लोस्कर यांपेक्षा प्रकृतीने वेगळी आणि वेगळया घाटाची कथा कुसुमावती देशपांडे यांनी लिहिली. स्त्रीच्या दुःखाची विविध रूपे त्यांच्या कथांमध्ये जाणवतात. दीपकळी, दीपदाव, मोळी हे त्यांचे कथासंग्रह. दीपमाळ हा त्यांचा निवडक कथांचा एकसंग्रह प्रसिध्द आहे. या कथा काव्यात्म प्रकृतीच्या आहे. या कालखंडात सौ. वसुंधराबाई पटवर्धन दीर्घकाल कथालेखन करीत आहेत. त्यांच्या कथांचा केंद्रबिंदू स्वाभाविकच स्त्री आहे. प्रौढ कुमारिका, विधवा, वंचिता इ. स्त्रियांची दुःखे केवळ वर्णनपर पातळीवर आलेली आहेत. शोध, चेहरा पिपाणी, अंतरपाट व घडीभराचा प्रवास इ. त्यांचे कथासंग्रह आहेत. तारा वनारसे यांनी अल्पकाळ लेखन केले त्यांचा पश्चिमेकड हा (१९९३) हा कथासंग्रह स्त्रीच्या दुःखाचाच वेध घेणारा आहे हे जाणवते. शिरिष पै यांना आचार्य अत्र्यांच्या विराट व्यक्तीमत्वाचा आणि अफाट वाङ्मयलेखनाचा वारसा लाभला त्यामुळे त्यांची कथालेखनाची सुरूवात लहानपणी झाली. चैत्रपालवी, सुखस्वप्न, मयूरपंख, हापूसचे आंबे, मंगळसूत्र, खडकचाफा, कांचनबहार, हृदयरंग, इ. त्यांच्या कथासंग्रहातील कथा म्हणजे स्त्रीच्या दुःखाची, आत्मशोधाची भावनिक साधनाच आहे. सौ. सुधा नरवणे यांच्या मरालिका (१९६४), दोलाचल (१९७३) यामधील त्यांच्या कथेतील काही स्त्रिया परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारतात. तरीही त्यांचा दुबळेपणा जाणवतोच. अतिशय संयमाने त्यांनी कथेचे लेखन केले आहे. इंदिरा संतांचे श्यामली (१९५२), कदली आणि चैतू (१९५७) हे कथासंग्रह लक्षवेधक नसले तरी उपेक्षितांच्या जीवनाचे दर्शन त्यांनी घडविले आहे. कमला फडके यांच्या मकरंद (१९४२) एक होता राजा, तेरी चूप मेरी चूप, गुलमोहोर, तीन उणे दोन = शून्य १९५८ दरवळ (१९६२) इ. कथासंग्रहातील कथांनी वाचकांचे रंजन, विनोद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इंद्रायणी सावकार, स्नेहलता दसनूरकर, जोगिनी जोगळेकर यांनीही कथालेखन केले आहे मात्र त्यात तोचतोपणा अधिक दिसून येतो. जे सरोजिनी बाबर 'मला जे लिहावंसं वाटलं ते मी प्रामाणिकपणानं कथांच्या रूपानं लिहिलं' अशी भूमिका घेतात. डोंगराची मैना, नव्याची पुनव देवदर्शन, भिंगरी, झालं गेलं सांगते, काळी मखमल, मुक्तागंण इ. कितीतरी कथासंग्रहातील कथांनी ग्रामीण परिसर व स्त्रीचे चित्र रेखाटले आहे.

महायुध्दोत्तर कथेला जे नवे सामर्थ्य प्राप्त झाले होते त्याचे अस्पष्ट रूप स्त्रियांच्या कथालेखनात असले तरी नव्या जाणिवेतून लेखन करणाऱ्या गाळगीळ गोखले यांचा मार्ग स्त्रियांना यशस्वीपणे अनुसरता आला नाही. १९५८ च्या आसपास साचलेपणाची अवकळा आलेली दिसते. १९६० नंतर विजया राजाध्याक्ष, कमल देसाई, वसुधा पाटील, गौरी देशपांडे, अंबिका सरकार, सानिया इ. काही स्त्रिया देखील साचेबंद कथा लिहितात. मात्र बऱ्याच स्त्रियांच्या कथा हया अनुकरण करणाऱ्या नाही तर स्वलेखनाच्या प्रेमात असलेल्या जाणवतात. जी.ए. कुलकर्णी यांची कथा माणमाणसांतील संबंधाची आहे. त्यांच्या कथेचे शिल्पसौदर्य मराठी लेखिकेच्या कथालेखनांत जाणवत नाही.

लीला श्रीवास्तवांची कथा वारंवार दटावणारी, रंगरूप फिकट झालेली वाटते. तर छाया दातार यांच्या 'गोष्ट साधी सरळ सोपी', रात्र विधी इ. यांमधून एक ठसठसणारे स्त्रीचे मन आकार घेते. पद्मजा फाटक यांचा (१९७८) राही हा कथासंग्रहातील कथेतील निवेदन कंटाळवाणे होउ देत नाहीत. मात्र त्यांना देखील स्त्रीपुरूष संबंधाचे चित्रण करण्यात रस आहे. मोहिनी वर्दे यांच्या 'अधोरेखीत' या संग्रहातील कथांतून देखील उच्चभ्रू समाजातील माणसांचे परस्परसंबंध व त्यातील भावनिक ताण साक्षात होतो तसेच ही माणसे काही वेळा अगतिक होउन परिस्थितीला शरण जातात. सौ. ज्योत्स्ना देवधर यांचे कथालेखन विपूल आहे. कराड येथे भरलेल्या महाराष्ट्र कथालेखिका संमेलनाच्या (१९७५) त्या अध्यक्ष होत्या. त्यांनीच स्त्रियांच्या कथालेखनाविषयी तक्रार करतांना म्हटले आहे. " कथा म्हणजे काय हा साधा विचारही या स्त्रिया करीत नाहीत. जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा आलेख म्हणजे कथा नव्हे जीवनातला एखादा अनुभव, एखादा थर, एखादा स्लाईस, एखादा विचार कथेत मांडावा, उमलावा हा विचार मनात येत नाही. त्यामुळे त्यांची कथा ही कथा राहातच नाही. फाफटपसारा, सैल बांधणी, अकृत्रिम भाषा, गहिवर, अतिरंजितपणा यापलीकडे त्यात काहीच नसते." त्यांची तक्रार खरी आहे आणि ती आत्मटीका आहे का असे देखील वाटू लागते. जीवनातील एकाकीपणाचा शोध घेण्याची धडपट कथालेखिका करतात पण दुसऱ्या बाजूला अशा स्त्रीच्या मनाचा थेट तळ गाठण्यासाठी ज्या खोल चिंतणाची गरज असते त्याचा आढळ बहुसंख्य लेखिकांच्या कथालेखनात होत नाही. विधवा, परित्यक्ता, घटस्फोटिता, अविवाहित, एकाकी सांसारिक विवाहीत स्त्री, म्हातारी माणसे यांचे चित्रण सांकेतिकच आहे. कथेतील मूळ अनुभव विस्कटून जातो. त्यामुळे कथा परिणामकारक होत नाही. सौ. शकुंतला गोगटे यांनी अनेक कथा लिहिल्या मात्र त्यांच्या लेखनाचा साचा कल्पनाशक्तीवर आधारलेला आहे. सौ. शैलजा राजे यांचेही लेखन विपूल व कंटाळवाणे. हौसेपोटी केलेली घटनांची सगळी मांडमांड त्यांच्या कथेत आढळते. गिरिजा कीर हयादेखील हौसेने खूप कथा लिहितात.

शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, स्नेहलता दसनूरकर इ. विपूल लेखन करणाऱ्या कथालेखिकांपेक्षा थोडेच पण चित्र वेधून घेणारे कथालेखिकांचे लेखन अधिक महत्वाचे वाटते. श्रीमती कृष्णा जे. कुलकर्णी यांची 'यमुनातिरीचे बुलबुल' ही कथा लक्ष वेधून घेते. पण दुर्देवाने त्या कालवश झाल्या. 'वीज' कथेसारखी मृत्यु अनुभवणाऱ्या एका स्त्रीच्या मनाचे चित्र रेखाटणारी ' ताटातुटी' ही अंबिका सरकार यांची कथा वाचकांच्या मनात रेंगाळत राहते. सानिया यांच्या कथालेखनात जे वास्तव जाणवते ते तिच्या भोवतालचेच आहे. अशा अवतीभोवतीच्या जगातील स्त्रियांच्या मनाचा तळ गाठण्याची शक्ती त्यांच्याजवळ आहे. गौरी देशपांडे यांच्या कथांतून आढळणारी स्त्री वेगळया चेहऱ्यामोहऱ्याची आहे. 'पाऊस आला मोठा' हे आईवेगळया वाढलेल्या भावनांचा जो थंड गोठलेपणा आहे त्याचे चित्र आहे. सावित्रीच्या भावनांचा महापूर येतो ते सारे समंजसपणे जाणवल्यावर, स्वाभिमानी स्त्रीचे चित्र रेखाटणारी 'वारस' ही उर्मिला सिरूर यांची कथा अशीच वेगळी आहे. नव्या जाणिवेने लेखन करणाऱ्या लेखिकांजवळ मूल्यविषयक श्रध्दा आहे. स्त्रीला आता माणूस म्हणून मानाने जगता आले पाहिजे. पुरूषांच्या बरोबरीने काम करतांना निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांना तिला सक्षमपणे सामोरे जाता आले पाहिजे. स्वत्वाचे भान आलेल्या स्त्रिया व पुरूषप्रधानता सांभाळणार पुरूषवर्ग हा झगडा आता सुरू झालेला आहे. या बदलत्या परिस्थितीचे, नव्या जाणिवेने लेखन करणाऱ्या गौरी देशपांडे, सानिया, अंबिका सरकार, उर्मिला सिरूर, सुकन्या आगाशे इ. नव्या लेखिकांच्यामुळे साहित्याला दिशा मिळते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कथालेखन करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या अधिक आहे. याच काळात विशेष स्त्रियांसाठी अनेक मासिके सुरू झाली त्यामुळे उदंड उत्साहाने बोथट लेखन ही वाढले. विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथांनी वाचकांचे चित्त वेधून घेतले होते. 'अधांतर (१९६५) हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह त्यानंतर 'टिंबे', अनोळखी, विदेही, पारंब्या, अकल्पित, कमान, लँडिंग, उघडमीट (१९७८) असे कथासंग्रह प्रसिध्द झाले. नव्या जाणिवेने

लेखन करणाऱ्या वसुधा पाटील यांचे जमुना के तीर, व वेगळी असे दोन कथासंग्रह आहेत. मराठीतील सर्व कथालेखिकांत 'कमल देसाई यांची कथा वेगळया वळणाची, निराळया तोंडवळयाची आणि खऱ्या अर्थाने 'स्व' ला शोधणारी ही कथा दुःस्वप्नासारखी आहे असे डॉ. रा.भा. पाटणकर म्हणतात.' तर श्री ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांनी त्यांची कथा निवेदनाच्या बुडाशी असलेल्या कालप्रवाहाच्या भूतभविष्यातील चैतन्यशीलतेचा वेध घेणारी आहे असे वाटते. It is the experience that decides the expression असे म्हणतात.''वर्षानुवर्षांच्या गुलामगिरीमुळे व्यक्तिविकासाच्या वाटा बंद असलेल्या स्त्रिया, एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्रथमच विचार करु लागल्या होत्या. सामाजिक-धार्मिक विरोधाला तोंड देत होत्या. त्यामुळे प्रस्थापित वैचारिक विश्वाबाहेर जाऊन स्वतंत्र विचार त्यांनी करायला हवा होता, अशी अपेक्षा ठेवता येत नाही आणि म्हणूनच स्त्रियांच्या लेखनाचे महत्त्व कमी होत नाही. त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीच्या काळातील त्यांचे हे लेखन स्त्री-पुरुषांना स्त्रियांविषयी विचार करायला लावण्यास समर्थ आहे. त्या लेखिकांची लेखनामागची आस्था- तळमळ आणि सुस्पष्ट मांडणी महत्त्वाची आहे. एवढेच नाहीतर ऐतिहासिकदृष्टया दखलपात्र आहे.''[५]

चांगली कथा ही अनुभव समृध्द व व्यापक व उत्तम शिल्प, चित्रासारखी रूपबंधातून जीवनानुभावाचे एक स्वयंपूर्ण व सलग रूप व्यक्त करणारी असते. कथा म्हणजे एक नवा अनुभव हा अनुभव वाचकांच्या अनुभव सृष्टीत मिळून गेला पाहिजे कथा एक आत्मनिष्ठ वाड;मय प्रकार आहे. मराठी कथा लेखिकांनी आपले स्त्रीत्वाचे जगणे भोगणे जीवनसृष्टी परिवर्तने यांचे आपल्या कुवतीप्रमाणे चित्रन कथेमधून केले आहे. कथा ही वाचकाला अनुभवसंपन्न करणारी असते. काळाच्या विविध टप्यावर मराठी कथा नवनवे रूप घेत वास्तवाच्या अधिकजवळ जाणारी ठरली स्वप्नरंजनात न रमता ती स्वानुभव संपन्न होऊ लागली.

निष्कर्ष :

१. सामाजिक, सांस्कृतिक, शोषण आणि स्वत्वा चा शोध घेणारी कथा निर्माण होत आहे.
२. समाजभान अधिक टोकदार वास्ववाचे रूप घेवून कथेतून चित्रीत होत आहे.
३. स्त्री म्हणून असणारे भावजिवन, तिचे सोसलेपण, सांसारिक, शरीरिक भोगणे, जगणे याचे चित्रन कथेत आले आहे.
४. काळानुरूप कथा कल्पनेपेक्षा वास्तवाभिमुख होत स्वानुभाव आकारणारी बनली आहे.
५. आपल्या भोवतीच्या बदलत्या जीवनशैलीचे , ग्रामजीवणाचे, स्त्रीजीवणाचे चित्रण मराठी कथा करते .

संदर्भ ग्रंथसूची

१ संपादक डॉ. मृनालीनी शहा, स्त्रीचा आत्मशोध, स्नेहवर्धण पब्लिशिंग हाऊस पुणे, २००० प्र.क्र १२
२ वासुदेव मुलाटे, नवे साहित्य नवे आकलन स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१० प्र.क्र २५
३ संपादक प्रभा गणोरकर, वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, ग. रा. भटकळ, फाउन्डेशन मुंबई, २००६ प्र.क्र ४११
४ विद्यागौरी टिळक संपादित - समिक्षा विविधा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५ प्र.क्र ८१
५ संपादक डॉ. मृनालीनी शहा, स्त्रीचा आत्मशोध, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, २००० प्र.क्र ३५

(1)
18-19

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730
Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

MARATHI PART - I

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२३. राष्ट्रसंतांची स्त्रीविषयक यथार्थ दृष्टी

डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

वर्तमानपरिस्थितीत राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील विसाव्या व एकविसाव्या अध्यायामध्ये आलेल्या महिलोन्नती व वैवाहिक जीवन यातील स्त्रीविषयक विचार समजून घेतांना प्राचीन, अर्वाचीन, सांप्रद तथा आधुनिक काळाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्री समजून घेतली पाहिजे. मनु व मनुस्मृतीने स्त्रीस्वातँय नाकारले. मनुनिर्मित असमानतेचा विचार युगानूयूगे भारतीय मानसिकतेच्या रक्तामासात भिनला आहे. स्त्री ही अधिकारहीन म्हणून धर्मकार्यापासून ज्ञानापासून स्वातँयापासून तिला कायमच वंचित ठेवले गेले. ईराणी आर्यपूर्व, गोंडी, सिंधूसंस्कृतीचा इतिहास बघितला असता पूर्वी स्त्रीप्रधान संस्कृती होती. ईराणी आर्यांनी वैदिक धर्मव्यवस्था स्थापन करतांना स्त्रियांना अधिन व अधिकारहिन करुन व्यवस्था पालट सुरु केला. या इतिहासचकात हळूहळू पुरुषप्रधानता स्थापित झाली. पूर्वी स्त्रियांच्या युक्तीने व पुरुषाच्याशक्तीने घर, संसार, राजकारभार चालत होता तोवर तो सुरळीत होता. मात्र ही परिस्थिती विपरीत झाली. "सिंधूपासून नाईलपर्यंतचा हा प्रदेश एकेकाळी मातृसत्ताक समाजव्यवस्थेखाली होता. हा मार्शलच्या संशोधनाचा निष्कर्ष आता जवळजवळ सर्वमान्य झाला आहे."[1] असे डॉ. स. रा. गाडगीळ म्हणतात. त्याचप्रमाणे ते लिहितात की, "भटक्या पशुपालक अवस्थेतील लोकांची समाजरचना पुरुषप्रधान असते; तर प्राथमिक कृषिजीवी समाजाची रचना मातृसत्ताक, स्त्रीप्रधान असते. परंतु नांगराचा शोध लागून शेती प्रगत अवस्थेत गेली आणि हळूहळू स्त्रीसत्ताक समाजसंघटना लुप्त होऊन पुरुषप्रधान समाजरचना प्रस्थापित झाली"[2] हा इतिहास विसरता येणारा नाही. आपली संस्कृती ही एकच आत्मतत्व सर्व जीवामध्ये विद्यमान आहे. असा उद्‌घोष करणारी असतांना या वेदभूमीत स्त्री पुरुषात इतका भेद का करण्यात येतो. जिथे की धर्म व संस्कृतीवर स्त्री अथांग प्रेम करते. तीच संस्कृती तिला दुय्यमत्व देते. याविषयी डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, "जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा हीन लेखले जाते, हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे; परंतू हे काही पूर्ण सत्य नव्हे. कारण जन्माच्याही आधीची गर्भावस्था आणि मृत्यूच्याही नंतरचे अंत्यसंस्कार यांच्या बाबतीत धर्मशास्त्रांनी केलेले नियमही स्त्रियांना हीन लेखणारेच आहेत. किंबहुना, गर्भावस्थेच्याही आधीची आईवडिलांच्या मनातील अपत्यप्राप्तीची इच्छा पाहिली आणि अंत्यसंस्कारानंतरचे पारलौकिक वा पुर्नजन्माचे प्राप्त होणारे ऐहिक जीवन याविषयीच्या धारणा पाहिल्या, तरी स्त्रीविषयीचा तिरस्कार दिसून येतो."[3] प्राचीन काळापासून स्त्री स्वातँयाचा मुक्तीचा इतिहास प्रभावशाली नाही. तूरळक परिस्थितीत तिला अधिकार स्वातँय मिळाले मात्र ते सर्वांगीन नाही.

राष्ट्रसंतानी 1967 साली नाशिक कुंभमेळा व महिला संमेलनातील महिला पुरुषांना जो संदेश दिला तो अत्यंत प्रभावी आणि कर्तव्यतत्परेची जाण करुन देणारा होता. महाराज म्हणाले, "देशाला संघटीत करण्याची नितांत जरुरी आहे. पण आज पंथ संप्रदाय आणि जातीयता यांनी थैमान घातले आहे. आणि तोच वसा घेवून पुरुष आणि स्त्रियांमध्येही भेद पडून अंतर कलह चालविण्याचा हाही प्रयत्न सुधारणेच्या मार्गावर होतो आहे. आमच्या भारतीय

नारींचा इतिहास देशप्रेमाच्या कर्तव्यानी ओतप्रोत भरलेला असून राम, कृष्ण, शिवाजी, राणाप्रताप आदि थोर अवतार आणि पुढारी याच मातेच्या कुशीतून बाहेर पडले आहेत. यांनी आपल्या किर्तीचा ध्वज फडकवलेला आहे. भारतीय संस्कृती पुरुषप्राधान्य असूनही कोणतीच महिला कर्तृत्व दक्षतेत मागे राहिली नाही. याला कारण या संतांच्या देशात भारतीय संस्कृतीचा संस्कार रोमरोमात भरलेला होता आणि म्हणून तिथे देवळे, यात्रा हे सर्व प्रबोधनाचे क्षेत्र झाली होती. पण आज ती भावनेच्या मनोरंजनाच्या परंपरायुक्त भक्तीच्या प्रचार यंत्रणा झाल्या आहेत. "[4] राष्ट्रसंत ग्रामगीते म्हणतात,

स्त्री पुरुष ही दोन चाके, परस्पर होती सहाय्यके।
तरीच संसार रथ चोले कौतुके। ग्राम होई आदर्श।।3।।[5]

स्त्रीपुरुष धर्माच्या आणि राष्ट्राच्या कार्यास जोमाने लागली तरच राष्ट्र बलवान होईल.

उत्तम बीजासि उत्तम जमीन। तेने वृक्ष वाढतो भेदूनि गगन।
ऐसे संतान घराणे शोभवी। एकवीस कुळांचे नाव जागवी।
स्वकर्तव्याने चमकवी। देश आपुला ।।28।।[6]

माता भगिनीकडून शूरवीर आणि भक्त बलभिमासारखी आदर्श पुत्रांची निर्मिती झाल्याने देश बलवान होईल.

राष्ट्रसंतानी महिलोन्नती या विसाव्या अध्यायात व वैवाहिक जीवन या एकविसाव्या व्या अध्यायात स्त्री जीवनविषयक विचार विशेषत्वाने व विस्तृतपणे विशद केले आहे. त्यांच्या स्त्रीजीवनविषयक शास्त्रशुध्द व पुरोगामी विचारांचे प्रतिबिंब त्यांच्या ग्रामगीतेत आले आहे. स्त्रीपुरुष ही निसर्गाने समाज बनविले असताना पुरुषप्रधान व्यवस्थेने तीला दुय्यमत्व दिल्याने कुटूंब, समाज व देश प्रगत होवू शकत नाही. स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व व व्यक्तित्व समाजाने मान्य करुन स्त्रीकार्यक्षमतेचा प्रत्यय घेतला पाहिजे. स्त्रीपुरुष समानतेचा विचार कालोचित व पुरोगामी आहे.

'स्त्रीलाच भक्ती, स्त्रीलाच ज्ञान। तिलाच संयम शहाणपणा।।
तिच्यानेच हालति वाटे संपूर्ण। संसार चक्रे
'स्त्रीच्या तेजावरील पुरुषाचे मोठेपण। ऐसे आहे।।4।।
म्हणती जरी 'बाप तैसा लेक'। परी माऊलीचे महत्त्व अधिक।
मतृशक्तीनेचि वाढती सकळीक। मुले चारिंयाने।।5।।

प्राचीन इतिहासात स्त्रीने साधवी, ज्ञानी, प्रगाढ पांडित्य, रणरागिणी म्हणून इतिहास निर्मिला आहे. जीवनातील विविध भूमिका अत्यंत समर्थपणे पार पाडणारी स्त्री ही मातृशक्ती आहे. स्त्रीमध्ये भक्ती, ज्ञान, संयम, शहाणपण, मृदुता, संवेदनशीलता, भावविवशता, सहिष्णुता अशा नानाविध गुणांचा संगम आहे.

'गृहिणी गृहमुच्यते' स्त्रीशिवाय प्रपंचाला पूर्णता नाही. स्त्रीस्वातँय, स्त्रीची कार्यक्षमता व स्त्रीची प्रगल्भ बुध्दिमत्ता याची जाणीव ग्रामगीतेतून राष्ट्रसंतानी समाजाला करुन दिली आहे.

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी। तीच जगते उध्दरी।
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी। शेकडो गुरुनिही।।3।।
मातेच्या स्वभावे पुत्राची घडण। त्यास उज्वल ठेवीतिचे वर्तन।'[7]

राष्ट्राची खरी संपत्ती जमीन, जंगले, खनिज पदार्थ, पाणी किंवा पैसे ही नसून त्यातील सुदृढ व सुखी मुले, स्त्रिया व माणसे ही होत' असे जी. पी. व्हिपलने यांनी म्हटले आहे. राष्ट्रसंतांनी स्त्री ही या समाज व्यवस्थेतेचे किती महत्त्वाचे अंग आहे ते गावागावातील घराघरातील प्रत्येक घटकास पटवून देण्याचे कार्य ग्रामगीतेच्या माध्यमातून आजतागायत केले आहे. स्त्री ही संस्कारक्षम समाजनिर्मिती करु शकते. गर्भापासूनच मुलावर तिचे संस्कार होवू लागतात. वेद उपनिषदाने मातृशक्ती मान्य करुन 'मातृदेवोभव' असा स्त्रीच्या मातृत्वाचा गौरव केला आहे. घरदार, मुले माणसे सगळफांना आदर्श बनविण्यासाठी सतत झटते, त्यांना सांभाळते, सर्वांशी सलोख्याचे वर्तनही ठेवते. या सद्गुणामुळेच थोर नररत्नाची खाण मातेला म्हटले आहे.

'स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी', त्याप्रमाणे

संसारचकृचि थांबोनि गेले। त्यातूनहि फुटती हीन मार्ग।।16।।

म्हणोनि विधीने सेवन उचित बोलिले। महिलेविण वि}व न चाले'[8]

महिले शिवाय विसवाची परंपरा चालू शकत नाही, स्त्री शिवाय घराला घरपण नाही. पुरुषाला पूर्णत्व नाही. सृष्टीला सातत्य नाही. ती सतत अनंत हस्तानी कार्य करीत असते. स्वतःच्या आशाआकांक्षा सुखदुःखाकडे कायमच दुर्लक्ष करुन कुटुंबाला प्राध्यान्यकमाने पाहते. स्वतः चंदनासम झिजून दुसऱ्याचे आयुष्य सुगंधीत करण्याचे स्वप्न जी कायम उराशी धरुन ते पूर्ण करण्यासाठी सतत झटते ती भारतीय स्त्री होय. पुरुषाच्या ह्रदयाला जेवढे कळत नाही तेवढे सखोल ज्ञान स्त्रियांना असते. ती जे ठरविल ते पूर्णत्वास नेईलच म्हणून स्वराज्याचं स्वप्न जिजाऊ मॉसाहेब शिवबाच्या रुपाने साकारु शकल्या.

'पुरुष–ह्रदया ना कळे जेवढे। स्त्रिये चे समजणे तितुके गाढे।

तिथेच्या भावना – गंगेचे पवाडे। वर्णिले न जाती माझ्याने।।20।।

सर्वांगीण एकतानता। तिजसीच घडे एकात्मता।

जे जे ठरवील ते सर्वथा। करोनि सोडील माऊली ती ।।21।।'[9]

असे तीचे पोवाडे राष्ट्रसंतानी आजच्या काळात सर्वापर्यंत पोहचविले. सृष्टीतील प्रेमळपण माऊली मुळे, 'मानवधर्म' ही तिच्याचमुळे टिकून आहे. करुणामयी, कर्तव्यदक्ष स्त्री व पुरुष एकत्र आल्यास संसाराचे भूवैकुंठ होते. कौटुंबिक, सामाजिक संकटांना स्त्री कायमच सामोरे जात आली आहे. मात्र परिस्थिती तिला हरवू शकत नाही. संकटांशी सामना करण्याचे चातुर्य तिच्या ठिकाणी आहे. चाणाक्षपणे प्रसंग हाताळण्याची व दूरच्या काळावर लक्ष ठेवून धोरण ठरविण्याचे चपळपण हे तिचे वैशिष्टय आहे. उदारता, व्यापकता (पृथ्वीची), पूर्णप्रेम, एकात्मता, सहनशीलता इ. गुणास माऊली म्हणावे असे राष्ट्रसंत सांगतात. स्त्रीमधील हया नैसर्गिक गुणांना बाजुला सारुन तिला दुय्यमत्व हीनपण दिल्याने समाजाची कशी अवनती झाली हे राष्ट्रसंत लिहितात. स्त्रीम्हणजे गूलाम, दुबळी, अबला, हीन दुर्बल, परमार्थमार्गातील धोंड, विघ्न, अवलक्षणी, पशू, भोगवस्तू इत्यादी नानाविध दूशने तिला लावली जातात. आणि सर्व संधी, शिक्षण यापासून तिला वंचित ठेवले जाते.

वास्तविक यामुळे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था स्वतःच्याच प्रगतीच्या मोठा अडथडा निर्माण करते. खरे तर स्त्री ही तिला मिळालेल्या गुणांचा व संधीचा पूर्ण वापर करुन इतिहास घडवित आहे. वेदपुराण, प्राचीन इतिहास, कला–विद्या, शास्त्र शुध्द, रणनीती या सर्वच ठिकाणी तिने आपली छाप उमठविली आहे. ती कधी मातेचे कारुण्य

देते. तर कधी रणचंडिका होते, कधी वैरागी सती, दुर्गा, रणचंडिका तर सावित्री, जिजाऊ गार्गी, मैत्रेयी, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीआई, अहिल्या बनून आपली कर्तव्यदक्षता सिध्द करते. उत्तम चाली रिती, चपळता शारीरिक शक्ती, शिक्षण व योग्य ती संधी यामुळे स्त्रीचे आत्मसामर्थ्य वाढेल. मात्र समाजाची स्थिती याउलट विपरीत झालेली आहे. तिला घरात गुंतवून ठेवणे, शिक्षणावाचून वंचित ठेवणे, कोंडून ठेवणे, तिचे खच्चीकरण करणे यामुळे ती दुबळी बनते. चुल व मुल ऐवढेच काय ते तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित केले जाते. स्त्रीशिक्षणाचा विचार ज्योतीबा व सावित्रीनी घरा घरात पोहचविला. गाडगेबाबांनी मनात नेला व राष्ट्रसंतानी विचारात लेखनीत उतरविला. आजच्या युगात स्त्री–पुरुषांना भारतीय घटनेने समान हक्क दिला. निसर्गाने दोघांनाही समान व पवित्र बनविले. मात्र समाजाने तिला अपमानित केले. तिच्या अस्तित्वविचाराचा स्वातँयाला बंदिस्त केले.

'ई}वराने चि निर्मिले हे सूत्र। दोन्ही ठेवावेत समान पवित्र।
मुलांनीच काय केले सर्वत्र। राहाया पुढे जगामाजि?।।67।।
वेगळे नियम प्रतिष्ठेसंबंधी। विधवा होता विवाह–बंदी।
निर्वाहाची हि नाही संधि। ही भेदबुध्दि कशासाठी?।।68।।'[10]

स्त्री जर विधवा झाली तर पुन्हा लग्न नाही तिचे केशवपण करुन कुरुप केले जाते. तिचा छळ केला जातो. विटंबना केली जाते. जन्मभर दुःख भोगण्यापेक्षा एकदाचे पती सरणावर मरणं तिला बरे वाटते. पुरुष आपल्या दुबळेपणावर पांघरुण घालून स्त्रीची विटंबना, छळ करतो हे माणसांना न शोभणारे राक्षसी दुष्टपणाच आहे. समाजातील या अनिष्ठप्रथा परंपरा आहे त्यासाठी स्त्रीला दोषी धरले जाते असे न करता स्त्रीपुरुषास समान सामाजिकदर्जा, अधिकार दिला पाहिजे. राष्ट्रसंतानी स्त्री शिक्षणाची यथार्थ दृष्टी व महिला संघटन करुन स्त्री जीवनात यथार्थ बदल घडविण्याची गरज व्यक्त केली आहे.

महिलांचे उच्चतम शिक्षण। शिक्षणास असावे जीवनाचे स्थान।
घर पाहताचि कळावे आपोआप। कैसी येथील महिला ते।।
मुलीबाळीस उत्तम ठेवणे। हे तो मातापित्याचे कर्तव्य प्रमुखपणे।
त्यानेच राष्ट्राचे फेडील पारणे। घर संताने आपुलिया।।9।।'[11]

स्त्रीशिक्षण ही काळाची गरज आहे. मानवतेची दृष्टी व दृष्टीकोन शिक्षणातून विकसित झाला पाहिजे. काळानुरुप परिस्थिती बदलत असतांनाच स्त्रियांना शिक्षण व स्वातँय मिळाले आहे. मात्र स्त्री स्वातँयाच्या नावाखाली स्वैरपणे वावरुन स्त्रीत्वाला कोठेही गालबोट लागू न देता स्वातँयाचा संयमाने उपयोग करुन तिचे उपजत असलेले सामर्थ तिच्या समाजजीवनाला व राष्ट्रजीवनाला साहाय्यभूत ठरावे ही काळाची गरज आहे. याकरीता भारतीय संस्कृती व वैज्ञानिक युगाचा प्रादुर्भाव या दोन्हीच्या समन्वयातून निर्माण होणारी सुशिक्षित, सूरक्षित, स्वरक्षित, सुसंस्कृत, सुंदर, संपन्न, समंजस अशी सर्वांगीण विकसित स्त्री राष्ट्रसंतांना अपेक्षित आदर्श स्त्री होय. महिलांच्या आंतरिक सदगुणांचा विकास होईल असे उच्चतम शिक्षण, दया, क्षमा, शांती, सद्‌भावना व समाज विकास साधला जाईल असे शिक्षण राष्ट्रविकासास उपकारक ठरेल. नीती चारिँयशिक्षणाची गरज आज भारतीय समाजाला प्रकर्षाने जाणवते आहे. लहानवयात आईवडिलांनी व शालेय महाविद्यालयीन शिक्षणात शिक्षकांनी मुलामुलीमध्ये मूल्य,नीती,संस्कार रुजविण्याचे कार्य करावे. स्त्रियांना देखिल पुरुषाप्रमाणे खुले विचारपीठ असावे. महिलांचे उन्नती भूवन म्हणजे मुक्त विचार

मांडण्यासाठीची हक्काची जागा असावी. तेथे बौध्दिक व्याख्याने व्हावी, विचारांची आपल्यातील सुप्त गुणांची देवाण घेवाण करता यावी. विविध कार्यक्रमाच्या माध्यमातून त्यांच्या उन्नतीचा कला गौरव व्हावा, स्त्रियांचे मेळे, समुदाय असावे, अन्याय, प्रतिकाराचीही जाणीव त्यांना अवश्य असावी. पुरुषाप्रमाणे सुख व सुखसाधने व स्वातँय महिलांसाठीही असावीत.

राष्ट्रसंतानी एकविसाव्या अध्यायातून रुढ विवाह संस्कार व आवश्यक विचार स्वातँयाची गरज व्यक्त केली आहे. विवाह हा संस्कार आहे. निसर्गनिर्मित सृष्टिचक सुरळीत चालविण्याकरीता स्त्रीपुरुष घटक विवाहबध्द होतात. जगाची राहाटी चालू राहावी आणि पुरुष व स्त्री यांच्या अंगी निसर्गतः असणाऽया गुणांचे संगोपन व्हावे म्हणून त्यांच्या विवाहाची योजना धर्मज्ञांनी आखली. मात्र विवाह ही रुढी बनली, हुडपाची प्रथा, विजोड विवाह, पैसा व रुपाला भाळूनी प्रेमविवाह, लोभ, अज्ञान, घराणे, प्रतिष्ठा, पैसा हे विवाहातील महत्त्वाचे घटक मानले जाते. मात्र समविचारी स्त्रीपुरुष एकत्र आले तरच संसाराची व समाजाची भरभराट होईल. विवाह अत्यंत विचारपूर्वक करावयाचा संस्कार आहे.

विचारे 'जीवनाच्या संग्रामी। हाचि विवाह करु आम्ही'।
म्हणती दोन्ही विवेकी प्रेमी। आड कोणी कां यावे?।।34।।
मगे गुणविवाह बहुत झाले। श्रीकृष्णे, अर्जुनादिके केले।
समाजी अनेक प्रयोग घडले। विवाहांचे भिन्न भिन्न।।35।।'[12]

पूर्वीच्या काळी एकमेकांच्या गुणांकडे ओढले जाऊन बरेच विवाह झाले. श्रीकृष्णाच्या रुक्मिणीशी व अर्जुनाचा सुभद्रेशी असाच विवाह झाला. राष्ट्रसंतानी याविषयी विसाव्या व एकविसाव्या मांडलेल्या विचारातून स्त्री पुरुष ही दोनही अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने त्यांना समान वर्तनूक दयावी, विवेकी विचार व मानवता हा संस्कार रुजावा असेच सांगितले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. डॉ. स. रा. वाळगीळ, लोकायत, प्रथमावृत्ती पृ. क. 72
2. डॉ. स. रा. वाळगीळ, लोकवाङ्मय, दिवाळी अंक, 1976, पृ. क. 112
3. डॉ. आ. ह. साळुंखे, हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाङ्मय, गृह मुबई, 205, पृ. क. 10
4. डॉ. रा. शं. ठोसर, राष्ट्रसंत जीवन गीतामृत, गुरुकुंज 200, पृ. क. 135
5. संपादक–सुदामजी सावरकर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित सार्थ ग्रामगीता, पृ. क. 378
6. तत्रैव, पृ. क. 380
7. तत्रैव, पृ. क. 360
8. तत्रैव, पृ. क. 362
9. तत्रैव, पृ. क. 362
10. तत्रैव, पृ. क. 368
11. तत्रैव, पृ. क. 372
12. तत्रैव, पृ. क. 382

Registered with RNI BHAVMALA
MAHABIL 06842/2013 Year-5, Issue-20, - Jan.-Feb.-Mar. 2019

Printed Book/Periodicals
Book-Pocket

प्रति,
श्री /श्रीमती [illegible]

If Undelivered return to :

प्रेषक :-
प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे
संपादक, भावमाला
ग्रीन पार्क-१, श्रीरामपूर,
पुसद, जि. यवतमाळ (महा.) ४४५२१५

www.bh[illegible]ala.com ISSN2395-0366

भावमाला

वर्ष-५ वे, अंक-२०, जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०१९

• संपादक - प्रा.डॉ. प्रल्हाद वावरे •

नुतन वर्ष अभिनंदन....!

त्रैमासिक 'भावमाला' परिवाराकडून संशोधन लेख मूल्यांकन समिती

(रिसर्च पेपर रिव्हिव्ह कमिटी)

(खालील प्रमाणे सत्र २०१८-२०१९ साठी नियुक्त केली आहे.)

१.	प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे, अकोला	९८५०२५००७९
२.	प्रा. डॉ. नवनाथ गोरे, ओरंगाबाद	९४२३२६११९४
३.	प्रा. डॉ. गणेश चव्हाण, नागपूर	९८५०३२४२९८
४.	प्रा. डॉ. संजय पाटील, वाशीम	९२७२७७१७००
५.	प्रा. डॉ. उदय जाधव, खटाव, सातारा	९४२३८०७५०५
६.	प्रा. डॉ. श्याम जाधव, जरूड, अमरावती	९१५८७०१९८७
७.	प्रा. डॉ. अनिल बाभूळकर, अकोट, अकोला	९९२१५८६८२८
८.	प्रा. डॉ. मंदाकिनी मेश्राम-रेवसे, अमरावती	९६७३१६३१९२
९.	प्रा. डॉ. संतोष चव्हाण, अमरावती	९८२२९४५९४३
१०.	प्रा. डॉ. वर्षा चिखले, अमरावती	८८०६०९६६९९
११.	प्रा. डॉ. सुवर्णा गाडगे, अमरावती	९४२३१५२९१२
१२.	प्रा. डॉ. रूपेश कऱ्हाडे, दिग्रस, यवतमाळ	९४२२८२२९६९
१३.	प्रा. डॉ. प्रफुल्ल गवई, चिखली, बुलढाणा	८३२९२८५२७५
१४.	प्रा. डॉ. शरद वाघोळे, मंगरूळ पीर, वाशीम	९४२१७४५३३५
१५.	प्रा. डॉ. युवराज मानकर, बाभूळगाव, यवतमाळ	९८९०४६७६१३
१६.	प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत, घाटंजी, यवतमाळ	९४२२८६५३७१
१७.	प्रा. डॉ.माधव जाधव, नांदेड	९४२३४३९९९१

आठवणींचे पक्षी : एक हृदयस्पर्शी आत्मचरित्र

- डॉ. सुवर्णा गाडगे, अमरावती

मराठी आत्मचरित्र १९७५ नंतरच्या काळात विशेष समृद्ध झाले. मात्र मराठीतील आत्मचरित्राची परंपरा तशी जुनीच म्हणजे अव्वल इंग्रजी कालखंडापासून रूढ झालेली दिसून येते. दलित आत्मकथनांमुळे हा वाङ्‌मयप्रकार विशेष लक्षवेधी व लोकप्रिय ठरला आहे. लेखकाच्या बालपणांपासून ते त्याच्या कर्तृत्वाच्या कालखंडा पर्यंतची हकिकत आत्मचरित्रात येतांना दिसते. दलित आत्मकथनांनी तत्कालिन रूढ प्रस्थापित समाजाकडून जो छळ व अन्याय, अवहेलना झाली आहे त्याविरूद्ध आर्त आक्रोश प्रकर्षाने मांडला आहे. पिढ्यानपिढ्या दैन्य, दुःख, अन्याय-अत्याचार, सामाजिक, मानसिक, आर्थिक अवहेलना ज्या समाजाचे जगणे होते त्याचे प्रतिबिंब अपरिहार्यपणे साहित्यकृतीत उतरतांना दिसते. एका विशिष्ट सामाजिक स्थितीचा अनुभव घेत जगणारा समूह त्या समूहाचा घटक म्हणून जगत असतांना आलेल्या अनुभवाचे हृदयस्पर्शी वास्तव मांडणाऱ्या दलित साहित्यातील आत्मकथनाचा विचार करावा लागतो. 'दया पवार' यांचे 'बलुतं' हे सर्वार्थाने गाजलेले मराठीतील पहिले आत्मचरित्र म्हणू. दलित आत्मकथा आपली वेदना शब्दात प्रकट करते. कल्पना विलासाला फारसा वाव नसल्यामुळे आत्मकथनातले लेखन सहजपणे वाचकांच्या हृदयाला भिडते. खरे तर दलित आत्मकथनाचा उदय मिलिंद महाविद्यालयाच्या वार्षिकांकात झाला आहे. या वार्षिकांकातून विविध खेड्यातून आठवणी काहीशा सलग रूपात प्रा. प्र. ई. सोनकांबळे यांनी सांगीतल्या आणि त्यातूनच 'आठवणीचे पक्षी' हे आत्मकथन सिद्ध झाले. एरवी चळवळीच्या निमित्ताने सर्व प्रस्थापित व्यवस्थेवर चिडलेला विद्रोही दलित लेखक आत्मकथनातून लिहू लागला म्हणजे या भयान व्यवस्थेतसुद्धा ज्याच्या ठायी त्याला माणुसकीचे दर्शन घडते त्याच्यविषयी अतिशय हळुवारपणे आणि आदराने लिहू लागतो. 'आयरणीचा घना' या आपल्या आत्मकथेत प्रस्थापितांवर, सवर्णांवर हल्ला करणारे 'वैजनाथ कळसे' देगलूरच्या आपल्या शिक्षकांबद्दल अतिशय हळूवारपणे आणि आदराने लिहू, बोलू लागतात. आपल्या प्राथमिक शाळेच्या आदरणीय शिक्षकांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्निला प्र. ई. सोनकांबळे भेटावयास जातात तो प्रसंग असाच गलबलून टाकणारा आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी आपला संघर्ष व्यवस्थेशी आहे, व्यक्तिशी नाही. ब्राह्मणशाहीशी आहे, ब्राह्मणांशी नाही असे सांगितले होते. दलित आत्मकथने वाचतांना त्याचा प्रत्यय येतो. आंबेडकरी विचारांचा या आत्मकथनांच्या निर्मितीवर किती प्रभाव आहे हेच यातून आढळून येते. 'तराळ-अंतराळ' हे 'शंकरराव खरात' यांचे आत्मकथन आहे ते बाबासाहेबांच्या चळवळीत प्रत्यक्ष सहभागी झाले होते. ह्या चळवळीत सहभागी होतांना किती हालअपेष्टांना तोंड द्यावे लागले, त्या काळात गावकुसाबाहेर च्या माणसाचे जगणे जवळपास पशूच्या पातळीवरचे कसे होते याचे

प्रत्ययकारी चित्रण 'तराळ-अंतराळ' या आत्मकथेत होते.

आत्मकथा लेखनाचे खास निराळेपण ला[illegible] ते प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या 'आठवणींचे पक्षी' या आत्मकथनाला. दलितांना जे जीवन जगावे लागले ते चारचौघात सांगतांना सुद्धा लाज व किळस वाटावी एवढे भयाण जीवन ज्या व्यवस्थेमुळे त्यांना जगावे लागले, त्या जगण्याची किळस वाचकांना वाचतांना येते ते प्रत्यक्ष एखाद्या व्यक्तीला जगावे लागले तेव्हा त्या व्यक्तीस काय वाटले असेल याचे प्रत्ययकारी दर्शन प्र. ई. सोनकांबळे हे शब्दात घडवितात. व्यवस्थेची पर्वा न करता संपूर्ण अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य घेवून लिहिलेले 'आठवणींचे पक्षी' हे आत्मकथन दलित आत्मकथनांचा मानदंड होय. त्यांनी आपली आत्मकथा कुठलेही दडपण न ठेवता मोकळेपणाने सांगीतली. म्हणूनच डॉ. भालचंद्र फडके यांनी दलित आत्मकथनांना 'दुःखाच्या अभंगगाथा' असे म्हटले आहे. तर 'दलित आत्मकथनकाराला त्याच्या आत्मकथनामधून केवळ त्याच्या वैयक्तिक पातळीवरचे दुःखभोग, त्याच्या जाणीवा व्यक्त करावयाच्या असतात. स्वतःच्या आयुष्याची दुःखद गाथा सांगून त्याला स्वतःविषयी वाचकांची सहानुभूती मिळवायची नसते तर त्यांनी जे भोगले ज्यांच्या वाट्याला हे दुःखभोग आले, ज्याचे प्रचंड शोषण झाले होते त्यांना जागृत करावयाचे असते. त्यांना आत्मभान द्यायचे असते."

प्र. ई सोनकांबळे यांचे जाने. १९७८ मध्ये तिसऱ्या दलित साहित्य संमेलनात प्रसिद्ध झालेले आत्मचरित्र 'आठवणींचे पक्षी' हे होय. यात २८ लेख असून प्रत्येक लेख जणू आठवणींचा एकेक पक्षीच होय. या आठवणी सांगण्यासाठी त्यांनी मराठवाड्यातील उद्‌गीर भागात जी खास अशी 'महारी बोलीभाषा' बोलली जाते तिचा उपयोग केला आहे. सोनकांबळ्यांनी आपल्या गतजीवनाचे चित्र कमालीच्या शांतपणे श्रेष्ठ कलावंतांनाच साधने शक्य आहे. अशा अलिप्तपणे रेखाटले आहे. स्वतःविषयीची तटस्थता हे या आत्मचरित्राचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. "भावनावशता व विकार यांच्या आहारी न जाता, जितक्या तटस्थ किंवा अलिप्त वृत्तीने या स्वचरित्राचे लेखन होईल, तितकी ही आत्मचरित्रे कसदार, वाङ्मयीनदृष्टया संपन्न समृद्ध व यशस्वी ठरल्याचे दिसून येते."२

'आठवणींचे पक्षी' हे पुस्तक प्रकाशीत होण्या अगोदर 'अस्मितादर्श' या त्रैमासिकातून प्रा. प्र. ई. सोनकांबळे यांनी आठवणींचे पक्षी या शिर्षकाखाली काही आठवणी लिहिल्या, त्यांच्या ह्या आठवणी हृदयस्पर्शी, मन हेलावून सोडणाऱ्या असल्याने सूज्ञ वाचकांनी त्याला दाद दिली.त्यांची भाषाशैली मराठवाड्यातील उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या खेड्यातील आहे. बोलीभाषेचा सहजपणा त्याला आहे. तो ओढून ताणून किंवा कसरत करून आलेला नाही. तर या भाषेशिवाय सोनकांबळे ना त्या आठवणी नागरी भाषेत सांगताही आल्या नसत्या किंवा सांगीतल्या असत्या तरी तर आज जे 'आठवणींचे पक्षी' इतक्या उंचीवर गेले आहे ते कदाचित गेलेही नसते. बोलीभाषेने या आठवणींना जिवंतपणा आणला आहे.

* या आत्मकथनाचे वैशिष्ट्य व सामर्थ्य-म्हणजे अतिग्रामीण बोली भाषेत

कथन करतांना, [illegible]क्य लहान लहान व सुटसुटीत आहेत. त्यांच्या निवेदनात एक लय लकब अ[illegible] कथन करतांना त्या काळातील भोळेपणा, वेंधळेपणा, निरागसपणा दाखविते. त्यांच्या कथनशैलीने त्या काळाचे व त्या-त्या स्थळांचे वास्तव स्पष्ट डोळयासमोर उभे राहते. आई-वडिल वारल्यानंतर निवारा व पोटाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी 'आक्का' म्हणजे मोठी बहिणीच्या आडोशाला राहणारा लहानगा 'पल्या' म्हणजे प्रल्हादच्या आठवणी आहेत. या आठवणी सांगतांना त्यांनी त्यांच्या आजच्या प्रगल्भ, प्रौढ नि नागरी व्यक्तीमत्वाचा पुसटचाही स्पर्श 'पल्या' किंवा प्रल्हादच्या निरागस बाळबोध व वेंधळ्या व्यक्तीमत्वाला होऊ दिला नाही. ते तटस्थतेने, संयमाने तितक्याच सहजतेने त्या आठवणी लिहून जातात. त्यांच्यावर झालेले अन्याय हे चीड आणणारे, अमानुष असतांनाही सोनकांबळे कोठेही स्वतः चा तोल सुटू देत नाहीत. संबंध आठवणीत कोठेही अभिनिवेश नाही की आक्रस्ताळेपणा नाही, याच कारणांमुळे 'आठवणींचे पक्षी' जास्त परिणामकारक ठरले.

जातीव्यवस्थेच्या विषमतेने कोवळया परलादने काय काय हाल सोसले? याचे मनाला सुन्न करणारे विदारक अनुभव 'आठवणींचे पक्षी' वाचकांसमोर ठेवते. अर्धा चतकोर, विटलेली शिळी भाकरी, मिळावी म्हणून सडकं कुत्र ओढणारा, शेण काढून गोठा साफ करणारा परलाद वाचकास नुसताच अस्वस्थ व सुन्न करित नाही तर या विषम समाजव्यवस्थेची चीड निर्माण करतो व विद्रोहाचा ज्वालामुखी धगधगत ठेवतो. गावाने एखाद्या कवडीचीही किंमत दिली नाही. माणसाच्या रूपाने वागविलं नाही, तिथं कसलं प्रेम नाही, आत्मीयता नाही. तरीही अनवाणी पायानं चालणारा व पोटात अन्नाचा कण नसणारा परलाद शिक्षणाची कास सोडत नाही. शिक्षणाने पुढे जावून मोठं व्हावं या जिद्दीने तो आलेल्या संकटांना सतत सामोरा जातो. या पायवाटेवर जे जे रूतेल, ओरबडेल, खरचटेल ते सर्व झेलत, सहन करत चालायचं ते सहन केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. ही मोठी समज लहानग्या परलादला परिस्थितीने शिकविली असते. म्हणूनच तो पुढे शिकून मोठा होतो. व एका नावाजलेल्या कॉलेजचा उपप्राचार्य होतो.

'आठवणींचे पक्षी' तील बोलीभाषा महारी असून नित्याच्या जगण्यातील वाक्य प्रचार, म्हणींचा वापर प्रभावीपणे केला आहे. त्यातील ओघवत्या व सहज भाषाशैलीने प्रभावी प्रसंग व भावचित्रण साकारले आहे. 'तवा ढोरबी लई मरायचे व ते खाऊन माणसही खूप मरायचे' 'तवा उन्हाया भरकांडीत व्हता, लई उन लागायचं अशी साधी पण प्रभावी निवेदनाची भाषा व उदाहरणे ते देतात. 'असं झालंतः मी होतो गावाहून दूरदूर म्हणजे बहिनीच्या घरी' अशा ढंगदार शैलीत नि 'इकडे आड तिकडे विहिर', 'पाटलाचं घोडं महाराला भूषण : 'अदी न मदी घुबडाला गादी'या समाजजीवनातील म्हणींचा ते वापर करतात. त्यांची भाषा जशी कलात्मक तशी कृत्रिमताही दर्शविते. आत्मकथनात आलेल्या त्यांच्या जीवनातील मन सुन्न करून लक्ष वेधून घेणाऱ्या घटना म्हणजे संडासामागे जावून शिळी भाकरी खाणे, कुत्र्याचे चावणे, बैलाने तुडवून जाणे, डबक्यातले पाणी

पितांनाही मारण्याची धमकी. [illegible] स्त्री माहेरा जातांना केलेला अपशकुन, पायात असलेले २५-२६ मोजून ५१ काटे असे अनेक प्रसंग ते चित्रित करतात. दलित साहित्यातील प्रतिकार व जाणीव यांचा अभाव त्यांच्या लेखनात जाणवतो. दलित साहित्यातील बांधिलकीची जाण असलेल्या लढावूपणाचा व विचारांचे नवे परिष्करण करणाऱ्या बैठकीचा येथे मागमूसही नाही. एक आगतिक बापडे व्यक्तीमत्व मात्र त्यांनी प्रमाणिकपणे व उत्कट ताकदीने उभे केले आहे. बालवयातील आठवणीतच दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, सोशिकता यांचेच वाटप झालेल्या मनाच्या आविष्कारात त्यांना यश मिळाले आहे.

* निष्कर्ष-

१) प्रस्थापित व्यवस्थेचे दडपण न घेता अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य घेवून लिहिलेले आत्मकथन आहे.

२) आपण भोगलेल्या दुःख भोगाची, प्रस्थापित व्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या नाकारलेल्या जिन्याचे वर्म, परंपरा, रूढी, जातीव्यवस्था, दैन्य-दास्याचे चित्रण घडविले आहे.

३) दलित आत्मकथनातील 'मी' हा प्रातिनिधीक स्वरूपात समाजव्यवस्थेचे आणि व्यक्तीगत जाणीवांनी युक्त अशा दोन्ही स्वरूपात प्रकट होतांना दिसते.

४) महार बोली भाषेतील सहजता त्यांच्या आत्मकथनाचे यश आहे. त्याच प्रमाणे वाक्प्रचार व म्हणी, बोलीभाषेतील पारंपरिक शब्दांचा वापर करून प्रसंग व भावचित्रणाचे रेखाटन प्रभावीपणे केले आहे.

५) निवेदनातील लकब-लय, सुटसुटीतपणा, लहानवाक्य, निवेदनातील निरागसपणा यामुळे दलित आत्मकथनाचे मानदंड ठरलेले 'आठवणींचे पक्षी' वाचकाच्या हृदयाला स्पर्श करणारे ठरले आहे.

* संदर्भ-

१) डॉ. वासुदेव मुलाटे, नवे साहित्य नवे आकलन, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद २०१०, पृष्ठ क्र. २२

२) चंद्रकुमार नलगे, ग्रामीण वाङ्‌मयाचा इतिहास, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर २०१३, पृष्ठ क्र. १९६

३) प्र. ई. सोनकांबळे, 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, २०११

-प्रा. डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे

अमरावती

संवाद-९४२३१५२९१२

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)
Volume - 8 | Issue - 7 | April - 2019

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

Journal No.: 48514

DORIS LESSING AND ANITA DESAI: A FEMINISTIC APPROACH

Dr. Archana D. Bobade

Dr. Archana D. Bobade

Associate Professor, Head, Department of English,
Shri Shivaji Arts And Commerce College, Morshi Road, Amravati .

ABSTRACT: This article is an attempt to study feminism in the novels of Doris Lessing and Anita Desai. Their characters in the novels appear....... ...

Page No :-95

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Scanned by CamScanner

11	Conflict Between Tradition and Modernity in Wole Soyinka, "The Lion and The Jewel" Dr. Umesh Vithalrao Kadu
12	Effectiveness of Life Skills Training on Social Adjustment Among Adolescents Ms. Sreeni Vasan Syama and Dr. Pushpa Marian
13	News Media Ethics in Assam Dr. Kisholoy Choudhury and Bhanupriya Daimari
14	Doris Lessing and Anita Desai: A Feminististic Approach Dr. Archana D. Bobade
15	A Study on Municipal Borrowings in Tamil Nadu Dr. A. Thomas David and S. P. Balasangeetha

Scanned by CamScanner

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | APRIL - 2019

DORIS LESSING AND ANITA DESAI: A FEMINISTIC APPROACH

Dr. Archana D. Bobade
Associate Professor, Head, Department of English,
Shri Shivaji Arts And Commerce College,
Morshi Road, Amravati .

ABSTRACT:

This article is an attempt to study feminism in the novels of Doris Lessing and Anita Desai. Their characters in the novels appear to be seeking freedom from male domination by speaking out, reacting against social norms, naming and defining themselves. Doris Lessing and Anita Desai fiction focuses on women's problems i.e. search of identity, independence and inner self. Although they both belong to western and Indian culture, they portray the same problem of women in their novels like motherhood, marriage, and emotional dependence.

KEYWORDS: *social norms, naming and defining themselves.*

INTRODUCTION:

Feminism is not about hating men, but feminism at its core attempts to celebrate womanhood; it attempts to validate the experiences of women; it attempts to right the wrong inflicted on women by society. Feminism as we know it, is a reaction against societies that have subverted the efforts of women, dismissed their opinion, and failed to recognize them as independently functioning human beings.

The feminist ideology or feminism as a critical discourse addresses a wide variety of issues related with the role of gender, the position of gender, and the ways in which the gender is constructed in the different cultural, historical and social set ups. As an ideological movement it questions the attributes of gender and the ways in which the gender as a biological category has been constructed into sociological and cultural norms.

Feminism in literature refers to a mode that approaches a text with foremost concern for the nature of female experiences in it. The fictional experience of characters, the relation, intuitional or imaginative, capacity of an author, the experience implicit in language of structure that interrogates the cultural prescriptions that subordinate and trivialize women and treat them as inferiors are the primary concern of female fiction writers. Feminism demands an activity, not passivity, which analyze our sense of female presence in the world. A feminist fiction is a work where language and imagery are employed to impart a new vision of reality- perceived from a woman's authentic mode of seeing, feeling and measuring the existence without subscribing to the male cultural course. Whatever may be the content of their fiction writing the women writers never forgot to deconstruct themselves then they had to write interpretations of history and literature.

Scanned by CamScanner

The late nineteenth century is recognized as a period which thrust women at the forefront of political scenario. Beneath the façade of democratic ideals, women were subjected to unfair treatment. In industries they were paid less than men and were denied the right to vote. The present article is focused on Doris Lessing and Anita Desai's fiction. English has come a long way both in Britain and in India, as have the women of both India and the West. The western feminist theory on the fiction of both of these writers of British and Indian traditions, study brings out the mutual eradication of literature and theories.

This present article is an attempt to study feminism in British and Indian English fiction. In their fictional work these two women writers appear to be seeking freedom from the male version of women by speaking out, naming and defining themselves. An author is Willy nilly influenced by social milieu. Conditions are very different in India and Britain. In Britain, an average woman does not have to struggle for her existence whereas in India, where abject poverty is not unusual, people have to strive for sheer survival. No heroine of Doris Lessing and Anita Desai have to crush their conscience simply to keep the wolf from the door. Anita Desai portrays the lives of women belonging to educated and affluent sections of society. With their heroines the problem is not economic but psychological. With a happy background as children being financially well off as married women, they can afford to attend more refined feelings and emotions. Like the sensitive heroines of Doris Lessing, Anita Desai's heroines have psychological problems and are, in fact, regarded as abnormal by the people who come in contact with them.

On the other hand Doris Lessing gives pictures of women as complex human beings, sometimes strong willed, but sometimes acting as helpless onlookers, who are sensitive to conditions around them and longing to take control. Her women are intense and troubled, for whom life is a succession of traps created either by their mothers, or their lovers or finally by themselves. Lessing's protagonists, all women are from the white privilege class, and thus are free from racial discrimination and oppression. Her female protagonist though they come from different classes and different social mileaus faces similar problems in sexist society. Her female protagonists are aware, assertive and intellectually independent: the women who resist social discrimination against women, which begin right from childhood. Lessing expresses double standards of men in her novels. Lessing's heroines are politically active and socially conscious. She gives a sensitive portrayal of women who chart painful courses of self discovery and search of self. Anita Desai's heroines have psychological problems and are, in fact regarded as abnormal by the people who come in contact with them.

One of the many causes of concern in Indian society is the institution of joint family which demands a lot of flexibility and adjustability from a woman. If other members of the family are not sympathetic and broad- minded, a newly married girl has to face a lot of trouble and her experience may embitter her life, as happens in the novels of Anita Desai. In India sexual freedom for women, for example, has not assumed the enormous proportion in the west. In spite of conflicts, the Indian women in the last three decades has learned to assert herself as an autonomous human being. Her responses to her femaleness have been diverse and differ according to her class and upbringing. All the great novelist attach great importance to parental influence. In Doris Lessing's The Grass is Singing, Mary inherited her mother's contempt and derision for her father and an arid feminism. Mary does not consciously seek to explore her past and unhappy childhood, even though she makes every effort to live in existence different to the death of her mother, she resists marriage because when Mary thought of marriage, she remembered her father coming home red eyed and fuddled. When

Scanned by CamScanner

Mary thought of home she remembered a wooden box shaken by passing trains; when she thought of children, she saw her mother's face at her children's funeral anguish, but as dry and hard as a rock. Mary liked other people's children, but shuddered at the thought of her own. She felt sentimental at weddings but also felt strong distaste for sex; there have been a little privacy in her home and there were things she did not care to remember. It is partly Mary's refusal to come to terms with a sexual side of marriage that causes the later sterility of her own marriage. In ***Briefing for a Descent Into Hell,*** the focus is on all humanity, not simply males or females. Doris Lessing admits the limitation of women, their dependence on men to live which leads to fulfillment and inadequacy of mere physical sex.

Doris Lessing has deeply probed the problem of women identity in variation to sexual relationship with men. In ***The Grass is Singing,*** though Mary's marriage leads to her tragic death, Doris Lessing presents an interesting aspect of female nature which is reflected in Mary's wish to be dominated by man. In ***Summer before the Dark*** Doris Lessing depicts Kate Brown (the main protagonist) to establish her identity. Kate brown has been performing the roles prescribed for her by the society, never caring for the dictates of her inner self.

A close analysis of Lessing's novels enables us to gather that despite her sympathy for women she is by no means a rabid feminist. It is true that women are placed at a disadvantage both by the exigencies of nature and the machinations of patriarchy. All the same, the realization of their full potentialities is the concern of women themselves.

Feminism being an important movement in the modern world, woman's place, position and specially the question of her identity are the major issues in India also. In India, since ages, a woman's role is strictly compartmentalized: she was a wife, a daughter or a mother. In all these roles, she had to adhere to certain appointed norms; she had no separate identity as a human being.

The most important points about the novels of Anita Desai is the weight she attaches to the upbringing of men and women. Generally her protagonists are not brought up in a healthy way, being either pampered or utterly neglected. Mothers in her novels do not enjoy status traditionally extended to them as their natural right, and they almost invariably fail their children. In ***Cry The Peacock*** by Anita Desai , Maya the protagonist craves for identity, sympathy, understanding, endeavoring in her own way to make Gautama her husband see her need and to respond to it. Unfortunately this sensitive impressionable woman is obsessed by a childhood forecast of death in her family four years after her marriage. Had theirs been a true marriage of minds the love of her husband would have proved a palliative to her inflamed mind.

Similarly Monisha in ***Voices in the City*** can't adjust herself to the soulless mechanical life of the city Calcutta, or the household of her husband Jiben. She is a refined soul, interested in the life of the intellect, but illicit derision from the ladies of Jibens family. Her wardrobes stacked with books simply annoy them as it is something beyond their comprehension. Monisha finds this atmosphere suffocating. Her husband Jiban is stolidly personified. She can either surrender or commit suicide. She chooses the latter one. Of course people could not read her psychology and fulfill her emotional needs. She found no way of expressing herself and preserved her identity by killing herself.

It can be said that the theme of motherhood and nurturance is multifaceted. Some claim motherhood to be an ideal, others say it causes suffering. In Desai's projection of Maya, and Monisha, motherhood has been subjected to multivalent treatment. It is therefore, we can say that in India the salvation of women lies in proper adjustments with the males. As our leaders

Scanned by CamScanner

have felt men and women are like the two wheels of the social chariot. Both should be treat as equals, only then can women can be happy and a woman's happiness, will lead to all ov happiness including men, children and the society

1) Doris Lessing The Grass Is Singing (London; Michael Joseph , 1950)
2) Anita Desai's Cry The Peacock (New Delhi, Orient Paperbacks 1986)

Dr. Archana D. Bobade
Associate Professor, Head, Department of English, Shri Shivaji Arts And Commerce College, Morshi Road, Amravati .

Scanned by CamScanner

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Issue-33, Vol-02 January to March 2020

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

MAH/MUL/ 03051/2012
ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-02

Date of Publication
01 Jan. 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

Index

01) A COMPARATIVE STUDY ON JOINT INJURIES OF INTER-COLLEGIATE KABADDI AND...
Dr. DIGAMBAR SINGH BISHT ||14

02) Major Themes in Tennessee William's A Streetcar Named Desire (Fantasy,...
Dr. Archana D. Bobade, Amravati ||16

03) Tribal Education in India
Dr. KUSUM KUMARI, ANCOL ||19

04) Trends of Innovative Services in College Library
Prof. Prakash G. Labhasetwar, Dist. Gadchiroli (M\S) ||21

05) Information Security of E-Resources
Dr. R. M. Malkhede, Dist.- Nagpur ||24

06) NONFORMAL EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION
Dr. Patil Bhagwan Shankar, District -Kolhapur ||28

07) IMPORTANCE AND SCOPE OF CO-CURRICULAR ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION
Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Dist- Kolhapur ||32

08) POPULATION ANALYSIS IN KODERMA DISTRICT, JHARKHAND
Dr. Jagatpal Tundwar, Hazaribag ||37

09) Radical shift of consumer behavior towards online shopping - A conceptual ...
ANUSHA M. C., Mysore, Karnataka ||41

10) Grama Sabha is Organ of Rural Development and People's Participation ...
Ashok Kumar H., Mysuru ||46

11) WOMEN EMPOWERMENT AND ENTREPRENEURSHIP IN INDIA: AN OVERVIEW
Ms. Mubin Taj, Mysuru ||52

12) IFRS- ISSUES OF CONVERGENCE AND ITS IMPLICATIONS
SATISH T., Mysore ||59

13) ROLE OF RECENT TECHNOLOGY IN DISASTER MANAGEMENT
SHASHIDHAR S., Mysore ||65

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

the players, uses of right techniques time to time instruction, and use of uniform and kit as per the game. To know the psychology and mentality control the players and according to the environment to do the practices. if the players get injuries the proper medical treatment should be given and there should not be any disturbance for coaching and players demonstration in the field of play. If the coaches have done all this given description which can gives good result and coaching process can be done successfully.

REFERENCES:

1- Bland JM and altman D(1996). Transforming data, british medicine journal, pp 312-770.

2- Vijay kumar and chandrakant shirohi(2018). A comparative study on motor fitness among senior and junior basketball players of gulmarga district, proceedings of national conference of physical education and sports science, p n 202.

3- Jaiprakah Samuel and dr. girwalkar sunitas(2018). A comparative study on the mcdonald soccer skill test performance of biadr and kalaburagi district men inter-collegiate football players, proceedings of nationl conference of physical education and sports science, p n 205.

4- www.google .com

❑❑❑

02

Major Themes in Tennessee William's A Streetcar Named Desire

(Fantasy, Illusion, Desire, cruelty, loneliness and dependence on men in Tennessee Williams A Streetcar Named Desire)

Themes are the fundamental and often universal ideas explored in a literary work

Dr. Archana D. Bobade
Associate Professor,
Head Department of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College
Amravati

****

Abstract:

A Theme is a word, like death, alienation or love, which through its association with other themes and symbols, reveals to us the basis for the ideas within a literary work. Sometimes a theme is suggested, implied or stated. Tennessee Williams employs a vast network of themes to give his work the impression of real life. He is especially skilful at weaving together conflicting themes and at relating those to symbols through the language of his characters. This article focuses on these themes which dominate throughout this play.

Desire as a Major Symbol of the Play.

One of the very clear and perceptive themes in the play is associated with a major symbol. It is the title's symbol of the streetcar named Desire. The theme of Desire is so dominant in the play that the other themes cluster around it as if it were a character in itself. Stella speaks wistfully about Stanley in terms of her physical desire for him. Blanche repeatedly alludes to her own desires. Stanley and Mitch desire in different ways at different times.So desire, which clearly related to our

Scanned by CamScanner

driving instinct for life, is also related to sex, illusion, lust, loneliness and a host of other themes. Often missed in Blanche's journey to Elysian Fields is the necessary transfer from the streetcar named 'Desire' to the one named 'Cemetery'. Blanche knows this progression from her own history the suicide of Allan, the family deaths in Belle Reve and Mr Grave's expulsion of her from the teaching position and repeats the thematic progression at the end of her victimization her rape by Stanley and commitment to the lunatic asylum.

Fantasy's Inability to Overcome Reality

Although Williams's protagonist in A Streetcar Named Desire is the romantic Blanche Du Bois, the play is a work of social realism. Blanche explains to Mitch that she fibs because she refuses to accept the hand fate has dealt her. Lying to herself and to others allows her to make life appear as it should be rather than as it is. Stanley, a practical man firmly grounded in the physical world, disdains Blanche's fabrications and does everything he can to unravel them. The antagonistic relationship between Blanche and Stanley is a struggle between appearances and reality. It propels the play's plot and creates an overarching tension. Ultimately, Blanche's attempts to remake her own and Stella's existences to rejuvenate her life and to save Stella from a life with Stanley fail.

One of the main ways Williams dramatizes fantasy's inability to overcome reality is through an exploration of the boundary between exterior and interior. The set of the play consists of the two-room Kowalski apartment and the surrounding street. Williams's use of a flexible set that allows the street to be seen at the same time as the interior of the home expresses the notion that the home is not a domestic sanctuary. The Kowalskis' apartment cannot be a self-defined world that is impermeable to greater reality. The characters leave and enter the apartment throughout the play, often bringing with them the problems they encounter in the larger environment. For example, Blanche refuses to leave her prejudices against the working class behind her at the door. The most notable instance of this effect occurs just before Stanley rapes Blanche, when the back wall of the apartment becomes transparent to show the struggles occurring on the street, foreshadowing the violation that is about to take place in the Kowalskis' home.

Though reality triumphs over fantasy in A Streetcar Named Desire, Williams suggests that fantasy is an important and useful tool. At the end of the play, Blanche's retreat into her own private fantasies enables her to partially shield herself from reality's harsh blows. Blanche's insanity emerges as she retreats fully into herself, leaving the objective world behind in order to avoid accepting reality. In order to escape fully, however, Blanche must come to perceive the exterior world as that which she imagines in her head. Thus, objective reality is not an antidote to Blanche's fantasy world; rather, Blanche adapts the exterior world to fit her delusions. In both the physical and the psychological realms, the boundary between fantasy and reality is permeable. Blanche's final, deluded happiness suggests that, to some extent, fantasy is a vital force at play in every individual's experience, despite reality's inevitable triumph.

Music A Thematic Device.

Themes can be musical or even physical as well as abstract. The various musical themes in the play act as motifs do in opera. They indicate the similarity of actions or interactions of the characters. For example the "Polka" is associated with Stanley who is Polish. The Varsouviana is a memory theme associated with Blanche's tragic romance with Allan. The music of the Blue Piano punctuates the play and almost becomes the spirit of the house. The screeching of the cat or the sound of the trains also work in this way.

Scanned by CamScanner

The Relationship between Sex and Death

Blanche's fear of death manifests itself in her fears of aging and of lost beauty. She refuses to tell anyone her true age or to appear in harsh light that will reveal her faded looks. She seems to believe that by continually asserting her sexuality, especially toward men younger than herself, she will be able to avoid death and return to the world of teenage bliss she experienced before her husband's suicide.

However, beginning in Scene One, Williams suggests that Blanche's sexual history is in fact a cause of her downfall. When she first arrives at the Kowalskis', Blanche says she rode a streetcar named Desire, then transferred to a streetcar named Cemeteries, which brought her to a street named Elysian Fields. This journey, the precursor to the play, allegorically represents the trajectory of Blanche's life. The Elysian Fields are the land of the dead in Greek mythology. Blanche's lifelong pursuit of her sexual desires has led to her eviction from Belle Reve, her ostracism from Laurel, and, at the end of the play, her expulsion from society at large.

Sex leads to death for others Blanche knows as well. Throughout the play, Blanche is haunted by the deaths of her ancestors, which she attributes to their "epic fornications." Her husband's suicide results from her disapproval of his homosexuality. The message is that indulging one's desire in the form of unrestrained promiscuity leads to forced departures and unwanted ends. In Scene Nine, when the Mexican woman appears selling "flowers for the dead," Blanche reacts with horror because the woman announces Blanche's fate. Her fall into madness can be read as the ending brought about by her dual flaws—her inability to act appropriately on her desire and her desperate fear of human mortality. Sex and death are intricately and fatally linked in Blanche's experience.

Dependence on Men

A Streetcar Named Desire presents a sharp critique of the way the institutions and attitudes of postwar America placed restrictions on women's lives. Williams uses Blanche's and Stella's dependence on men to expose and critique the treatment of women during the transition from the old to the new South. Both Blanche and Stella see male companions as their only means to achieve happiness, and they depend on men for both their sustenance and their self-image. Blanche recognizes that Stella could be happier without her physically abusive husband, Stanley. Yet, the alternative Blanche proposes contacting ShepHuntleigh for financial support—still involves complete dependence on men. When Stella chooses to remain with Stanley, she chooses to rely on, love, and believe in a man instead of her sister. Williams does not necessarily criticize Stella he makes it quite clear that Stanley represents a much more secure future than Blanche does.

For herself, Blanche sees marriage to Mitch as her means of escaping destitution. Men's exploitation of Blanche's sexuality has left her with a poor reputation. This reputation makes Blanche an unattractive marriage prospect, but, because she is destitute, Blanche sees marriage as her only possibility for survival. When Mitch rejects Blanche because of Stanley's gossip about her reputation, Blanche immediately thinks of another man the millionaire Shep Huntleigh who might rescue her. Because Blanche cannot see around her dependence on men, she has no realistic conception of how to rescue herself. Blanche does not realize that her dependence on men will lead to her downfall rather than her salvation. By relying on men, Blanche puts her fate in the hands of others.

Conclusion:

We as individuals must resolve our past problems in order to move in a more positive direction in life. The individuals in A Streetcar Named Desire were unable to understand this idea. Blanche needed to resolve her problem in the past before she could move out of Bel Reve.

Scanned by CamScanner

Instead she fled the situation, as many of us do, and her problems followed. Stella needed to handle her problem with Blanche before she could deal with her problems with Stanley. Unfortunately, Blanche's problems were never solved until the end of the play with her commitment to a hospital. However by that time it was too late for Stella and Stanley and thus their marriage ended. Mitch let the past of Blanche influence his love and because of his inability to overcome his personal opinion of Blanche, he never attained the love he desired. The death of Mitch and Blanche's relationship restarts the cycle for Mitch because if he cannot handle the problems that had occurred with Blanche, he will fall into the same pit hole that she did. The past must be dealt with before anyone can move on or the consequences could be tragic, just as Blanche, Mitch or Stanley.

References:

A Streetcar Named Desire: G Vaidyanathan.
www.Litcharts.com

❑❑❑

03

Tribal Education in India

Dr. KUSUM KUMARI
Guest Faculty,
ANCOL

****

Abstract

The present Article discussed the meaning of Educationally the tribal population is at different levels of development but over the formal education has very little impact on tribal groups. Hence Government Planners education as indispensable for helping tribal peoples cope with National Integration. Education will also determine their Prosperity, Success, Security in Life . The tribes which remain either deprived of or negligent toward education will suffer the consequence.

Compared with the literacy rates of 29.34% for the general population, literacy for the general population, literacy among tribal peoples in India is almost 6%. The Union and the State Governments have spent considerable sums of money for tribal Youths' education , but the results are meager. The commissioner for Scheduled castes Scheduled tribes is combatted and eliminated through education, no improvement in tribal welfare will occur. Within tribal areas, education can be the basis for integrated development. At the present time however tribes people growth own life to make help of education main point of discussion.

KeyWord :-Education, Communication, Culture.

Who is tribes?

There are a number of tribes in India, Spread over different parts at different levels of Socio-economic development. They are live all over the country from the Andaman and Nicobar Island, the foot will of the Lakshadweep. In the

Scanned by CamScanner

Language of Representation in Earnest Hemingway's 'Cat in the Rain'

Vaishali R Deshmukh
Associate Professor
Department of English
Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati, Maharashtra, India

Abstract: The language in general use in society and culture exhibit those features that tend to project a devalued image of women. Literary language too represents the devalued image of women and the structure of power relations between the sexes that it portrays. There are some general features that differentiate the language of men from that of women writers. One of them is about the language of representation, used especially in literary discourse, in the description of the sexes, male and female persons or characters in poetry, fiction and drama. It has been observed that in the description of women by male writers, there is a kind of fragmentation, a kind of analysis of the female and anatomical features. On the other hand, we do not find this kind of anatomization or fragmentation in the description of males. Generally the physical description is confined to the head, the face or their overall appearance and then the description moves on to the mental or intellectual qualities. The paper aims at studying men's perception of women through the analysis of the language of representation. The way women describe men and tne men describe women clearly underlines the difference in their perception of each other. Ernest Hemingway's short story 'Cat in the Rain' is chosen for the present analysis.

Key words: language representation, men, women, description, fragmentation

Gender discrimination has been one of the major concerns of the social as well as literary discussions. The world has been witnessing the instances of gender discrimination from ages. The language in general use in society and culture exhibit those features that tend to project a devalued image of women. Literary language too represents the devalued image of women and the structure of power relations between the sexes that it portrays. Feminist stylistics is an attempt to make a systematic study of the language of literary (as well as other) texts from a feminist theoretical point of view. Feminist stylistics is concerned with a systematic study of linguistic features keeping in mind the ideology and assumptions of feminist theory.

There are some general features that differentiate the language of men from that of women writers. One of them is about the language of representation, used especially in literary discourse, in the description of the sexes, male and female persons or characters in poetry, fiction and drama. It has been observed that in the description of women by male writers, there is a kind of fragmentation, a kind of analysis of the female and anatomical features. On the other hand, we do not find this kind of anatomization or fragmentation in the description of males. Generally the physical description is confined to the head, the face or their overall appearance and then the description moves on to the mental or intellectual qualities.

According to Sara Millls, the anesthetization and romanticization that this kind of description produces in poetry and other forms of "high" literature may be absent in pornographic literature and art but there is the same fragmentation of the female in both. This fragmentation is associated with "male focalization- the female represented as an object, a collection of objects, for male gaze". (Mills 172)

The paper aims at studying men's perception of women through the analysis of the language of representation. The way women describe men and the men describe women clearly underlines the difference in their perception of each other. Ernest Hemingway's short story 'Cat in the Rain' is chosen for the present analysis.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
14	Gandhian Economics **Dr. Santhosh T. Kute**	62-67
15	Representation of Social Reality in Literary Works by Arundhati Roy **R. N. Gawande**	68-71
16	Hunger and Exploitation in Bhabhani Bhattacharya's So Many Hungers **Dr. Madhuri Kishor Phule**	72-78
17	Voices of the Educated Unemployed: Interpreting Ruth Jhabvala **Dr. Eknath Khedkar**	79-82
18	Civil and Political Society through the Eyes of Eminent Thinkers **Sunil M. Manwar**	83-86
19	Contribution of Mahatma Jyotiba Phule in Social Reforms **Dr. K. R. Nagulkar**	87-90
20	Girish Karnad's Plays: A Vehicle to Create Social Awareness **Dr. Aparna Tulshiram Sarode**	91-95
21	Relevance of Swami Vivekananda's thoughts of Welfare Economics **Sudhir Kashiram Raut**	96-99
22	Social Reformation in Vijay Tendulkar's Play Silence! The Court is in Session **Dr. Rahul S. Sudke**	100-103
23	Communal Deadlock and a Way to Solve It: Dr. Babasaheb Ambedkar in Social Reformation **R. M. Sadanshiv**	104-107
24	Treatment of Communal Violence in Manju Kapur's 'Difficult Daughters' **Dr. Akshay V. Dhote** **Prof. Amrapali S. Devgade**	108-111
25	Manjula Padmanabhan's "Lights On": A Reflection of Apathy in Middle Class Indian Society **Dr. Vaishali R. Deshmukh**	112-115

25. Manjula Padmanabhan's "Lights On": A Reflection of Apathy in Middle Class Indian Society

Dr. Vaishali R. Deshmukh
Associate Professor in English, Shri Shivaji Arts and Commerce College Amravati.

Manjula Padmanabhan is one of the foremost among contemporary Indian English dramatists. Her artistic concerns lay with many millions of people "whose lives I cannot ignore - and which have an impact on my life – who seems to live beyond the edge of the acceptable universe" (Doctor). Answering a question on what she learned from the confrontation of her characters the dramatist replies that she identifies herself with all her characters. Says the dramatist: "I wear all their masks when I write about them, regardless of who they are and what they do" (Doctor). Manjula Padmanabhan created her remarkable identity in the world of Indian English literature by being the first recipient of International Onassis Prize (1997). A dramatist who believes in natural morality, has a unique technique of combining situations and characters in her dramas. Her plays deal with Indian society and its culture and the issues that come into play because of the society one lives in.

'Lights Out', a play by Manjula Padmababhan, realistically portrays the social apathy which has become a part of human existence in the modern era. The play questions our responses and responsibilities to others' needs. The play focuses on the chilling fact that 'ordinary middle class people chose to stand and watch while a woman was being brutalised in a neighbouring compound'. This play deals with one of the most heinous crimes against women- gang rape. It is based on an account by an eye witness. The incident took place in Santa Cruz, Mumbai in 1982. With Rekha Khanna, the then editor, assuring the dramatist of support and help in getting the play produced, padmanabhan wrote this play, first performed as an excellent reading in Madras, and later in Bombay and Delhi. It was also filmed for television. What is more shocking than the incident itself is the reaction of the society in which so called modern and civilised people live. He indifference, the search for any reason that would justify non- interference in such cases has become a regular way of behaviour of the modern Indian society. The civilised and educated society remained passive when the woman was brutalized.

The play opens, revealing a sixth floor apartment of a building in Bombay, inhabited by a middle class family. Through the large window to the rear the sky and just a suggestion of the roof top of the neighboring building can be seen. The building is under construction with walls still undistempered and windows without glasses. Some suspicious activities which from the distance seem to be incidents of gang rape, have been going on at least for a week. Though the incident is taking place since a week the inhabitants of the nearby building, are not ready to do anything for the solution of the problem. The discussion in the play begins when Bhaskar comes home from his office. At the tea table between the husband and wife talk about the troublesome incident of the neighborhood. Leela, Bhaskar' wife is extremely sensitive and is upset by the ongoing crime. She "feels tense" and "frightened" all through the day due to it. Being a woman she cannot ignore it. She is so disturbed that her whole day passes under the shadows of these horrifying incidents:

"At first it was only at the time it was going on. Then, as soon as it got dark. Then around tea-time, when the children came home from school. Then in the middle of the day, whenever the door bell rang. Then on the morning, when I sent the children off to school. And now from the moment I wake up…. (Lights Out p.111)

The husband on the other had does not seem to be least bothered about it. Leela requests bhaskar to call the Police but he refuses o do so. He tries to pacify her by giving her a number of arguments that show his indifference and shallowness of ideas. He asks Leela to calm down as "its not really worth all this". (p.86) He tells Leela, "I don't want to stick my neck out, that's all"

When Leela hints at their responsibility as a social being, he reacts coldly and calls such ideas "rubbish". Through indifference of Bhaskar, the dramatist exposes the neglect of duty of a social being in these bleak conditions. People have become so self-centered and engrossed in themselves that they intentionally want to forget their responsibility towards the society in which they live.

Bhaskar's friend Mohan also exhibits the same mentality. He is curious to know about the horrible incident rather than to offer any help to the victim. Bhaskar and Mohan's conversation depict a typical middle class mentality which prefers to discuss a lot rather than to perform:

Mohan: Unless they actually call for help, is it our business to go? That's the question!

Bhaskar: These people don't exactly say many words – its all rather inarticulate.

Mohan: After all, it may be something private, a domestic fight; how can we intervene? (p.99)

They discard the possibility of the incident being rape, by calling it 'religious ritual', 'domestic fight', 'an exorcism' etc. By comparing the act to a religious ritual they cross all sense of civility and respect for women. Even he desperate cries of the woman cannot move them. What is even more unfortunate if they analyse the victim's cries and even declare that the screaming might be out of sheer pleasure. They also consider the possibility of the victim being a 'whore'. Their insensitivity and irrationality is at its peak when they agree that only a dignified woman can be raped, implying that the one who is being molested deserves it:

Mohan: Decent women would never submit to this sort of thing.

Leela: If she's a whore, does it mean you won't call the police?

Bhaskar: if she's a whore, Leela, then , this isn't rape… so on what grounds could we call the police?

The discussion between Bhaskar and Mohan reveals that the crime is a rape and it also shows that the two men take pleasure in discussing it. Commenting on the discussion, Anjum Hasan says:

"A group of ordinary middle class people chose to stand and watch while a woman was being brutalized in the neighboring compound. However, this is something that is revealed only at the end. As the tension in the play builds up, one gets drawn into what seems like an absurd comedy – the insistent sounds of women's terrified screams are discussed by two nonchalant men and uneasy woman in a manner an archetypal is almost bizarre". (Hasan)

Surinder, Bhaskar's friend represents another type of man, concealing his lack of action by passionate expressions. His exasperation is seen in his expression, "let's go a wipe them out!" The prolonged discussions between how Bhaskar, Mohan and Surinder on how to kill the culprits heighten their lack of real action. The men in the play tactfully look for excuses not to do anything. They are not ready to do anything as they themselves are not harmed. They even go to the extreme to say that 'rapists' are human beings and we must understand that they have problems too. By the time they reach the decision to publish the photograph of the crime in the newspaper, the culprits are gone.

Leela, Frieda and Naina represent women in the urban civilised society. They are disturbed by the rape and ask their husbands to take action. They are unable to act on their own

and accept man as their saviour. Leela is shattered emotionally but she is unable to help herself. She does not even look at the sight of the crime. She spends the whole day with the door shut, curtains closely drawn and stuffing her ears with cotton to avoid the sound. She encloses herself and her children inside her secured house. Surinder simply dismisses what his wife has to say. He treats his wife Naina so disrespectfully that he can even say 'shut up' to her. Frieda's silence and mechanical activities throughout the play are symbolic of woman's status in the Indian society. While the victim is tortured physically, these women suffer emotionally.

Manjula Padnabhan effectively portrays the reluctance of the people get involved in the social problems where they are not directly involved. Through the play the writer throws light on such mentality and also tries to raise our sensibility to such crimes that take place every day in our society. She exposes the real face of the polished upper middle-class society. The people like the men in the play are able to take action and can bring about a social change. But unfortunately they remain passive and even justify their indifference. On the other hand women like Leela take it for granted that they are unable to do anything and envelope themselves in a false sense of security.

References

- Chandra, Lakshmi. ed, *Lights On.* Hyderabad:Orient Blackswan,2013
- Doctor, Meenakshi. "Stealing the lime light- An Interview with Manjula Padmanabhan"Femina. www.feminaindia.com/articlelist/763522.cms-20k.
- Hasan, Anjum. "Rev. Body blows: Women, Violence and Survival: Three plays: Lights Out by Manjula Padmanabhan, Getting Away with Murder by Dina Mehta and Mangalamby Poile Sen Gupta." Seagull Theatre Quarterly, No.24, December 1999. 85-87.
- Hayman, Ronald.*How to Read a Play.*London: Methuen,1977

Impact Factor 5.707

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VI | ISSUE-IV | April | 2019

Address
- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
- (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
- aiirjpramod@gmail.com
- aayushijournal@gmail.com

Website
- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Col Putha Anil Kumar	Emotional Intelligence And Stress Management In Selection	1 To 9
2	Heena Samani	Involving Right Brain Hemisphere For Joyful Language Learning And Acquisition Of Learning Disability Children In Regular Classrooms – A Promising Tool	10 To 12
3	Mr. Kartik Bharat Lokapure	A Comparative Study of Physical Fitness of Coastal and Non-Coastal Areas	13 To 15
4	Dr. Nitin A. Kolekar	Portrayal of Alter Ego in Ellen Hopkins's Identical (2008)	16 To 20
5	Dr. R.B. Patil	Population Composition: Vekhandwadi Village Of Panhala Tahasil (Kolhapur, MH.)	21 To 24
6	Ananthapadmanabha Prabhu & Dr. H. S. Jange	A Correlative Study On The Attitude Of High School Boys Of Mysore Zone Towards Academic Aspect, Psychological Aspect, General Aspect, Social Aspect And Health Aspect Of Physical Education And Sports	25 To 28
7	Dr.Ravindra U. Kanthe	To Evaluate The Knowledge, Attitude And Perception Regarding Generic Medicines And The Factors Influencing It Amongst Consumers In Sangli City	29 To 31
8	Dr. Sunita Chhabra	Construction And Standardization Of An Achievement Test In English For Class 9th Students	32 To 34
9	Mr. Barakatali Halakeri	The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Nation Building and National Integration	35 To 37
10	Dr. Charulata Mohan Sorate & Dr. Shyamsunder Bhutada	Review Of Sutika Paricharya With Special Reference To Aahar And Its Clinical Perspectives	38 To 41
11	Manish Surendrarao Gomase	Some Prominent Playwrights In The Marathi Theatre	42 To 45
12	Dr. Prasad Shankarrao Madavi	Role of Music in Healthy Body & Peaceful Mind	46 To 48
13	Seema G.Jagatap & Dr. S. D. Sindkhedkar	Journey from isolation to affirmation in Dangling Man by Saul Bellow	49 To 50
14	Dr.Rajendra Gaikwad & Dr.Lalita Patole	An Ayurvedic Review On Phakka Roga W.S.R.To Rickets And Nutritional Deficiency In Children	51 To 53

15	Dr.Sunita Chhabra	Construction And Standardizzation Of An Achievement Test In Computer Science For 10th Class	54 To 56
16	Dr. Kanchan M. Thakre	The Impact of Technology on Human Life: Special reference to Smart Phone	57 To 61
17	Dr. Nita Sharma	Green Library & Today's Environment	62 To 64
18	Amrita Singh & Dr. Jaspreet Singh	Impact Of LIC In Socio-Economic Development Of India	65 To 71
19	Dinesh Bansal & Dr. Jaspreet Singh	The Employee Welfare Policies and Working Condition Measures in Rajasthan State Warehousing Corporation	72 To 77
20	Hardeep Kaur & Dr. Kalpna Midha	Examination of CAL Systems	78 To 82
21	Harleen Kaur & Dr. Jaspreet Singh	Job Satisfaction Of Women Bank Employees – In Public Sector Banks In Sri Ganganagar District	83 To 86
22	Ananthapadmanabha Prabhu & Dr. H S Jange	A Comparative Study On The Attitude Of Government, Private Aided, Private Unaided And International High School Boys Of Mysore Zone Towards Physical Education And Sports	87 To 90
23	Dr.Anjali Chandrakant Pande	Role of Nutrition and Dietetics in Enhancing Sport Performance of Students and Young Athletes	91 To 94
24	Dr. Anurag Panwar & Dr. Abhijit Patil	Formaldehyde- A Boon Or Curse For Anatomist Routine Life ?	95 To 96
25	Mr. Barakatali Halakeri	Recent Trends in Epigraphical Studies in India	97 To 99
26	Manju & Abha Dhingra	Comparative Phytoconstituents Study In Two Varieties Of Trigonella I.E. Trigonella Foenum Graceum And Trigonella Monantha	100 To 104
27	Jyoti D Sawant	Kinetics Of Oxidation By Using Polyoxometalates	105 To 112
28	Umesh Vithalrao Kadu	Teaching English in Rural Area and Mother Tongue Influence On English	113 To 115
29	Ms. Meena Sharma	Financial Inclusion : A SWOT Analysis In Context Of India	116 To 119

30	Dr. Nitesh Ramling Swami	Impact of Yoga on Mental Health: A Study	120 To 122
31	A .V. Pathan	Study Of Physico-Chemical Water Quality Of Tawarja Dam From Latur District (M.S.) India	123 To 125
32	Prajakta Wankhade & Dr. Bharat Chouragade	The Wonder Drug Of Ayurveda – Haritaki	126 To 129
33	Pravin S. Shete	A Comparative Account on the Induced Breeding of 'Macrones Cavasius' by Pituitary extract and ovaprim	130 To 131
34	Pravin S. Shete	An Economically Viable Approach for Induced Breeding of Macrones Cavasius by Ovatide and Ovaprim	132 To 133
35	Prof. Vijay Y. Deshmukh	Injuries In Sports	134 To 137
36	Ramchandra Yashawant Nikam	Thematic study of Sadanand Deshmukh's : Baromaas	138 To 139
37	Dr. N.G.Kannur & Girisha M.S	An Analysis On Selected Physical Fitness And Physiological Parameters Of Kho-Kho And Kabaddi Players Of Kalaburgi And Raichur Players	140 To 142
38	Dr. N.G.Kannur & Girisha M.S	An Analysis On Selected Physical Fitness And Physiological Parameters Of Kho-Kho And Kabaddi Players Of Hyderabad Karnataka Region	143 To 144
39	Afsar Nawaboddin Shaikh	Impact Of Freedom Struggle Movement On Characterization In The Novel Kanthapura By Raja Rao	145 To 148
40	Afsar Nawaboddin Shaikh	Depiction Of The Women Characters In Kanthapura By Raja Rao	149 To 150
41	Dr.Parameshwar Maroti Kangane & Dr. Sudhir Bhujabale	Efficacy Of Ajmodadi Churna Along With Shatpushpadi Lepa In The Management Of Sandhigata Vata W.S.R Osteo-Arthritis	151 To 152
42	Ananthapadmanabha Prabhu & Dr. H S Jange	Status Of Attitude Of High School Boys Towards Academic Aspect, Psychological Aspect, General Aspect Social Aspect And Psychological Aspects Of Physical Education And Sports Of Mysore Zone	153 To 156
43	Dr. Ajaykumar Madhukar Palwe	Problems in Agriculture Marketing in India	157 To 158
44	Mrs. Priyanka S. Patil	An Analytical and Comparative Study on Valuation of Shares of Selected scrip from Media and Entertainment Industry	159 To 163

45	Dr.Keshav W.Ingole	Role of Education in Built-up of National Character	164 To 167
46	Mrs. A.K Parashuram	Effect Of Yoga On Physical Fitness Components Of 300 Athlets	168 To 171
47	Dr. Vishal Sajjan	A Critical Study On The Effect Of Physical Fitness Parameters And Psychological Factors On Service And Repeated Volley Performance Of Collegiate Men Volleyball Players Of Hyderabad Karnataka Region	172 To 176
48	Dr. Amit S. Deshmukh	Abhyanga Therapy For Growth And Development Of Infants	177 To 178
49	Bayana Beevi O.M.S & Sukanya B. Menon	Family Interaction And Psychological Well-Being Among Adolescents In Paternal Absence And Involvement	179 To 184
50	Dr. Swarupa Pal	Gandhiji's concept of Non-Violence: It's relevance in Present society	185 To 188
51	Dr. Vishal Sajjan	A Study On The Effect Of Physical Fitness Parameters And Psychological Factors On Service And Repeated Volley Performance Of Collegiate Men Volleyball Players Of Bellary And Koppal Districts	189 To 193
52	Mrs. A.K Parashuram	Effect Of Yoga On Physical Fitness Components Of Athlets	194 To 197
53	Dr. Vishal Sajjan	A Comparative Study On Selected Motor Fitness Among Service And Repeated Volley Performance Of Collegiate Men Volleyball Players Of Bidar And Raichur Districts	198 To 201
54	Dr. M. H. Khandagale	Stylistic Study of Malavikagnimitra: An Attempt of Establishing Similes	202 To 206
55	Mrs. Nikita Madhusudan Agrawal	Impact Of Online Marketing On Consumer Behaviour	207 To 208
56	प्रा.अशोक गोविंदराव उघडे	आत्मकथा में दलित संवेदन (मोहनदास नैमिशराय के अपने-अपने पिंजरे आत्मकथा के विशेष संदर्भ में)	209 To 210
57	प्रा.अशोक गोविंदराव उघडे	मोहनदास नैमिशराय के मुक्तिपर्व उपन्यास में दलित विमर्श	211 To 213
58	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	मंजुलभगत की कहानियों में व्यक्त नारी संवेदना	214 To 217
59	प्रा. गंगाधर बालन्ना उषमवार डॉ.एस.एल. मुनेश्वर	देवकीनंदन शुक्ल के कथा साहित्य में यथार्थ बोध	218 To 220
60	निक्कू नेहरा	गाँधी आश्रम की व्यूह रचना एक अध्ययन	221 To 222

61	शीला देवी	संयुक्त परिवार प्रणाली की दृष्टि : एक अध्ययन	223 To 225
62	सत्यनारायण	अनामिका की स्त्री दृष्टि	226 To 228
63	प्रा. डॉ. उत्तम थोरात	हिंदी भाषिक कौशल रोजगार	229 To 231
64	सुमन लता	भारत में इस्लाम का इतिहास एक दृष्टि	232 To 234
65	डॉ. सुनीता सांगोले	मराठी साहित्य आणि चित्रपटाचा अनुबंध	235 To 237
66	कु. शिल्पा मनोहरराव अढाऊ (महल्ले)	ठुमरी की भाषा एक अध्ययन	238 To 240
67	डॉ. अनिल उत्तम मोरे	महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ कायदा २०१६ – एक अभ्यास	241 To 244
68	प्रा. डॉ. प्रभापती वा. विहिरे	वर्तमान समाजामध्ये समाजसुधारक संत गणपती महाराजाचे विचार	245 To 248
69	डॉ.एन.बी.खोत मुल्ला जुबेदा यु	पुराभिलेख विद्या आणि पुरातन लेखन साहित्य	249 To 253
70	डॉ.शिवाजी नारायणराव सोनटक्के	ई–गव्हर्नन्स : काळाची गरज	254 To 255
71	विश्वास गोरखनाथ वळवी	भारतातील ख्रिस्ती मिशनरी संस्थांचा इतिहास	256 To 258
72	डॉ. शिवाजी गायकवाड,	समलैंगिकांच्या अधिकाराचे स्वागत	259 To 262
73	प्रा.डॉ. बी. व्ही. डिगोळे	दलित रंगभूमी आशय आणि अभिव्यक्ती	263 To 269
74	प्रमोद विक्रम राठोड	समाजकार्यात डॉ. नानासाहेब जाधव याचे योगदान	270 To 272
75	विष्णू मुकुंदराव चापके	ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरीतील ईश्वरवाद	273 To 275
76	प्रा.डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे	प्राचीन भारतातील लातूरची राष्ट्रीय बाजारपेठ	276 To 278
77	प्रा डॉ गोपाळ पवार	इयत्ता चौथीच्या विद्यार्थ्यांवर उपचारात्मक अध्यापनातून झालेल्या परिणामांचा अभ्यास	279 To 281
78	प्रा.डॉ. शुभांगी दामले	ग्रहिणी आणि प्राध्यापक महिला. यांचे रक्तदाब व चरबीचे तुलनात्मक अध्ययन	282 To 285
79	डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे	शालेय विद्यार्थ्यांसाठी वृत्तपत्र वाचनाचे महत्व	286 To 291

Teaching English in Rural Area and Mother Tongue Influence On English

Prof. Umesh Vithalrao Kadu
Shivaji Arts And Commerce College, Amaravti

Abstract:

English is considered as a global language. The knowledge of English is a demand of time. In the modern world of globalization, English is a linking language. It is very useful and helpful in every walk of life. It is very important for acquiring jobs and developing the personality. English has the status of an international language as it is spoken and understood by a vast majority of people in the world. Knowledge of English is essential for establishing intellectual, cultural, economic, commercial and political relations with the rest of the world and therefore serves as a major link language. In today's world of globalization, study of English is very essential as it is a window to the world.

Introduction :-

There is irony in the situation that English has been a part of our education system for more than a century, yet it is beyond the reach of most of our young people of rural area. There are many problems while teaching English. The main aim of the article is to show the illusion of English language learning. This article clearly declares the fact that English can be learnt comfortably even by the people who were born and bred up in adverse conditions. "Language must be taught as a means of communication rather than as a mere study of literature. By the time the student passes class XII, he should really have acquired the facility to express himself clearly and concisely in English and in a regional language as well as comprehend without difficulty books and journals published in English in the disciplines of interest to him. This unfortunately is not the case today and it is essential to have a fresh look into the manner in which languages are taught at various levels". Language learning and teaching should be a pleasurable experience. No doubt, very often teachers face certain difficulties while teaching language to the students. Some of the reasons which create these difficulties are 1. Lack of Motivation or a mental lethargy. 2. Lack of true appetite. 3. Absense of a spirit of appreciation or enquiry. 4. Unsuitable and uninteresting texts. 5. Lack of competency and inadequate vocabulary. 6. Unavailability of resources. However, these are not reasons enough or arguments to suggest that an Indian student need not study English language. The truth is that the knowledge of factual English is of prime need.

Most of the students complete their schooling in their mother tongue or any regional language of their area. Though they have scored well in the examination in core subjects, they remain very poor at English still. The students have an unknown fear and fever over English all these years. Now let us examine some of the various factors which leave English as a hard and tough subject for rural students today. The most important factor in the socio-cultural and financial background of the family. As most of the parents are illiteral, they cannot directly take part in the daily routine of their children thought they aspire of their children's bright future. Hence, the student's performance lacks parental supervision and guidance which is necessary at this juncture of their education. The illiterate parents neither realize what their children pursuing nor do they afford time to consult the teacher about the progression in studies of their children. Every minute during the day time is valuable for them as they have to struggle in earning their livelihood. Sometimes the boy or girl is also sent for the work on wages at the special time of the year which affects their education very clearly. On the other hand, it has been observed that the performances in English of the students whose parents are literate and employees and belong to higher middle class is better than that of the students whose parents are illiterate and belong to lower middle class. The probable reason perhaps is that the literate parents meet the teacher and acquire about their children's progress and they can guide their children if necessary. In this way, the socio-cultural and financial background factor is responsible for rural students in remaining poor in English. For the rural students, English is tough and hard to study and understand despite the fact that English is the easiest language in the wand to learn.

The second major problem is the inefficiency of the teachers. Most of the students from the rural background are having either Marathi or Hindi as their medium of instruction. The methodology of English language teaching in these schools is bilingual or translation method. The teachers simply translate everything into their mother tongue and explain them on the name of bilingual or translation method. Though this method offers them sound knowledge in the content, it prevents them in

acquiring communication abilities in English when they go to the university level. The teacher here plays more as a translator than a genuine English teacher. Definitely, these poor teachers make English as a nightmare to students and they instigate students to habituate by heart method which deprives students the communication abilities in English. Thus English appeared or is rather made as a dreadful demon for a long years in rural areas.

Another probable reason is the model of the English examination papers. It has been designed in a manner that it helps students to have an authority over English language; rather it makes the students take it for granted. The examinations are content based on memorization where the students are supposed to reproduce what they have recited. Thus, students are forced to adopt by-heart method. Their memory helps them to work more than their creativity and intelligence.

The other factor which affects English language in the educational system itself. There are primarily four skills involved in English language learning i.e. listening, speaking, Reading and Writing (LSRW). The students of rural area have been tutored and trained well enough in reading and writing for a long time. But listening and speaking skills which play a greater role in communication have been neglected and ignored. Thus, our educational system lacks an important dimension. It enables the students to concentrate on reading and writing only. The final examination does also test them mainly on how good their memory is. The examinations are not language oriented. Thus, the students are deprived of speaking abilities became they have not been properly guided in listening skills. This may be the proper reason why they are not been able to speak and learn English in a proper manner.

Today teaching English language is highly skilled job. With the progressive advancement of technology traditional classrooms have been supplemented by the blessing of educational technology. Televised lecturer, audio tapes, computers, programmed text and language laboratories are the needs of students.

"We must at present do our best-to form a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions in morals and in intellect.1"

The students should be taught English as a compulsory language. Language is a vehicle of our thought – a means of self expression and communication. A child learns to used his mother tongue to express his fears, demands, emotions etc. Second language learning means learning another language after having acquired the basics of the first language mostly mother tongue i.e. native language. English is taught and learnt as an important second language in India as a part of the curriculum.

"Second language speakers of English today out number the first language speakers three to one.2"

Influence Of Mother Tongue (Mt) On English

What is mother tongue influence ? Thinking in our mother tongue and just translating it in English directly is called Mother tongue influence (MTI). Although English is supposed to be taught through the medium of English, this may not be practicable always. Very often even a good teacher may resort to the use of M.T. while teaching English. The reasons for this could vary from the teacher's lack of fluency or poor command of English to the student's poor attainment of English. Translations into M.T. constitute a large part of the procedure involved in teaching English. Many are of the opinion that the sole aim and purpose of teaching and learning English being comprehensibility, the translation method can safely be adopted. English being the target language (T.L.) it is necessary and effective to expose the learner to the target language experience as much as possible. The truth is that the learner is exposed to his M.T. for most of the time and for a very short span of English. M.T.I deprives the learner of the much needed exposure to T.L. and may actually accentuate interlingual interference. The practice of teaching English through the M.T. is not a new concept in English. This teaching through translation has been supported by some; and at the same time criticised by others too. Among the supporters are Henry Sweet, Dodson, C.V. Taylor, Harold Palmer etc. Henry Sweet says : "When we begin to learn a new language, we cannot help thinking in our own language" 2. It is a natural process proceeding from the known to the unknown. A sufficient grounding in the fundamentals of the new language can be provided through the M.T. Pickelt finds the translation method useful as it helps in being a testing technique, and it also tests more abilities than one. However, very often linguists opine and argue that words translated from one language to another do not possess synonymous meanings. Similarly certain concepts and terms cannot be translated in exact terms. Words possess different shades and nuances of meaning which cannot be thoroughly conveyed through the M.T. To use or not to use the M.T. in the teaching of English is a question rather complex. There are pros and cons. M.T. be used in a class room at the procedural stages, for example while

- Explaining and sorting out an activity which is clearly not working.

- Setting up pairs or groups in a class room for a particular activity.
- Checking comprehensibility.
- for translation.
- When suitable equivalent of English words not found.

Many teachers use synonyms and antonyms in order to avoid the use of M.T. sometimes they are at their wits end finding such terms and the situation is in explicable, just goes beyond control. Teaching should not be done in a mechanical and monotonous manner. Creativity in the classroom is very important. Teachers must be creative and innovative in bringing about a live atmosphere in the classroom. Actually using M.T. is not a sin. The students can also be encouraged to use a bi-lingual dictionary, but only for jargons and expressions not otherwise found. The fact that the benefits of using the M.T. while teaching English are many cannot be denied.

- It enhances the students self learning ability and confidence.
- It stimulates a higher order of thinking.
- It re-kindles the student's interest and motivation in learning.
- Promotes active participation on the part of the students.
- Improves student-teacher relationship.

The students should be left to use English at their free will and as per their own convenience. They will begin to find their own way of expressing and communicating in addition. A fair number of addition has already been made to suit the common man rather than for the need of the scholars. When a child begins to use language freely, and without concern for rigid rules, we can be rest assured that he will not only learn but also contribute to it. English is an evolving language where new words keep getting added to it virtually on a daily basis. A lot of French, Spanish, Chinese, Japanese and Indian words are being added to English on a regular basis. No one can claim to have mastered the English language. All are learner, the only difference being we are all placed at different levels of learning.

It should be noted that M.T. does not stand as a hurdle in developing one's accent or pronunciation. Aggressive efforts have to be made. 'Getting rid' is not the only option, on the other hand improving and improvising is the need of the hour. With deliberate hard work there is virtually nothing that cannot achieve. What's important is to stay positive, setting a goal to be worked upon within a certain time frame. There are a few things to be done when it comes to learning English.

- Acknowledge the problems. It takes a lot of courage and determination to overcome the problem.
- Rectify yourself whenever you go wrong and help others correct you
- Practise. Every learner can achieve a good level of proficiency through practice.
- Immerse yourself in the language. v Slowly, but steadily begin thinking in Engish.

References :

1. C.J. Dodson:"Languages, Teaching and the Bilingual method", Pitman Publishing Co, 1967, P. 91
2. Macanlay,Thomas Babington 1835 See at www.english.ucsb.edu.html
3. Erling, Elizabeth J."The Many names of English"Cambridge University Press, Great Britain, January 2005.

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)
Volume - 8 | Issue - 7 | April - 2019

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

Journal No.: 48514

CONFLICT BETWEEN TRADITION AND MODERNITY IN WOLE SOYINKA, "THE LION AND THE JEWEL"

Dr. Umesh Vithalrao Kadu

Dr. Umesh Vithalrao Kadu

Assistant Professor of English , Shri Shivaji Arts And Commerce College , Morshi Road Amravati.

ABSTRACT: Wole Soyinka is a Nigerian Playwright, Poet and Essayist. He was awarded the 1980 Nobel Prize in literature, the first

Page No :-75

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 8, Issue -7, April -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	**Impact of Stigma on Caregivers of Schizophrenia** Mr. Chandrakant Yadavrao Patil and Dr. Nisha Dilip Mundada	1
2	**The Role of Supply Chain Disruption Management in Indian Sea Ports (A Case Study of Andhra Pradesh)** Smt. B. Saroja Rani , Dr.P.V.V.Satyanarayana and Dr. P. Vijaya Kumar	7
3	**A New Petrified Bilocular Capsular Fruit *Gentianaceocarponsinghpurii*gen. Et Sp.Nov From The Deccan Intertrappeanbeds Of Singhpur, M.P., India.** Dr. Aparna S. Khursel and Dr. S. D. Narkhede	21
4	**Indian Traditions, Festivals, Women Empowerment and its Science & Economics** Dr. Mrs. Ratna Nimbalkar and Dr. Kailas Nimbalkar	27
5	**Self-Reporting Ailment Morbidity in India: NSSO Survey** Sandeep and Devinder Singh	33
6	**Effectiveness of Cognitive Behavioural Therapy on Stress Management Among Class IX Students** Noufal T. P. and Dr. Deepa R. P.	41
7	**Academic Stress in Students of Bachelor of Education** Mrs. K. Dhanalakshmi and K.V.S.N.Murty	47
8	**Health Insurance Services (A Special References to Selected Health Insurance Service Providers in Coimbatore City)** Dr. G. Chokkalingam	53
9	**Role of Personality Traits in Internet Addiction among Young Adults** Ravinder Kumar , Vinod , Anupam and Dr. Naresh Kumar	59
10	**A Study of Buying Behaviour of Apparel and Accessories by The Girls of Punjab For Their Wedding** Ms.Komal Preet Kaur and Dr.Avanish Kumar	65

11 **Conflict Between Tradition and Modernity in Wole Soyinka, "The Lion and The Jewel"** 75
Dr. Umesh Vithalrao Kadu

12 **Effectiveness of Life Skills Training on Social Adjustment Among Adolescents** 79
Ms. Sreeni Vasan Syama and Dr. Pushpa Marian

13 **News Media Ethics in Assam** 83
Dr. Kisholoy Choudhury and Bhanupriya Daimari

14 **Doris Lessing and Anita Desai: A Feministic Approach** 95
Dr. Archana D. Bobade

15 **A Study on Municipal Borrowings in Tamil Nadu** 99
Dr. A. Thomas David and S. P. Balasangeetha

REVIEW OF RESEARCH

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X

VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | APRIL - 2019

CONFLICT BETWEEN TRADITION AND MODERNITY IN WOLE SOYINKA, "THE LION AND THE JEWEL."

Dr. Umesh Vithalrao Kadu
Assistant Professor of English ,
Shri Shivaji Arts And Commerce College ,
Morshi Road Amravati.

ABSTRACT:

Wole Soyinka is a Nigerian Playwright, Poet and Essayist. He was awarded the 1980 Nobel Prize in literature, the first African to be honored in that category. A deep chasm divided the African life and the materialistic modern life, which the Africans have assimilated. In Wole Soyinka's, 'The Lion and the Jewel,' Baroka the lion fights with modern Lakunle over the right to marry Sidi. The conflict between modernity and tradition has been clearly delineated through the European tongue. It presents the conflict between Baroka the lion and Lakunle, the school master. The most prominent theme of this story is the rapid modernization of Africa, coupled with the rapid evangelistic of the population. Modernity is always for the reformation of the world oddities and misconceptions. Lakunle is portrayed as the civilized antithesis of Baroka and unilaterally attempts to modernize the community and change its social conventions for no reason other than the fact that he can. There is a clear cut clash between tradition and modernity. Lakunle, the village schoolmaster stands for modernity, westernization, newness and progress. Sidi stands for tradition and beauty and Baroka stands for power, strength, tradition and cunningness. It presents the conflict between Baroka the lion and Lakunle, the school master.

KEYWORDS: *Nigerian Playwright, Poet and Essayist.*

INTRODUCTION:

Wole Soyinka is a Nigerian Playwright, Poet and Essayist. He was awarded the 1986 Nobel Prize in literature, the first African to be honored in that category. African literature has drawn much attention from different parts of the world. The African societies were in deep identity crisis. A deep chasm divided the African life and the materialistic modern life, which the Africans have assimilated.

In Wole Soyinka's, 'The Lion and the Jewel,' Baroka the lion fights with modern Lakunle over the right to marry Sidi. The conflict between modernity and tradition has been clearly delineated through the European tongue - Lakunle is portrayed as the civilized antithesis of

Baroka and unilaterally attempts to modernize the community and change its social conventions for no reason other than the fact that he can. There is a clear cut clash between tradition and modernity. Lakunle, the village schoolmaster stands for modernity, westernization, newness and progress. Sidi stands for tradition and beauty and Baroka stands for power, strength, tradition and cunningness. It presents the conflict between Baroka the lion and Lakunle, the village school master.

The most prominent theme of this story is the rapid modernization of Africa, coupled with the rapid evangelisation of the population. This has driven a wedge between the traditionalistic who seek to nullify the changes done in the name of progress due to vested interests or simply not liking the result of progress, and the modernists who want to seek the last of outdated traditional beliefs at all cost.

The lion and the Jewel develop a meaning almost classical in its validity with the juxtaposition of two set of values creating vital domestic conflicts. Soyinka's preoccupations has always been with symbols signifying more than what the surface provides the Lion and the Jewel has the genuine flavor of African village life at the precise stage at which the concept of progress begins to undergo a radical change.

Lakunle is dressed in an old style English suit, threadbare but not ragged, cleaned but not ironed, obviously a size or too small. His tie is done in a very small knot, disappearing beneath a shinny black waist coat. He wears three inch bottom trousers, and blanco-white tennis shoes. This shows the influence of westernization among the Africans who are growing up. Comparatively Sidi an unlettered village nymph is dressed in a traditional village dress. Around her is wrapped the familiar broad cloth which is folded just above her breast leaving the shoulders bare. She feels all the more amused when Lakunle dodges the issue in the name of modernism. He would like her to become fashionable in dress, and not in a way she carries herself. The village people like Sidi, don't want to change themselves and also it is too much to expect of men women to understand the significance of great truth. The play shows that he is as much modernized as it is possible for a Nigerian to be. When Lakunle explains to her the scientific truth that women has lighter brain than men, and that they are considered to be the weaker sex, she explodes

The weaker sex is it? It is a weaker bread who bounds the yam or bends all day to plant the millet with a child strapped on her back?

Lakunle's words show a modern man's thinking of a modern woman. Baroka had the same thinking about women, but he doesn't explain this is his voice and his action catches this very easily to gain victory against Sidiku and Sidi.

Modernity is always for the reformation of the world oddities and misconceptions. Sidi is the peak point for the conflict of tradition and modernity. She mostly wants to stick on to tradition for some time and something. She wants to change her mind, she is however serious when he mentions marriage and is willing, provided he honors the costume of paying bride price. She feels all the more amused when he dodges the issue in the name of modernism.

Sidi does not understand what other possible reasons a man could have for seeking a wife. He fails to grasp how modernism holds even child bearing as a matter of contempt on the part of a wife. He wants to give equal status to the women as it is done in the western world. He begins to have romance in a civilized way and wishes Sidi to become a modern wife and explains -

When we are wed, you shall not walk or sit tethered, as it were, to my direct heels together we shall sit at table, not on floor, like civilized beings.

Lakunle dreams the image of an ideal modern married couple –

I want to walk beside you in the streets side by side and arm in arm, just like the lagos couple. I have seen high-heeled shoes for the lady, red paint on her lips, and her hair is stretched like a magazine photo.

This passage implies contempt for the shallow brain which defines modernism in terms of what is breakable. He speaks enthusiastically of the dignity of womanhood, of the equality between husband and wife and of the sacredness of monogamy. He is torch bearer of modernity in his community.

Next Baroka, the deep-rooted representative of tradition, is the other side of the play. He strongly wields any external force that comes forth to project his traditional bound characteristics all through the play. Baroka the cunning old fox is quit convincing throughout in his stealthy warfare against modernism, and in the firm but sly methods adopted to perpetuate polygamy. The play suggests that Baroka is foxlike rather than a fox by all means under a well contrived veil of a lion's hide. Baroka has many nicknames and titles which throw light on his character. He is a lion, a fox of the undergrowth, the panther of trees and living God among men. He has the strength and courage of the lion and also the cunningness of the fox. He opposes the introductions of modern ideas and preserves them by his traditional privileges and tyrannical powers.

When Sidi earns fame through the magazine photography, he gets jealous of her and contrives to have Sidi and add her to his harem. This shows that he is mean by nature for he cannot stomach anyone touching the boundaries of fame.

Sidi with a bent to ridicule abuses and teases Baroka and comes to him at the end of the play. In one of her attempts to humble him she says that Lakunle speaks and admires her just the same as Baroka seems to be shaming before her. This may be the hint of her interest in Lakunle in her heart of heart. Baroka becomes restless and scorns at repeated re-entries of modernity through Lakunle's exposition and the study becomes regular evolutionary growth of his own person.

Lakunle tries his best to be the prophet of his own conceptions. Though there seems not to any. perspicuous triumph by his consolidated efforts he has stood strongly to his promises. All through the play he aspires that Sidi should be his spouse with the flavor of modernity with which she herself is in love.

Sidi is infatuated towards the photographs of her image on the stamps, which is a symbol of modernity. She has an everlonging heart to get all that she aspires. She opts for

Baroka and Lakunle empathizes with Sidi and wants to welcome her with wide spread arms. Baroka is not an admirable figure in this play for he always cajoles everyone at his disposal whatever the victory he gets. It has become only through the backdrop of modernity.

REFERENCES:-

1. Wole Soyinka, 'Collected Plays (London: Oxford University Press,1974)
2. M. Pushpa, The Plays of Wole Soyinka (New Delhi : Prestige 1919)

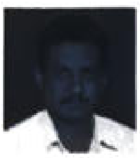

Dr. Umesh Vithalrao Kadu
Assistant Professor of English , Shri Shivaji Arts And Commerce College , Morshi Road Amravati.

Research Paper on 'The Theme of Death in the Poetry of Emily Dickinson'.

Dr. Vaishali Vijay Takode

Assistant Professor

Department of English Faculty of Arts Ha'il University Ha'il, K.S.A

The poetry of Emily Dickinson has intrigued and enthralled generations ever since her death in 1886. She lived in Amherst, Massachusetts, in a successful family with strong community ties, but leading a mainly reclusive and introverted existence, exploring her own world of emotions and feelings, through her poetry. The poems of Dickinson cover a wide range of topics but she cannot be put into anyone genre. Emily Dickinson is a brilliant extraordinary writer. She talks about mortality and death within her life and on paper in her works. Although she lived a seemingly secluded life, Emily Dickinson's many encounters with death influenced many of her poems and letters. Perhaps one of the most ground breaking and inventive poets in American history, Dickinson has become as well known for her bizarre and eccentric life as for her incredible poems and letters. Her poems highlight the many moments in a 19th century New England woman's life, including the deaths of some of her most beloved friends and family, most of which occurred in a short period of time.

Throughout her poetry there is a recurring theme of death and immortality. The feeling of death is further separated into two major categories including the curiosity of Dickinson held of the process of dying and the feelings accompanied with it and the reaction to the death of a loved one. Two of her many poems on the theme of death include 'Because I Could Not Stop For Death' and 'After Great Pain a Formal Feeling Comes'. In the poem, 'Because I Could Not Stop For Death' she explains what it is to go through the actual process of dying. The speaker has no fear as she rides in the carriage of death (Engle). According to M.N. Shaw, death is seen as a three-step process in this poem through the images of the "School," "Gazing Grain," and "Setting Sun." Shaw believes that the school children "in the Ring" are representative of competition among professionals that occur during one's career. Shaw also believes that the speaker views life with gusto and through great control. The break between stanzas three and four is important. The "reversal" or "uncertainty" in stanza four ("Or rather-He passes us") has been thought to refer to the sun, implying that the sun has set on the dead speaker. "He" could also be referring to Death and the speaker's fight with Death. The speaker leaves the carriage of Death shivering aligned with the previous cycle of life. This is when the previous cycle of life takes on eternity. As the speaker stands in the school yard with the children and refers to the "Grazing Grain" and the "Setting Sun," she is attempting to find her place in the universe and aware of the fact that when she dies a part of her will continue to live (Shaw).

In After great pain, a formal feeling comes —The speaker notes that following great pain, "a formal feeling" often sets in, during which the "Nerves" are solemn and "ceremonious, like Tombs." The heart questions whether it ever really endured such pain and whether it was really so recent ("The stiff Heart questions was it He, that bore, / And Yesterday, or Centuries before?"). The feet continue to plod mechanically, with a wooden way, and the heart feels a stone-like contentment. This, the speaker says, is "the Hour of Lead," and if the person experiencing it survives this Hour, he or she will remember it in the same way that "Freezing persons" remember the snow: "First—Chill—then Stupor—then the letting go—."

Perhaps Emily Dickinson's greatest achievement as a poet is the record she left of her own inwardness; because of her extraordinary powers of self-observation and her extraordinary willingness to map her own feelings as accurately and honestly as she could, Dickinson has bequeathed us a multitude of hard, intense, and subtle poems, detailing complicated feelings rarely described by other poets. And yet, encountering these feelings in the compression chamber of a Dickinson poem, one recognizes them instantly. "After great pain, a formal feeling comes" describes the fragile emotional equilibrium that settles heavily over a survivor of recent trauma or profound grief.

Dickinson's descriptive words lend a funereal feel to the poem: The emotion following pain is "formal," one's nerves feel like "Tombs," one's heart is stiff and disbelieving. The feet's "Wooden way" evokes a wooden casket, and the final "like a stone" recalls a headstone. The speaker emphasizes the fragile state of a person experiencing the "formal feeling" by never referring to such people as whole human beings, detailing their bodies in objectified fragments ("The stiff Heart," "The Feet, mechanical," etc.).

"Emily Dickinson's Poems about death grew out of her reactions to the tragic events in her personal life." In three of her poems, her style of writing reflects her way of life. 'I heard a Fly buzz when I died', 'My life closed twice before its close' and 'I felt a Funeral in my brain' all reflect on Dickinson's feelings and emotions towards death. In 'I felt a funeral in my Brain', Dickinson describes her own funeral in perfect detail. As if she is an observer of the service. As shown in the title of the poem, Dickinson seems to be feeling all of these emotions in her brain or so she states. And when they all were seated, A Service, like a Drum--kept beating-- beating- till I thought My Mind was going Numb --

In another one of Dickinson's poems, 'The Bustle in a House' describes life after death, and what happens to love. In the poem Dickinson describes how the heart is swept up by love and love is put away and not used again until eternity. Funk and Wagnall's dictionary describes eternity as The endless time following death. Dickinson is trying to imply that love should be put away until you see that certain loved one again after death or a state of eternity. In the poem Dickinson states, The Sweeping up the Hear,t And putting Love away, We shall not want to use again, Until Eternity --. This signifies love after death. One feels that the meaning of pain doesn't exist to Dickinson. In other words, pain has an element of blank or no meaning at all. Her focus on the structure of her poems avoids any experience or sensation of pain. She deals with death in a very calmly matter. At times, some of her poems make us wonder about her mental stability, but others make perfect sense in some weird sort of psychotic form. Overall, Dickinson is just trying to portray all of the hardships that she is going through in her life.

While recognizing that many poets have made death central in much of their poetry, Thomas H. Johnson argues that "Emily Dickinson did so in hers to an unusual degree" (203). Death is a prevalent theme in Emily Dickinson's poetry. Her death poems are scattered through the two volumes which contain her poetic works. It has been said that at least a quarter of all her works deal chiefly with this theme (Henry W, 94). Critics of Emily Dickinson have observed the prominence of the theme of death in her poetry. George Frisbie Whicher, for example, states that Dickinson "recurred to it more frequently than to any other" (298). Richard Chase declares that" in the large majority of Emily Dickinson's poems, from the least impressive to the most, there are intimations of Death" (230). According to Charles R. Anderson, death and immortality were "the two profoundest themes that challenged her poetic powers" (284). A thorough analysis of Dickinson's poetry dealing with death reveals that there are four major categories: poems dealing with death and immortality, poems dealing with the physical aspects of death, poems that personify death, and elegiac poems. Dickinson was preoccupied with the theme of death throughout her life. As her niece Martha Dickinson Bianchi noted, Emily Dickinson was "eternally preoccupied with death" (83). Her letters also contain many references to death, confirming the fact that her preoccupation with the theme of death was lifelong. In a letter to T. W. Higginson dated 1863, she referred to her early awareness of death: "Perhaps Death gave me awe for friends striking sharp and early, for I held them since in

a brittle love, of more alarm, than peace" (423). Her attachment to death continued all over her life. One month before her death she wrote" There is no Trumpet like the Tomb" (Johnson 904). This preoccupation with death may be attributed to her involvement with religious and spiritual values such as God, Time, Resurrection, Immortality, Infinity, etc. Emily Dickinson's treatment of the theme of death in her poetry may be regarded as one of her outstanding contributions to American literature. She wrote more than five hundred poems on the subject of death. These poems offer a sincere attempt to understand the true nature of death. Death in these poems takes various contradictory images and personalities such as a coachman, a cunning courtier, a king, a democrat, a lover, a murderer, a wild beast, a frost, a brutal killer, etc.

In a nutshell, death has its own claims on Emily Dickinson. Wendy Martin believes that, "Death was the problem for Dickinson, a riddle she could never solve, but which she always explored" (5). Death that Dickinson almost faced everyday is a central problem of her life; she saw it all around herself in her family, friends, love, life and convictions. The theme of death in the poetry of Dickinson has attracted a large critical attention. Death is not only one of her most frequent themes, but also one that preoccupies her lifelong attention. Over all Dickinson's works can be seen as a study into the thoughts and emotions of people, especially in her exploration death. From its inevitable coming to its eternal existence, Dickinson explains her feelings and thoughts toward death in the full, "circumference" of its' philosophy. As she edged towards the end of her life, Dickinson gave the world new poetic perspectives into the human mind and its dealing and avoidance of death (Whicher 30).

References:-

1.)Funk and Wagnall's Standard Desk Dictionary(1989), Vol. 1, p. 217

2.)Reflection on Death in the Poetry of Emily Dickinson.

Dr. Rashed Ahmad Daghamin. Assistant Professor Department of English Faculty of Arts Ha'il University Ha'il, K.S.A

3.) https://www.bartleby.com/essay/

4.) https://www.gradesaver.com

5.) //www.sparknotes.com/poetry/dickinson/section6/

6.) Emily Dickinson and death as a theme in her poetry Palimaro Zerboni.

https://www.essay.uk.com/coursework/emily-dickinson-and-death-as-a-theme-in-her-poetry.php

Dr. Vaishali Vijay Takode.

Assistant Professor,

Dept. of English,

Shri Shivaji Arts & Commerce College Amravati.

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
14	Gandhian Economics **Dr. Santhosh T. Kute**	62-67
15	Representation of Social Reality in Literary Works by Arundhati Roy **R. N. Gawande**	68-71
16	Hunger and Exploitation in Bhabhani Bhattacharya's So Many Hungers **Dr. Madhuri Kishor Phule**	72-78
17	Voices of the Educated Unemployed: Interpreting Ruth Jhabvala **Dr. Eknath Khedkar**	79-82
18	Civil and Political Society through the Eyes of Eminent Thinkers **Sunil M. Manwar**	83-86
19	Contribution of Mahatma Jyotiba Phule in Social Reforms **Dr. K. R. Nagulkar**	87-90
20	Girish Karnad's Plays: A Vehicle to Create Social Awareness **Dr. Aparna Tulshiram Sarode**	91-95
21	Relevance of Swami Vivekananda's thoughts of Welfare Economics **Sudhir Kashiram Raut**	96-99
22	Social Reformation in Vijay Tendulkar's Play Silence! The Court is in Session **Dr. Rahul S. Sudke**	100-103
23	Communal Deadlock and a Way to Solve It: Dr. Babasaheb Ambedkar in Social Reformation **R. M. Sadanshiv**	104-107
24	Treatment of Communal Violence in Manju Kapur's 'Difficult Daughters' **Dr. Akshay V. Dhote** **Prof. Amrapali S. Devgade**	108-111
25	Manjula Padmanabhan's "Lights On": A Reflection of Apathy in Middle Class Indian Society **Dr. Vaishali R. Deshmukh**	112-115

Scanned by CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

20. Girish Karnad's Plays: A Vehicle to Create Social Awareness

Dr. Aparna Tulshiram Sarode
Assisytant Professor in English, Shri Shivaji Arts & Commmerce College, Amravati.

Abstract

Girish Karnad has taken the thought from ancient myth and history, but his aim to present the beauty as well as the ills of Indian society and also to give the message to the society. This paper is a study about the different aspect through which Karnad projects the social condition of past and present era and how he highlights the current problem.

Literature is a representation of society. Karnad's plays are the true form of representation of Indian society. Karnad has vast knowledge regarding Indian ancient scripture and history. From his childhood, he was a very minute observer of everything through which he surrounded it. He weaves all experiences and put all of his experience into a form of drama. As a creative artist, Karnad concentrates on Indian myths, history, tradition, folklore, legends and theatres and carves out a new face of modern man struggling for a new horizon with a new identity. Girish Karnad derives the material for his plot from history and mythology mostly but interprets the past in the context of contemporary relevance. Karnad's aim is to show the past and connect those things with the present scenario. Time has changed most of the things, but certain problems remain as it is. Karnad's aim is to put attention, through his plays to those problems and remove them from society. His interest is not in recreating old myths and legends but in revisioning them to suit his artistic purpose. He makes changes in the myths and legends. His main aim is to subterfuge to discuss solo-cultural evils. As Rajendran states, "Karnad employs myths and legends so that he could interpret the present in the light of racial memory."(76)Karnad is actually a social reformer through most of his plays. Karnad put attention towards the social problems, caste/class system, gender discrimination, patriarchal family system, situation of women, not only Karnad talks about those basic problems of Indian society but also the belief, superstition.

Tughlaq, Hayavadana, Nagamandala, Agni mattu Male (The Fire and the Rain), Odakalu Bimba, Yayati, Anjumallige, Maa Nishaadha, Tippuvina Kanasugalu (The Dreams of

Scanned by CamScanner

Tipu Sultan), Tale-danda, Hittina Hunja, Flowers,Wedding Album and *Boiled Beans on Toast* are some wonderful dramatic creations of Karnad. Girish Karnad envisages profound changes in traditional, socio, psycho-cultural status of a woman and tries to establish the identity of a woman in his plays.

In *Yayati*, Karnad has given a new meaning to the traditional tale and significance highly relevant in the context of life today. His reading of Jean Paul Sartre and other existentialists helped him immensely to give the shape to the play. The use of myth in Yayati reveals a perennial clash between the expectation of parents and the aspiration of younger generation. It presents absurdity of human life with all its elemental passion and escapism from responsibilities and self-sacrifice, dreams and desires, identity crisis and situation of women in patriarchal society. The play reveals the existentiualist view that each man is what the chooses to be or makes himself. This play also having deep insight about ancient Hindu cast system. How Yayati was married to Devyani, daughter of Sukracharaya a bramhin, and he had an illicit relation with, Sharamistha, a daughter of Asura. Puru's wife Chitralekha she was a true victim of society where nobody is concerned with the will of a woman. Feminine concern is prominent theme of the play.

Hayavadana is a play by ancient Indian myth from Vetalpanchavimsati and Somadeva's Kathasaritsagara. Thomas Mann's The Transposed Heads is also inspiring him to recognize the superiority of human head over body. Hayavadana, the things which are too discussed in this play are to search man's eternal quest for completeness, on self-realization, love and sex. Padmini belongs to the woman of society where women have no choice to do express her desire. Girish Karnad projects the significant changes in the female character, for example his female character, Padmini who is ambitious and she wants to keep a combination of qualities intelligent, handsome, scholar and physically strong in one person and that would be her ideal husband. For her, Devadatta is very intelligent, handsome, a scholar and poet. Kapila is rough, rugged and the embodiment of bravery and steal strong physical body. So, Padmini intentionally mixes up the two heads in the Kali temple, for her suppressed desire to get a perfect man. Girish Karnad tries to explore in this play the problematic identity of the contemporary Indian man and woman. Modern man uses various material devices to get satisfaction in modern life but it seems that he brings home the complexity of the problem.

In *Naga-Mandala* a man has allowed to leave his wife locked into home and spend his time with a concubine, and a female is never supposed to be chosen her own choice. This play

Scanned by CamScanner

deals with gender bias and the subjugation of woman in patriarchal Indian orthodox society. He delves deep to explore contemporary socio cultural and philosophical concerns giving them modern validity. Rani is placed in a world where orthodox social conventions, cultural taboos and coercive forces work, patriarchy is established which proves the greates blow to the existence of Rani. She adopt new ways to transcend age-old subjugation of women. *The Fire and the Rain* is based on the story of the Mahabharata in which theme of alienation, love, family, loneliness and hatred are found. Girish Karnad used various myths like Yavakri, The Yajan (Fire Sacrifice), Indra, Vritra to focus on man-woman relationship, woman's condition in male-dominated society and to present contemporary problems related to the women in the society. Here, Karnad gives a contemporary meaning to an old legend, which stresses the dangers of knowledge without wisdom and power without integrity. The myth cautions about the misappropriation of power that human beings receive from gods after great penance. He projects two terms, 'arranged marriage' and 'inter-caste marriage' to expose the suffering of woman in conjugal life. Karnad presents Vishakha, Nittilai are victims of arranged marriage system in male dominated Indian society.

Bali- the Sacrifice is about the conflict between a Jain queen and her husband a Hindu King. Queen is a Jain and she marries a Hindu King who has accepted Jainisim. The sacrifice of the dough cock turns into the sacrifice of the Queen herself and she dies. Thus, the woman in the Indian society, whether she belongs to the high or low class/caste is always looked down upon by virtue of being a woman and ill-treated by the society. Karnad has raised the question through this that why women, whether a Queen or a simple one, women are always relegated to the background forming a marginalized group in the patriarchal order. Karnad's female has become bold, assertive and selfish. The quest of female here, expressed through the character of the Queen. The Queen becomes very aggressive to achieve her desire and she wants to control over her husband and her mother-in-law.

Tale-Danda is basically a play about the socio-religious condition of Southern India in twelfth century A.D. during Bhakti movement. At that time modern Indian society was reeling under Mandal and Mandir when the Mandir and the Mandal movements were beginning to show again how relevant the questions posed by these thinkers were for our age. The horror of subsequent events and the religious fanaticism that has gripped our national life today have only proved how dangerous it is to ignore the solutions they offered. It was the strong sense of history

Scanned by CamScanner

which has nurtured in Karnad a dominant will for social justice, a sincere compassion for the socially oppressed and subaltern. Karnad doesn't offer any solution to the problem; but he raised the subaltern issue for discussion and common consensus. The play successfully exposes the heinous consequence of his undesirable system. The abolition of caste, equality of sexes, rejection of idol worship, repudiation of Brahaminism, and of Sanskrit in favour of the mother tongues i.e. Kannad, were the main tenets of subaltern revolution. Through this play, the playwright wants to suggest whenever such important issues as caste and inter-caste marriage etc. are not considered seriously and solutions offered by these thinkers go unheeded, disastrous results would follow again. Rupalee Burke finds Karnad, a playwright with a difference whose motive behind playwriting is to catch the,

"Pulse of the socio-cultural-historical-political facets of India and Indian life…his plays have always aimed at providing message in the contemporary context….In *Tughlaq* and *Tale-Danda*, Karnad employs history to comment on the pathetic and corroded state of Indian modern day politics, and through which he engages in an intellectual debate of our time."(253-54)

In *Broken Images* Manjula Nayak is an epitome of an Indian woman emerging in a changed world order. How modern women can lag behind their male counterparts even in literary writing or plagiarism? Both Majula and Malini are contrasted.

Through his plays, Karnad raised a voice on some problem regarding society which is quite important to be discussed. Karnad has not only presented society and social values very prestigiously, but also presented a picture of society which is needed to be required for the welfare of human being. Each and every society has some positive and some negative qualities, but as a literary figure, it is a duty of a dramatist to do something in the field that a new form of society is to be created in which that society is free from all of its flaws.

References

1. Burke, Rupalee. "India Then and Now: The Contemporary Relevance of Girish Karnad's *Tale-Danda*." *Indian Writing in English : Past and Present*. Ed. Amar Nath Prasad. New Delhi: Sarup and Sons, 2004. Print.
2. Rajendran, K."*Uses of Myths and Legends in Girish Karnad's Agni Mattu, Male, Naga-Mandala and Hayavadana*." *The Plays of Girish Karnad: A Critical Assessment*. Ed. D.R. Subramanian. Madurai: Gokula Radhika Publishers, 2001.Print.

Scanned by CamScanner

Works Cited

1. Karnad, Girish , *Collected Plays*, Volume One. New Delhi: Oxford University Press, 2005.
2. ___. *Collected Plays*, Volume Two. New Delhi: Oxford University Press, 2005.
3. Dodiya Jaydipsinh, *The plays of Girish Karnad, Critical Perspectives*, New Delhi, Prestige Books,2009
4. Pandey Shweta, Gulshan Das, 'Plays of Girish Karnad as Social Document', *International Journal of Research in Humanities, Arts andLiterature* Vol, 6 Issue 2 Feb 2018, 141-144

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
24	Contribution of Charles Dickens in Social Reformation **Prof. Madhuri M. Sidam**	105-109
25	Climate Change Urban and Rural Livelihood **Dr. Rahul Narayanrao Hiwrale**	110-113
26	Voicing of Injustice in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session' **Dr. Shubhangi Madhukarrao Paralikar**	114-117
27	Social Injustice in Mulk Raj Anand's Untouchable **Vishwas M. Damodhar**	118-122
28	Contribution of Psychology in Physical, Mental and Occupational Health **P. B. Ingle** **Dr. Tajne M. K.**	123-126
29	A Study of Bibliometric Analysis **Phra Sittichoke Somovarn** **Dr. M. C. Pawar**	127-131
30	The Buddhism and Science, it's Human Mind and Body **Phra Sunun Sumangkhalo (Wilamart)** **Dr. Bhikkhu M. Satyapal**	132-138
31	Scientific Role of Yoga Techniques **Dr. Mrs. Nazma Abdul Gani Khan**	139-147
32	A Study of Health Related Physical Fitness and Mental Health among the Physical Education College Students **Seraj Ahmad Dar** **Dr. Mrs. Kalpana B. Zarikar**	148-158
33	Challenges of Globalization on Higher Education **Dr. Smita R. Deshmukh**	159-163
34	Rabindranath Tagore a Social Reformer **Prof. Avinash Suresh Meherkar**	164-168
35	Land Use and Land Cover **Dr. Vandana Deshmukh**	169-174

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

35. Land Use and Land Cover

Dr. Vandana Deshmukh
Associate Professor, Department of Geography Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati.

Introduction

Cropping pattern refer to anthropogenic activities and uses that are carried out on land surface; however, cropping pattern has good co-relation with litho logical and morphological units (Varade et.al, 2011). The land use and land cover studies attempt at integrating land according to their native characteristics, pre existing use, yield capacity, terrain condition etc. which is assessed for planning of the region. Here, land utilization plays a very important role as water requirement, water availability and water deficiency are based on them. By considering forest, irrigation, west land and agriculture, the graph has been prepared. The details of above various units are discussed below.

Review of Literature

Buck J. C. (1937), Rerieira H.C. (1973), Das M.M. (1981) also studied on land use and land cover. Mandal, R.B. (1990) studied land utilization, in his land utilization theory. Panday, M.P. (1979), in his publication, stated impact of irrigation. He observed that due to irrigation, production will increase. Vats, P.C. (1981) stated that geomorphic factor is responsible for land use planning. Lal M. (2001) studied climate change in his paper "implication for India's water resources in references to agriculture development" Miller, V.C. , Quant A, Kale, V.S. and Singh, R.B. (2002) and Kumarswami K. (2006), Ganesh Mankar (2008) also studied land use and land cover. Koshta, Upasana (2009) studied land use and land cover in his paper "Soil erosion modeling, A case Study of Mohand watershed, Haridwar". Ajibade, L.T., Ifabiyi, I.P., Iroye, K.A. and Oguntern, S. (2010) stated that hydrological response of a drainage basin is defined by the production of run – off against a given rainfall, which is turn is characterized by basin morphometric properties, soil characteristics and land use pattern. While the soil characteristics and land use pattern control the infiltration loss, the distribution of the remaining excess rainfall is governed by basin morphometric properties.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

The spatial variation in the crop acre of oil seed in Bembla river basin is shown in the fig. 2.7. It indicates highly variable crop acre ranking from 36 acre with isolated high to low development. Isolated high 36 acre is seen in Rajura, Salod, Rani Unchegaon, Ganori and low development is recorded at west side, south west and north sides also. Villages are Pimpri, Bhamb, Donad B, Ramtek, on the mouth of the basin covering middle acreage in between 12th to 16th acre. The southern part of the basin also represents 4 to 5 acre growth of oil seeds.

Cotton

The spatial variation of in the crop acre of cotton in Bembla river basin is shown in the fig. 2.8. It indicates that the crop acre in the villages varies from 20 acre to 220 acre. High growth of cotton is seen in the village Mangal Devi Mahuli ch, Palaskhed, Pahur, Bhamb.

The lowest acre of cotton is seen particularly in Vai, Bilaspur, Mangrulgaon, North, East and the middle part of the basin, representing the acre of 80 to 120 acre.

It generally indicates that cotton cropping acre is maximum in the north- east, north – west and southern parts of the basin.

Wheat

The spatial variation of in the crop acre of wheat in B.R.M. is shown in the fig. It indicates highly variation in crop acre ranging from 50 to 6 acre with isolated high and low development.

Isolated high of six is seen near Mangal devi while low is recorded at Mohagan Karbi, Yevali, Jamb, Karanja, Pimpri Modak, Ramtek, Jawara, Januna, Kolhapur, Balegaon. Similar is the case along sudden basin boundary. It generally indicates that cotton cropping acre is minimum in northern, south-western, south parts along the basin boundary.

Conclusion

For the study of watershed management it is necessary to analyze the soil and cropping pattern of study region. Therefor this chapter is introduced and following conclusion is drawn.

- In this region irrigated area and the area under forest is vary less and it is only 2.89% and 1.44% in upper side of the basin more suitable for reserved forest.
- The percentage of cash crop like oil seeds, fruits and vegetable is also less. Except cotton soil is suitable for fruits production.
- Water potentiality of soil is more and the depth of soil along the channel is also more.
- But water potentiality is also depending upon geomorphology and therefore the next chapter geomorphology has been studied.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Valume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II

IMPACT FACTOR
/ INDEXING
20[illegible]
www.sjifactor.com

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Teachers as Lifelong Learners **Prof. Digambar D. Wankhede**	1-4
2	The Role of Psychology in Sports Performance Enhancement **Dr. Suhas Raghunath Tiwalkar**	5-10
3	Traveling the Realms of Gold through Translation **Dr. Jagruti S. Vyas**	11-15
4	Comparative Study of Speed and Exhale Capacity between Inter Collegiate Kho-Kho and Handball Players **Mr. Vijay A. Nimkar**	16-20
5	Woman as a Race: An Analysis of Critical Race Theory in the Light of Woman's Margilization **Ms. Pritee D. Thakare**	21-23
6	Change in the Goal of English Teaching **Dr. Waman G. Jawanjal**	24-30
7	Impact of Demonetization on Different Sectors of Society **Dr. Sachin S. Jaiswal**	31-38
8	Importance of Thumri as a Sub Classical Type in Classical Music **Dr. Archana Madhav Ambhore**	39-44
9	Rural Women Empowerment through Small-Entrepreneurship **Prof. Manjusha M. Jagtap**	45-48
10	Marginalized Literature: A Critical Study of Dalit Autobiography **Nitin K. Deshmukh**	49-53
11	Eco-Centric Reading of Walter De-La-Mare's Poems 'Music' and 'Tartary' **Asrar R. Khan**	54-58
12	Translation Studies: An Overview **Prof. Manisha Vinod Kohale**	59-63
13	The Role of Sports Psychology in Improving Performance **Prof. Sunil A. Dambhare**	64-70.

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S.No.	Title & Author	Page No.
14	Pranayama and its Benefits **Sanjay K. Kale**	71-75
15	The Need of Experimental Approach to English Language Teaching in Rural Area **Satyendra B. Gadpayale**	76-79
16	Impact of Keto Diet on Sportmen's **Dr. Vikas R. Tone**	80-81
17	Introduction to the Theory of Translation Studies **Dr. Uttam B. Parekar**	82-88
18	Yogic Exercises for Improving Performance of the Player **Dr. Bhaskar Mahadeorao Sawarkar**	89-92
19	Comparative Study of Physical Fitness, Motor Fitness and Anthropometric Variables of the Urban and Tribal Volleyball Players of Amravati District **Prof. Satish Modani**	93-98
20	Music and Media in Technological Age **Mr. H. K. Mankar**	99-103
21	Demonitiztion and its Effect on Indian Economy **Prof. N. W. Hamburde**	104-105
22	Study of Attitude of School Boys towards Physical Education and Sports **Jaswant Singh** **Mr. Kiran G. Pawar**	106-112
23	Linear Aspects of the Drainge in Bembla Basin **Dr. Vandana A. Deshmukh**	113-117
24	Music Education in Modern Times **Dr. Snehashish J. Das**	118-121
25	Female Assertiveness and Quest for Identity in the Novels of Indian Women Writers **Prof. Nitin Keshaorao Wasnik**	122-126

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

23. Linear Aspects of the Drainage in Bembla Basin

Dr. Vandana A. Deshmukh
Shri Shivaji Art & Commerce College, Amravati

Introduction

Geomorphic analyses of the surface features are helpful in renormalizing the water occurrence in the basin. When the sufficient data are not liable on the river basins, the study of the geomorphic characteristic becomes)re important because occurrence of the water and the factor of ground water charge depend on many of the geomorphic parameters. The linking of amorphic parameters with hydrologic characters of the basin provides the simple ay to understand the behaviour of different basins. Geomorphologic properties of : drainage basins represent hydrologic behaviour. Basin morphologic controls the sin hydrology and hence it is necessary to understand evolutionary development surface stream of the basin. This study throw light on the lithology structure, filtration, and run of erosion and the stage of maturity of the basin itself.

With the aim to establish relationship of geomorphic parameter of hydrology a detail morphometric analysis of the Bembla reiver basin was carried out. The morphometric incorporates quantitive study of area, altitude, volume, slopes profile of land and the concerned drainage basin area. Basin morphometric includes the analysis of learner aerial and relief aspect of the basin. This aspect can be further divided as follows.

Review of Literature

Drainage parameter refers to the particular plan or design which stream course collectively form. Thorn Bury (1954). The plan for design that emerges on the drainage characteristic is called as drainage parameter. Devi, H.I. (2000) also studied the stream ordering system modified by the Hortons (1944) ordering scheme. Strahler (1957), (1964) demonstrated that bifurcation ration shows a small range of variation for different regions or for different environment dominates, Basin area is hydrologically important because it directly affects the size of the storm hydrograph and the magnitudes of geomorphologists who have developed the different methods for stream ordering. According to Horton (1945), bifurcation ratio varies about 2.0 for flat or rolling basin to 3.0-4.0 for hilly .: basin. Bifurcation ratios characteristically range

between 3.0 and 5.0 for basin in kwhich the geologic [illegible] structures do not distort the drainage pattern. Pareta, K of Dhasan River Basin, [illegible] Deshmukh Kalpana (2003) analyzed linear aspect in the paper "Management of the upper [illegible] reservoir watershed". Kubade Sumati (2003) analyzed watershed management in the paper "Contribution of integrated watershed management to sustainable development". [illegible] Sudhakar, K. (2004) Studio morphometirc parameter and assessment of surface water potential. [illegible], N. and Nageswara RAo, K. (2006) analyzed "Morphometry of the [illegible] watershed, Visakkhapatnam district", in Indian Jour.

Methodology

These linear parameters have been studied using the methods of Horton (1932, 1945), Strahaler (1952,1956,1964), Chorley (1957), Schaumm (1956), Melton (1958), Singh V. P. (1990). Rota-meter and Digital Planimeter were used for measuring length. The calculations were made as given by Dorrnkanp and King (1971) and Singh V. P. (1990).

Linear Aspects

- Stream Order
- Stream number
- Bifurcation ratio
- Stream length and length ratio
- Length of over land flow

Stream Order

Ordering of the stream in the Bembla river basin has been attempted methodology suggested by Strahler (1952, 1953.1957,1964,1969). Bembla river basin is a 7th order basin characterized by 2723 1[M] order streams, 684 2nd order streams, 148 3[TM] order streams, 10 5th order streams and 4 6th order streams. s:ream is numbered according to Strahlers (1957) system. Jhe stream order is defined as a measure of the position of a stream in the hierarchy of tributaries. Leopold (1965) stream ordering system was suggested by gravelliest Horton, :- Mukarji and Strahler, but the method evolved by Strahler is used in the present work. There are various methods in stream ordering system but in this chapter the method of stream order is based upon Strahler because he has suggest some modification.

The first order streams are those which have no tributaries. The second Stream order are those which have only first order channel. When two second order channels join the third order

Conclusion

The conclusion of the whole text is given in short in the last [illegible] of the chapter. Most of the water resources available to an ecosystem are by surface and sub-surface. As the demand for water has been increasing it has become essential to focus on study related to water bodies.

Reference

- Addhuramma C.H. (1990) : Water balance, water availability and crop management of the Nelora district, A.P. India, unpublished Ph.D. Thesis submitted to the S.K. University, Anantapu.
- Adyalkar, D.T. Adyalkar P. G. (1984) : Hard rock hydrogeology in Indian scenario, Geology Section 71st Session, Id. Science congress, Ranchi, P. 52.
- Agrawal, C.S. (1998) : "Study of drainage pattern through aerial data in Naugarh area", Varanasi district, U.P. Ind. Soc. Rem. Sens. 24 (4), pp. 169-175.
- Ajibabe, L.T. Ifabiyi, I.P. Iroye, K.A. and Ogunteru, S. (201[illegible]

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI , Vol. III (Indexed) Dec. 2019 | Peer Reviewed SJIF Impact factor | ISSN : [illegible] Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – [illegible] 7143

Curren Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2019 Issue- XI Vol. III

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , [illegible]

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI, Vol. III (Indexed) Dec. 2019 | Peer Reviewed [illegible] | SJIF Impact factor : 7.139

Index

1. Digital Banking : An Overview — 5
   Dr Madhukar P Aghav
2. Financial Markets : Evaluating Averages and Indicators — 13
   Dr Sachin Nagnath Hadoltikar
   Memon Sohel Mohd Yusuf
3. Human Resource Management (Hrm) : An Overview — 19
   Dr. Kathar Ganesh. N.
4. Impact of Mergers & Acquisition on Private Sector Banks In Global Economy — 26
   Dr. Nanaji Krishna Aher
5. Dramatic Stress: The Spirit of Play — 32
   Sheema Farheen
   Dr Farhat Durrani
6. Recent Trend InBanking — 41
   Swapnil .Kalyan. Laghane, Dr Quazi Baseer Ahmed
7. Corporate Governance in Maharashtra Companies — 49
   Dr. Rajesh Bhausaheb Lahane
8. Effective Digital Marketing Strategies & Approaches — 59
   Dr Vikrant Uttamrao Panchal
9. Global Competitiveness of Indian Industries Strategy and Innovation — 70
   Dr. Rajendra Ashokrao Udhan
10. Indian logistics Trade in Dynamic World Scenario — 79
    Adnan Ali Zaidi, Dr Memon Ubed
11. Aerial Aspects Of The Drainge In Kholad Basin — 95
    Dr. Vandana A. Deshmukh
12. लातूर जिल्ह्यातील मराठी महिन्यानुसार यात्रांचे वितरण : एक भौगोलिक अभ्यास — 99
    प्रा.डॉ.आर.एस. धनुश्वर
13. हिंदी साहित्य में किसान विमर्श — 102
    डॉ. सुभाष इंगळे
14. हस्त भरत कला – मार्गदर्शन आणि उपयोगिता [illegible] — 105
    डॉ. एम.एन साखळकर
15. अध्यापन पध्दती व व्यावसायिक विकास घडवून आणणाऱ्या सुधारणा — 109
    डॉ. सतीश नारायण लोमटे

125

CURRENT GL[illegible]

Issue XI , Vol. III (Indexed) Dec. 2019 | Pee[illegible] SJIF [illegible]

Aerial Aspects Of The Drainage In Kholad Basin

Dr. Vandana A. Deshmukh
Associate professor, Department of Geography, [illegible] College, Amravati

---

INTRODUCTION

Aerial Morphometry is the study base on measurement [illegible] statistical analysis of areal features. Quantitative analysis of the drainage basin [illegible] has become an essential objective in such type of research investigation. The [illegible] morphometrical study is a typical representation of the drainage basin which reflects [illegible] climate, vegetation cover, these factors have vary significance effect on the evolution of the network stream.

REVIEW OF LITERATURE

Areal aspects of drainage basin are studied using the methodology suggested by Horten (1932,1945) Miller (1953) Chorley (1953) Schumm [illegible] (1969), (1968). Chorle (1957) Stated that it is interesting the maximum flood [illegible] per unit area is inversely related to size. Morphometry studies are helpful in [illegible] hydraulic method is use where sufficient data is not available. Strahler, (1964) stated that the low drainage density indicates the basin is highly permeable sub soil and thick vegetative cover. Strahler, (1964) increase in stream frequency with respect to increase in drainage density.

Fig- 1 to 2 shows the mean basin areas of successive higher stream order tends to form geometric series beginning with mean area of first order basin and increasing according to a constant area ratio. This is ratio for the Kholad river basin was found [illegible].

Fig.1 A Semilog plot of stream order VS stream area for K[illegible] river basin

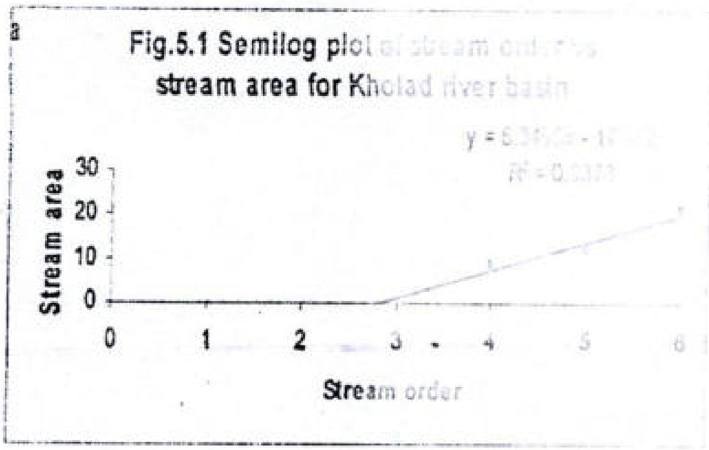

Drainage Density

Drainage Density is the ratio of the total stream length to the total basin area. The formula is as follows,

Dd = L/A

Where,

- Dd is Drainage Density
- L is total length of all streams

CURRENT GL...
Issue XI , Vol. III (Indexed)
Dec. 2019

Fig 5.9 Basn wis...
freaquoncy for ...

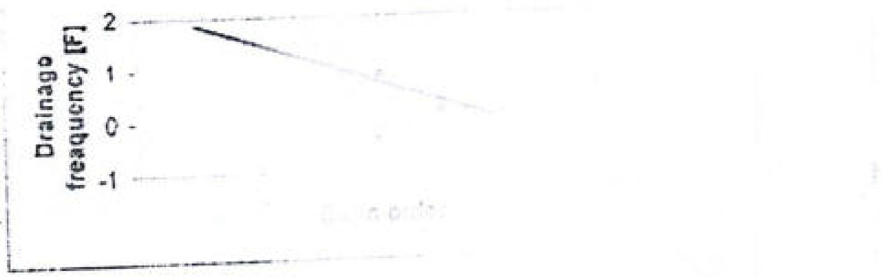

Fig 5.13 shows the ratio of drainage de... classify the basin into ...

It shows the ratio of drainage dens... graph for 4th order basin .It was found that the ra... hows the basin wise variation of stream length, b... and 5th order basin respectively. All above fo... these parameters also vary within wide limit but ... the Kumbharpind river basin. The value of these ... red to the 5th order Kholad and category river basin.

Fig. 5.16 shows the basin length inc... also showed increase from 1 to 4 however it dec... of the measure Kholad river changing its path in th... stream length continuously increases from 1st to 5th ca... ween these parameter cannot be establish.

In the present study drainage density ... nential function of the basin order therefore both decreases in incre... 5.20). Therefore, both decreases in increasing basin area.

Constant of Channel Maintenance

Constant of channel maintenance calculated by following Formula

C.C.M.=1/Dd

. Schumm (1956) used the inverse of drainage ... es the Constant of channel maintenance. This factor indicates ... with the size of drainage basing Its directly related one basin requ... 1 km of channel length.(Schumml956) Length of stream as well as ... tenance also increase. Therefore the relation is positive. These facto... ability .^Constant varies directly with the size of drainage basin. ... ver have highest value 0.9 km² indicates that 0.9 km² surface area requ... km of channel length this mean that rocks are more permeable

Order of stream as well as constant of channel mai... fore the relation is positive. These factors indicate the permeabilit... ies directly with the size of drainage basin.

CONCLUSION

Geography

2018-19

Peer Reviewed

ISSN 2454-8332

IMPACT FACTS

Quarterly- Vol.3 • Issue 3 • 15 June - 14 Sept. 2018 • Rs.100/-

International
Interdisciplinary Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Kailas G.Kaninde

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	AUTHOR NAME	PAGE NO.
01	DEMONETIZATION AND ITS EFFECT ON CONSUMER BEHAVOUR	Dr. Kailas Kaninde	01
02	IMPACT OF DEMONTINATION ON INDIAN ECONOMY	Dr.S.S.Jadhav	05
03	IMPACT OF ICT IN HIGHER EDUCATION FOR 21ST CENTURY	Dr. D. S. Jadhav	09
04	Dr.Babasaheb Ambedkar and Social Democracy	Dr. Kailas Kaninde	14
05	१६ व्या लोकसभा निवडणूकीतील भाजपाच्या यशात सोशल मिडीयाचे योगदान	डॉ. प्रा. नंदा राशिनकर	20
06	भ्रष्टाचार : एक समस्या	समिना ईब्राहिम पठाण	23
07	उठा बहूजनांनो, पेटवा क्रांतीच्या मशाली	विठ्ठलराव ज्ञानोबा पाईकराव	27
08	आमच्यातील संवादातुन आमचा सर्वांगीण विकास	भैय्यासाहेब तुकाराम गोडबोले	33
09	डॉ. अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	36
10	आदिवासी लोकगीते स्वरूप, विशेष आणि वर्गीकरण	प्रा.डॉ. राजू मोतेराव	40
11	सामाजिक परिवर्तनात प्रसार माध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते	46
12	"अतं दिपं भवं" तु स्वयं दिप हो	प्रा. उज्जैनकुमार विठ्ठलराव पाईकराव	50

सामाजिक परिवर्तनात प्रसार माध्यमांची भूमिका

प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,अमरावती.

प्रस्तावना

लोकशाहीत माहिती मिळविण्याचा हक्क प्रत्येक नागरीकाचा मुलभूत हक्क मानला जातो. ही माहिती वेगवेगळ्या घटकाद्वारे व्यक्तीला प्राप्त होते. परंतु आज व्यापक प्रमाणात समाजमाध्यमांचे वाढते प्रस्थ हे माहिती मिळविण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरले आहे. दुसऱ्या महायुद्धापासून प्रसार माध्यमांचे महत्त्व वाढत गेले. आकाशवाणी या प्रसारमाध्यमाने ऐकेकाळी जनसामान्यावर एक फार मोठा व विलक्षण प्रभाव प्रस्थापित केला होता. जर्मनी, इटली सारख्या राष्ट्रांनी आपले तत्त्वज्ञान आपली मते लोकांवर ठसविण्यासाठी आकाशवाणीचा फार मोठा उपयोग करण्यात आला. चर्चिल सारख्या जगप्रसिद्ध नेत्यांनीही आकाशवाणीचा मोठ्या शिताफीने वापर केला. युद्ध काळात प्रसारमाध्यमांनी बहुमोल कामगिरी बजावली आहे. शास्वत मूल्ये जनमानसावर रूजविण्याचे कार्यही समाजमाध्यमे करीत असतात. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दुरदर्शन, मोबाईल, इंटरनेट ही अत्यंत प्रभावी प्रसारमाध्यमे आहेत. लोकशाहीत लोकमत तयार करण्यास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. समाजप्रबोधनासाठी जनतेच्या प्रबोधनाची अत्यंत आवश्यकता असते. चांगल्या प्रबोधनामुळे समाजाला स्वास्थ्य व स्थिरता लाभते. जनतेचे प्रबोधान करणे, अनौपचारिकपणे जनतेला शिक्षण देणे, त्यांचे मनोरंजन करणे व उद्बोधन करणे ही समाजमाध्यमांची उद्दिष्ट्ये आहेत. तंत्रज्ञान विकसित झाल्यामुळे प्रसारमाध्यमे आज मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाली आहेत. मुद्रणकला, ध्वनी प्रसारण तसेच चित्र प्रसारणात जे शोध लागले त्यातून प्रसारमाध्यमे विकसित झालीत.

सामाजिक माध्यमे एकाचवेळी अनेक ठिकाणी असलेल्या लोकांशी संपर्क साधून माहिती व ज्ञान देतात. या माध्यमांच्या समाजावर व्यक्तीच्या मनावर जबरदस्त प्रभाव पडत आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्व घडविण्यालाही ही साधने हातभार लावत आहेत. लोकसंख्येचा स्फोट झाल्याने भारतात निरक्षरांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात भर पडत आहे. समुह संपर्क माध्यमाद्वारे कमी वेळात व कमी खर्चात जवळच्या व दुरच्या लोकांना एकाचवेळी माहिती देणे शक्यप्राय झाले आहे. समाज शिक्षण देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ही माध्यमे करतात. ही माध्यमे लोकजागृती करतात, लोकांच्या विचारांना वळण लावतात, लोकांच्या विचारांना वळण लावतात. नवे विचार, नवा दृष्टिकोन, नवी मूल्ये तसेच नव्या प्रथा जनमानसाच्या गळी उतरविण्याचे कार्य ही माध्यमे अगदी सहजतेने करतात. त्यामुळे व्यक्ती आणि समाज यांच्या परिवर्तनास या माध्यमांचा चांगला उपयोग करून घेता येतो. त्यातील दुरदर्शन संचाद्वारे दृकश्राव्य असे दोन्ही लाभ एकाचवेळेस मिळतात. दुरदर्शन हे असे माध्यम आहे की, ज्यामुळे दुरच्या गोष्टीचे जवळून दर्शन होते. हा विज्ञानाचा असा शोध आहे की, ज्यामुळे मानवाच्या सुखात तर भर पडलीच आहे पण ज्ञानसंक्रमणाचे हे प्रभावी, सर्वोत्कृष्ठ असे अत्याधुनिक साधन आहे.

आज भारतीय समाजाच्या विकासासाठी भारत सरकारने सर्वच ग्रामपंचायत व शाळेत दुरदर्शन संच उपलब्ध करून दिलेले आहे. याशिवाय भारतातील अनेक खेड्यात व शहरात घरोघरी दुरदर्शन संच उपलब्ध करून दिले आहे. या माध्यमाद्वारे ग्रामीण विकास, कृषी विकास, नागरी विकास, शैक्षणिक विकास, आरोग्य, पर्यावरण, विज, पाणी, अनेक गोष्टींच्या जाहिरातींच्या माध्यमातून प्रसारण केले जाते. सतत या गोष्टी दाखविल्यामुळे त्याचा

जनसामान्यावर प्रभाव पडून परिवर्तन घडून येते, म्हणजे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यामध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. प्रसारमाध्यमे म्हणजे काय? ते जाणून घेणे.

२. प्रसारमाध्यमांची भूमिका स्पष्ट करणे.

३. सामाजिक परिवर्तनाची स्थिती स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र

सदर शोधनिबंध लिखाणासाठी पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्र, लेख, वेबसाईट इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रसारमाध्यमाची भूमिका

समाजमाध्यमानी किंवा प्रसारमाध्यमांनी सध्याच्या जागतिकीकरणामध्ये सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी सरकारची भूमिका स्पष्टपणे लोकांच्या समोर ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. समाजातील सत्य घटनांचा आढावा घेऊन त्यांचे वास्तववादी चित्रण मांडणे वर्तमानपत्राचे त्याचबरोबर संपादकाचे आद्य कर्तव्य आहे. प्रसारमाध्यमांनी कोणाचेही वैयक्तिक बाबीबद्दल माहिती छापून प्रशंसा मिळविणे हे वर्तमानपत्राला अशोभनीय आहे. कायद्याच्या चौकटीत राहून मानवसमाज कसा राहीला पाहिजे याचे प्रबोधन समाजाला करणे हे वर्तमानपत्राच्या बरोबर इतर माध्यमांचीही प्रमुख भूमिका आहे. देशातील सामान्यातील सामान्य लोकांच्या हिताच्या दृष्टीकोनातून सामाजिक माध्यमांनी भूमिका अतिशय स्पष्ट मांडणे त्याचबरोबर त्यांना योग्य न्याय देण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. तेव्हाच समाजात सामाजिक बदल घडून येईल.

१) मुलभूत गरजा, पायाभूत सुविधा आणि प्रसारमाध्यमे

भारतासारख्या कृषीप्रधान आणि मिश्र अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशातील लोकांच्या मुलभूत गरजा आणि देशाच्या पायाभूत सुविधा भक्कम करण्यासाठी सरकार आणि देशातील लोक यांच्या माध्यमातून सामाजिक माध्यमांनी आपली कर्तव्य पार पाडणे आवश्यक आहे. लोकांच्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सामाजात असणाऱ्या वास्तववादी बाबीचा आढावा घेवून त्यांचे सत्य कथन करणे गरजेचे आहे. देशाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून देशात असणाऱ्या विविध सकारात्मक बाबींपासून त्याचप्रकारे वास्तववादी लिखाण सामाजिक माध्यमाद्वारे होणे आवश्यक असून समाजात सामाजिक परिवर्तन घडून येवून विकास साधला जाईल.

२) प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक समस्या

आज भारतात अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्या पाहावयास मिळतात. त्या समस्या केवळ समस्याच नाहीत तर गंभीर व ज्वलंत समस्या देशासमोर आहेत. त्यामध्ये मुलीचे घटते प्रमाण, बलात्कार, भ्रष्टाचार, स्त्रीभ्रूणहत्या, लोकसंख्या वाढ, अनुसुचित जाती-जमातीच्या समस्या, आरोग्य, बालकामगार, धुम्रपान, अमली पदार्थाचे सेवन इत्यादी अनेक समस्या आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी सरकार आणि लोकांना त्यांच्यातील सत्यतेची जाणीव करून देण्याच्या दृष्टीने प्रसारमाध्यमांनी प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक समस्या

सोडविण्यासाठी प्रसारमाध्यमांनी संविधानात्मक पद्धतीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय सामाजिक परिवर्तन घडून येणे शक्य नाही.

३) प्रसारमाध्यमे आणि सद्यास्थिती

सध्याच्या जागतिकीकरणामध्ये भारतात सामाजिक माध्यमांची संख्या वाढत चालली आहे. समाजामध्ये असणाऱ्या लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याची अडचण, शैक्षणिक धोरण, आर्थिक धोरण, पर्यावरणाची हानी, उद्योगांच्या समस्या, लोकांच्या आर्थिक अडचणी, सावकारी व्यवसाय, सकस आहार, शासकीय योजना, अन्नधान्य साठविण्याच्या अडचणी, अमली पदार्थाचे सेवन, रस्ते, वाहतूक, हवाई वाहतूक, आयात-निर्यात, आधुनिक तंत्रज्ञानाचे फायदे-तोटे इत्यादी अनेक प्रकारच्या सध्याच्या परिस्थितीची वास्तववादी मांडणी सामाजिक माध्यमातून प्रसिद्ध होणे आवश्यक आहे. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये देशातील वाढत्या सामाजिक माध्यमांनी देशाच्या गुणात्मक विकासाच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

४) भारतीय संविधान आणि प्रसारमाध्यमे

भारतासारख्या लोकशाही आणि मिश्रअर्थव्यवस्था स्विकारलेल्या सध्याच्या जागतिकीकरणामध्ये सामाजिक माध्यमांनी संविधानात्मक पद्धतीने समाजातील सत्य घटनांची जाणीव देशातील लोकांचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करण्याच्या दृष्टीने माहिती देणे आवश्यक आहे.

५) प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक मूल्ये

प्रसारमाध्यमातून देशाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी माध्यमांनी अत्यंत तळमळीने समाजातील सत्यता सरकारसमोर मांडणे आवश्यक आहे. माध्यमांचे तीन प्रकार पडतात. त्यामध्ये मुद्रित माध्यमे, दृकश्राव्य माध्यमे, सामाजिक माध्यमे इत्यादींचा समावेश होतो. सामाजिक माध्यमांनी सामाजिक मूल्ये जोपासली पाहिजेत. सर्वसामान्यांना न्याय देण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा उपयोग करणे फायदेशीर ठरू शकते. आज देशासमोरील समस्या सोडविण्यासाठी सामाजिक मूल्ये जोपासण्याच्या दृष्टिकोनातून आपली भूमिका पार पाडणे आवश्यक आहे. सामाजिक मूल्ये जोपासण्याच्या दृष्टिकोनातून समाजातील सत्य घटनांचे योग्य त्या भाषेमध्ये माध्यमांच्याद्वारे प्रसारित करणे सामाजिक माध्यमांची जबाबदारी असते. समाजातील सत्यता शोध घेण्याची जबाबदारी माध्यमांनी अत्यंत योग्यरित्या पार पाडणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमांनी सामाजिक मूल्ये जोपासण्याच्या दृष्टकोनातून सरकार आणि लोक यांच्यामध्ये समाजाभिमुख समन्वय साधणे देशाच्या हिताचे ठरू शकते. समाजात असणाऱ्या रूढी, परंपरा, चालीरिती, वंश यांच्या विषयी सामाजिक माध्यमांनी सत्य माहिती प्रसारित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून सामाजात सामाजिक बदल मोठ्या प्रमाणात घडून येईल.

६) भारतीय लोकशाही आणि आधारस्तंभ

भारतीय लोकशाहीचे चार आधारस्तंभ आहेत. त्यामध्ये १) कायदेमंडळ, २) कार्यकारी मंडळ, ३) न्यायमंडळ, ४) प्रसारमाध्यमे इत्यादींचा समावेश होतो. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ हे तीन स्तंभ राजकीय व्यवस्थेशी संबंधीत असले तरी त्यांच्या भूमिकेवरती प्रसारमाध्यमांनी लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. समाजात जसे घडते आहे तसे मांडणे हे माध्यमाचे आद्य कर्तव्य असते. वरील चार आधारस्तंभांनी आपली संविधानात्मक मार्गाने मांडणे करणे गरजेचे आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणामध्ये पेडन्यूजचा वापर मोठ्या प्रमाणात

होत असल्यामुळे भारतासारख्या लोकशाही आणि मिश्रअर्थव्यवस्था स्विकारलेल्या देशाच्या दृष्टीकोनातून अयोग्य आहे.

७) प्रसारमाध्यमे आणि ग्रामीण विकास

भारत हा जगामध्ये खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. कारण देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहत असून शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांनी ग्रामीण भागांचा विकास करण्यासाठी सरकारसमोर लोकांच्या समस्या वास्तववादी तसेच सत्य घटनांवर आधारित लिखाणातून प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमांना देशातील प्रत्येक नागरिकांचे अतिशय प्रामाणिकपणे समाजात घडणाऱ्या घटनाविषयी माहिती सांगणे गरजेचे आहे. देशात घडणाऱ्या घटनांचे वास्तववादी लिखाण करून सरकारला त्याची जाणीव करून देणारा प्रसारमाध्यम हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून ओळखला जातो. ग्रामीण भागात घडणाऱ्या घटनांचे मुळ कारण अतिशय प्रामाणिकपणे सामाजिक माध्यमांनी सरकारसमोर मांडणे आवश्यक आहे.

सारांश

प्रसारमाध्यम हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे. समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक इत्यादी अनेक बदलांना गती देण्याचे काम सामाजिक माध्यमांच्या सहाय्याने करणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमांच्या संख्यात्मक वाढीमुळे देशाच्या गुणात्मक विकासात भर पडणे हे सध्या देशासमोरील आव्हान आहे. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये सामाजिक माध्यमातून लोकशाहीची प्रगल्भता वाढविणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणानंतर सामाजिक माध्यमांचे बाजारीकरण होवू लागले आहे. त्यामुळे समाजाभिमुख कार्य करण्यासाठी माध्यमांनी आपले योगदान देणे आवश्यक आहे. सामाजिक समस्या, विषमता, शोषण, अन्याय यांच्या विरोधात सक्रिय भाग घेवून नवा दृष्टीकोन प्रसारमाध्यमांनी स्विकारला पाहिजे. सामाजिक माध्यमांनी नैतिक मूल्ये जोपासून समाज विकासात हातभार लावला पाहिजे. सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका योग्यपणे पार पाडली पाहिजे. आधुनिक प्रसारमाध्यमांद्वारे समाजप्रबोधान तसेच वास्तववादी समाज परिवर्तन होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. कुलकर्णी विश्वंभर, काळदाते सुधा, उद्योन्मुख समाज, संस्कृती आणि शिक्षण, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

२. www.socialmedia.gov.com

३. जोशी उमा, मास कम्युनिकेशन ॲन्ड मिडिया, अनमोल पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली, २००१.

४. धारूरकर वि. ल., "जनसंवाद सिद्धांत", चैतन्य प्रकाशन, औरंगाबाद.

५. ढोले विश्राम, प्रसारमाध्यमे आणि प्रयोगकला.

६. योजना मासिक - २००३

ISSN 2349-1027

UGC Approved International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - X, Vol. - VI
Impact Factor 3.47
(GRIFI)
Feb. 2018 To July 2018

EDITOR IN CHIEF
Dr. Nilam Chhangani

Bhatkar sir

IMPACT FACTOR 3.47

ISSN 2349-1027

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

INDO ASIAN PUBLICATION

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : X, Vol. VI

Year- V, Bi-Annual(Half Yearly)

(Feb. 2018 To July 2018)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,KNG College,
Karanja Lad, Dist. Washim (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Babasaheb Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (MS)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Ramesh Gangthade
Head, Dept. of History,
K. T. P. Mahavidyalaya,
Hadolati, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Premchand Chavan
Dept. of Hindi
M.S. Irani Mahavidyalaya,
Gulbarga, Dist. Gulbarga (Karnataka)

CO - EDITOR

Dr. Mahebubkhan D. Pathan
Head, Dept. of English,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Rajendra Ganapure
HeS.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad(M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Suma S. Nirani
Head, Dept. of History,
G. P. Porwal College,
Sindgi, Dist. Bijapur (K.S.)

Dr. Allabaksha Jamadar
Head, Dept. of Hindi,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Sarjerao R. Shinde
Principal
BKD Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur(M.S.)

Dr. Santram P. Mundhe
Head, Dept. Public Adminisptration,
Sanjeevanee Mahavidyalaya,
Chapoli, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. Vinod Veer
Head, Dept. of Geography,
Kishan Veer College,
Wai, Dist. Satara (M.S.)

Indo Western Researchers (IWR) (16)

IMPACT FACTOR
3.47

ISSN 2349-1027

Indo Western Researchers (IWR)
Issue : X, Vol. VI
Feb. 2018 To July 2018
www.irasg.com

Research Paper 5 **Political Science**

महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. विनायक भटकर
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरुड, जि. अमरावती

मानवी जीवन व शिक्षण यांचा परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ट आहे. शिक्षणाशिवाय मानवी जीवनात प्रगती घडून येऊ शकत नाही. म्हणूनच मानवी जीवनात शिक्षणाला अनन्न्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षण हे व्यक्तिमत्व विकास, समाज सुधारणा, लोकशाही समाज निर्मिती, समाज परिवर्तन, विषमता निर्मुलनाचे साधन मानले जाते. समाज व्यवस्थेतील विषमता, शुद्रातिशुद्र, स्त्रिया, शेतकरी यांच्यावरील अन्याय व गुलामगिरीचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात म्हणजेच 'अविज्ञेत' आहे. अज्ञानामुळेचे त्यांना स्वत:चे वास्तविक अधिकार व कर्तव्य समजू शकले नाहीत. स्वत:ची प्रगती साधता आली नाही, असे त्यांचे दृढ मत होते. हजारो वर्षापासून भारतीय परंपरेने स्त्रीशुद्रास शिक्षणापासुन वंचित ठेवले होते. त्यांचा शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाहकपणे समाजावे हिरावून घेतला होता.

शुद्रातिशूद्रांना सज्ञानी बनविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहीजेत हे स्पष्ट करताना महात्मा फुले म्हणतात, प्रत्येक खेडयापाड्यातील शूद्रासाठी खास शाळा उघडली पाहिजे, शूद्र हा राष्ट्राचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ आहे. सरकारने आपल्या आर्थिक व राजकीय आघाडीवर मात करण्याच्या दृष्टिने शुद्रावरच अवलंबून राहिले पाहिजे. शुद्र वर्ग मनोमन सुखी आणि समाधानी झाल्यास भावी काळात त्या वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे भय बाळगण्याचे सरकारला कारण पडणार नाही शूद्रातिशुद्रांना शिक्षण दिले तर इंग्रजीराज्य बळकट होण्यास मदत होईल म्हणून त्यांनी शुद्रातिशुद्रासाठी खास शाळा उघडून त्यांच्याकडे जातीने लक्ष द्यावे अशी शासनाकडे कळकळीची विनंती केली.

तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेची विदारकता लक्षात आणून देताना धनंजय कीर म्हणतात, "आधुनिक दृष्टिने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते जोतीबापूर्व काळात मुळीच अस्तित्वात नव्हते. जेथे वरिष्ठ वर्गाची बरीच वस्ती असे तेथे काही शास्त्री खाजगी पाठशाळा उघडीत. समाजातील कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाही अशी सर्वत्र समजूत असे. त्यामुळे त्यांना शिक्षण द्यावे असा विचार उच्च वर्णीयांना कधी शिवला नाही. काही खेड्यात मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या

शाळा असत. तेथे पंतोजीकडून म्हणजेच शिक्षकाकडून व्यापाऱ्यांच्या नी श्रीमंताच्या मुलांना शिक्षण देण्यात येई. कारकुनी, कुलकर्णी व सावकारी चालविता यावी एवढाच ह्या शिक्षणाचा मर्यादित उद्देश असे."

विद्येची मक्तेदारी उच्चवर्णीयाकडे होती. सर्वसामान्यांमध्ये शिक्षणाबद्दल गोडीच नव्हती. सर्वसामान्यामधील ज्यांना शिक्षणाचे आकर्षण होते त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे धर्म व समाजाच्या विरुध्दची गोष्ट मानली जाई. शुद्रातिशूद्र व स्त्रीयांना शिक्षण देणे व घेणे ही धर्मविरोधी बाब मानली जाई. इंग्रजी राजवट आल्याने शिक्षणक्षेत्रात थोडा बदल झाला. तरीही परिस्थिती कायमच होती. उपेक्षित वर्गात अज्ञान, अंधश्रध्दा, टिकूनच होती. महात्मा फुले यांना शिक्षण हे सर्व सुधारणांसाठी अत्यंत प्रभावी व हुकमी साधन वाटत होते. परंतु इंग्रज सरकारचे धोरण कामचलावू होते. समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षण मिळेल की नाही याबाबत त्यांना काही देणे घेणे नव्हते. इंग्रज सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणावर त्यांचा मुख्य आक्षेप होता की, हे शैक्षणिक धोरण उच्चवर्णियांना अनुकूल आहे. वरिष्ठांना शिक्षण दिले तर त्यांची व्यक्तीगत नैतिक पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होईल ते अल्पावधीतच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्वच स्तरात शिक्षणप्रसार होईल असे इंग्रज राज्यकर्त्यांना वाटे. परंतू त्यांचे हे वाटणे फोल व निरर्थक ठरले. हे लक्षात आणून देताना महात्मा फुले म्हणतात, "शुद्रांच्या समाजाच्या मानाप्रमाणे त्यांच्यात विद्वान लोकांचा भरणा वाढला नाही. इतकेच नव्हे महार, मांग आणि चांभार यापैकी कोणी एक-एक शिकलेला कामगार आढळत नाही. मग तेथे एम.ए. अथवा बी.ए. औषधास मिळण्याची मारामार."

सरकार शिक्षणासाठी म्हणून एक खास कर घेते पण ह्या करातून गोळा होणारा निधी ज्या कामासाठी उभा केलेला आहे. त्यावर खर्च होत नाही. असा त्यांचा आक्षेप होता. "शेतकऱ्यांच्या मुलास विद्या देण्याची थाप देऊन वसूल करत आलेला एकदंर सर्व लोकलफंड तेवढा तरी निदान शेतकऱ्यांच्या मुलास मात्र इमानइतबारे विद्या देण्याचे कामी खर्ची घालू लागल्यास मी इतके दिवस, श्रम केल्याचे फळ मिळाले असे समजून मोठा आनंद मानीन" असे त्यांना मनोमन वाटत होते.

शिष्यवृत्ती व बक्षिसांचे धोरण चुकीचे आहे असे त्यांना वाटत होते. इथे जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठता असताना सर्वांना समान ठरवून एकाच मापात मोजणे आयोग्य आहे, हे स्पष्ट करुन त्यांनी कनिष्ठ स्तरात शिक्षण प्रसार करण्यासाठी "शाळांच्या संख्येत वाढ करण्याबरोबरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे आणि त्यामध्ये विद्येची गोडी उत्पन्न व्हावी म्हणून शिष्यवृत्यांची व सहामाही वा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे. असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले.

शिक्षण हे वरच्या थरातून खालच्या थरात स्वाभाविकपणे झिरपत जाते असा जो एक शिक्षणविषयक तत्वविचार त्याकाळी प्रचलित होता तो जातिव्यवस्थेमुळे पूर्णपणे पोकळ ठरला. याबाबत पां. श्री. आपटे म्हणतात, जे लोक सुशिक्षीत झाले व त्यांनी उच्चशिक्षण घेतले ते सरकारी नोकरीत शिरले, ऐष आरामाने जीवन घालवू लागले. इतकेच नव्हे तर या अव्वल इंग्रजीत नवशिक्षित पदवीधरांना हिंदी शास्त्र, हिंदी संस्कृती, हिंदी इतिहास, हिंदी चालिरिती, हिंदी धर्म याबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. सुशिक्षितांच्या मनात समाजाविषयी उत्तरदायित्व, बांधीलकी, आत्मीयता फारशी राहिली नाही. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी हा वर्ग प्रेरक, पोषक, दिशादर्शक राहीला नाही. शिक्षणाबद्दलचा पाझरणीचा सिध्दांत या समाजाला कधीच लागू पडत नाही हे फुले यांनी आपल्या अनुभवाअंगीर बनवलेले मत होते. शुद्रातिशुद्र, स्त्रियांना, शिक्षण दिले तर त्यांना त्यांच्या न्याय हक्काची व गुलामीची जाणीव होऊन ते आपल्याच विरोधात कार्य करतील अशी भीती उच्चवर्णियांना वाटत होती. सर्वसामान्यांना जागरुक करणे हे त्यांना हिताचे वाटले नाही म्हणूनच

त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात केले नाही. जे समाजबांधव सुशिक्षीत झाले ते ऐषआरामी जीवन जगू लागले. याबाबत ते काही प्रश्न उपस्थित करतात, श्रीमंतांच्या कित्येक मुलांना सुशिक्षीत केले. त्यांनी आपल्या देशबांधवाच्या उद्धाराच्या महान कार्यासाठी कितीसा हातभार लाविला आहे? सर्वसाधारण जनतेच्या स्थितीत फेर पडतील असे कोणते उपक्रम त्यांनी हाती घेतले आहेत? आपल्या अभागी आणि अज्ञानी बांधवांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरी किंवा अन्य शिक्षणवर्ग सुरु केले आहेत काय ? सर्वसामान्य जनतेची उन्नती साधावी आणि वरील औदर्याची देशभक्तीने परतफेड करावी, अशाप्रकारची आस्था आपल्या ठायी आहे, याची थोडीतरी लक्षणे, कोणत्यातरी प्रकारे, त्यांनी दाखविली आहेत काय? मग जनतेच्या नैतीक आणि बौध्दीक कल्याणाची प्रगती साधण्यासाठी वरीष्ठ वर्गीयांची शैक्षणीक पातळी वाढली पाहिजे. असा दावा कशाच्या जोरावर केला जातो? असे प्रश्न उपस्थित करुन त्यांनी कनिष्ठ वर्गीयांमध्ये शिक्षण प्रसार करण्यासाठी त्या त्या जातीचे शिक्षक निर्माण करण्यावर भर दिला.

कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसार करण्याचे व त्यांच्यावर योग्य संस्कार करण्याचे प्रमाणिक प्रयत्न स्वतःचे हितसंबंध जोपासणाऱ्या उच्चवर्गीय शिक्षकाकडून होणार नाहीत याची त्यांना जाणीव झाली होती. म्हणूनच ते इंग्रजावर 'अतिशूद्राच्या जातीतील पंतोजी (शिक्षक) तयार करण्याविषयी काही तजविज केली नाही असा आक्षेप घेतात. जेव्हा त्या त्या जातीचे पंतोजी होतील तेंव्हा ते आपल्या जातीच्या मुलास शिकण्याची गोडी लावतील. याबद्दल त्यांच्या मनात संशय नव्हता. कनिष्ठ वर्गातील सुख दुःखाशी समरस होऊन त्या वर्गातील मुलांच्या मनात ज्ञानाबद्दल गोडी निर्माण करणे, जिज्ञासा निर्माण करणे, ही गोष्ट त्यांना सर्वात महत्वाची वाटत होती.

शिक्षक हा समाजाशी बांधिलकी मानणारा, अन्यायाच्या विरोधात लढणारा, गुलामांना त्याच्या हक्कासाठी लढण्यास प्रवृत्त करणारा असावा ही त्यांची इच्छा होती. त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचा उद्देश मागासलेल्या जनतेच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणारा जागरुक बुध्दिवादी, लढावू, कर्तबगार शिक्षकवर्ग निर्माण करणे हा होता. शिक्षकी पेशामध्ये अधिक चांगले बुध्दिमान, नीतीमान व स्वाभिमानी लोक येण्यासाठी त्यांना मिळणारे वेतन अधिक असावे असे त्यांचे मत होते. व्यक्ती, समाज व देशाच्या जडणघडणीत शिक्षकांचा मोठा वाटा असतो. तेंव्हा तो सुखी समाधानी असेल तरच शिक्षणप्रसाराचे कार्य सुरळीतपणे व झपाट्याने होईल. परंतू तत्कालीन स्थितीमात्र भयावह होती. शिक्षकांना फारच थोडे वेतन दिले जाई. उदरनिर्वाहाचा अखेरचा पर्याय म्हणून ते इतरत्र अपयशी झाल्यानंतर नाईलाजास्तव शिक्षकीपेक्षा पत्करत असत. कोठे जेंव्हा त्यास शहरगावी चाकऱ्या मिळण्याचे त्राण उरत नाही तेंव्हा ते खेडयापाडयांनी पंतोजीच्या चाकऱ्या करुन कशीतरी आपली पोटे जाळतात. हे स्पष्ट करुन महात्मा फुले यांनी शिक्षकांचे वेतनमान वाढवून मिळावे, त्यांना देण्यात येणाऱ्या इतर सोयीमध्ये वाढ करावी, उत्कृष्ट शिक्षकांना उत्तेजनार्थ खास भत्ता देण्यात यावा असा आग्रह धरला. त्यांच्या मते शिक्षक हे प्रशिक्षित असलेच पाहिजेत. तरच प्रभावीपणे शिक्षण प्रसाराचे कार्य होवू शकेल. शिक्षणात संस्कारात्मक व गुणात्मक विकास साधता येईल.

तत्कालीन अभ्यासक्रम संस्कृत, ज्योतिषी, व्याकरण, अंकगणित, पुराण, पोथ्या, इत्यादीवर भर देवून दैववाद, अंधश्रध्दा आदींना वाढीस लावणारा होता. सखोल ज्ञान देण्याऐवजी अक्षर ओळख करुन घेण्यावर अवास्तव भर देणारा होता. त्याबाबत मार्मीकपणे टिपण्णी करताना महात्मा फुले म्हणतात, शिक्षणाचे स्वरुप सर्वसाधारण जीवनातील गरजा भागविण्याच्या दृष्टिने उपयोगी ठरावे असे व्यावहारिक नाही. कारकून आणि शिक्षक मोठया प्रमाणावर पैदा होण्यास मात्र ते उपयुक्त ठरणारे आहे. शिक्षण आणि विद्यार्थी या दोघांचेही सारे लक्ष परीक्षेवर केंद्रित झालेले असते. विद्यार्थ्याला त्याच्या

मांची आयुष्यक्रमात स्वतंत्र जीवन आक्रमिण्यास लायक बनविण्यास उपयोग पडावे, असे व्यावहारिक अंगच अभ्यासक्रमाला नसते. हे लक्षात घेवून त्यांनी व्यावहारीक व उपयुक्तावादी अभ्यासक्रमाचा आग्रह धरला.

यासंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात, अभ्यासक्रमात इतर सर्वसधारण विषयाबरोबरच शेतकी आणि आरोग्य यांच्या मूलभुत ज्ञानाचा अंतर्भाव असावा. धिसाडी, लोहार, बढई, सुतार, कढई, चांभार, सोनार, तांबट, साळी, शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरिता निरनिराळ्या शाळा घालून त्यामध्ये त्या सर्वाच्या कसबाविषयी ज्ञान द्यावे.

समताप्रधान समाजाच्या उभारणीसाठी समाज परिवर्तनाचे एकमेव हुकमी साधन म्हणून त्यांनी आपल्या विचार व जीवन कार्यात शिक्षणाला महत्त्व दिले. निरक्षर आणि निर्धन जनतेमध्ये कायद्याच्या बडग्याशिवाय शिक्षण प्रसार होणार नाही. म्हणून त्यांनी शिक्षण वयाच्या निदान बाराव्या वर्षापर्यंत सक्तीचे करण्यात यावे अशी आग्रही मागणी केली. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षण मिळाल्यानंतर समाज जागृत होऊन समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल असे त्यांना मनोमन वाटत होते.

त्याकाळी स्त्री शिक्षणाबाबत समाजमत अनुकूल नव्हते. स्त्रीला शिक्षण दिले तर ती कुमार्गास लागेल, तिला अकाली वैधव्य येईल अशी समजुत होती. अशा परिस्थितीत त्यांनी १८४८ मध्ये मुलींची शाळा सुरु केली. १८५१ मध्ये दुसरी तर १८५२ मध्ये मुलींसाठी तिसरी शाळा सुरु केली. त्यांनी आपल्या स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचारात स्त्री शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्व दिले. महात्मा फुले यांनी शुद्रातिशुद्र स्त्रीया, शेतकरी व उपेक्षित समाजघटकांना विशेष सवलती सुविधा उपलब्ध करुन द्यावयास हव्यात ही भूमिका घेवून आरक्षणाबाबतचा जो सामाजिक दृष्टिकोण स्पष्ट केला आहे. त्यामुळेच नंतरच्या काळात आरक्षणासाठी अनुकुल पार्श्वभुमी तयार होवू शकली. शूद्रातिशुद्र, स्त्रिया, ग्रामीण जनता यांना विशेष शैक्षणिक सेवासुविधा उपलब्ध करुन द्याव्यात ही त्यांनी मागणी केली. १८८२ मध्ये विलीयम हंटर कमीशनला दिलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात, प्रचलित शिक्षण पध्दतीत उच्चशिक्षणावर वारेमाप खर्च केला जात असून ती फक्त उच्चवर्णियांना सुशिक्षित बनविते. सर्वसामान्य लोकांना अज्ञानाच्या आणि दारिद्रयाच्या खातेऱ्यात लोळत ठेवते. उच्चवर्णीयांना शिक्षण दिले तर त्यांची व्यक्तिगत पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होईल ते अल्पावधीतच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्वच थरात शिक्षण प्रसार होईल अशी इंग्रज राज्यकर्त्यांची धारणा होती. परंतु त्यांची ती धारणा फोल ठरली. उच्चवर्णीयात सामाजिक उत्तरदायीत्वाचा अभाव होता हे दाखवून देताना ते म्हणतात, शेतकऱ्यास विद्वान करण्याकरिता विद्याखात्यातील सकारी कामगारांचे मनातून खरा कळवळा नाही कारण आजदिन तागाईत त्यांच्याने शेतकऱ्यापैकी एकालासुध्दा कलेक्टरची जागा चालविण्यापुरतीर विद्या देण्यात आली नाही. हे शासनाच्या लक्षात आणुन देऊन महात्मा फुले यांनी शिक्षण विषयक धोरण बदलण्याची विनंती केली. यावरुन त्यांचे शैक्षणिक विचार वकार्य किती महत्वपुर्ण होते हे लक्षात येते.

संदर्भ सूची :-

१. कीर धनंजय, मालशे सं. ग. संपा. (१९८०) - महात्मा फुले समग्र वाङमय महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

२. साळुंके पी. बी. संपा. (१९८२) - महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई

३. कीर धनंजय (१९६४)- महात्मा फुले जोतिराव फुले आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.

४. वैद्य प्रभाकर (१९८२) - महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोकवाङमय गृह प्रा. लि. मुंबई.

डॉ. व्ही. एम. अटकर

...shtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

...me - 6 No. : 3 Issue - 18 Dec.2018 ISSN No. :2347-9639

Approved Journal UGC No.64299

36 Years

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Maharashtratil Sthityantare

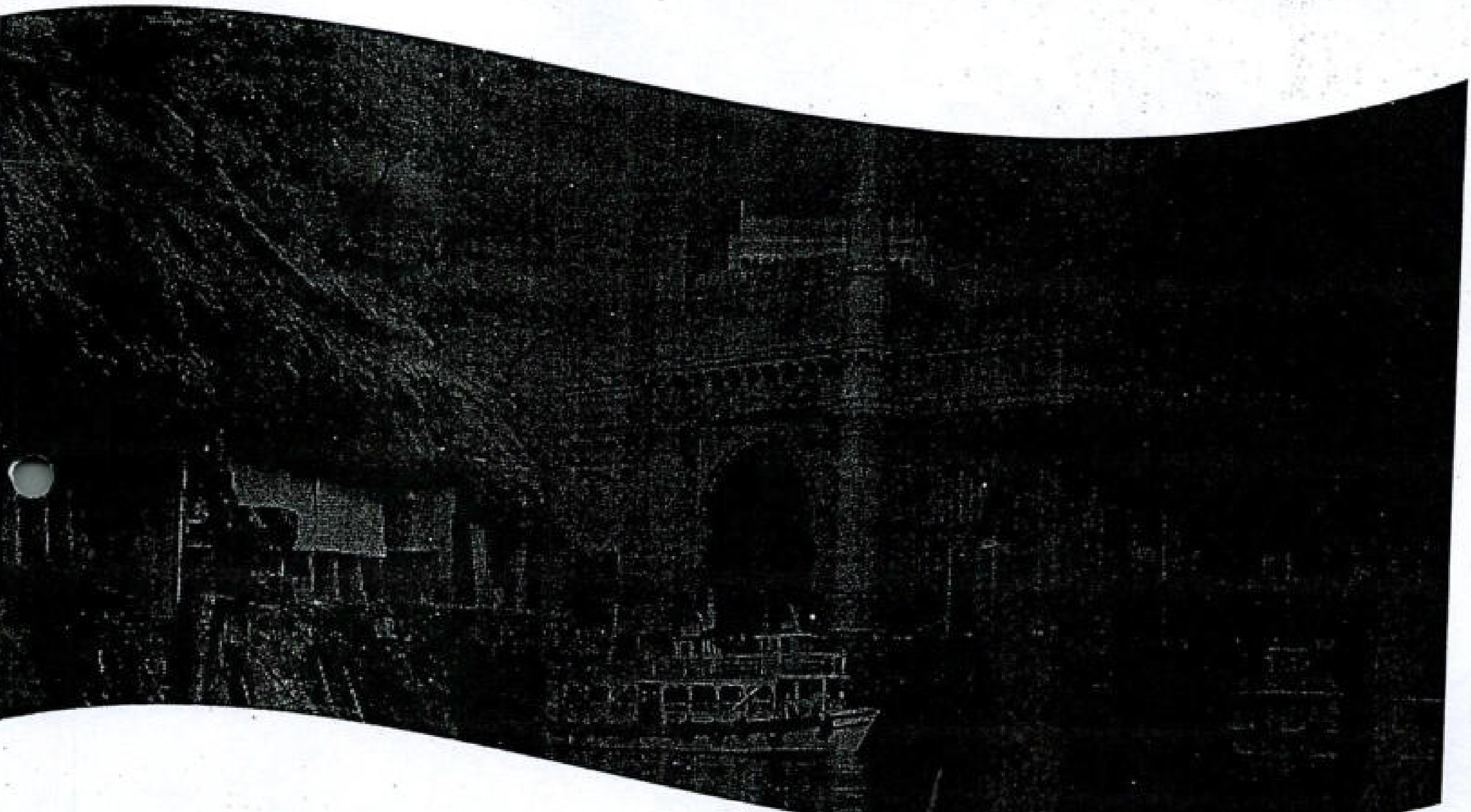

विचार मंथन

महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

अथर्व पब्लिकेशन्स

* अनुक्रमणिका *

संपादकीय ३
- प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

- संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि आजचा महाराष्ट्र ७
  - डॉ. विनय. प. राऊत, मुंबई
- संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि आजचा महाराष्ट्र १०
  - प्रा. सुनिल छगनराव पाटील, पारोळा, जि. जळगांव
  - प्रा. दिलीप हरसिंग राठोड, पारोळा, जि. जळगांव
- महाराष्ट्र निर्मिती : विदर्भाचे प्रश्न १२
  - प्रा. डॉ. अनिल रा. कडू, वरुड, जि. अमरावती
- महाराष्ट्र निर्मिती : विदर्भाचे प्रश्न व उपाय १६
  - प्रा. डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ, चाळीसगाव, जि. जळगाव
- महाराष्ट्र आणि प्रादेशिक असंतुलन २०
  - प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, धुळे, जि. धुळे
- महाराष्ट्र आणि प्रादेशिक असंतुलन २४
  - प्रा. डॉ. प्रशांत विघे, परतवाडा, जि. अमरावती
- ७३ व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतराज व्यवस्थेमधील राजकीय स्थित्यंतराचे चिकित्सक अध्ययन २८
  - गणेश शेषराव तावरे, अकोला
  - डॉ. जीवन एच. पवार, अकोला
- महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात झालेले स्थित्यंतर ३५
  - प्रा. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे, निजामपूर-जैताणे
- शेतकरी आत्महत्या आणि महाराष्ट्रातील कृषी व्यवस्था ३८
  - प्रा संजय अ. मराठे, नांदगाव
- शेतकरी आत्महत्या व महाराष्ट्रातील कृषीव्यवस्था ४२
  - प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे, शेंदुर्णी
- महाराष्ट्राची कृषीव्यवस्था आणि शेतकरी आत्महत्या ४५
  - डॉ. शुभांगी एस. माने, म्हैसाळ, ता. मिरज, जि. सांगली
  - प्रा. चैतन्य एस. कांबळे, म्हैसाळ, ता. मिरज, जि. सांगली
- वैद्यकीय व्यवस्था आणि कंत्राटी कर्मचारी ४८
  - प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड, शेगांव
- महाराष्ट्रातील शैक्षणिक भुमिका ५१
  - प्रा. डॉ. हेमलता भावसार, नांदुरा, जि. बुलडाणा
- लोकशाहीतील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका ५४
  - डॉ. जयश्री बोराटणे (मोरे)
- महाराष्ट्रातील राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे ६२
  - प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर, अमरावती
- कामगार चळवळीतील अध्वर्यू : कॉ. श्रीपाद डांगे ६५
  - प्रा. संजय पाटील, चोपडा, जि. जळगाव
  - डॉ. पी. यू. नेरपगार, सांक्री

महाराष्ट्रातील राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे

- प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

महाराष्ट्राचा पूर्व इतिहास

पूर्वी महाराष्ट्राच्या भूमीवर भिन्न-भिन्न संस्कृतीची जोपासना होत असल्याचे प्राचीन वाङ्मयात उल्लेख आल्याचे दिसते. विदर्भ, कुंतल, अपरांत, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, पांडूराष्ट्र असे अनेक विभाग असल्याचा त्यात उल्लेख आहे. १९६२ साली विदर्भातील कौंडण्यपूर येथे ऑर्कलॉजी विभागात उत्खननामध्ये ८००० वर्षापूर्वीची जी हाडे, हत्यारे, रेखाटने, मांदळाचे अवशेष, मक्याची निकषी आढळून आली त्यावरून अशी रेखांकने आफ्रिकेत असल्यामुळे तत्कालीन मानवी समाजाचा पाया आफ्रिकेसोबत जोडला गेला. बौद्ध ग्रंथ महावंशमध्ये महारठ्ठ असा उल्लेख आहे. महार व रठ्ठ या दोन टोळ्यांच्या संयोगाने हा उल्लेख असावा असेही मानले जाते. दक्षिणपत अर्थात दंडकारण्यात आर्य-द्रविड यांच्यात जी गाठ पडली त्या संघर्षामधून सांस्कृतिक समन्वय होऊन महाराष्ट्रीय समाज निर्माण झाला असेही संशोधन आहे. अशोकाच्या शिलालेखात 'रठ्ठ' लोकांना राष्ट्रीक म्हटले त्यामधून महाराष्ट्रीक झाल्याचे मत रा. गो. भांडारकर मांडतात. सागर जिल्ह्यातील यरण गावी सेनापती सत्यनाग याने कोरलेल्या स्तंभावरील शिलालेखात त्याने स्वतःला महाराष्ट्र प्रमुख म्हटले आहे.

महाराष्ट्रातील राजकीय सत्तांचा पूर्व इतिहास

- **सातवहन सत्ता :-** इ.स. पूर्व २६५ ते २२५ पर्यंत चार-चाडेचार दशके सातवहन राजवंशाने अखंड सत्ता उपभोगली. यवन, शक, कुशान यांच्या आक्रमणांचे यशस्वी रक्षण केल्यामुळे त्या विजयाचे स्मृतीचिन्ह म्हणून शक कालगणनेला 'शालीवाहन' म्हटले.
- **यादव सत्ता :-** वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट, देवगीरीचे यादव या घराण्यांनी राज्य केले. १३१८ मध्ये यादव सत्ता नष्ट झाली. यादवांच्या पंधराशे वर्षाच्या कालखंडात स्वराज्य व साम्राज्य नांदत होते.
- **मुस्लीम सत्ता :-** १३२६ पासून बहामनी राज्याचे पाच तुकडे होऊन वऱ्हाडात इमादशाही, अहमदनगरची निजामशाही, विजापुरची आदिलशाही, बिदरची बाऊदशाही, गोवलकोंड्याची कुतुबशाही होऊन गेली.
- **हिंदवी स्वराज्य :-** जिजामाता व शहाजीराजेंच्या संकल्पनेतील हिंदवी स्वराज्य १६७४ सालच्या शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाने साकार झाले. आदिलशाही व मोगल सम्राट यांच्याशी एकाचवेळी संघर्ष झाला. त्यावर मात करून मुस्लीम सत्तांना नमवून स्वराज्याची स्थापना झाली.
- **पेशवाई :-** महाराणी ताराबाई व युवराज यांच्यातील वारशाच्या वादातून साताऱ्याच्या गादीवर छत्रपती म्हणून शाहू आरूढ झाले. पेशवाईच्या उदयानंतर पहिल्या बाजीरावांनी सीमा विस्ताराचे धोरण स्विकारले. वारणा नदी ते दिल्लीपर्यंत सीमा विस्तार होत गेला. तर पश्चिम-पूर्व मध्ये अहमदाबाद ते बंगालपर्यंत विस्तार झाला. अफगाणच्या अटकेपार झेंडा रोवला.
- **ब्रिटिश काळ :-** पानीपत युद्धानंतर प्लासीची लढाई, बक्सरची लढाई यातून इंग्रज राज्याची मुहूर्तमेढ होऊन १८१८ पासून ब्रिटिश राजवट सुरू झाली. लॉर्ड माऊंट एलफिन्स्टन याने भौगोलीक क्षेत्र परिवर्तन केले. लॉर्ड डलहौसी याने नकाशात बदल केले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताच्या स्वातंत्र्याची पहाट झाली. पं. जवाहरलाल नेहरूंनी भाषावार प्रांतरचनेला समर्थन दिले.
- **संयुक्त महाराष्ट्र राज्यनिर्मिती :-** स्वतंत्र भारतामध्ये प्रशासकीय, आर्थिक, सामाजिक सोईसाठी, लोकव्यवहार सुलभ होण्यासाठी भाषावार प्रांतरचना व्हावी हे मान्य झाले. १ ऑक्टो. १९३८ ला बॅ. रामराव देशमुख यांनी वऱ्हाड प्रांत असेंब्लीमध्ये स्वतंत्र विदर्भाची मागणी करणारे विधेयक मांडून ते मंजूर सुद्धा केले होते. स्वतंत्र विदर्भाची मागणी जोर धरत होती तर दुसरीकडे प्रबोधनकार ठाकरे, प्र. के. अत्रे, एस. एम. जोशी, नाना पाटील, ना. ग. गोरे, श्रीपाद अमृत डांगे ही मंडळी संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करीत होते. १९४० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन होऊन तशी मागणी बेळगावी झालेल्या अधिवेशनात करण्यात आली. भाषावार प्रांतरचना होण्याकरिता जी 'दार' समिती नेमली त्यानुसार परस्परांशी विचार विनीमय करण्यावर भर दिला. त्यामधून अकोला करार झाला. संयुक्त महाराष्ट्र वेगळा प्रांत करून प. महाराष्ट्र व महाविदर्भ व त्यांची स्वतंत्र विधिमंडळे, मंत्रीमंडळे राहावी. पण संयुक्त महाराष्ट्र ही मागणी अमान्य झाल्यास सर्व मराठी भाषीकांनी महाविदर्भाच्या मागणीला पाठींबा दयावा असे ठरले. जेव्हा नागपूर येथे राज्य पुनर्रचना आयोगाची बैठक झाली तेव्हा लोकनायक बापूजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी, प्रेमचंद रांका अनुपस्थित होते. स्वतंत्र विदर्भ व्हावा ही त्यांची मागणी होती. पण बॅ. रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा या मताचे होते. आयोगाची भूमिका, परस्परविरोध, जनतेचा असंतोष यामधून काँग्रेसने मराठी भाषीक, गुजराती भाषीक व मुंबई महानगर हे त्रीराज्याचे

सुत्र मांडले. नेहरूंनी मुंबई महानगर केंद्रशासीत प्रदेश व्हावा असे मत मांडले होते परंतु याला सर्वत्र विरोध झाला. अशांतता, दंगे, हिंसाचार, आंदोलने होऊन अनेकजण हुतात्मा झाले. शेवटी गुजराती व मराठी भाषेनुसार गुजरात व महाराष्ट्र हे दोन राज्ये १ मे १९६० रोजी स्थापन झाले.

जाती व त्यांचा राजकारणावरील प्रभाव

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर जसा संपूर्ण भारतामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव व सत्ता होती तशीच महाराष्ट्र राज्यामध्येही होती. महाराष्ट्र राज्यात प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर मराठ्यांच्या नेतृत्त्वाची पकड निर्माण झाली. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये मराठा कुणबी असा उल्लेख प्रामुख्याने होतो. त्यापैकी मराठा म्हणजे उच्च असे मानले जाते पण तरि मराठा, कुणबी ही सरमिसळ झालेली आहे. शिवाजी महाराजांचे लढवैय्ये व वारसा म्हणून मराठा हे श्रेष्ठ तर कुणबी त्यापेक्षा खालील दर्जाचे ठरतात. परंतु तत्कालीन जाती निर्धारणावेळी ज्यांनी मराठा म्हणून नोंदविले ते मराठा. म्हणूनच एकाच कुटुंबातील काही भाऊ मराठा तर काही कुणबी असल्याचे दिसते. त्यामुळे मराठा कुणबी एकच मानल्या जाते. शिवाय क्षेत्रीयत्त्वाची ओढ, व्यवसाय यावरूनही शहान्नवकुळी मराठे, मराठी कुणबी ही ओळख आहे. इतर जाती समुदायाच्या तुलनेत मराठा-कुणबी यांची संख्या ४०% च्या वर आहे. पूर्ण महाराष्ट्रभर ह्या जातीचे कमी-अधिक प्रमाण व अस्तीत्व दिसते. शेती व्यवसायाच्या आधारे माळी, धनगर, बंजारा, वंजारी, तेली ह्या जाती ओळखल्या जातात. फुलशेतीमुळे माळी ही जात मानली जाते पण प. महाराष्ट्र व विदर्भ या ठिकाणच्या माळी समुदाय वेगवेगळा आहे. सांगली, सातारा, पुणे या भागात प्रामुख्याने धनगर जात पशुपालन व त्यामुळे भटक्या जातीत समावेश होतो. भंडारा, चंद्रपूर भागामध्ये तेली जातीची संख्या अधिक दिसते. बंजारा व वंजारी पूर्वी एकच मानले जायचे. १९९३ मध्ये वधवा समितीने त्यांची भिन्नता मांडली व तेव्हापासून त्या दोन जाती ठरल्या. पूर्वी महाराष्ट्र भाषावार नव्हता तर शेजारील प्रांत, राज्यांच्या संपर्कामुळे त्या-त्या भागात त्या-त्या जातींचे अस्तित्व संयुक्त महाराष्ट्रमध्ये आहे. लिंगायत, कोमटी, कोष्टी, भोई ह्या जाती आहेत. अनुसूचित जाती अंतर्गत महार, मातंग, चर्मकार आहेत. अनुसूचित जमातीमध्ये गोंड, भिल्ल, कोकण, वारली, महादेव कोळी डोंगराळ भागात अधिक आहेत. ब्राम्हण जात संपूर्ण महाराष्ट्रभर आढळते. बाळाजी विश्वनाथ पहिले पेशवे झाले व वंशपरंपरेने पेशवेपद ब्राम्हणांकडे राहिले. मराठ्यांच्या सत्ता प्रगतीमुळे मराठा ब्राम्हण संघर्ष झाला. स्वातंत्र्य चळवळ काळात महाराष्ट्रामध्ये ब्रिटिश विरोधी चळवळ मोठी करण्यामध्ये न्या. रानडे, गोखले, टिळक, आगरकर ब्राम्हण नेतृत्त्वाचेच वर्चस्व दिसते. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनुसार इतर मागास वर्ग जाती गणल्या गेल्या. त्यामधून बहुजन समाज हा राजकीय गटात मांडण्याची सुरूवात होते. ब्राम्हणेत्तर सर्व जाती बहुजन म्हणून अशी मांडणी केली जाते.

राजकीय नेतृत्त्वाची स्थित्यंतरे

संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती नंतर चळवळीनंतर महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री होऊन मराठा वर्चस्व निर्माण झाले. सर्वात मोठा मराठा समूह महाराष्ट्रात आहे त्यापैकी ज्यांना यशवंतराव चव्हाण नेतृत्त्व नको होते ते आपला स्वतंत्र गट निर्माण करून इंदिरानिष्ठ म्हणून समजत होते. कारण मराठा कार्ड म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांचे वर्चस्वाला लगाम लावण्याची केंद्रिय नेतृत्त्वाची भूमिका होती. म्हणूनच यशवंतराव चव्हाण व इंदिरानिष्ठ असे दोन मराठे गट दिसतात. पुढे असाच जातीय आधार घेऊन जाती-समूहांना प्रेरीत करून जातीवादी राजकारण करून सत्ताप्राप्तीचे प्रयत्न होत गेले. उच्च-निच्च, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य- अस्पृश्य अशा भेदांमुळे म. फुले जाती विरोधी चळवळीकडे तर राजर्षी शाहूंनी ब्राम्हणेत्तर चळवळ उभी केली होती. डॉ. आंबेडकर यांनी दलित चळवळ उभारली होती. या प्रबोधन चळवळींचा आधार घेत प्रत्येक जाती-समूहाचे संघटन करून राजकीय फायदा कसा करून घेता येईल या दृष्टीने प्रयत्न झाले आहेत. त्याचांच परिणाम म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांना सुद्धा मराठेत्तर जातींना सोबत घेऊन वर्चस्व टिकविणे भाग पडले. त्यांचेच नेतृत्त्व देशातील काँग्रेसच्या पडझडीनंतरही महाराष्ट्रात मात्र सत्ता टिकवून ठेऊ शकले. वसंतराव नाईक यांनी मुख्यमंत्री म्हणून शेती क्षेत्राला चालना दिली. पण उद्योग क्षेत्राचे हित जास्त जपले. परिणामी शेतीक्षेत्राचे महत्त्व कमी झाले. बहुजन समाजात या आधारे सत्ता प्राप्तीसाठी बेरजेचे राजकारण झालेले दिसते. काँग्रेस पक्षांतर्गत होणाऱ्या राजकारणामुळे विरोधी भूमिकेमुळे तिरपुडे, अंतुले, जांबूवंतराव धोटे, शंकरराव चव्हाण यांनाही आपले वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी इंदिरा गांधींच्या दलित, शोषीत, पिडीत, गरिबी हटाव धोरणांना समर्थन करून महाराष्ट्रातील मराठेत्तर जातींना जवळ आणणे सोईचे वाटले. पण त्यामधून मराठा काँग्रेस पासून दुरावत जात होता. ती उणीव ओळखून शरद पवार यांनी मराठा नेतृत्त्व म्हणून ओळख निर्माण केली. वसंतदादा पाटील यांनाही विरोध करून आपले स्थान पक्के केले. परंतु इंदिरा निष्ठ, वसंतदादा व शरद पवार हे तीन गट निर्माण झाल्याने शरद पवार, शरद जोशी, बाळासाहेब ठाकरे असे नेतृत्त्व आकारत गेले. प्रादेशीक अस्मीता, मराठी भाषीक, शिवशाही, हिंदूत्त्व असा विचार घेऊन बाळासाहेब ठाकरे शिवसेना मजबूत करीत होते तर विद्यापीठ नामांतराचा प्रश्न, शेतकरी चळवळींची साथ, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, दलितांचे प्रश्न हाताशी घेऊन शरद पवार आपले नेतृत्त्व मजबूत करीत होते. शरद पवार हे नंतर राजीव गांधी समवेत काँग्रेसमध्ये राहिले व महाराष्ट्रात काँग्रेस व शिवसेना असे दोन पक्षाचे नेतृत्त्व प्रभावी राहिले. भारतीय राजकारणात काँग्रेसचा तूल्यबळ म्हणून गणल्या जाणारा भारतीय जनता पक्ष महाराष्ट्रात शिवसेनेचे सोबत राहिला. तर काँग्रेस पक्षाने गरीब, दलित, शोषीत आधार घेऊन मराठेत्तरांचा पाठींबा, मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामधून दलित नेतृत्त्व, शेतकरी, आदिवासी, ओ.बी.सी., बंजारा, माळी, तेली, कुणबी नेतृत्त्व आकार घेत गेले. शिवसेनेचा प्रभाव रोखण्यासाठी अशा नेतृत्त्वांना आकार देणे काँग्रेस पक्षाला आवश्यक झाले होते. १९९९ च्या निवडणुकीनंतर विदेशी नेतृत्त्वाच्या मुद्दयावरून शरद पवार काँगेस मधून बाहेर पडून राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष स्थापन केला. त्यांनी त्या माध्यमातून महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशात आपले नेतृत्त्व सिद्ध केले. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या स्थापनेनंतर लगेच पक्षाचा प्रभाव वाढला. अनेक दिग्गज त्यांच्या सोबतीला आहे. मराठा नेत्यांचा पक्ष म्हणून राष्ट्रवादी काँग्रेसची ओळख झाली. परंतु काँग्रेसमधील नेतृत्त्वाच्या फाटाफुटीमुळे बहुमत

नाही. परिणामी काँग्रेस, शेकाप, आर.पी.आय. सोबत घेऊन वादी काँग्रेस पक्षाला युती करणे भाग पडले. देशाच्या राजकारणामध्ये काँग्रेस पक्षाला ओहोटी लागत गेली. तोच परिणाम म्हणून महाराष्ट्रात शिवसेना-भारतीय जनता पक्ष यांचे वर्चस्व प्रमोद महाजन, गोपीनाथ मुंडेंच्या नेतृत्वात वाढत गेले व तसे सत्तांतर झाले आहे. या काळात सर्वच पक्षांनी इतर जातींना सोबत घेण्याची भूमिका स्विकारलेली दिसते. कारण या काळात केवळ एकाच जातीच्या आधारे सत्ता मिळणे कठीण आहे हे सर्वच पक्ष ओळखून होते. शिवाय आपल्या पक्षात आपली अवहेलना होते ही नाराजी पुढे करून अनेक नेते आपला पक्ष सोडून दुसऱ्या पक्षात सामील होत गेली. शिवसेनेमधून छगन भुजबळ आणि रिपब्लिकन पक्षाची झालेली अनेक छकले ही त्याचीच उदाहरणे आहेत. सर्वच पक्षांनी बिगर मराठा नेतृत्त्वाला पुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केले. गोपीनाथ मुंडे यांना त्याच दृष्टीने भाजप पुढे करीत होता. आर्थिक परिस्थितीच्या आधारे सर्वच घटकातील आर्थिक दृष्टीने गरीब यांचा एक गट होऊ शकतो याचाही आधार घेतलेला दिसतो. त्यामुळे ओबीसी आरक्षण, बहुजन महासंघ निर्मिती, आदिवासी हक्क चळवळी, स्त्रीयांचे हक्क, आरक्षण चळवळी आकार घेत गेल्या. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये मराठ्यांचे वर्चस्व, दलित, आदिवासी, माळी, कुणबी अशी पक्षीय समिकरणे यामुळे ब्राम्हण नेतृत्वाला वाव नव्हता. ब्राम्हणांनी केंद्रातील शक्तीशाली व दुसरा पक्ष म्हणून ओळख असलेल्या भाजपची साथ देऊन हळूहळू महाराष्ट्राच्या राजकारणात आपले वर्चस्व वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी मराठा-कुणबी यांना सोबत घेऊन पक्षाची पाळेमुळे महाराष्ट्रात घट्ट केली. त्याचाच परिणाम म्हणून सन २०१४ च्या निवडणुकीत देशासोबतच महाराष्ट्रात सुद्धा भारतीय जनता पक्षाचे नेतृत्त्व सत्तेवर आले. ब्राम्हण जातीची सोबत, संघाचा पाठींबा, मोदी-शहांची शिस्तबद्ध बांधणी व प्रचार यामधून केंद्रात पूर्ण बहुमत व महाराष्ट्रात सर्वात मोठा पक्ष म्हणून स्थान मिळाले. निवडणुकीपूर्वीच ब्राम्हण व तडफदार, अभ्यासू नेतृत्त्व म्हणून देवेंद्र फडणवीस यांना पुढे करण्यात आले. स्व. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या स्वर्गवासानंतर उद्धव ठाकरे यांचेकडे शिवसेनेचे नेतृत्त्व आले खरे परंतु पुर्वीच नेतृत्त्वाच्या मुद्यावरून राज ठाकरे यांचा शिवसेनेशी झालेला काडीमोड, नारायण राणेंची नाराजी व पक्ष त्याग, छगन भुजबळांचे माळी नेतृत्त्व याचा परिणाम म्हणून शिवसेना नेतृत्त्वामध्ये माघारली. एकनाथ खडसे यांची नाराजी, गोपीनाथ मुंढेंचा प्रभाव म्हणून पंकजा मुंढेंचे नेतृत्त्व, राष्ट्रवादी अंतर्गत अजीतदादा पवार, सुप्रिया सुळे यांच्याशिवाय धनंजय मुंडे, जयंत पाटील, काँग्रेस अंतर्गत विलासराव देशमुख नंतर अशोक चव्हाण यांचे नेतृत्त्व पुढे आले. परंतु काँग्रेस पक्षामध्ये अंतर्गत गटबाजीचा प्रभाव असल्याने नव्याने प्रभावी नेतृत्त्व पुढे येऊ शकले नाही. विलासराव देशमुख, गोपीनाथ मुंडे, आर. आर. पाटील यांच्या अकाली जाण्याने महाराष्ट्रातील नेतृत्वात मोठी पोकळी निर्माण झाली होती. सध्या नितीन गडकरी, धनंजय मुंडे, सुप्रिया सुळे, अजित पवार हे नेतृत्त्व प्रभावी आहे. भविष्यात २०१९ मध्ये होऊ घातलेल्या लोकसभा व राज्य विधानसभा निवडणुकीमध्ये भाजप विरूद्ध सर्व विरोधी पक्ष असा महाप्रयोग करण्याचे प्रयत्न होताना दिसतात. परिणाम म्हणून काँग्रेसचा विरोध करणे इतर पक्ष टाळतांना दिसतात. सोबतच दलित, आदिवासी, शेतकरी, कामगार, व्यापारी यांचेही नेतृत्त्व ओळखून त्यांनाही पुढे करण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. त्यासाठी महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये आजही शरद पवार यांचे नेतृत्त्व टिकून आहे. सर्व जातीय जनता सुद्धा त्या नेतृत्त्वाकडून अपेक्षा ठेऊन असल्याचे चित्र आहे.

संदर्भ

१. महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन पुणे, सवदी ए. बी.
२. महाराष्ट्र प्रशासन - विद्याबुक्स औरंगाबाद - डॉ. नंदकुमार.
३. असा हा महाराष्ट्र - के. सागर.
४. महाराष्ट्राचे राजकारण व राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ - सुहास पळशीकर.
५. महाराष्ट्र २०११ - संतोष दास्ताने.
६. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती.
७. चालू घडामोडी.
८. महाराष्ट्रातील सत्तांतरे, दोन अस्वस्थ दशके : राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर.
९. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - व. मं. सिरसीकर.
१०. समकालीन भारतीय राजकारण - सुहास पळशीकर.

•••

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTI DISCIPLINARY STUDIES

Approved by : University Grant Commission (UGC)

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499

Impact Factor : 1.3599(GIF), 0.679 (IIFS)

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

IRJMS

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499 Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

35

महाराष्ट्रातील प्रमुख पक्ष व जातींचा राजकारणातील प्रभाव

डॉ. व्ही. एच. भ्रटकर
विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र
पदवी व पदव्युत्तर विभाग, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना : सध्याचा भौगोलिक महाराष्ट्र अस्तित्वात येण्यापूर्वी महाराष्ट्र राज्याच्या भूमीवर भिन्न–भिन्न संस्कृती जोपासल्या जात होत्या. याचे भक्कम पुरावे प्राचीन इतिहासामध्ये दिसून येतात. कौंडण्यपूर येथे १६६२ साली ८००० वर्षापूर्वीची हत्यारे, हाडे, रेखाटने आढळली. त्यावरून येथील समाजाचा पाया आफ्रिकेशी जोडला गेला. बौद्ध ग्रंथामध्ये महार आणि रठ्ठ या दोन टोळ्यांचा उल्लेख आहे. त्यावरून महाराष्ट्र असे नामकरण झाल्याचे म्हटले गेले. दंडकारण्यात आर्य–द्रविड यांच्या संघर्षामधून सांस्कृतिक समन्वय होऊन महाराष्ट्रीय समाज घडला असेही संशोधन आहे. रा. गो. भांडारकर यांनी अशोकाच्या शिलालेखात रठ्ठ लोकांना राष्ट्रीक म्हटले त्यामधून महाराष्ट्रीक झाल्याचे म्हणतात.

सत्तांचा पूर्व इतिहास :

इ.स. पूर्व २६५ ते २२५ मध्ये सातवाहन सत्ता येथे होऊन गेली आहे. १३१८ पर्यंत यादव सत्ता व त्यानंतर १३२६ पासून मुस्लिम सत्ता आली. वऱ्हाडमध्ये इमादशाही, अहमदनगरला निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, बिदरची बाऊदशाही, गोवलकोंड्यची कुतुबशाही होऊन गेली. च्या शिवराज्याभिकाने शिवरायांचे स्वराज्य स्थापन झाले. मराठ्यंचे राज्य, बहुजनांचे हित जपणारी व्यवस्था निर्माण झाली. त्यानंतर पेशवाईने राज्यविस्तार करून अहमदाबाद ते बंगालपर्यंत, अफगाणच्या अटकेपार झेंडा रोवला होता. त्यानंतर ब्रिटिशांची सत्ता व अंमल सुरू झाला.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती :

स्वतंत्र भारतामध्ये भाषावर प्रांतरचना होऊन राज्यांची निर्मिती करण्यावर देण्यात आला. अनेक जाती–धर्म, भाषा, संस्कृती असलेल्या देशात राज्यरचना ही भाषेवरच असणे आवश्यक होते. असे असले तरीही महाराष्ट्र राज्याची स्थापना होण्यासाठी मोठा संघर्ष झाला, आंदोलने झालेली आहेत. पूर्वी वऱ्हाड प्रांत स्वतंत्र करण्यात यावा असा ठराव बॅ. रामराव देशमुख यांनी असेंब्लित मांडला होता. दुसरीकडे प्रबोधनकार ठाकरे, अत्रे, गोरे, डांगे संयुक्त महाराष्ट्र राज्याच्या बाजूने लढत होते. हिंसाचर, आंदोलने झाली. अनेक हुतात्मा झाले व शेवटी मे रोजी गुजरात व महाराष्ट्र अशी दोन राज्ये अस्तित्वात आली.

महाराष्ट्रातील प्रमुख पक्ष व विचारधारा :

भारतातील राष्ट्रीय काँग्रेस स्वातंत्र्य पूर्वकाळापासून प्रावी असलेला व त्याच्याच नेतृत्वात स्वातंत्र्याची पहाट झालेला पक्ष असल्यामुळे संपूर्ण देशात सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी सर्वसमावेशक स्वरूपाची विचारधारा पक्षाने स्वीकारली आहे. धर्मनिरपेक्षता, बहुजन, गरीब, शोषित, दलितांचा उद्धारक अशी विचारसरणी घेऊन सत्ता प्राप्त केली आहे. राष्ट्रीय राजकारणात द्वितीय स्थानी असलेल्या

भारतीय जनता पक्षाची निर्मिती जनसंघामधून झाली. महाराष्ट्र राज्यामध्ये १६८४ पासून शिवसेनेला सोबत घेऊन हिंदूत्वाच्या मुद्द्यावरून आपला पक्ष विस्तार महाराष्ट्रात करण्यावर र देऊन एकदा शिवसेनेसोबत तर सध्या महाराष्ट्रात सर्वात मोठा पक्ष म्हणून आपली सत्ता स्थापन केली आहे. शिवसेना मराठी अस्मिता पुढे करून मराठी भाषिकांचे राज्य, हिंदूत्व असे धार्मिक, भाषिक व भावनीक मुद्दे घेऊन आपली सत्ता आणण्यासाठी कार्यरत आहे. बाळासाहेब ठाकरे यांनी वाढविलेली व आपला वचक असलेली शिवसेना आज महाराष्ट्रात सत्तेत असूनही आपला वचक व प्राण गमावून बसली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, अस्पृश्यता निवारण, शोषणमुक्ती, आर्थिक, सामाजिक लोकशाही या विचारावर आधारित आपले संघटन उारले. परंतु सध्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया ही आठवले, आंबेडकर, गवई, खोब्रागडे, कवाडे यांचे वाटून घेतलेले लहान–सहान दबाव गट म्हणून शिल्लक आहेत.

त्याशिवाय एकेकाळी, शरद जोशींच्या नेतृत्वात शेतकऱ्यांचे संघटन मोठे झाले होते. पण शेवटी त्यांनाही स्वतंत्र भारत पक्ष काढावा लागला, त्यानंतर शेकाप, स्वामिनी शेतकरी संघटना, त्याचेही विभाजन होऊन शेट्टी, खोत यांचे गट अशी अवस्था झाली. तर महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना मोठ्य जोमात व उत्साहात राज ठाकरेंनी स्थापन केली. परंतु उत्तर भारतीयांना विरोध एवढ्यावरूनच संघटन वाढत नाही. त्यासाठी सर्वसमावेशक वृत्ती, सहनशीलता लागते पण त्याचा आव असल्यानेच मनसेचा प्रभाव नष्ट झाला. विरोधात असल्यावर प्रमुख सत्ताधारी यांच्याशी जुळवून घेण्याची कला व त्यातून आपला पक्ष टिकवून ठेवणे नव्हे तर पक्षाला नवीन चेतना व उभारणी देणे हे शरद पवार यांच्या राजकारणामधून मनसेला

राहिला. तर कॉंग्रेस पक्षाने गरीब, दलित, शोषित आधार घेऊन मराठेत्तरांचा पाठींबा, मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामधून दलित नेतृत्त्व, शेतकरी, आदिवासी, ओ.बी.सी., बंजारा, माळी, तेली, कुणबी नेतृत्त्व आकार घेत गेले. शिवसेनेचा प्राव रोखण्यासाठी अशा नेतृत्त्वांना आकार देणे कॉंग्रेस पक्षाला आवश्यक झाले होते. १९९९ च्या निवडणुकीनंतर विदेशी नेतृत्त्वाच्या मुद्दयावरून शरद पवार कॉंगेस मधून बाहेर पडून राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्ष स्थापन केला. त्यांनी त्या माध्यमातून महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशात आपले नेतृत्त्व सिद्ध केले. राष्ट्रवादी [illegible]स पक्षाच्या स्थापनेनंतर लगेच पक्षाचा प्राण वाढला. अनेक दिग्गज त्यांच्या सोबतीला आहे. मराठा नेत्यांचा पक्ष म्हणून राष्ट्रवादी कॉंग्रेसची ओळख झाली. परंतु कॉंग्रेसमधील नेतृत्त्वाच्या फाटाफुटीमुळे बहुमत मिळाले नाही. परिणामी कॉंग्रेस, शेकाप, आर.पी.आय. सोबत घेऊन राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाला युती करणे भाग पडले. देशाच्या राजकारणामध्ये कॉंग्रेस पक्षाला ओहोटी लागत गेली. तोच परिणाम म्हणून महाराष्ट्रात शिवसेना–

भारतीय जनता पक्ष यांचे वर्चस्व प्रमोद महाजन, गोपीनाथ मुंडेंच्या नेतृत्वात वाढत गेले व तसे सत्तांतर झाले आहे. या काळात सर्वच पक्षांनी इतर जातींना सोबत घेण्याची भूमिका स्वीकारलेली दिसते. कारण या काळात केवळ एकाच जातीच्या आधारे सत्ता मिळणे कठीण आहे हे सर्वच पक्ष ओळखून होते. शिवाय आपल्या पक्षात आपली अवहेलना होते ही नाराजी पुढे करून अनेक नेते आपला पक्ष सोडून दुसऱ्या पक्षात सामील होत गेली. शिवसेनेमधून छगन भुजबळ आणि रिपब्लिकन पक्षाची झालेली अनेक छकले ही त्याचीच उदाहरणे आहेत. सर्वच पक्षांनी बिगर मराठा नेतृत्त्वाला पुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केले. गोपीनाथ मुंडे यांना त्याच दृष्टीने भाजप पुढे करीत होता. आर्थिक परिस्थितीच्या आधारे सर्वच घटकातील आर्थिक दृष्टीने गरीब यांचा एक गट होऊ शकतो याचाही आधार घेतलेला दिसतो. त्यामुळे ओबीसी आरक्षण, बहुजन महासंघ निर्मिती, आदिवासी हक्क चळवळी, स्त्रीयांचे हक्क, आरक्षण चळवळी आकार घेत गेल्या. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये मराठ्यांचे वर्चस्व, दलित, आदिवासी, माळी, कुणबी अशी पक्षीय समिकरणे यामुळे ब्राम्हण नेतृत्त्वाला वाव नव्हता. ब्राम्हणांनी केंद्रातील शक्तीशाली व दुसरा पक्ष म्हणून ओळख असलेल्या भाजपची साथ देऊन हळूहळू महाराष्ट्राच्या राजकारणात आपले वर्चस्व वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी मराठा–कुणबी यांना सोबत घेऊन पक्षाची पाळेमुळे महाराष्ट्रात घट्ट केली. त्याचाच परिणाम म्हणून सन २०१४ च्या निवडणुकीत देशासोबतच महाराष्ट्रात सुद्धा भारतीय जनता प्रक्षाचे नेतृत्त्व सत्तेवर आले. ब्राम्हण जातीची सोबत, संघाचा पाठींबा, मोदी–शहांची शिस्तबद्ध बांधणी व प्रचार यामधून केंद्रात पूर्ण बहुमत व महाराष्ट्रात सर्वात मोठा पक्ष म्हणून स्थान मिळाले. निवडणुकीपूर्वीच ब्राम्हण व तडफदार, अभ्यासू नेतृत्त्व म्हणून देवेंद्र फडणवीस यांना पुढे करण्यात आले. स्व. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या स्वर्गवासानंतर उद्धव ठाकरे यांचेकडे शिवसेनेचे नेतृत्त्व आले खरे पण पूर्वीच नेतृत्त्वाच्या मुद्दयावरून राज ठाकरे यांचा शिवसेनेशी झालेला काडीमोड, नारायण राणेंची नाराजी व पक्ष त्याग, छगन भुजबळांचे माळी नेतृत्त्व याचा परिणाम म्हणून शिवसेना नेतृत्त्वामध्ये माघारली. एकनाथ खडसे यांची नाराजी, गोपीनाथ मुंढेंचा प्राव म्हणून पंकजा मुंढेंचे नेतृत्त्व, राष्ट्रवादी अंतर्गत अजीतदादा पवार, सुप्रिया सुळे यांच्याशिवाय धनंजय मुंडे, जयंत पाटील, कॉंग्रेस अंतर्गत विलासराव देशमुख नंतर अशोक चव्हाण यांचे नेतृत्त्व पुढे आले. परंतु कॉंग्रेस पक्षामध्ये अंतर्गत गटबाजीचा प्रभाव असल्याने नव्याने प्रभावी नेतृत्त्व पुढे येऊ शकले नाही. विलासराव देशमुख, गोपीनाथ मुंडे, आर. आर. पाटील यांच्या अकाली जाण्याने महाराष्ट्रातील नेतृत्वात मोठी पोकळी निर्माण झाली होती. सध्या नितीन गडकरी, धनंजय मुंडे, सुप्रिया सुळे, अजित पवार हे नेतृत्व प्रभावी आहे. २०१९ मध्ये होऊ घातलेल्या लोकसभा व राज्य विधानसभा निवडणुकीमध्ये भाजप विरूद्ध सर्व विरोधी पक्ष असा महाप्रयोग करण्याचे प्रयत्न होताना दिसतात. परिणाम म्हणून कॉंग्रेसचा विरोध करणे इतर पक्ष टाळतांना दिसतात. सोबतच दलित, आदिवासी, शेतकरी, कामगार, व्यापारी यांचेही नेतृत्त्व ओळखून त्यांनाही पुढे करण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. त्यासाठी महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये आजही शरद पवार यांचे नेतृत्त्व टिकून आहे. सर्व जातीय जनता सुद्धा त्या नेतृत्त्वाकडून अपेक्षा ठेऊन असल्याचे चित्र आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१) महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन पुणे, संवदी ए. बी.
२) महाराष्ट्र प्रशासन – विद्याबुक्स औरंगाबाद – डॉ. नंदकुमार.
३) असा हा महाराष्ट्र – के. सागर.
४) महाराष्ट्राचे राजकारण व राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संर्द – सुहास पळशीकर. ५) महाराष्ट्र २०११ – संतोष दास्ताने.
६) प्रबोधन प्रकाशन ज्योती. ७) चालू घडामोडी. ८) महाराष्ट्रातील सत्तांतरे, दोन अस्वस्थ दशके राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर.९) आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण – व. मं. सिरसीकर.
१०) समकालीन भारतीय राजकारण – सुहास पळशीकर.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

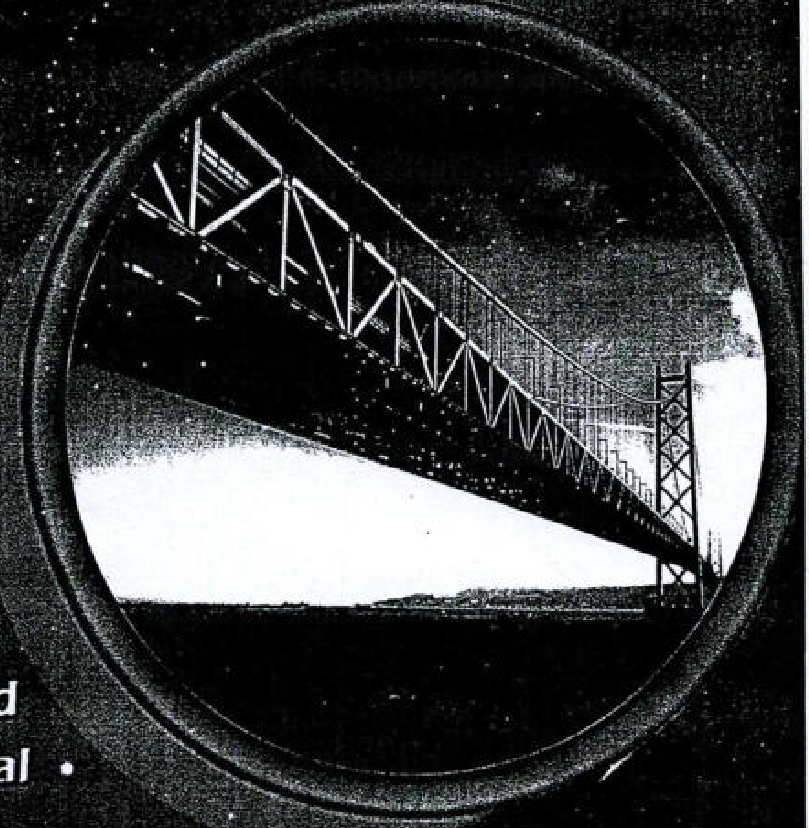

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

१९. भारतीय शेतकरी कामगार पक्ष आणि शेतकरी विकासाची ध्येयधो

डॉ. विनायक हिम्मतराव भटकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना

शेतकरी, कष्टकरी यांचा देश असलेल्या भारतात शेतकरी, कष्ककरी यांचे जीवन हाल अपेष्टांचे होते. गरीबी, उपासमार, कर्जबाजारीपणा तसेच दारिद्रय या सर्व चक्रव्यूहात भारतीय शेतकरी अडकला होता. त्यातून त्यांना बाहेर काढून त्यांचे जीवनमान सुधारावे, दारिद्रय कमी होवून शेतक-यांमध्ये स्वाभिमान जागृत करुन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होणे गरजेचे होते. यासाठी २६ एप्रिल १९४८ रोजी श्री भाऊसाहेब राऊत यांच्या निवासस्थानी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करण्यात आली.

शेतकरी कामगार पक्षाची भूमिका

शेतकरी कामगार पक्षाच्या स्थापनेसाठी निवडक कार्यकर्त्यांची मुंबई येथे ११ जानेवारी १९४७ ला सभा घेण्यात आली. त्या सभेत केशवराव जेथे, श्री रं. के. खाडीलकर, भाई कडू, श्री अण्णासाहेब आवटे, श्री प्र. के. अत्रे, श्री वि. ना. पाटील, श्री रामभाऊ अभ्यंकर, श्री शंकरराव निकम, द. कार्यकर्ते व सोनुसिंग पाटील, एस. एल. सी., श्री मेमाने, श्री भापकर, श्री नवल पाटी, श्री पी. के. सावंत, श्री तळेगावकर, भाऊसाहेब राऊत, शंकरराव मोरे, आमदार नलावडे आदी जवळपास ७५ कार्यकर्ते सभेला हजर होते. काँग्रेस अंतर्गत शेतकरी कामगार पक्ष असावा असे प्रतिपादन या बैठकीत जोरकसपणे केले गेले. यशवंतराव चव्हाणांनी मात्र अशा पक्षाची गरज नाही असे प्रतिपादन करुन शेतकरी कामगार संघाची स्थापना करण्यास विरोध दर्शविला.

मुंबई येथील सभेत उघडपणे दोन गट पडले. एका गटाचे पक्ष स्थापनेस समर्थन होते तर दुसरा गट विरोधी होता. छत्रुसिंग यांनी समन्वयाची भूमीका घेऊन शेतकरी कामगारांचे हित आणि शेतकरी कामकरी संघटना मजबूत करण्याचे ठरविले. शेवटी समितीची दुसरी सभा दि. २८ मार्च १९४७ रात्री. ९.०० वाजता झाली.या सभेत साप्ताहिक ऐवजी दैनिक काढावे असा निर्णय घेतला परंतू जेथे यांनी आपल्या नावाने निधी गोळा करुन दिल्यामुळे त्या साप्ताहिकांची योजना बंद पडली.

आज महाराष्ट्राच्या राजकरणात एन. डी. पाटील हेच शेकापची कामगिरी राज्यभर राबविताना दिसून येतात. त्यांचेच नाव शेकापच्या वतीने मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होतांना दिसते. १९८० च्या दशकात शेकाप पक्षाची आंदोलनातील शक्ती क्षीण झ ाल्याचे दिसून येते. शेतकरी कामगार पक्ष म्हणजे शेतक-यांसाठी संघर्ष करणारा पक्ष असेच समीकरण तयार केले होते, पण आज संघर्ष करुन सत्ताधारी पक्षावर आपला वचक निर्माण करु शकेल अशी राजकीय शक्ती या पक्षात राहिली नाही, हे दिसते. फक्त, एन. डी. पाटील हेच पक्षाला राज्यस्तरावर जीवदान देण्याचा प्रयत्न करतांना दिसूनयेतात.

शेकापचे कार्यक्रम आणि ध्येयधोरणे

३ ऑगस्ट १९४७ रोजी पुणे येथील शे. का. संघाच्या ठरावामध्ये शे. का. पक्षाचे ध्येयधोरण व कार्यक्रम ठरविण्यात आलेहोते. या ठरावात पक्षाचा कार्यक्रम स्पष्ट केला की, शेतकरी कामगार यांची वर्गनिष्ठा संघटना तयार करुन शेतकरी कामकरी यांचे राज्य निर्माण करण्याकरिता झगडणा-या कार्यकर्त्यांचा हा पक्ष आहे. आणि समाजवादी भूमिकेतून जागृत व खंबीरपणे काम करणा-याकार्यकर्त्यांनी संघटना हा शेका पक्ष आहे. समाजवादी विचारसरणी म्हणजे काय? हे भारतीय दृष्टिकोनातून शंकरराव मोरे यांनी स्पष्ट केले आहे. ज्यांची शेतकरी कामगार यांच्या वर्गहिता विषयाची निष्ठा आहे. निर्भिड व खंबीरपणे काम करण्याची ज्यांची तयारी आहे अशी शेकापची समाजवादी विचारसरणी आहे. शे. का. प. हा भारतातील श्रमजीवी जनतेचा पक्ष आहे. शेतकरी व कामगारांचे राज्य निर्माण. करण्यासाठी व्यक्तीची व्यक्तीकडून होणारी पिळवणूक थांबवून लोकशाही मार्गाने, वर्गविहिन समाज निर्माण करण्यासाठी शे.का पक्षाचा उदय झाला आहेक. ३:२ प्रमाण असलेला लालरंगाचा झेंडा आहे. मध्यभागी हातोडा व विळा आणि डाव्या बाजूला वरच्या कोप-यावर पंचरेषाकृती तीन तारे हे पक्षाचे बोधचिन्ह आहे.

१) शेतक-यांना शेतमालाच्या उत्पादनासाठी करावा लागणारा खर्च, शेतक-यांचे जीवनमान शेतीच्या उतपादन क्षमतेत वाढ करण्यासाठी लागणारे भांडवल व गुंतवणूक या मुलभूत बाबींचा विचार करुन शेतमालाला किफायतशीर किमतीची हमी देण्यात यावी, महागाईच्या निर्देशंकाशी मेळ घालून वेळोवेळी म्हणजे हंगामापुर्वी शेतमालांचे भाव शासनाकडून जाहीर करण्यात यावेत.

२) ८ ते १८ वयोगटातील विद्यार्थ्यांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची सर्व जबाबदारी शासनाने घ्यावी व शिक्षणाचे बाजारीकरण बंद करावे.

३) बालमजूरीला पायबंद घालण्यासाठी कायद्याची काटेकोरपणे अमंलबजावणी करण्यात यावी.

४) महाराष्ट्रातील गंभीर दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी पिण्याचे पाणी, गुरांसाठी चारा छावण्या, शेतक-यांना एकरी १०,००० रु. नुकसान शेतकमजूरांना प्रतिकुटुंब १०,००० रु खावटी रोजगार हमी योजनेखाली काम मागणा-या सर्वांना काम, वीजबील माफ, विद्यार्थ्यांची फी माफ सर्वकप पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी करण्यात यावी.

५) आदिवासी व इतर जंगलनिवासी व वनाधिकार कायद्याची कठोर अंमलबजावणी व्हावी, राज्यातील वन, गायरान, देवस्थान इनामी, सिलिंग व सरकारी पडीक जमिनीचे भूमिहिन शेतकरी व गरीब शेतक-यांना मोफत वाटप करावे.

६) ग्रामीण शहरी जनतेला पिण्याचे पाणी, सिंचन योजनेचा विकास पाणलोट क्षेत्राचा विकास, जलसंधारण योजना, पाणीपुरवठा, खाजगीकरणास विरोध, धरणग्रस्त पीडित जनतेचे पुनवर्सन करण्यात यावे.

७) शेती व शेती उद्योगाला आवश्यक व नियमित वीजपूरवठा व विजदरवाढीला विरोध.

८) राष्ट्रीय रोजगार हमी कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यातयावी. रोजगार हमी योजनेतून शेतीच्या पायाभ्ळूत ासुविधांची ी कामे पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक गावात ास्वतंत्र रोजगार कक्षाची स्थापना करावी.

९) शेतकरी, शेतमजूर , बारा बलूतेदार व ग्रामीण कारागिरांचे कार्य राष्ट्रीय सेवा मानुन पुरुषांना वयाचया ५५ व स्त्रियांना ५० व्या वर्षी पेन्शन लागू करावी.

१०) वाढत्या महागाईला आळा घालण्यात यावा.

११) रेशन व्यवस्थेचे सार्वत्रिकरण करण्यात यावे.प्रत्येक कुटुंबाला २ रु प्रतिकिलो दराने प्रति कुटुंब ३५ किलो धान्य वसर्वच जीवनाश्यक वस्तूंचे स्वस्त दरात वितरण करण्यात यावे.

१२) कामगार कायद्याची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी. कंत्राटी कामगारांचा कायम सेवेत समावेश करावा व कंत्राटी कामगार पद्धती बंद करावी

१३) गरीब व पारंपारिक मच्छिमारांना सवलती व संरक्षण देण्यात यावे.

१४) शहरी व ग्रामीण जनतेसाठी गृह हक्क योजनची अंमलबजावणी करावी.

१५) बहूजन कष्टकरी समाजाला मोफत आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन देण्यात यावी.

१६) कर्नाटक राज्याच्या सीमेवरील मराठी भाषीक प्रदेशाचा महाराष्ट्रात समावेश करण्यात यावा.

१७) अनु. जाती, जमाती भटके व इतर मागास वर्गीयासाठी घटनेत असलेल्या आरक्षणाची तरतूद ठेवून, आर्थिकदृष्ट्या मागासकरिता विशेष तरतूद करावी.

१८) दहशतवादी कारवाया, जातीय दंगली, फुटीतावादी कृत्य करण्यांवर कठोर कारवाई करण्यात यावी.

थोडक्यात, शेतकरी कामगार संघटनेनी मांडलेली ध्येयधोरणे ही शेतकऱ्यांच्या हिताची आणि त्याचे न्याय हित लक्षात घेवून तयार केली आहे. यावरुन शेतकरी कामगार पक्षाने शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले दिसते. ही संघटना आजमितीस व्यापक करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- जोशी शरद शेतकरीसंघटना विचार आणि कार्यपद्धती, जनशक्ती वाचक चळवळ ... द.
- निलंगेकर शिवाजीराव, राजकीय जागृती संघटन आणि परिवर्तन, एज्युकेशन ...
- परमेश्वरन श्री. पी., संघटना आणि कार्यकर्ता, प्रकाशन-विवेकानंद केंद्र ...
- म्हात्रे सुरेशचंद्र, (संपा) , शेतकरी संघटक, ६ एप्रिल २०११.
- लढाऊ किसान, मासिक वृत्तपत्र, अंक १५ वा, १८ जानेवारी ...

2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

Human Rights Present Scenario and Challenges & Humanities

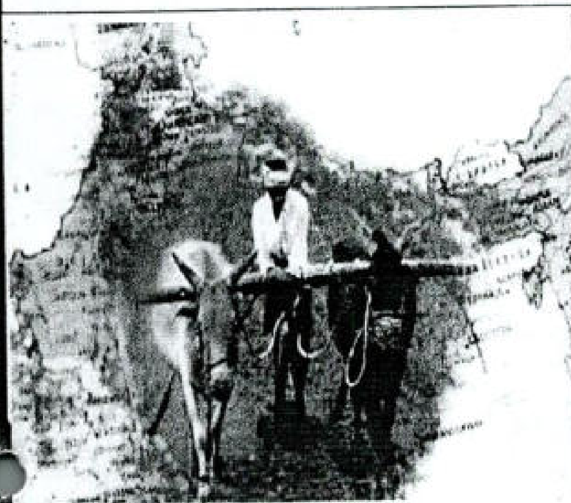

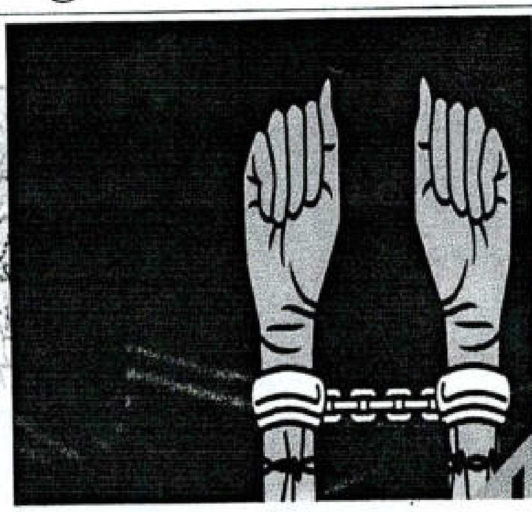

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S.Korde
Arts, Commerce College,Warwat Bakal,
Tq.Sangrampur Dist. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce Colleg
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDI

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
November 2019

69	World Trade Organization: It's Impact On Indian Economy **Dr. Prof. Honashri Y.Patil.**	307
70	Higher Education Institutes: Prospective CSR Agents **Dr.Yashodhan Mahajan**	312
71	A Study of Financial Problems Faced by the Plain Power Looms Units in Ichalkaranji **Mrs Sunita Hansraj Ambawade**	317
72	Comparison of Knowledge of Computer Application among Physical Education, Commerce and Education Students of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati **Asst. Prof. Ashish Govindrao Barde**	324
73	Rereading Post colonialism in Shashi Tharoor's' *Riot'* **Dr. Sharad R.Vihirkar**	328
74	Traditional sports : and it's importants For school health **Dr. Subhash M. Shekokar**	332
75	Sustainable Agricultural Development Reform in Indian Agriculure **Dr. Ashok Mande**	335
76	World trade organisation role of in indian agriculture. **Dr. Arun Kamble**	340
77	Role Of District Industrial Centers in Entrepreneurship Development **Prof. Dr. Milind D Gulhane**	342
78	Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles Vis-à-vis Social Justice under Indian Constitution – A Study **Nirajkumar Ambhore**	346
79	The Historical Review : Saint Tukaram Maharaj **Varsha V.Satone.**	351
80	Psychologist of the Nazi Mind **DR. Maya Wankhade**	355
81	संत साहित्याच्या निर्मीती मागचा उद्देश **डॉ. रमाकांत विठठल ईटेवाढ**	358
82	ग्रामिण विकासात महिला सरपंचाची भुमिका प्रा.डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर	362
83	भारतातील आदिवासी आणि त्यांच्या जीवनातील सामाजिक परिवर्तन **दिपक उईके**	368
84	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर : बौध्द धम्म से अभिप्रेत सामाजिक परिवर्तन डॉ. प्रकाश सोनक	372
85	संगीतामधे वर्गीकरणाची गरज - एक चिंतन **प्रा. डॉ. मुक्ता पुं. महल्ले**	377
86	आधुनिक भारताच्या विकासातील इंदिरा गांधी यांची भूमिका डॉ. नितीन व्ही. चांगोले	379
87	भारत में गरीबी रेखा को निर्धारित करने की विभिन्न प्रणालियों का अध्ययन डॉ. आर. एच. नगरकर	383
88	नंदुरबार जिल्हयातील सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे बाधित अभ्यास क्षेत्रातील स्थान व सुगमता प्रा.अनिल .पाटील/डॉ.दिगांबर पारधी	386
89	चंद्रपूर जिल्हयातील कृषीत रासायनिक खताच्या वापरात झालेली वाढ : एक भौगोलीक अभ्यास बिपीन राऊत/डॉ दिगांबर पारधी	391
90	सरोगेट विज्ञापन की संप्रेषणीयता का अध्ययन राजेश लेहकपुरे	396
91	Examining the connection between socioeconomic status, work and health, as it distresses men and women **Dr. Prof. Sujata Sabane**	412

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue | November 2019

आधुनिक भारताच्या विकासातील इंदिरा गांधी यांची भूमिका

डॉ. नितीन व्ही. चांगोले
H.O.D. Department of History Shivaji Arts College, Amravati.

प्रस्तावना :-

भारताच्या प्रथम महिला इंदिरा गांधी यांची छाप केवळ भारतीय राजकारणावर नव्हे तर विश्वाच्या राजकीय क्षितीजावर विलक्षण प्रभावित होती. यामुळेच त्यांना 'पोलादी महिला' म्हणून संबोधीत केले होते. राष्ट्राची जडणघडण म्हणजेच त्या राष्ट्राचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनाचा विकास होय. इंदिरा गांधी यांच्या कार्यकाळात भारताचा सर्वांगीण विकास घडून आला. भारताला एक पूरोगामी राष्ट्र म्हणून पुढे आणण्यात इंदिरा गांधी यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांची विविध क्षेत्रातील धोरणे, भारताच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरली. तसेच पुढील काळातही त्यांच्या धोरणांचा अंगिकार केल्यास भारताला महासत्तेचा दर्जा मिळेल, एवढे महत्व त्यांच्या विचाराला व कृतीला आहे. स्वाभिमानी, धाडसी, कुशल नेतृत्व, संयम, शिस्त, वक्तशिरपणा, सत्यता असा विविध गुणांचा समावेश त्यांच्या व्यक्तीमत्वात होता. इंदिरा गांधींचे भारताच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान आहे.

भारतीय समाजात स्त्रियांना येणाऱ्या अडचणी, संकट यांची जाणीव व महिलांचे प्रश्न, आदिवासी कल्याण या विषयाबद्दल ममत्व असलेल्या, भारतीय राजकारण व प्रशासनात पूर्णतः बुडलेले अनोखे असे व्यक्तिमत्व म्हणजे श्रीमती इंदिरा गांधी.

इंदिरा गांधींच्या काळात निर्माण झालेली परिस्थिती, त्यावर त्यांनी शांततेने केलेला विचार, आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारतासाठी अन्य देशांचा पाठिंबा मिळविण्याचा केलेला प्रयत्न, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण याचा साकल्याने विचार करता इंदिरा गांधी यांनी राजकारणाचा योग्य तो उपयोग करून परराष्ट्र धोरणात आमुलाग्र बदल घडवून आणला. भारतात शांतता असल्यासच प्रगती करता येईल या दृष्टीने धोरण आखणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे श्रीमती इंदिरा गांधी होय. म्हणूनच त्यांच्या काळात "अणु विकास कार्यक्रम" शांततेसाठी राबविला गेला. शक्तीशाली राष्ट्रांवर नियंत्रण ठेवायचे असल्यास आपल्यालाही अण्वस्त्र सज्ज व्हायला लागेल हे ओळखूनच त्यांनी पावले टाकली ती केवळ भारताच्या प्रगतीसाठीच.

श्रीमती इंदिरा गांधी यांची भारत-पाकिस्तान युध्द् भूमिका :-

सन. १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडीत जवाहरलाल नेहरू काम पाहत असतांना इंदिरागांधी कॉंग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून काम पाहु लागल्या. १९६० ला फिरोज गांधी यांचे निधन झाले तर १९६४ ला पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचे निधन झाले. पुढे लाल बहादुर शास्त्री प्रंतप्रधान पदी असतांना दिड वर्षात त्यांचे निधन झाले. २४ जानेवारी १९६६ ला भारताची पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांनी शपथ घेतली. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर परराष्ट्र धोरणात वैशिष्टयपुर्ण नितीचा भारतानी वापर केला कारण द्वितीय महायुध्द्यानंतर जग दोन गटात विभागल्या गेले व शितयुध्द्याला सुरूवात झाली होती, भारताला नुकतेच स्वातंत्र्य प्राप्त झाले होते आपल्या अस्तित्वासाठी व देशाचा विकास करण्यासाठी अलिप्ततावादी धोरणाचा अवलंब भारताने केला. यामुळे रशिया किंवा अमेरीका यांचा गटात सहभागी होण्याची गरज राहली नाही तेव्हा दोन्ही गटासोबत राहुन आपल्या राष्ट्राचा विकास करणे या उद्येशाने परराष्ट्र धोरणाचा अवलंब इंदिरा गांधींनी केला.

इंदिरा गांधी परराष्ट्र धोरणाबाबत म्हणतात, "राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण त्यांचा भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभुमीवर आधारलेले असते. आपण जेथे उभे राहतो तेथून जग पहायचे असते. तसेच आपल्या शेजारी राष्ट्रासोबतचे संबंध वेगळे महत्व सांगतात." १९४७ ला जगाच्या नकाशावर अमेरिका आणि चिन या राष्ट्रांचा महासत्ता म्हणून उदय झाला. तसेचभारत व पाकिस्तानच्या फाळनीतून काश्मीर प्रश्न निर्माण झाला. काश्मीर कुणाचे प्रभुत्व असावे यामुळे १९६५

ला भारत व पाकिस्तान यांच्यात युध्द् झाले. भारताने पाकला पराभुत केले. ताश्कंद करार घडून आला दोन्ही राष्ट्रांनी शांततापुर्ण मार्गाचा अवलंब करण्याचे ठरविले.

१९६५ नंतर लगेच लालबहादुर शास्त्री यांचे निधन झाले व इंदिरा गांधी भारताच्या पंतप्रधान बनल्या त्यांनी आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल न करता अलीप्तवादी धोरणाचा स्विकार केला व भारताच्या विकासाकडे लक्ष देऊन समाजवादी दृष्टीकोन समोर ठेवून बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानाचे पेंशन रद्द् केलीत व २४ कलमी योजना कार्यक्रम मांडला. याच दरम्यान भारताचा पुर्व सिमेवर अशांततेचे वातावरण तयार होवू लागले. पाकीस्तानात राजनैतिक घटनाक्रम वेगाने घडत होता. पुर्व पाकिस्तानात स्वायत्तता व राजनैतिक अधिकारासाठी आंदोलने सुरू होती ही आंदोलने दडपण्यासाठी पाकीस्तानचे राष्ट्रपती अयूबखान यांनी सत्ता जनरल याहाखान यांचेकडे सोपविले पुढे पाकीस्तानात सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या यात ३१३ जागापैकी १६९ पुर्व पाकिस्तानला तर १४४ पश्चिम पाकिस्तानला मिळाल्यात. पूर्व पाकिस्तान अवामी लिगचे शेख मुजबिर यांना १६७ जागा मिळाल्या त्यांनाही स्पष्ट बहुमत असतांना सुध्दा पंतप्रधान होण्यास पाकिस्तानी राज्यकर्ते त्यांच्याशी समझोता किंवा तडजोड करण्याऐवजी लढत होते. शेख मुजबीर यांची प्रतीमा पूर्व पाकिस्तानच्या राष्ट्रपित्यासारखी होती. लगेच पूर्व पाकिस्तानात अस्थायी सरकार स्थापन करण्यात येऊन सैन्याने हिंसाचारास सुरूवात केली. पाकिस्तानच्या या धोरणाला विरोध करणारे विद्यार्थी, शिक्षक, अवामी लिगचे कार्यकर्ते यांची हत्या करण्यात आली. भयभीत झालेले हजारो बांग्लादेशी निर्वासीत झाले त्यामुळे आर्थिक व राजनैतिक पेचप्रसंग भारतासमोर निर्माण झाला. या पेचप्रसंगामुळे संसदेसमोर ठराव मांडण्यात येऊन भारतीय संसद पूर्व बंगाल मधील लोकशाहीसाठी लढत असलेल्या जनतेचे समर्थन करीत असून बंगालमधील संपूर्ण जनतेच्या विजयाची कामणा करण्यात आली. या संपूर्ण परिस्थितीची माहिती देण्याकरीता परराष्ट्र मंत्री यांना विदेश दौऱ्यावर पाठविले. विदेश दौऱ्यानंतर त्यांनी कळविले की युरोपीय राष्ट्र पाकिस्तानवर दबाव करण्यास तयार नाहीत. चीनचे पंतप्रधान चाओझीयांग यांनी पाकिस्तानच्या अंतर्गत धोरणात जर दुसरे राष्ट्र हस्तक्षेप करीत असेल तर चिन पाकिस्तानला मदत करेल, यावरून स्पष्ट झाले की भारताच्या विरोधात चिन, अमेरीका व पाकिस्तान यांचा गट निर्माण झाला. यानंतर इंदीरा गांधी यांनी विदेश दौरा केला. पाकिस्तान बांगलादेशावर करीत असलेल्या अत्याचाराची माहिती दिली व तोडगा काढण्याचे आवाहन केले या दरम्यान भारत व रशिया यांच्यात मैत्रीकरार झाला व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वेगळे वळण मिळाले. पूढे इंदीरा गांधी दौऱ्यावरून परत आल्यावर बांगलादेशी जनतेबद्यल सहानुभूती असून लढयाला समर्थन आहे असे त्यांनी जाहिर केले. आम्हाला आंतरराष्ट्रीय समुदायाची मदत मिळणार नाही याची जाणीव आहे. वरील सर्व घटनामुळे वातावरण स्फोटक झाले होते. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात युध्द्मय परिस्थीती निर्माण झाली. ३ डिसेंबर १९७१ ला पाकिस्तान वायूसेनेने भारताच्या वायुसेनेच्या मुख्यालयावर हल्ला चढविला व भारतीय सिमेवर आक्रमण केले व आंतरराष्ट्रीय सीमा पार केली. या परीस्थीतीवर मात करण्यासाठी संसदेचे अधिवेशन बोलाविले. संसदेसमोर बोलतांना स्पष्ट केले की, पाकिस्तान बांगलादेशावर अत्याचार करीत असून त्याचा परिणाम भारतावर होत आहे. त्यामुळे भारताने बांगलादेशला स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून मान्यता दिली. भारत व बांगलादेश यांच्यात करार होऊन सुरक्षा, आंतरराष्ट्रीय समस्या तसेच व्यापारी करार झाला. लगेच भारतीय लष्कराच्या हालचाली सुरू झाल्या लष्करी अधीकाऱ्यांचे डावपेच, सैनिकांचे साहस यामुळे भारतीय सैन्य लाहोर पर्यंत जाऊन पोहोचले. शेवटी पाकिस्तानी सैन्याला माघार घेणे भाग पडले तसेच राष्ट्रसंघाचा सहारा घेऊन अमेरीका व चीन यांनी हस्तक्षेप करण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे भारताने युध्द्बंदी केली व जनरल याहाखान यांनी शरणागती पत्करली व बांगलादेश नवीन राष्ट्र म्हणून उदयास आले. यावेळी रशियाची भारताला मदत मिळाली, त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय षडयंत्राला लगाम लागला.

आणिबाणी आणि श्रीमती इंदीरा गांधी :-

१५ ऑगस्ट १९७५ रोजी इंदीरागांधींनी लाल किल्ल्यावरून भाषण दिले. त्यामध्ये त्या म्हणाल्या की, ''मी आनंदाने कार्यवाही केली नाही, कडू औषध पचविण्यासाठी कधी-कधी कडक उपाय योजावे लागतात.'' असं सांगुण त्यांनी सेवा व त्याग यांच्या आवश्यकतेवर भर दिला. परंपरा आणि नवीनता यांचा मिलाफ असलेल नवं राष्ट्र घडविण्याची प्रतिज्ञा करूया. आपलं सर्वात महान हत्यार धैर्य आहे, स्वतःवर विश्वास ठेवा आम्ही कठीण मार्गातुन इतिहास घडवित

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
November 2019

आहोत असं सांगुण त्यांनी लोकशाहीबदद्ल आपली ठामपणे भूमिका मांडली. आणिबाणीबदद्ल किंवा ती संपुष्टात आणण्याबदद्ल इंदीरा गांधी एक शब्दही बोलल्या नाही.

तुरूंगात खितपत पडलेले विरोधी पक्षाचे नेते आणि सरकार यांच्यात संवाद घडून यावा, म्हणून तामिळनाडूचे माजी मुख्यमंत्री एम. करूनानीधी यांनी १९७६ च्या अखेरीस पुढाकार घेतला व त्याला जयप्रकाश नारायन यांनी पाठिंबा दिला. तुरूंगातुन विरोधी पक्ष नेत्यांनी अहिंसा, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही याबद्यलची आपली भुमिका विशद करणारे निवेदन प्रस्तुत केले. तुरूंगात असलेल्या विरोधी नेत्यांची इभ्रत टिकावी, पण तरीही काही तोडगा निघावा यादृष्टिने प्रयत्न सुरू झाले. त्यावेळचे ब्रिटनमध्ये भारताचे उच्चायुक्त बी.के. नेहरू यांनी ब्रिटीश जनता व पाश्चिमात्य जगावर झालेले आणिबाणीच्या परीणामाबद्यल इंदिरा गांधींनी रोखठोक बजावले आजूबाजूच्या देशामध्ये हुकूमशाही असल्याने लोकशाहीचा दीपस्तंभ म्हणून भारताकडे पाहिले जायचे भारताची ही प्रतिमा डागावली गेली होती तेव्हा आणिबाणी उठवून पुन्हा लोकशाही प्रस्तापित करावी अशी विनवणी बी.के. नेहरू यांनी इंदिरा गांधींना केली. प्रसिध्द् अर्थतज्ञ व इंदिरा गांधींचे मुख्य सचिव पी.एन. धर यांनी आणिबाणी उठवण्याला पाठिंबा दिला व निवडणूका घ्याव्यात असे सुचविले.

भारताच्या सर्वागीण विकासासाठी इंदिरा गांधी यांची चतु:सूत्री योजना :-

सन. १९४७ नंतर भारताचे पंतप्रधान म्हणून जवाहरलाल नेहरूंची १९६४ पर्यंतची राजवट इंदिरा गांधींनी जवळून अनुभवल्यामुळे भारताची सर्वागीण प्रगतीची ''ब्ल्यु प्रिंट'' इंदिराजींच्या मनात तयार होती. भारताची सर्वांगीण प्रगती साध्य करण्यासोबतच जागतीक नेतृत्व भारताला मिळवून देण्याचे स्वप्न त्यांनी उराशी बाळगले होते. भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीकरीता त्यांनी वेगवेगळया क्षेत्रात दुरगामी परिणाम करणारे निर्णय घेतले. तरी त्यांच्या निर्णयांचे एकत्रीकरण केल्यास त्याला ''चतु:सूत्री'' चे स्वरूपदेण्यात आले.

१) आर्थिक विकेंद्रीकरण २) आंतर व बाहय सुरक्षितता ३) सामाजिक संपन्नता
४) आधुनिकतेचा स्विकार.

१) आर्थिक विकेंद्रीकरण :- इंदिरा गांधी यांनी ज्यावेळी सत्तासुत्रे हाती घेतली त्यावेळी भारताची आर्थिक स्थिती अत्यंत हालाखीची होती चीन (१९६२) व पाकिस्तान (१९६५) या दोन युध्द्यामुळे आणि १०६५, १९६६ च्या भीषण अवर्षणामुळे आर्थिक स्थिती अतिशय दोलायमान झाली होती. दुष्काळ, धान्यटंचाई, महागाई या त्रयीवर नियंत्रण ठेवणे अत्यावश्यक झाले होते. सन १९६६ मध्ये झालेले रूपयाचे अवमुल्यन एकंदरीत या पार्श्वभुमीवर इंदिरा गांधी यांची खरी कसोटी ठरणार असल्याने त्यांनी भारतीय सर्वांगीण प्रगतीकरीता दुरगामी परिणाम करणारे निर्णय निर्भयपणे घेऊन त्यांच्या कर्तुत्वाला नवीनझाळाळी मिळवून दिली. सर्वप्रथम त्यांनी भारतीय संस्थनिकांना दिले जाणारे तनखे बंद केले (१९६९) सोबतच देशातील पैसा मुठभर लोकांकरीता न रहता त्याचे फायदे सर्वसामान्यांना पोहचविण्याकरीता इंदिरा गांधी यांनी खंबीरपणे घेतलेला निर्णय म्हणजे जुलै १९६९ मधील भारतातील १४ मोठया बँकाचे केलले राष्ट्रीयीकरण, देशातील बँकाच्या एकूण ठेवीपैकी ५६ ठेवी या १४ बँकात सामावलेल्या होत्या. या ठेवींचा उपयोग भारताच्या आर्थिक विकास प्रकल्पाकरीता व सामाजिक विकास प्रकल्पाकरीता करण्याचा धाडसी निर्णय इंदिरा गांधी यांनी घेतल्यामुळेच भारतीय सर्वांगीण विकासाचा मार्ग सुकर झाला. आता शेतकरी, कष्टकरी, सर्वसामान्यांना कर्ज उपलब्ध होऊ लागली इंदिरा गांधी यांच्या आर्थिक विकेंद्रिकरणाच्या प्रयत्नामुळे सर्वसामान्य भारतीय आर्थिक संपन्नतेच्या दिशेने पुढे सरकला.

२) आंतर व बाहय सुरक्षितता :- भारतीय सर्वागीण प्रगतीच्या आड येणारी प्रमुख तत्वे म्हणजे 'आंतर व बाहय देशविघातक कारवाया' या कारवायांवर जर वेळीच कारवाई करण्यात अपयश आले तर भारताची स्थिती 'शुन्यवत' झाली असती. परराष्ट्र धोरणाच्या बाबतीत त्या अलिप्तवादाच्या शांततामय सहजीवनाच्या पुरस्कर्त्या असल्या तरी भारतीय राष्ट्रहित व राष्ट्रसन्मान धोक्यात येत असल्याचे पाहून इंदिरा गांधींनी दुर्गेचे रूप धारण करून १९७१ मधील पाकिस्तानी हल्यांला प्रतिउत्तर देत पाकिस्तानला धुळ चारली. भारत-पाक दुसऱ्या युध्द्याच्या प्रसंगी त्यांचे नेतृत्वगुण विशेषत्वाने उजळून निघाले. इंदिराजींमधील धैर्य, खंबीरपणा, निर्धार, राजकीय डावपेचांचे चातुर्य, संकटप्रसंगी देशाला समर्थपणे मार्गदर्शन करण्याचे कौशल्य, कोणत्यावेळी कसे निर्णय घ्यायचे यांचे अचुक ज्ञान हे इंदिराजींचे गुण उजळून निघाले. या युध्द्यात विजय मिळवून दिल्या प्रित्यर्थ त्यांना ''भारतरत्न'' हा सर्वोच्च नागरी सन्मान प्राप्त झाला.

३) सामाजिक संपन्नता :- भारतीय सामाजिकम संपन्नता साध्य होण्याकरीता भारतात असलेली श्रीमंत-गरीब दरी जोपर्यंत दूर होणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने सामाजिक संपन्नता अस्तित्वात येऊ शकणार नाही याची जाणीव इंदिरा गांधी यांना झाल्यामुळे त्यांनी अभिनव अशा ''विस कलमी'' कार्यक्रमाची आखणी केली. ''गरीबी हटाव'' हा भारतीय सर्वांगीण प्रगतीचा आधार ठरणारा मूलमंत्र स्विकारला. जोपर्यंत भारतातील गरीबी दूर होणार नाही तोपर्यंत भारताचा सर्वांगीण विकास हे केवळ स्वप्न ठरणार असल्याची जाणीव झाल्यामुळे हा कार्यक्रम राष्ट्रीय धोरणात सामील करून दूरदृष्टीचा परिचय इंदिराजींनी करून दिला.

४) आधुनिकतेचा स्विकार :-कोणत्याही राष्ट्राला विकसीत राष्ट्र म्हणून स्थापित करावयाचे असल्यास त्या राष्ट्रास आधूनिकतेची कास धरण्याशिवास पर्याय नाही हे लक्षात घेऊन सोबतच भारतासारख्या विशाल लोकसंख्येच्या देशास विकसित करण्याकरीता इंदिरा गांधी यांनी आधूनिकतेचा स्विकार करून स्विकार केला. भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या दृष्टीने विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, कृषी, वैद्यक या सर्वच ज्ञानशाखांच्या विकासावर भर दिला. बुध्दीमान विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देऊन संशोधनाला प्रोत्साहन दिले. अणूशक्ती व अवकाश संशोधनावर भर दिला. भारताने अणूशक्ती संपन्न राष्ट्र बनावे याकरीता प्रयत्न करून राजस्थान येथील पोखरण येथे १९७४ मध्ये पहिली अणूशक्ती चाचणी यशस्वी करून दाखविली आणि अणूशक्ती धारण करणाऱ्या बडया राष्ट्राच्या पंगतीत भारताला नेऊन बसविले. १९७५ मध्ये संपूर्ण भारतीय बनावटीचा ''आर्यभट्ट'' उपग्रह प्रक्षेपित करून अवकाश मोहिमेत भारत मागे नसल्याचे संपूर्ण जगाला दाखवून दिले. सागरी संशोधनाला प्रोत्साहन देऊन अंटार्टिका येथे भारताचे कायम संशोधन कैंद्र स्थापन केले. विज्ञान व तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देण्याच्या प्रयत्नामुळेच इंदीराजी यांना ''द क्वीन ऑफ इंडीयन सायन्सेस'' असे म्हणतात. आधुनिकतेच्या आश्रयाला जाऊन कुटूंबनियोजनाचा पुरस्कार केला. आधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने भारतात ''हरित क्रांती'' घडवून आणली, वर्तमान काळातील विज्ञान, तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती करीता इंदिरा गांधी यांनी केलेले प्रयत्न अत्यंत महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष :- भारत स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीचा ध्यास घेऊन ज्या योजनांची, धोरणांची अंमलबजावणी केली त्याचाच परिपाक म्हणजे वर्तमान काळातील प्रगती होय. इंदिरा गांधींनी घेतलेले निर्णय हे ऐतिहासिक, धाडसी व दूरगामी परिणाम करणारे ठरले संस्थानिकांचे बंद केलेले तनखे, १४ बँकांचे राष्ट्रीयकरण, १०६ विमा कंपन्यांचे केलेले राष्ट्रीयीकरण, गरीबी हटाव मोहीम यामुळे इंदिरा गांधी यांनी सर्वसामान्य भारतीयांच्या मनात कायम आदराचे स्थान निर्माण केले. पाकिस्तानावर विजय आणि १९७४ मध्ये पोखरण येथे घडवून आणलेला अणुस्फोट हे इंदिरा गांधींच्या धाडसी धोरणाचेच प्रत्यंतर होते. भारतासारख्या विशाल देशाचे प्रतिनिधित्व प्रथमच एक महिला करत होती त्याचा परिणाम सर्व जागतिक राजकारणावर होऊन अनेक देशात महिला शासक होऊ लागल्या. यामागे इंदिरा गांधी यांचे भारतातील यश कारणीभूत होय. इंदिरा गांधी यांनी स्वतंत्र झाले भारताला सर्वांगीण क्षेत्रात ''सुजलाम् सुफलाम्'' करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्क केला. थोडया कालावधीकरीता त्या पंतप्रधानपदावर नसल्या तरी त्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाला यंकिचीतही बाधा पोहचत नाही. त्यांचे एकच स्वप्न, एक ध्यास ''संपन्न भारत निर्माण'' त्याकरीता त्यांनी आपले अखंड जीवन राष्ट्राला अर्पन केले. म्हणून आधुनिक भारत घडविण्यात ज्या ज्या महिलांनी अनेक क्षेत्रात योगदान दिले या सर्व महिलांमध्ये इंदिरा गांधी यांचे कार्य शेकडो मैल पुढे आहे. याविषयी कुणालाही शंका असता कामा नये. इंदिरा गांधीच्या निधनाने आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एका महत्वाच्या कालखंडाचा अंत झाला.

संदर्भ ग्रंथ -

१) स्वातंत्र्योत्तर भारत -विपीनचंद्र
२) इंदिरा गांधी -पुपुल जयकर
३) इंडिया आफ्टर इंडिपेंडेन्स -विपीनचंद्रा
५) Indria Gandhi in a pole of National Integrator - D.N. Parigrahi
६) www.google.com

2018-19

UGC Sponsored

ISSN 2319-9318

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue | March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

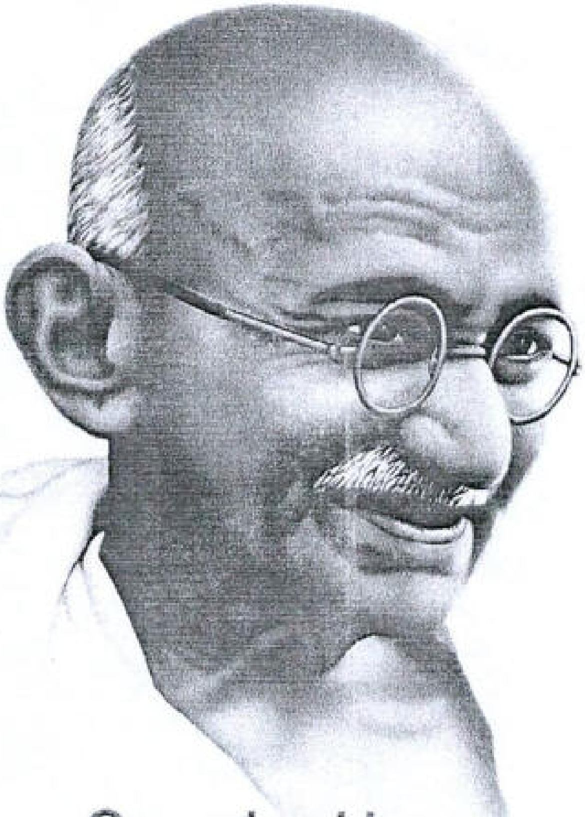

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

29) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीचे विचार आणि सद्यस्थिती 85
प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख नरखेड

=============000=============

30) गांधी विचाराची वर्तमानातील सार्थकता मूलभूतता 88
पूनम तडस, संशोधक

=============000=============

31) महात्मा गांधींचे सर्वोदयासाठी पुनर्निर्माण कार्य 90
प्रा. रुपेश रा. कुचेवार, सहाय्यक प्राध्यापक, वर्धा

=============000=============

32) महात्मा गांधीजीची विचारसरणी आणि सर्वोदय चळवळ 93
प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे, उमरेड जि. नागपूर

=============000=============

33) स्वदेशी व सत्याग्रह गांधीजीची विचार प्रणिती 96
स्नेहा ब. सातघरे, संशोधक

=============000=============

34) राष्ट्रपिता महात्मा गांधीच्या सामाजिक विचाराची प्रासंगिकता 98
प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शेंदुरजनाघाट

=============000=============

35) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्या विषयी दृष्टीकोण एक अभ्यास 101
प्रा. सुनिल शंकरराव गोईनवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, नांदेड

=============000=============

36) महात्मा गांधी : शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता 104
सुषमा वि. आदमने, शोधकर्ती

=============000=============

37) 'महात्मा गांधीचे रचनात्मक कार्यक्रम' 107
प्रा. विनोद बी. खेडकर, सहाय्यक प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर

=============000=============

38) महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्यातून स्वालंबन व स्वराज्य 110
योगिता झिलपे, शोधार्थी

=============000=============

39) महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाचे विश्लेषणात्म अध्ययन 114
डॉ. अफरोज हनिफ शेख, कार्यकारी प्राचार्य, नागपूर

=============000=============

40) महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था 116
प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार, सहाय्यक प्राध्यापक, खडकी अकोला

=============000=============

41)गांधीजी आणि खादी 119
Dr. Nitin V. Changole, HOD. Dept. of History, Amravati

=============000=============

42) महात्मा गांधी आणि त्यांच्या शैक्षणिक विचारांची विशिश्टता आणि प्रासंगिकता 122
कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) वर्धा

=============000=============

43) सत्याग्रह—लोकशाहीला पुरक 127
प्रा. लक्ष्मण शा. पवार, वरुड

ोकांच्या निरक्षरतेचा अज्ञानाचा फायदा ावकार, व्यापारी, उद्योजक घेतात त्यामुळे यांचे ोषण होते ही बाब लक्षात घेऊनच महात्मा ांधीजींनी शिक्षणावर भर दिला होता. आजही शिक्षणाची विविध उपक्रम शासकीय स्तरावर बविले जातात या योजनेमुळे देशातील लाखो ाक्षर होत आहे हा महात्मा गांधीजींच्या ्चारांचा परिणाम आहे असे म्हटल्यास वावगे रू नये.

ष्कर्ष :

उपरोक्त संशोधन लेखात महात्मा गांधींना भिप्रेत असलेले ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या ्र्भात विचार केलेले आहेत. महात्मा गांधींना ीण अर्थव्यवस्थाही स्वयंपूर्ण असावी असे भेप्रेत होते. त्यांनी स्वयंपूर्णतेचा अर्थ जगा कमी करणे ग्रामीण भागातील ादनाचा तेथेच उपयोग करून बेकारी, ्द्रिय कमी करण्यावर भर दिला. त्याचप्रमाणे ेण भागातील विविध लघु व कुटीर गांचा विकास करून स्वयंपूर्णता प्राप्त करणे ेण भागातील स्थानांतरण थांबवून रीकरणाला आळा घालणे तसेच ग्रामीण ातील आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी न देशातील समतोल प्रस्थापित करणे हे जींना अभिप्रेत होते. गांधीजींची अर्थव्यवस्था ागळी भारतीय अर्थव्यवस्था आहे.

र्भ सूची :

ांधी महात्मा (२००९) : माझ्या वप्नातील भारत, सांकेत प्रकाशन, पुणे

दवाड बाळ (२०१०) : महात्मा गांधीजींचे क्षणि विचार, श्री. मंगेश प्रकाशन, ागपूर

ा. कर्णावत शशि, पंचायत राज व्यवस्थामें जगार, अर्जुन पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.

शपांडे सरोज : महात्मा गांधी राजकीय रित्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

41

गांधीजी आणि खादी

Dr. Nitin V. Changole
HOD. Dept. of History
Shivaji Arts, Commerce College, Amravati
Mob. No. 9422816854
changolenitin@gmail.com

आधुनिक भारताच्या इतिहासात आपल्या व्यक्तिमत्वाने, विचाराने, आचरनाने केवळ भारतालाच नव्हे तर जगाला प्रभावित करणारे महान व्यक्तिमत्व म्हणजे महात्मा गांधी. महात्मा गांधी आपल्या उच्च विचाराचे श्रेय ईश्वरालाच देतात. महात्मा गांधी केवळ स्वातंत्र्यचळवळीपुरतेच मर्यादित नाही तर त्यांचे कार्य सर्वव्यापी आहे. गांधीजींनी सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या तत्वाबरोबरच निरक्षरता, रोगराई, बेकारी, अंधश्रध्दा, उपासमारी, सामाजिक विषमता नष्ट करण्याकरीता आयुष्यभर परिश्रम केले. एवढेच नव्हे तर ग्रामोद्योग, ग्रामसुधारणेकरीता खादीला चालना दिली. गरीब लोकांना अंगभर कपडे घालता यावे सोबत ग्रामिण अर्थव्यवस्थेला चालणा मिळावी म्हणून गांधीजींनी चरखा हाती घेवून खादीला चालना दिली.

गांधीजींच्या पुर्ननिर्माणाचे प्रयोग जगप्रसिध्द आहे. गांधीजी नेहमीच म्हणत "खेडयाचे परिवर्तन झाले नाहितर देशाच्या स्वातंत्र्याला अजिबात अर्थ उरणार नाही." गांधीजींचे ग्रामविकासाचे प्रयोग सामुदायिक विकासाच्या कार्याला मार्गदर्शक ठरले. गांधीजी म्हणत "स्वदेशी व्रत या युगाचा महामंत्र आहे. खादी वस्त्र नाही एक विचारधारा आहे, खादी एक संदेश आहे." खादीचा अर्थ आहे देशातील सर्व लोकांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि समानतेचा प्रारंभ. चरखा केवळ यंत्र नाही तर ते नवसमाज निर्मितीच्या मंत्राचे यंत्र आहे. १९२० मध्ये गांधीजींनी ग्रामिण भागाला आत्मनिर्भर बनविण्याकरीता खादीचा प्रचार आणि प्रसार केला. खादीचे महत्त्व सांगताना गांधीजी म्हणाले होते की,"खादी मानवी मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करते." म्हणूनच गांधीजींनी ग्रामसुधार व ग्रामोद्योग कार्यक्रमात चरख्याला अत्यंत महत्व देवून त्याला सूर्याची उपमा दिली. १९५२ मध्ये सुरू झालेल्या सामुदायिक विकासाच्या कार्याला ते मार्गदर्शक ठरते. गांधीजींनी अठरा मुद्यांचा ग्रामविकासाच्या पुर्ननिर्माणाचा मसुदा तयार केला होता. त्यात पुढील मुद्याचा समावेश होता. १) खादीचा वापर २) कुटीर उद्योग ३) ग्रामिण स्वच्छता ४) अस्पृश्यता निवारण ५) जनस्वास्थाचे प्रशिक्षण ६) सामुदायिक एकता ७) दारूबंदी ८) निसर्गोपचार ९) महारोग्याची सेवा १०) मातृभाषेचा प्रचार ११) शिक्षण १२) अंधश्रध्दा

महात्मा गांधीजींचे खादीविषयक विचार :– अन्न, वस्त्र, निवारा सोबतच शिक्षण आणि आरोग्य या गरजा मुलभूत गरजा म्हणून ओळखल्या जातात. मानवी जीवनात या गरजा अत्यंत महत्वाच्या असल्यामुळे महात्मा गांधीजींनी या गरजांना अधिक महत्त्व दिले. मात्र गांधीजींनी वस्त्राच्या बाबतीत जास्त महत्व दिले ते खादीला. आज भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात खादीची वस्त्रे लोकप्रिय झाली ती गांधी ब्रॅण्ड म्हणूनच. यामागे निश्चितच गांधीजींचे आचार आणि विचार आहे. आज देशासमोर ज्या अनेक अडचणी आहेत त्या अडचणी सोडवायच्या असेल तर गांधीजींचे खादीविषयक विचार समजून घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. मानवी जीवनातील सर्व आवश्यक मूल्यामध्ये गांधीजींनी खादीला महत्व दिले. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह इत्यादी मूल्यांना गांधी विचारधारा म्हणून चरख्याला बोधचिन्ह बनवून पुन्हा प्रस्थापित करण्यात यावे. महात्मा गांधीजींच्या मते 'खादी उत्पादन हे भारतीय लघु उद्योगाचा कणा आहे.' ग्रामिण भागात चरख्याच्या माध्यमातून वस्त्रनिर्मिती केली तर वस्त्राची गरज भागेल. तसेच विकलेल्या वस्त्रापासून पैसे मिळतील त्यातून आवश्यक गरजा भागवता येतील. १९४२ च्या हरिजन सेवक वृत्तपत्रात गांधीजी म्हणतात, 'हिंदूस्थानच्या सात लाख गावांमधील ग्रामवासियांनी चरख्याचा सदूपयोग करून त्याला आपल्या जीवनाचा सहारा बनवून जीवन जगणे सहज होईल. गांधीजींना वाटायचे की छोटया–मोठया कापड विकणाऱ्या यंत्राची निर्मिती झाली पाहिजे. जे यंत्र वजनाने हलके, सहज हलविता येणारे, सहज उपलब्ध होणारे व कमी किंमतीतचे असावेत. 'चरखा' हे अत्यंत उपयुक्त असल्याचे त्यांना वाटत. 'यंग इंडिया' या वर्तमानपत्रात गांधीजी म्हणतात, ''मी मारक यंत्राच्या एकदम विरोधात आहे त्यासाठी मी कोणत्याही प्रकारचा समझौता करू शकत नाही. मात्र झोपडीमध्ये राहणाऱ्या गरीब लोकांचे ओझं कमी करणाऱ्या यंत्राचे मात्र मी स्वागत करेन.'' महात्मा गांधी जेव्हापासून सार्वजनिक जीवनात कार्य करू लागले तेव्हा त्यांना कळून चुकले की भारतीय समाजव्यवस्थेला अधिक मजबूत, स्वावलंबी, स्वाभिमानी बणविण्याची आवश्यकता आहे, त्यासाठी त्यांनी जे कार्यक्रम हाती घेतले त्यापैकीच एक खादी उद्योग होय.

खादीचा जन्म :– गांधीजींच्या मनात खादी आणि चरख्याचा विचार कसा आला याविषयी त्यांनी 'हिंद स्वराज' या पुस्तिकेत म्हटले आहे की, ''चरखा आणि खादीशिवाय हिंदूस्थानची आर्थिक परिस्थिती सुधारू शकत नाही.'' याचाच अर्थ असा की, राजकारणात सक्रिय होण्याआधीच खादी व चरख्याची उपयोगिता गांधीजींच्या मनात आलेली होती. १९१६ ला गांधीजींनी साबरमती आश्रम स्थापन करून आश्रमजीवन जगायला सुरूवात केली. त्यावेळी त्यांना स्वावलंबनाची आवश्यकता पटली. याच स्वावलंबनाच्या विचारांनी गांधीजी खादी उत्पादनाकडे वळले. म्हणूनच त्यांनी अहमदाबादची निवड करून चरखा व खादी उत्पादनाचा प्रथम प्रयोग तेथे केला कारण अहमदाबाद हतमागाचे मोठे केंद्र होते. प्रत्येक व्यक्तीला स्वावलंबी बनविण्यासाठी खादी उद्योग सुरू केल्यास अनेक स्त्री–पुरूष आर्थिकदृष्टया सक्षम होतील. हा यामागचा गांधीजींचा व्यापक दृष्टिकोण होता. म्हणूनच भारतीयांना आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी गांधीजींनी खादी उद्योगाला चालना दिली. आश्रमात हातमाग सुरू करून अनेकांना सुतकताई कला शिकण्यास प्रवृत्त केले. सुतकताई, चरखा चालविणे शिकविले. १९१७ मध्ये गंगाबेन मुजूमदार या धाडसी महिलेने बिजापूर येथे सुतकताई केंद्राची स्थापना केली. अश्याप्रकारे खादी उद्योगाला सुरूवात झाली. चरख्यामध्ये विविध प्रयोग करण्यात येवून त्यामधून अधिक चांगले धागे काढून सुती, रेशमी, उष्ण वस्त्र तयार होवू लागली. १९२० सालचा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास असे दिसते की, भारतामध्ये कापड निर्यात कमी होवून परदेशी कापड आयात मोठया प्रमाणात वाढली होती. भारतात मोठया प्रमाणात कापूस उत्पादन होत असतांना कापडाची आयात मात्र परदेशातून होत होती. ही गोष्ट गांधीजींना अजिबात मान्य नव्हती. म्हणूनच गांधीजींनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गांभीर्याने विचार करून खादी कापड उद्योगाचा मार्ग देशापुढे ठेवला. गांधीजींच्या खादी विषयक विचारांमध्ये आपल्याला व्यवहारवाद दिसून येतो. तसेच स्वदेश, स्वाभिमान, स्वावलंबन याविषयीच्या भावना त्यांच्या खादी विषयक विचारांमध्ये दिसून येतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या कृषी व्यवसायाला आधार देण्याचे तसेच ग्रामिण लघूउद्योगांना प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे महत्वाचे कार्य गांधीजींनी या माध्यमातून केले.

चरखा संघाची स्थापना :– १९२० मध्ये साबरमती आश्रमात विनोबा भावे सुतकताईचे काम शिकत होते. १९२१ मध्ये वर्धा येथे विनोबा भावे यांनी सत्याग्रह आश्रम स्थापन केला. कॉंग्रेस महासमितीने वीस लाख नवीन चरखे बनवून संपूर्ण भारतभर सुतकताईचा प्रसार करण्याचे ठरविले. १९२३ च्या कॉंग्रेस अधिवेशनात अखिल भारतीय खादी मंडळाची स्थापना झाली. १९२५ मध्ये गांधीजींनी अखिल भारत चरखा संघाची स्थापना केली. त्यामाध्यमातून खादी उद्योगाला प्रोत्साहन मिळाले. चरख्याची गती, सुताची मजबूती यासाठी किसान चरखा सर्वश्रेष्ठ ठरला.

खादी उद्योगाची वाटचाल :– भारतातील ८० टक्के जनता ग्रामिण भागामध्ये रहात असून ग्रामिण भागाचा विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. ग्रामिण लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्यामुळे शेतीमधून होणाऱ्या उत्पन्नावर सर्वांचे उदरभरण होत नाही. त्यामुळे शहरांकडे स्थलांतर वाढले आहे. त्यामुळे खेडे बकाल बनले आणि लोकसंख्या वाढल्याने शहराचे नियोजन बिघडले. म्हणून लोकांना खेडयातच काम

मिळाले तर ते शहराकडे धाव घेणार नाही. त्यासाठी प्रत्येक गावात एकतरी उद्योग असणे अत्यावश्यक आहे. खेडे शहराशी जोडले तरच भारताची आर्थिक स्थिती अधिक मजबूत होवू शकते. म्हणून खेडयात कुटिर उद्योगाला चालना दिली पाहिजे. ग्रामिण विकास म्हणजेच राष्ट्राचा विकास साधावयाचा असेल तर ग्रामिण भागातच रोजगार निर्माण झाला पाहिजे. गाधीजींनी गरीबी व बेरोजगारी नष्ट करण्यासाठी नैसर्गिक व मानवनिर्मित साधनाद्वारे ग्रामिण उद्योगविकासावर भर दिला. खादी उद्योगासंदर्भात गांधीजींचा दृष्टिकोण ग्रामिण औद्योगिकरण आणि खादी असा दिसतो. राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रेरक ठरले. पुढे खादी उद्योगाला निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले. १९५३ मध्ये अखिल भारतीय खादी आणि ग्रामउद्योग नावाचे मंडळ स्थापन झाले. त्याद्वारे खादी विकासाच्या कार्यक्रमासाठी अनुदान देण्याची सुविधा करण्यात आली. १९६५ ते १९७१ या काळात खादी उत्पादन व विक्री वाढविण्याकरीता तांत्रिक सुधारना करण्यात येऊन खादी उद्योगाच्या विकासासाठी पहिल्या चार पंचवार्षिक योजनांमध्ये २५६ करोड रूपयांची तरतूद करण्यात आली. आज भारतामध्ये मुंबई, नवीदिल्ली, कलकत्ता, मद्रास, बेंगलोर, पटना, राजकोट इत्यादी ठिकाणी खादीची विक्री करणारे 'खादी ग्राम उद्योग भवन' स्थापन केलेले आहे. आज भारताच्या अनेक भागात छोटी–मोठी केंद्रे खादी उद्योगाला पुढे नेत आहे.

खादीची आजची स्थिती :– गांधीजींनी जाडयाभरडया चरख्यावर काढलेल्या धाग्यांपासून तयार केलेल्या खादीशी स्वदेशीची चळवळ जोडून देशभक्तीची त्याला जोड दिली. भारतातून स्वस्तात कापूस खरेदी करून त्यापासून ब्रिटनमध्ये तयार केलेले कापड भारतात महागात विकले जात होते. म्हणून गांधीजींनी सूतकताईला आणि हातमागावरील जाडयाभरडया देशी खादीला चळवळीचे हत्यार बनविले. ऐतिहासिक संदर्भच पुसला गेला असून खादी ही भारतात 'फॅशन स्टेटमेंट' म्हणून ओळखली जाते. जाडयाभरडया खादीच्या हातमागाला आज हलाखीचे दिवस आले असून आज खादीच्या किंमती दोन हजाराच्या पुढे गेलेल्या आहे. महागडे 'ऑरगॅनिक फुड' हे जसे आज प्रतिष्ठेचे बनले आहे तीच स्थिती खादीची झालेली आहे. आज खादीत सिल्क, वुलन धाग्यांची मिसळ करून तिला नवे रूप देण्यात येते. खरेतर आरोग्याच्या दृष्टीने खादी अत्यंत आरोग्यदायी होती. आज खादी उद्योग, कामगारांना अत्यंत वाईट दिवस आलेले आहे. आज खादीचा पुनर्जन्म झाला. 'फॅशन शो' मध्ये खादी स्पेशल म्हणून होवू लागली. खादीला पेंटीग, एम्ब्रायडरी अश्या प्रकारे 'व्हॅल्यू ॲडिशन' होवून खादीचा कायापालट केला गेला. एन.जी.ओ. मधून पंचतारांकित समाजसेवा करत असणाच मराठी, हिंदी बोलणाऱ्या महिलांच्या अंगावर साडया बघताक्षणी त्या साडयांची किंमत लक्षात येवू लागली. खादीचे साधेसुधे कपडे जावून ब्रॅण्डेड कपडे आले. आज खादीच्या उच्च ब्रॅण्डची माहिती घेतली तरी घाम फुटेल. खादीचे ब्रॅण्ड्स साधारण अडीच ते तीन हजारपासून सुरू होवून ती २५ ते ३० हजारापर्यंत जाते. गांधीजींच्या विचारांचे प्रतिबिंब खादीमधून हळूहळू अदृश्य होत आहे.

साराश :– स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात खादीचे वस्त्र केवळ राजकीय पुढारी किंवा ग्रामिण भागातील काही लोक वापरत असे. खादी उद्योगामुळे देशी उद्योग वाढवून रोजगारनिर्मिती करणे एवढाच त्यामागचा गाधीजींचा उद्देश नव्हता तर त्याद्वारे राष्ट्रीय एकात्मता, शिक्षणाचा प्रसार, स्वावलंबन, आत्मनिर्भरता हे विचार होते. आज खादी फॅशन म्हणून समोर आली आहे. आज खादीपासून विविध वस्त्र बनविली जातात. अगदी सामान्य मानसापासून ते श्रीमतापर्यंत खादीचे वस्त्र खरेदी केले जाते. आज खादी हा ट्रेण्ड देशविदेशात लोकप्रिय झालेला असला तरी त्यामागचा गाधीजींचा उद्देश ग्रामिण उद्योगाला चालना देवून ग्रामिण अर्थव्यवस्थेला आत्मनिर्भनर बनविण्याचा होता. आज पुन्हा एकदा गरज निर्माण झाली आहे खादीउद्योगाला चालना देण्याची. खादी उद्योग देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये फारमोठी भूमिका निभावू शकतो. खादीची उपयोगिता, अर्थशास्त्र, नैतिकता, पर्यावरण, स्वास्थ आणि राजकारण यादृष्टीने व्यापक स्वरूपाची आहे. खादी आत्मनिर्भरतेचा संदेश देते. आत्मनिर्भरतेतूनच आत्मसन्मान प्राप्त होतो आणि आत्मगौरवाशिवाय देशविकास नाही. भारताची अर्थव्यवस्था मजबूत बनवायची असेल तर खादी उद्योगाला पर्याय नाही. आज गांधीजींच्या विचारातील खादी उद्योगामध्ये आमुलाग्र बदल झाला आहे. काळाच्या ओघात हातमागावर बनणारी खादीची वस्त्रे बदलली ती ब्रॅण्डेड झाली, स्टाईल स्टेटमेंट बनली. मात्र हातमागावर खादी वस्त्र निर्माण करणाऱ्या कारागिरांची स्थिती अधिक बिकट झाली आहे. तेव्हा हातमाग व्यवसायाला उर्जितावस्था प्राप्त करून देवून कारागिराची परिस्थिती सुधारणे गरजेचे आहे, तरच देश आर्थिक भरारी घेवू शकेल.

– संदर्भ ग्रंथ –

१) मेरे सपनोंका भारत – गांधी महात्मा – नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद

२) हमारे गावोंका पुर्ननिर्माण – गांधी महात्मा – नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद

३) खादी का अर्थशास्त्र – नंदा गुलजारीलाल –

4½ Maharashtra Times & 18 Jan. 2017 &

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January -2019

SPECIAL ISSUE-

Reformation in the Age of Shivaji

शिवकालातील सुधारणा

Executive Editor:
Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Anil N. Thakre
Hod-History
Shri Gadge Maharaj Mahavidyalaya,
Murtizapur. Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मराठा सत्तेच्या उभारणीत मुस्लीम आणि दलितांचे योगदान	प्रा. पी. ए. टाले	5
2	शिवरायाचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन	डॉ. शारदा बंडे	8
3	शिवकालीन ग्रामीण प्रशासन व्यवस्था	प्रा. संदीप व्ही. भुरले	11
4	शिवकालीन महसूल पध्दती ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. नितीन व. चांगोले	15
5	छत्रपती शिवाजी महाराजाची लष्करी व्यवस्था व सुधारणा	प्रा. भोसले राजेसाहेब	18
6	शिवकालीन शेतीविषयक सुधारणा	सहा. प्रा. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	21
7	जनकल्याणकारी, प्रजाहितदक्ष, द्रष्टाराजा – छत्रपती शिवाजी महाराज	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	27
8	मराठेकालीन सती प्रथा-एक अभ्यास	प्रा.गंगणे रतन व्यंकटराव	30
9	शिवाजी महाराजांची गनिमी कावा युध्दपध्दती: विशेष प्रसंग अफजलखान भेट	प्रा. डॉ. कैलास जे. गायकवाड	33
10	शिवकालीन प्रांतिक व स्थानिक न्यायव्यवस्था	श्री. हरिदास मंगरू वाकुलकर	36
11	शिवाजीच्या लष्करी व्यवस्थेची वैशिष्टये	प्रा.डॉ. रामधन उ.हिरे	40
12	शिवकालीन गड-कोट अथवा किल्ले व्यावस्थापणातील छत्रपती शिवरायांचीभुमिका एक अभ्यास	डॉ.इंगळे चत्रभुज बंकटराव	42
13	मराठी साम्राज्याच्या उभारणीमध्ये शिवाजी महाराजांच्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्व	प्रा.डॉ.संतोष एस.इंगोले	46
14	शिवकालीन जलव्यवस्थापन आणि आजची परीस्थिती	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भ. जाधव रूपेश राहूल तागडे	48
15	छत्रपती शिवाजी राजांच्या स्त्री - विषयक दृष्टीकोण -एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा.डॉ.पी.आर.जुनघरे	53
16	शिवकालीन आरमार : एक अभ्यास	प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम	56
17	शिवरायांची युध्दनिती	प्रा.डॉ.कोकीळा अ. गांवडे	61
18	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शेती सुधारणा	प्रा. एस.जी. कुळकर्णी	64
19	विजापूरच्या आदिलशाहीसोबत शिवाजी महाराजांची युध्दनीती	प्रा. डॉ. निलय देशमुख	67
20	शिवरायांचे अष्टप्रधानमंडळ	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	71
21	शिवजीचे आरमार व शिस्त	प्रा. प्रविण ना. वानखडे	74
22	शिवकालीन औद्योगिक व व्यापारी केंद्राचे ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. प्रसन्न बगडे	77

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
January 2019

शिवकालीन महसूल पध्दती ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. नितीन व. चांगोले
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

मध्ययुगामध्ये भारतातील, दक्षिण विभाग व स्वराज्यातही शेती हाच लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. त्यामुळे महसूल व्यवस्थेला बरेच महत्व होते. जमीन विषयक अनेक व्यवहारांचा अभ्यास केल्यास दक्षिणेत जमिनीच्या खाजगी मालकांची सर्वमान्य संस्था अस्तित्वात होती. खाजगी व्यक्तीकडून राजाने जमिनी विकत घेणे, जमिनीच्या गहाणाबाबतचे व्यवहार शेतकऱ्यांबरोबर प्रत्यक्ष केलेले महसुला बाबतचे ठराव या सर्व गोष्टी जमिनीवर लोकांचा हक्क मालकीच्या स्वरुपाचा होता हे सिध्द करतात तसेच राजाच्या स्वतःच्या खाजगी जमिनी तर होत्याच पण पडिक किंवा लागवडीखाली न आणलेल्या जमिनीची मालकी पण राजाकडे असे.[१]

जमीनमहसुलाची आकारणी व वसुली याबाबत कर्नाटक व महाराष्ट्र यात दोन वेगवेगळया पध्दती अस्तित्वात असल्याचे दिसते. कर्नाटक मध्ये हिंन्दु पध्दती तर महाराष्ट्रात अहमदनगरचा निजामशहा व विजापुरचा आदिलशहा यांच्या पध्दती मध्ये बदलत्या परिस्थितीला अनुसरुन राजकर्त्याच्या मता प्रमाणे बदल करुन अंगिकरण्यात आल्या.

महाराष्ट्रातील महसुल पध्दतीत व दक्षिणेतील इतर भागात म्हणजे विजयनगर किंवा त्यांच्या मांडलिक राज्यात प्रचलित असलेल्या पध्दतीत फारसे साम्य आढळुन येत नाही. हिंदु परंपरा स्विकारण्याचा जाणीवपुर्वक प्रयत्न केला गेला तरी मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील व्यवस्थेवर मुसलमानी परंपरांचा प्रभाव दिसून येतो.[२]

शिवाजी महाराजांच्या काळात फारसी संज्ञांना प्रतिशब्द देणारा राज्य व्यवहार कोश संग्रहित करण्यात आला होता. किल्ल्यांना देऊळ, मठ, व इतर संस्थांना जमीन इनाम देण्याची पध्दती स्वतः अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत असतांनाही महाराजांनी शक्यतो चालु ठेवली. नाण्यांचे परिणामही विजय नगर कडुन स्विकारण्यात आले.[३] मागल काळात विशेषतः उत्तरेत रुपया हे चलनी नाणे व्यवहारात होते तरी आपले चलनी नाणे म्हणुन शिवाजीने होणाचा स्वीकार केला अशा प्रकारे आपल्या कारभारात हिंदु परंपरा पुर्नस्थापित करण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न शिवाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत केला. परंतु पूर्वइतिहासाच्या प्रभावामुळे शिवाजी महाराजांनी घालुन दिलेली धोरण चालु ठेवुन त्यांची फलदायी निष्पात्ति करणे पुढे शक्य झाले नाही. म्हणुन हिंन्दु मुसलमान परंपरांचे मिश्रण हे मराठा शासनाचे वैशिष्ठ झाल्याचे आपल्याला दिसुन येते. त्यांच्या महसुली व्यवस्थेतही हे आपल्याला आढळुन येते.

शिवाजी महाराजांनी शेती व्यवसायचा विकास करण्याकरीता विशेष प्रयत्न केले शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या शेतकऱ्यांचे दारिद्रय संपून त्यांना सुखी समुद्ध व सुरक्षित जीवन लाभावे ही शिवाजी महाराजांची धारणा होती. त्या दृष्टिने गरीब शेतकऱ्यांना गुरे ढोरे, बैल बी- बियाणे पुरविणे, वर्षाचे धान्य देणे ही योजना त्याकाळात अभिनव होती. दुष्काळात शेतसारा माफ करणे, टोळधाड, साथीचे रोग, युध्दातील हानी यामध्ये सर्व प्रकारचे सहाय्य करण्याचा प्रयत्न शिवाजी महाराजांनी केलेला आढळतो. आपल्या लष्करातील हालचालीमुळे शेतकऱ्यांना त्रास होवून त्यांच्या पिकांचे नुकसान होऊ नये याबाबत लष्करी अधिकाऱ्यांना बारिक सारिक सूचना शिवाजींनी केलेल्या होत्या.[४]

मोगल साम्राज्यात देखील जमीन महसुल हे उत्पन्नाचे मोठे साधन होते. त्यात विविध प्रकारच्या जमिनींचा समावेश होता. पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी आपआपल्या पध्दतीने आपल्या ताब्यातील जमिनीचे महसूल ठरवुन दिलेले होते. त्यामुळे वेगवेगळया जमिन महसुलाच्या पध्दती अस्तित्वात होत्या म्हणुनच आपल्या अंमलाखाली आलेल्या जमिनीचा पूर्वतिहास, जमिनीची सुपिकता व प्रमाण, महसूल ठरविण्यात लागणारा खर्च या सर्व गोष्टी विचारात घेवुन मोगलांनी जमिन महसूलाच्या विविध पध्दती अंमलात आणल्या. यामध्ये प्रारंभीच्या काळातील पध्दत जमिन महसूल ठरविण्याची सर्वात साधी व सोपी पध्दती गल्ला बक्षी पध्दत, हस्ते - ओ - बूद - इब्त पध्दत, काटकून नसक, नांगर पध्दती, बिजवरी पध्दती या सारख्या जमीन महसुल पध्दती अस्तित्वात होत्या.[५]

शिवाजी महाराजांच्या काळात जमिनीच्या प्रकारानुसार महसलू लागू करण्यात येई. तत्कालीन महाराष्ट्रातील जमिनी सामान्यपणे डोंगराळ, गवताळ व काळया मातीच्या सपाट जमिनी अशा तीन प्रकारात विभागल्या होत्या. यामध्ये उत्तम, मध्यम, व कनिष्ठ अशा तीन प्रती असुन त्या पहिल्या तिन्ही प्रकारांना लागू करता येत असे. पण सामान्यपणे प्रत्येक प्रकारची जमीन चार उपप्रकारात विभागली होती. जिरायती जमिनी, बागायती जमिनी वेगळया दाखविल्या जात असे बागायती जमिनीत सामान्यपणे फळ झाडे लावली जात असे. पाणी पुरविण्याची सोय नसलेल्या जमिनी, पाणी पुरविण्याची सोय असलेल्या जमिनीपासून वेगळया

दाखविल्या जात. पाणी पुरवठा असलेल्या जमिनी पाटस्थळ म्हणजे पाटाचे पाणी मिळणाऱ्या व मोटस्थळ म्हणजे विहिरीचे पाणी मिळणाऱ्या अशा दोन प्रकारात विभागलेल्या होत्या.[६]

शिवाजीच्या काळात जिरायती जमिनीचे मुख्यतः तीन प्रकार मानले जात : १. अकाल (उत्कृष्ट) २. दूम (मध्यम) ३. सोम (कनिष्ठ) कोकणात षेरणु, मुरमाड, धुळपट, दरवट इत्यादी नावापरत्वे काही प्रकार होते. जमिनीच्या मोजणीसाठी -"८२ तसूंची काठी" हे मुख्य परिमाण होते. नापन पध्दती मध्ये तसू, हात,काठी, बिघा व चावर ही पाच चढती परिणामे रुढ होती. अमीन (मोजणी अधिकारी), काटकर(मोजणीदार) आणि कारकून यांना मासिक वेतन मिळत असे. जमिनीची मोजणी झाल्या नंतर तिची प्रतवारी ठरविण्यात येई. त्यानंतर पिकाची पाहणी करुन सारा आकारणी ठरविण्यात येत असे. ही पध्दती मराठेशाहीत 'अण्णाजी धारा' या नावाने ओळखली जात होती. दुष्काळाच्या प्रसंगी शेतकऱ्यांना सारा माफ केला जात असे. महसुलाची वसुली धान्यरुपाने करण्याचा प्रघात होता. पाटील, कुलकर्णी इत्यादी मुलकी अधिकाऱ्यांना वसुलीचे अधिकार होते. " रयतेचा वाटा रयेतेस पावे आणि राजभाग आपणास येई ते करणे" अशा आशयाच्या आज्ञा शिवाजींनी आपल्या सुभेदारांना दिल्या होत्या. [७]

शिवाजी महाराजांच्या काळात वापरलेल्या मोजणी गजाला 'शिवशाही काठी' म्हणत असे ती पाच- हात व पाच मुठी लांबीची असे. हात हा सात मुठींच्या बरोबर असे व एक मुठ दोन तसुच्या बरोबर असे. वीस चौरस काठयांचा एक पांड होई व वीस पांडाचा एक बिघा होई आणि एकशेवीस चौरस बिघे म्हणजे एक चावर होई. दुसऱ्या शब्दात ऐंशी तसूबरोबर एक काठी व चारशे चौरस काठयांबरोबर एक बिघा असे विजयनगरात मोजणीसाठी 'कोल' वापरीत तर मराठयांनी 'काठीचा ' स्विकार केला.[८]

महसुल आकरण्याची पध्दती :-

नांगर पध्दत, क्षेत्र पध्दत, व बटाई पध्दत अशा महसूल आकारणीच्या तीन पध्दती प्रचलित होत्या. जेर्व्हिसच्या म्हणण्याप्रमाणे, डोंगर भागात नांगर पध्दती वापरली जात असे. इतरत्र क्षेत्रपध्दती वापरली जाई. नांगर पध्दतीत जमिनीचा विशिष्ट तुकडा नांगरण्यात आवश्यक असलेल्या नांगराच्या संख्येवरुन आकारणी केलेली असे अशी आकारणी करतांना जमिनीचे उत्पन्न व तिचा प्रकार लक्षात घेतला जात नसे. क्षेत्र पध्दती मध्ये शेतकऱ्यांच्या जमिनी मोजल्या जात व क्षेत्राच्या किंवा शेताच्या मर्यादा लक्षात घेवुन सोबतच जमिनीचा प्रकार व स्वरुप व पिकांचा प्रकार विचारात घेवुन आकारणी केली जात असे.[९]

शिवाजी महाराजांच्या काळातील जमीनमहसूल पध्दत सामान्यपणे मलिकअंबरच्या पध्दतीवर आधारलेली होती. चिटणिस बखरात नमुद केल्या प्रमाणे शिवाजी महाराजांच्या काळात जमिनीची मोजणी तीन वेळा झाली होती. पहिली दादोजी कोंडदेव, दुसरी मोरोपंत त्रिमल व तिसरी अण्णाजी दत्तो यांनी केली होती. इ.स. १६७८ ते १६८० या दरम्यान अण्णाजी दत्तो यांनी केलेल्या मोजणीच्या कामामध्ये परगण्याचे अधिकारी खेडयाचे अधिकारी खेडुतांना सहभागी करुन घेण्यात आले होते. नांगर पध्दत व क्षेत्र पध्दत यांच्या बरोबर काही भागात बटाई पध्दत प्रचलित होती. व अशा विभागांना बटाई विभाग म्हणत. जमिनीच्या उत्पन्नाचा अंदाज घेतला जाई. व त्याचा अर्धा भाग सरकारचा हिस्सा म्हणुन घेतला जात असे. काही वेळा या अंदाजाला 'नजरपाहणी' म्हणजे प्रत्यक्ष पाहुन घेतलेला अंदाज असे म्हणत असे. सभासदाच्या म्हणण्या प्रमाणे उत्पन्नाचा दोन- पंचमांश भाग सरकारचा हिस्सा म्हणुन ठरविला होता.[१०] स्वराज्यातील जमिनीची मोजणी करुन सारा ठरविण्याचे काम शिवाजीनी अण्णाजी दत्तो यांच्या कडे सोपविले होते. अण्णाजी दत्तोंनी कोकण भागातील जमिनीची मोजणी करुन सारा आकारणी केली व सरकारी दस्त ठरविला. त्याच पध्दतीप्रमाणे देशावरील जमीनीची मोजणी व सारा आकारणी करण्याचे कार्य शिवाजींच्या इतर अधिकाऱ्यांनी केले. या शिवाय विभिन्न कर आकारणी पध्दत व "इस्तावा" पध्दतीचा अवलंब करीत त्यामुळे नव्याने जमीन लागवडी खाली आणणाऱ्या शेतकऱ्याला आरंभी कमी आकारणी असे व ती दरवर्षी क्रमाने वाढत जाऊन शेवटी प्रमाण दरापर्यंत नेली जात असे.

चौथाई :-

शिवपूर्व काळापासून प्रबळ राज्यकर्ते दुर्बल राज्यकर्त्यांकडे चौथाईची मागणी करत आपल्या राज्याच्या संरक्षणासाठी आणि युध्द टाळण्यासाठी दुर्बल सत्ताधीश चौथाईचे हक्क प्रबळ राजांना देत असत. न्यायमुर्ती रानडे यांच्या नुसार ज्या भागातील चौथाईचे (एकंदर महसुलाच्या उत्पन्नाचा १/४ ते १/८ भाग) हक्क प्राप्त झाले असतील त्या प्रदेशाचे शत्रुच्या हल्यापासुन रक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यकर्ते स्वीकारत असत.[११] शिवाजी महाराजांनी चौथाईच्या पध्दतीचा पुरस्कार करुन सीमेवरील सत्ताधीशाकडुन वारंवार चौथाईची मागणी केलेली आढळुन येते. एकूणच स्वराज्याचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी चौथाईचा उपयोग होत असे.

सरदेशमुखी :-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
January 2019

सुभ्यातील एकुण उत्पनाच्या १/१० भागाला सरदेशमुखी म्हणत सरदेशमुखीचे हक्क शिवपूर्वकाळापासून होते. हे हक्क बजावणारे अनेक सरदेशमुख शिवाजींच्या काळात कोकणात होते. रत्नागीरी जिल्हयात प्रभावळी या भागात मावळंगकर हे सरदेशमुख होते. प्रभावळी भाग शिवाजीने जिंकल्यानंतर मावळंगकरांनी आपले हक्क सुरक्षित राहावे म्हणुन शिवाजीला विनंती केली होती. स्वराज्याच्या स्थापनेनंतर शिवाजीने सरदेशमुखीचे अधिकार आपल्याकडे घेतले. आणि ज्या भागात हा हक्क रुढ होता त्या भागातील १/१० हिस्सा स्वतःकडे घेण्यास सुरुवात केली. सरदेशमुखीचे अधिकार स्वराज्यातील भागापुरते मर्यादित होते.[१२]

जमीन धारणा पध्दती :-

जमीन धारणा पध्दतीचे देणगी दिलेल्या जमिनी व सेवेच्या मोबदल्यात दिलेल्या जमिनी असे दोन प्रकार होते. पहिल्या प्रकारात करमाफ किंवा नाममात्र कराने देवळे किंवा धार्मिक संस्थांना दिलेल्या जमिनीचा समावेश असे यात मठ, जैन, बसदी किंवा मशिदी यांचा समावेश होता. दुसऱ्या प्रकारात सरकारी नोकरांना ते करीत असलेल्या सेवेच्या मोबदल्यात जमिनी दिल्या जात असत. अश्या प्रकारच्या जमिनी सैन्य उभारणी व राखण्यासाठी दिल्या असतील तर ज्यांना अशा जमिनी दिल्या जात त्यांना कर्नाटकात नायक व महाराष्ट्रात सरंजामदार ही सज्ञा होती. यामध्ये आणखी तिसऱ्या एका प्रकारची भर घालता येते यात वैयक्तिक सेवेबद्दल बक्षीस म्हणुन दिलेल्या जमिनी होत्या. त्यांना महाराष्ट्रात इनाम जमिनी म्हणत असत.[१३] जमीन महसूल गोळा करण्याकरीता देशमुख व देशपांडे यांच्या सारख्या वंशपरंपरागत अधिकाऱ्यांना काढुन टाकून शिवाजी महाराजांनी स्वतःचे अधिकारी नेमले त्यामुळे देशमुख व देशपांडे यांचा महसुल गोळा करण्याचा अधिकार गेला. पण त्यांची अंशतः प्राप्ती व इतर वसुली उपभोगण्याचा अधिकार त्यांना कायम राहीला. शिवाजी महाराजांनी उकृष्ट अशी जमीन महसूल व्यवस्था निर्माण केल्यामुळे त्यांचे राज्य आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण बनले व शिवाजी महाराजांची हीच व्यवस्था पुढे अनेक शतके कायम राहीली.

निष्कर्ष :-

१. शिवाजी महाराजांच्या महसूल पध्दतीमध्ये मुगल महसूल पध्दतीचा प्रभाव होता.
२. शिवाजी महाराजांची महसूल पध्दत साधारणपणे मलिक अंबर च्या पध्दतीवर अवलंबून होती.
३. शिवकालीन महसूल व्यवस्थेमध्ये शेतसारा वसूल करण्याच्या दृष्टीने शेतीची काळाजीपुर्वक प्रतवारी केली जाई.
४. शिवकाळामध्ये शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या जात असे.
५. महसूलाची वसूली धान्य रुपाने करण्याचा प्रघात शिवाजी महाराजांच्या काळात होता.
६. शिवाजी महाराजांनी आर्थिक दृष्टया परिपूर्ण होण्या करीता चौथाई, सरदेशमुखी या मार्गाचा वापर केल्याचे दिसून येते.

तळटिपा :-

१. ऐन ए. अकबरी पृष्ठ क्र. ३ ते ५
२. Travels in the Mugal Empire पृष्ठ क्र. ८५
३. The Agrarian System of Mugal पृष्ठ क्र. ९४
४. ५. अकबर नामा पृष्ठ क्र. २७ २८
६ ७ , ८ शिवराज व शिवकाळ - पृष्ठ क्र. ६२, ६३
९ मराठयांचा उदय व उत्कर्ष - १५७, ५८
१०. ११,१२,१३ मराठयांची लष्करी व्यवस्था डॉ. एस. एन. सेन पृष्ठ क्र. ७६,७७,७८

संदर्भ ग्रंथ :-

१. ऐन ए. अकबरी
२. Bernier francois - Travels in the Mugal Empire
३. Irfan Habib - The Agrarian System of Mugal
४. अकबर नामा
५. शिवराज व शिवकाळ वा कृ. भावे
६. मराठयांचा उदय व उत्कर्ष प्र.ण. देशपांडे
७. मराठयांची लष्करी व्यवस्था डॉ. एस. एन. सेन अनुवाद डॉ. सदाशिव शिवदे

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

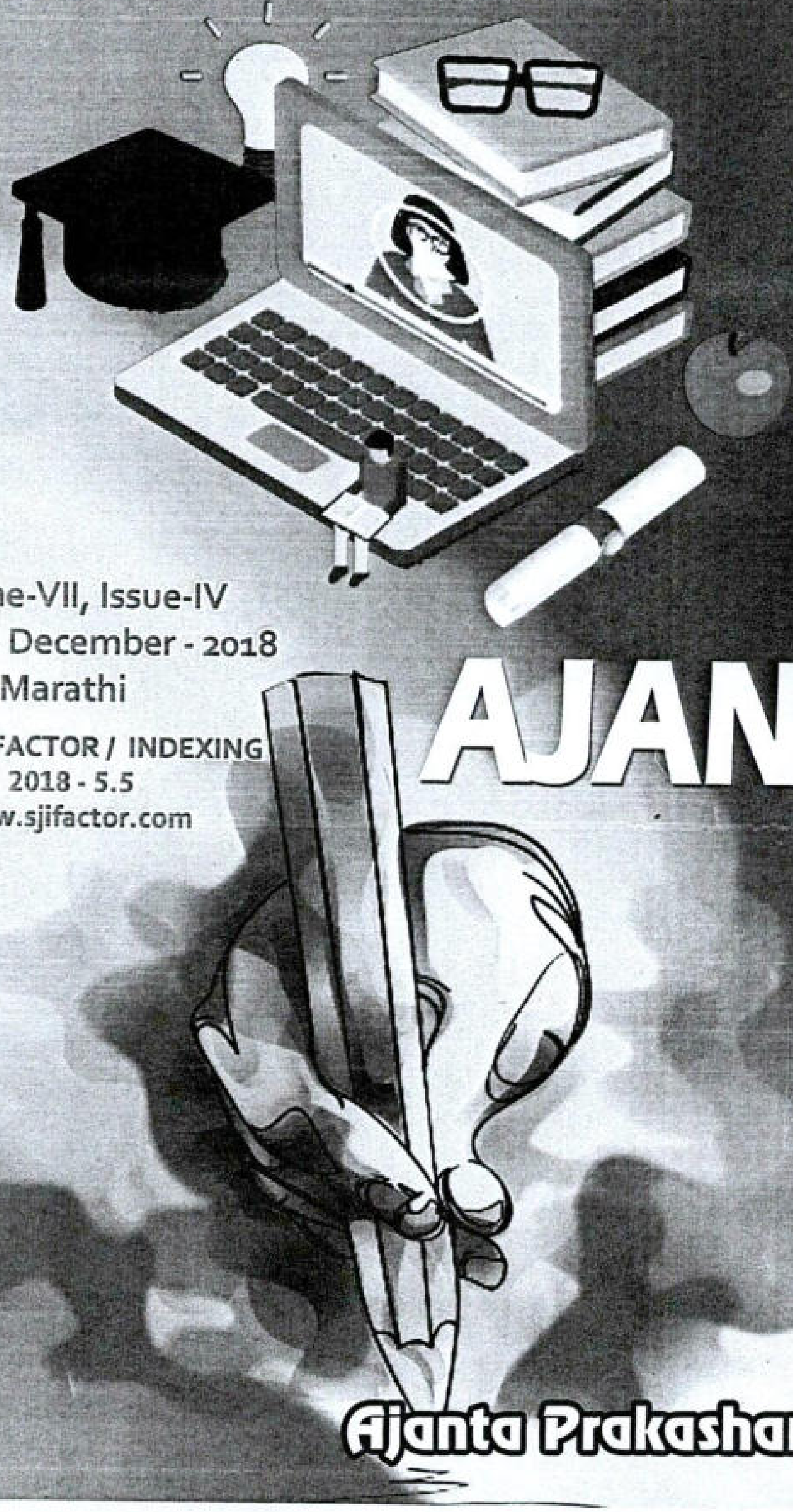

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - IV Marathi October - December - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed., M.L.A.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३३. गरीबी आणि कुपोषणाची समस्या : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. किशोर वि. साबळे
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

शाश्वत विकासाच्या धोरणात प्रामुख्याने आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरण विषयक धोरणाचा समावेश होतो. विकास ही एक दिर्घकालीन स्वरूपाची प्रक्रीया आहे. आणि त्यामध्ये देशात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय अशा सर्वांगाने पुर्वी असलेल्या परीस्थितीपेक्षा चांगली परीस्थिती निर्माण होत असते. या विकास प्रक्रीयेत अनेक अडथळे सुध्दा येत असतात. अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील एक मोठा अडथळा म्हणजे गरीबी होय आणि या गरीबीबरोबरच प्रश्न निर्माण होतो तो कुपोषणाचा. स्वातंत्र्योत्तर देशात विविध योजना राबविल्या गेल्या. नियोजनाच्या माध्यमातुन गरीबी दुर करण्याचा प्रयत्न करणारा आपला देश जगात पहिला असावा. परंतु आजही सत्तर वर्षानंरत आपण या समस्येवर अपेक्षीत अंसे यश मिळविले असे म्हणता येणार नाही. तसेच आपण पुर्णत: अयशस्वी झालो असेही म्हणता येणार नाही. भारताचे माजी राष्ट्रपती स्व. ए.पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्यामते भारताचा सर्वात मोठा शत्रु म्हणजे भारतातील दारीद्रय होय. मोठी लोकसंख्या, वाढती बेराजगारी, आर्थिक विषमता, लोकांची दैववादी प्रवृत्ती आणि ग्रामिण भागातील लोकांबरोबरच शहरामध्ये राहणारे नोकरदार व्यावसायिक यांचे शेतीवरील बागडे प्रेम यामुळे श्शेतीचे सातत्याने होणारे तुकडे या सर्वांचा परिणाम देशातील दारीद्रयावर आणि कुपोषणावर पडला आहे. आजही देशातील ग्रामिण भागात दारीद्रयाचा मोठा प्रश्न कायम असलेला दिसुन येतो. दोनवेळेच्या जेवणाच्या व्यवस्थेकरीता शेतकरी आपल्याकडील गुरे—ढोरे, शेतजमीन, साहित्य एवढेच नव्हे तर शेताच्या बांधावरील झाडे नाईलाजाने विकातांना दिसतो. गरीबी किंवा दारीद्रय हे सार्वत्रिक कुपोषणाचे प्रथम आणि मुळ कारण आहे. वयानुसार वाढ होवुन अपेक्षीत उंची व वजन असणे हे चांगल्या शरीर पोषणाचे मुख्य गमक आहे. याच्या अगदी उलट परिस्थिती कुपोषणाची आहे. यात आनुवंशीकतेचा भाग असला तरी पोषणाकरीता पुरेसे उष्मांक, प्रथिणे, लोह, जीवनसत्व इत्यादी असेल आणि जंतुसंसर्गजन्य आजारावर नियंत्रण असेल तर कुपोषणाचा प्रश्न निकाली निघू शकतो.

भारतीय वैद्यकीय संशोधन मंडळाचे श्री रामलिंग स्वामी यांनी भारतातील कुपोषण आफ्रिकेपेक्षा तीव्र असल्याचे मत मांडले होते ए. के गोपालन यांनी कुपोषणाचा प्रश्न भारतातील भोजनातील प्रथिनांच्या त्रुटीचा नसुन एकुण आहार कमतरेचा असल्याचे मत मांडले सन २०१६ मध्ये महाराष्ट्रातील कुपोषणाच्या प्रश्नाने अनेक गंभीर प्रश्न समोर आणले. यावर्षी एकटया महाराष्ट्रात १८,००० बालमृत्यू झालेत. हा आकडा किती खरा किंवा किती खोटा हाही प्रश्न या निमित्याने उभा राहतो, कारण प्राप्त होणारे आणि प्रकाशीत होणारे आकडे खरेच असेल असे निश्चित सांगता येत नाही. याबाबतीत शिक्षण आणि सवलती उपेक्षितांच्या

दारापर्यंत पोहचल्यास आणि या करीताच्या यंत्रनांनी आपले काम अधिक व्यवस्थित केल्यास हा प्रश्न सोडविण्यास मदत होवू शकेल.

जागतिक दृष्टीकोनातुन गरीबीची समस्या

गरीबीचा प्रश्न हा एकटया भारताचा किंवा जगातील मोजक्या देशांचा नाही तर हा जागतिक प्रश्न आहे. जगात ही गरीबी कमी करण्याच्या संदर्भात जे अनेक प्रयत्न झालेत त्यात बरेच यश प्राप्त झालेले दिसते. सन २०१३ पर्यंत जगात गरीबी पुर्णतः दूर करण्याचे उद्दीष्ट आहे. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार सन १९९० ते २०१५ या पंचवीस वर्षांच्या काळात जागतिक गरीबीचे प्रमाण ३६ टक्क्यांवरून १० टक्क्यापर्यंत कमी झालेले आहे सन २०१३ ते २०१५ या दोन वर्षात मात्र यात केवळ एक टक्क्याने घट झाली असल्याचे दिसुन येते. जगातील मध्यपुर्व भाग आणि उत्तर आफ्रिका व आफ्रिकेतील उपसहारा प्रदेशामध्ये मात्र गरीबांची संख्या वाढलेली आढळून येते. या ठिकाणी गरीबी अनुक्रमे ९.५ दशलक्षावरून १८.६ दशलक्ष व ४०५.१ दशलक्षावरून ४१३.३ दशलक्षापर्यंत वाढलेली आहे. जगातील इतर बहुतांश देशातील गरीबीचे प्रमाण एक अंकी येत असताना या प्रदेशातील प्रमाण दुप्पट होण्याचीच अधिक शक्यता आहे. जागतिक बँक गटाचे अध्यक्ष जीम योंग किम यांच्या मतानुसार गेल्या २५ वर्षामध्ये जगाने तीव्र गरीबीचा दर खाली आणण्यास यश प्राप्त केले हा मानवाचा मोठा विजय आहे. परंतु सन २०३० पर्यंत गरीबी नष्ट करायची असेल तर मानवी भांडवलामध्ये मोठी गुंतवणूक करावी लागेल तेव्हाच सर्वसमावेशक विकास साध्य करता येईल.

आंतरराष्ट्रीय गरीबी रेषेवरील गरीबी १.९० डॉलर प्रतिदिन

(क्रयशक्ती समानतेनुसार)

अ.क्र.	प्रदेश	एकुण गरीबी (मिलीयन) सन २०१३	एकुण गरीबी (मिलीयन) सन २०१५
१	ईस्ट एशिया आणि पॅसिफीक	७३.२	४७.२
२	युरोप आणि मध्य एशिया	[illegible]	[illegible]
३	लॅटीन अमेरिका आणि कॅरेबीयन	२८.०	२५.९
४	मिडल ईस्ट आणि नॉर्थ आफ्रिका	९.५	१८.६
५	साऊथ एशिया	२७४.५	२१६.४
६	सब सहारा आफ्रिका	४०५.१	४१३.३
	एकुण	८०४.२ (११.२ टक्के)	७३५.९ (१०.० टक्के)

गरीबीच्या समस्येची उकल करतांनाच कुपोषणाचा विचार केल्यास कुपोषणाचा प्रश्न जागतिक स्तरावर अभ्यासला जाणारा एक गंभीर प्रश्न आहे. जगातील दोन दशलक्ष लोक वेगवेगळया कुपोषणाने बाधित आहेत. वार्षिक २.६ दशलक्ष मुलांच्या मृत्यूचे कारण कुपोषण असुन जगात प्रत्येकी तिसरा बालमृत्यू कुपोषणामुळे होतो. याचाच अर्थ असा की ही एक जागतिक समस्या असुन त्यावर मोठा खर्च होत आहे. कुपोषणामुळे मानवी भांडवल प्रभावित होत असल्याने त्याचा सरळ परीणाम एकुण देशी उत्पादन आणि खर्चावर होतो.

जगात जी.डी.पी. च्या दोन ते तीन टक्के खर्च लोह, आयोडिन आणि झिंकच्या कमतरतेवरील उपायांवर केले जाते. कुपोषणामुळे अॅनेमियाच्या आजाराची शक्यता वाढत असुन अॅनेमियाच्या अर्ध्या केसेस कुपोषणाचा परीणाम आहे. कुपोषणावर होणाऱ्या या खर्चाचा परीणाम कुपोषण कमी करण्यावर होत असुन त्यामुळे जनआरोग्याचा धोका ४३ टक्क्याने कमी करण्यात विविध देशांना यश आले आहे.

भारताच्या संदर्भात गरीबी आणि कुपोषणाची समस्या

दिनांक १९ मार्च २०१२ रोजी भारताच्या योजना आयोगाने दारिद्रय रेषेखालील जीवन जगत असलेल्यांची आकडेवारी प्रसिध्द केली या आकडेवारीवरून भारतामध्ये दारिद्रयाचा प्रश्न किती गंभीर आहे ते कळते. आजही देशातील २१.९२ टक्के लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत असलेली दिसुन येते. उपासमारी, भूकबळी यासारख्या लाजीरवाण्या समस्या आजही कायम असल्याचे दुःख वाटते. सन २००९–१० वर्षासाठी रमेश तेंडुलकर समितीने सुचविलेल्या समीकरणानुसार दरडोही मासिक खर्च लक्षात घेवुन भारतातील गरीबीचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. या निकषानुसार भारतातील ग्रामीण क्षेत्रासाठी प्रती व्यक्ती प्रतीमाह खर्च ६७२.८/– रू. आणि शहरी भागासाठी प्रती व्यक्ती प्रतीमाह खर्च ८५९.६/– रू. यापेक्षा कमी असेल तर ते गरीब समजले जातात. या निकषानुसार सन २००४–०५ मध्ये गरीबीचे जे प्रमाण ३७.२० टक्के एवढे होते ते आज बरेच कमी झालेले आहे. देशात सर्वात अधिक गरीबांची संख्या असलेल्या राज्यांमध्ये बिहार, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल या राज्यांचा समावेश दिसुन येतो तर संख्येनुसार देशातील केंद्रशासित प्रदेशाव्यतिरिक्त आसाम, आंध्र प्रदेश, गुजरात, झारखंड, कर्नाटक, ओरिसा, राजस्थान व इतर लहान राज्यांत हे प्रमाण कमी असल्याचे दिसते. परंतु टक्केवारीनुसार विचार केल्यास देशात अरूणाचल प्रदेश, आसाम, बिहार, छत्तीसगढ, झारखंड, मध्य प्रदेश, मणीपूर, ओरिसा, उत्तर प्रदेश, दिव, दमन, हवेली या राज्यांतील गरीबींची टक्केवारी अधिक असल्याचे स्पष्ट होते.

राज्यनिहाय गरीबीचे प्रमाणदर्शक तक्ता (आकडे कोटीमध्ये)

अ.क्र.	राज्यांची नांवे	सन २००४–०५		सन २०११–१२	
		लोकांची संख्या	टक्केवारी	लोकांची संख्या	टक्केवारी
१	आंध्रप्रदेश	२३.८८	२९.९०	७.८८	९.२०
२	अरूणाचल प्रदेश	०.३६	३१.१०	०.४९	३४.६७
३	आसाम	९.७३	३४.४०	१०.१३	३१.९८
४	बिहार	४८.५६	५४.४०	३५.८२	३३.७४
५	छत्तीसगढ	१०.९९	४९.४०	१०.४१	३९.९३
६	गोवा	०.३६	२५.००	०.०८	५.०९
७	गुजरात	१७.२२	३१.८०	१०.२२	१६.६३
८	हरीयाणा	५.५१	२४.१०	२.८८	११.१६
९	हिमाचल प्रदेश	१.४६	२२.९०	०.५६	८.०६
१०	जम्मू आणि काश्मिर	१.४२	१३.२०	१.३३	१०.३५
११	झारखंड	१३.०७	४५.३०	१२.४३	३६.९६
१२	कर्नाटक	१८.५७	३३.४०	१२.९८	२०.९१

१३	केरळ	६.५०	१९.७०	२.४०	७.०५
१४	मध्य प्रदेश	३१.६९	४८.६०	२३.४१	३१.६५
१५	महाराष्ट्र	३९.३३	३८.००	१९.७९	१७.३५
१६	मणिपूर	०.८७	३८.१०	१.०२	३६.८९
१७	मेघालय	०.३९	१६.१०	०.३६	११.८७
१८	मिझोरम	०.१४	१५.३०	०.३६	११.८७
अ.क्र.	**राज्यांची नांवे**	**सन २००४–०५**		**सन २०११–१२**	
		लोकांची संख्या	**टक्केवारी**	**लोकांची संख्या**	**टक्केवारी**
१९	नागालॅंड	०.१९	९.०	०.३८	१८.८८
२०	ओडीसा	२२.०२	५७.२०	१३.८५	३२.५९
२१	पंजाब	५.३८	२०.९०	२.३२	८.२६
२२	राजस्थान	२१.०३	३४.४०	१०.२९	१४.७१
२३	सिक्कीम	०.१८	३१.१०	०.०५	८.१९
२४	तामिळनाडू	१८.६८	२८.९०	८.२६	११.२८
२५	त्रिपूरा	१.३७	४०.६०	०.५२	१४.०५
२६	उत्तराखंड	२.९७	३२.७०	१.१६	११.२६
२७	उत्तर प्रदेश	७३.५५	४०.९०	५९.८२	२९.४३
२८	पश्चिम बंगाल	२८.९१	३४.३०	१८.५०	१९.०८
२९	अंदमान व निकोबार बेटे	०.०१	३.०	०.००	१.००
३०	चंदीगढ	०.११	११.६०	०.२४	२१.८१
३१	नगर, हवेली	०.१३	४९.३०	०.१४	३९.३१
३२	दिल्ली	२.०४	१३.१०	१.७०	९.९१
३३	दिव व दमण	०.०२	८.८०	०.०३	९.८६
३४	लक्षव्दीप	०.००	६.४०	०.००	२.७७
३५	पॉडेचरी	०.१५	१४.१०	०.१२	९.६९
	भारत	४०७.६१	३७.२०	२६९.७८	२१.९२

दारिद्रय कमी करण्यासंदर्भातील जागतिक यश आणि भारतातील गरीबीची स्थिती लक्षात घेता भारताला यामध्ये बरीच प्रगती करावयाचे असल्याचे स्पष्ट होते. ब्रुकींग या सस्थेच्या अहवालानुसार सद्या भारताने याबाबत चांगली प्रगती केली असुन तीव्र गरीबीच्या बाबतीत नायझेरीयाने जगात प्रथम क्रमांक घेतल्याचे स्पष्ट केले आहे. नायझेरीयामध्ये जगातील सर्वात अधिक तीव्र गरीबीची संख्या असुन त्यानंतर दुसऱ्या नंबर वर कांगो या देशाचा क्रमांक लागतो. संस्थेने आपल्या अहवालात मांडलेल्या निष्कर्षानुसार भारतात गरीबीची संख्या सन २०२२ पर्यंत १५ दशलक्षपर्यंत कमी होईल जी सन २०१६ मध्ये १२४ दशलक्ष एवढी होती. याचवेळी नायझेरीयामध्ये तीव्र गरीबांची संख्या ८० दशलक्षवरून ९९ दशलक्षपर्यंत पोहचण्याची शक्यता वर्तविण्यात आली आहे. थोडक्यात गरीबीच्या बाबतीत भारतात आशादायी स्थिती असली तरी भविष्यात याकरीता मोठी गुंतवणूक होणे अपेक्षीत आहे. यातुनच देशातील कुपोषणाची स्थितीही नियंत्रणात येवु शकेल. युनिसेफच्या महासंचालकांनी एकदा आफ्रिकेच्या दुष्काळी भागाला भेट दिली, तिथल्या एका कुपोषीत

मुलाला त्यांनी विचारले की, मोठे झाल्यावर तुला काय बनायचे आहे ? त्यावर त्याने सांगीतले की, मोठे होईपर्यंत माझे जीवंत राहण्याचे स्वप्न आहे. भारताच्या दुष्काळी आणि गरीब भागातील कुपोषीत मुलेही जीवनाकडे आपण किती वर्ष जगणार या अपेक्षेने पाहत असेल. कारण कुपोषणाचा प्रश्न हाताळतांना अजुनही केंद्र आणि राज्य सरकारांना अपेक्षीत यश प्राप्त झालेले नाही. आम्ही रक्तदान शिबीरामध्ये रक्तदानासाठी मुला–मुलींना आव्हान करतो त्यावेळी शंभरातील तीन ते चार मुली रक्तदानाकरीता पात्र ठरतात. यावरून वरवर चांगले दिसत असले तरी कुपोषणाच्या प्रश्नाचे गांभीर्य लक्षात येते. सन १९९८ च्या नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हेने स्पष्ट केल्यानुसार महाराष्ट्रात १,२६,००० बालमृत्यू होते होते ते आता ५८,००० होतात. तर स्वयंसेवी संस्थांच्या सन २००१ मधील अंदाजानुसार १,७५,००० बालमृत्यू होत होते ते आता ७५,००० होतात. अर्थात शासकीय यंत्रणा अजुनही बालमृत्यूची अपुरी संख्या नोंदविते. देशाचा विकास ७ ते ९ टक्क्यांनी होत असतांना याबाबतीतली प्रगती खुपच मंद असल्याचे दिसते. सन २०१५–१६ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामिण भागात जी बालमृत्यूची स्थिती होती त्यामध्ये गडचिरोली जिल्हयात २१.३, चंद्रपूर १७.३, बीड १५.३, वाशिम १५.२, तर नंदुरबार १४.५ टक्के अशी वर असलेल्या शहरांची आकडेवारी होती. तर सर्वात कमी कुपोषण भंडास् ३.२, रायगड ३.० आणि सिंधुदुर्ग २.९ टक्के असल्याचे आढळून येते. भारतासारख्या विकसनीशील आणि प्रगत होवु घातलेल्या देशासाठी ही निश्चितच गंभीर बाब आहे.

गरीबी, अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव, प्रतिगामी रूढी परंपरांचा प्रभाव, सकस अन्नाचा अभाव, लोकसंख्या, शेतीची जुनाट पध्दती, व्यसनाधिनता आणि कागदावरच बऱ्याच अंशी राबविल्या जाणाऱ्या सरकारी योजना यासारखी कारणे दिली जात असली आणि सरकारने विविध योजनांच्या माध्यमातुन उपाय केले असले तरी यामधील अपयश लपविता येणे शक्य नाही.

थोडक्यात गरीबी आणि कुपोषणाची समस्या जागतिक स्वरूपाची असली तरी भारतात याबाबत आजही विदारक स्थिती आढळुन येते. सरकार त्याकरीता प्रयत्न करीत आहे, पण आजही अपेक्षेप्रमाणे गरीबी आणि कुपोषणावर आपण पुर्ण तोडगा काढु शकलो नाही हे वास्तव आहे.

संदर्भ सुची

१) दत्त सुंदरम, इंडियन ईकॉनॉमी, एस चंद पब्लीकेशन, दिल्ली

२) देशपांडे ज्योत्स्ना, विकासाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर

३) डॉ. बंग अभय, बालमृत्यू आणि कुपोषणाचे वास्तव, लोकमत मंथन, दिनांक ९ ऑक्टोबर २०१६

४) आर.बी.आय. पब्लीकेशन, हॅंडबुक ऑफ स्टॅस्टेस्टीक ऑफ इंडियन स्टेटस्, दिनांक ५ मे २०१५

५) दै. तरूण भारत, दिनांक ९ ऑक्टोबर २०१६

६) www.who.in

७) www.jainhealth.org

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३४. भारतातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतील बदलते प्रवाह

प्रा. डॉ. रमेश शिंदे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी.

कोणत्याही देशाच्या सर्वांगीन व समतोल आर्थिक विकासासाठी विविध क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणूक ही विकासाची पुर्वअट मानली जाते. पुरेशा प्रमाणात विविध क्षेत्रात गुंतणूक होण्यासाठी देशात बचतीचे प्रमाण पुरेसे असणे गरजेचे असते. पण अविकसीत व विकसनशील राष्ट्रात लोकांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे बचत देखील कमी असते. आणि बचत कमी असल्याने पर्यायाने गुंतवणूक कमी असते. ज्या देशात गुंतवणूक कमी असते त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर तुलनेने कमी असतो.

विसासाचा अपेक्षित दर गाठण्यासाठी आणि देशात पायाभूत सुविधांची उभारणी करण्यासाठी गुंतवणूक वाढविणे गरजेचे असते. अशा वेळी विकसनशील देशात आंतर्गत गुंतवणूकीच्या कमतरतेमुळे बाह्य गुंतवणूकीवर अवलंबून रहावे लागते. भारतासारख्या विकसनशील देशात तर बाह्य गुंतवणूकीला विशेष महत्व आहे. आर्थिक विकासातील बाह्य गुंतवणूकीचे हे महत्व लक्षात घेऊन तात्कालीन सरकारने 1991 च्या आर्थिक सुधारणांमध्ये त्या दृष्टीने सकारात्मक पाऊले उचलली. परिणामी देशात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला (Foreign Direct Investment FDI)ला चालना मिळाली आज विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक हा गुंतवणूकीचा अतिशय महत्वाचा स्रोत बनला आहे.

- **संशोधनाची उद्दिष्टये**

1) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक संकल्पनेची शास्त्रशुध्दपणे मांडणी करणे.
2) भारतातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे विश्लेषण करणे.
3) गुंतवणूकीच्या विविध क्षेत्रात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची सद्य स्थिती अभ्यासणे.
4) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या वर्षनिहाय व क्षेत्रनिहाय बदलत्या प्रवृत्तींचा अभ्यास करणे.

- **संशोधन पध्दती**

शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा अवलंब केलेला असून अनेक संदर्भग्रंथासह विविध शासकीय अहवाल , मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व विषयाशी निगडीत विविध संकेतस्थळे इत्यादी स्रोताद्वारे तथ्यसंकलन करण्यात आले आहे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTI DISCIPLINARY STUDIES

Approved by : University Grant Commission (UGC)

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Volume-IV Special Issue - V **ISSN : 2454-8499** **February 2018**

Impact Factor : 1.3599(GIF), 0.679 (IIFS)

SPECIAL ISSUE ON CHANGING ECONOMIC POLICIES OF INDIA: IT'S IMPACT

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

IRJMS

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

International Research Journal of Multidisciplinary Studies

Chief Editor
Dr. Mahendra R. Avaghade

Executive Editor
Prof. Tanaji D. Jadhav

Published by
IJRMS
Sr. No. 397, Flat No. 7, 4 Sizan Society,
Bhugaon, Tal. Mulshi, Dist. Pune 412115

Printed by
Anmol Graphics
Flat No.3, Ojas Apartment
Sr.No.57/3B, NR, Morya Vihar, Kothrud, Pune 411038

Copyrights: Editors @2018
All Rights reserved

ISSN: 2454-8499 (Online)

Volume-IV, Special Issue –V, February 2018

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON CHANGING ECONOMIC POLICIES OF INDIA: IT'S IMPACT

Vol. 4, Special Issue 5, February, 2018 ISSN (Online): 2454-8499
Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

Indian Agriculture Development And Recent Trends In Agriculture.

[1]Dr. Kishor Sable, [2]Prof. Tanaji Jadhav
[1]Shivaji Arts, Commerce and Science College, Amrawati
[2]Mamasaheb Mohol College, Paud Road, Pune

Introduction:

India has been experiencing the increase in the production of food grains particularly after the introduction of new agricultural strategy (i.e., Green Revolution) in agricultural practices. Annual growth rate of 2.08 per cent was recorded during 1970s. Annual growth rate of 3.5 per cent in food grains in 1980s is the hallmark of the green revolution that enabled India to become self sufficient in food grains and even a marginal exporter. As per the latest estimate it is found that by 2010, the demand for food grains is likely to rise at the rate of 2.6 per cent. If the country can maintain 4 per cent growth rate in agricultural production then after meeting its domestic demand, the country can export the surplus amount of food grains to the foreign countries in which it has favorable position.

Agriculture is not only meeting the demand for food grains but also other needs of development. In recent years, agricultural sector has been diversified to produce commercial crops and horticultural crops viz., fruits, vegetables, spices, cashew, areca nut, coconut and floricultural products like flowers, orchids etc., dairy and other animal husbandry products. The demand for these products has also been increasing. Liberalization of the economy has created ample scope for the development of agricultural sector both in terms of increased production and trade.

Education.

Now there are many agricultural universities and colleges in India. In this institutes develop new trends of agriculture. With the rapid advances in computers and communication, it has become increasingly difficult for anyone in the agricultural community to keep pace with technical changes impacting field production. From understanding the genetics of seed relative to an environment, evaluating the best fertilizers, selecting the right combination of pesticides, or just understanding the day-to-day logistics of a farm operation, education is paramount for success.

Floricultural:

Presently about 31,000 hectares of land spread over Karnataka, Tamil Nadu, Andhra Pradesh and West Bengal are under flower production. Since the inception of liberalization, commercial farming of floricultural activities has been increasing gradually. The demand for Indian cut flower is increasing continuously in the international market.

Horticultural:

The diversity of physiographic, climate and soil characteristics enables India to grow a large variety of horticultural crops which includes fruits, vegetables, spices, cashew-nut, coconut, cocoa, areca-nut, root and tuber crops, medicinal and aromatic plants etc. India is the largest producer of fruits, and second largest producer of vegetables. Total production of fruits 63.5 million tonnes in 2007-08. Total production of vegetables 125.9 million tonnes in 2007-08. India is the largest producer of cashew. Total production of cashew 6.0 lakh tonnes in 2003-04. Total value of exports of fruits, vegetables and pulses Rs. 5,650 crore in 2008-09. Thus horticultural exports of the country contribute nearly 25 per cent of the total agricultural exports.

Free Trade:

Liberalization has removed all restrictions on the movement of agricultural produce within the country. This has facilitated expansion of trade in agricultural products, especially of food grains.

Vol. 4, Special Issue 5, February, 2018 ISSN (Online): 2454-8499
Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

Agricultural Exports:

Agricultural exports are playing an important role in expanding the activities of agricultural sector along with generating increasing number of employment opportunities and also in diversifying agricultural operations. The Export Import Policy (Exim) 1992-97 has provided ample opportunities for increasing the volume of agricultural exports. The policy has permitted exports of agricultural goods like oilseeds, edible oil, sugarcane, pulses, coconut, etc. A number of Export Oriented Units (EOUs) in the floriculture sector has already been set up. To facilitate export of perishable products, subsidy on air freight is being provided for specified items. Another important emerging trend of agriculture under liberalization is the increasing volume of agricultural exports and its increasing prospects in near future under the WTO regime. India is favorably placed in respect of agricultural exports as the agricultural sector is subjected to low import content, low cost of labor, favorable climatic conditions, and low unit cost of inputs.

Developing Agriculture in Backward Areas:

In the post-Green Revolution period, application of new agricultural strategy, research and technology was very much restricted in the production of food grains, i.e. only wheat and rice. But under the liberalization wave, with the growing demand for agricultural exports, many new areas of agricultural operations have become favorable and lucrative. In the agriculturally backward areas, having no irrigation system, dry land farming has been initiated. The other activities like horticulture, floriculture, animal husbandry, fishery etc. have been encouraged. Application of modern improved techniques in these areas has resulted in the development of many backward areas which were previously subjected to wide spread poverty.

Food Processing:

Economic liberalization has made ample scope for the development and expansion of food processing industry in India. Fruits and vegetables being perishable in nature are facing a huge loss worth Rs. 3,000 crore every year. In order to prevent such loss, the National Horticulture Board is making necessary steps for providing infrastructure and for the packaging, storage and transportation of horticultural products. The production of processed fruits and vegetables are providing huge number of employment and improving agricultural productivity by raising the prospects of agricultural exports. The Government is also offering necessary incentives by exempting the industry from excise duty. In order to invite foreign capital into this industry the Government has permitted 51 per cent foreign equity partnership and also offered prompt approval of foreign technology transfer to the food processing industry of the country.

Market Feedback

Market feedback can be in two forms: quantity and quality. Market prices fluctuate based on the real or perceived quantities of produce available for purchase in the marketplace. It is the traditional supply and demand. If there is less produce for purchase, prices go up. If there is more produce, prices go down. Retailers have always been aware of the importance of quantity. However, quality is a little trickier to track. Like a fine wine, it is the combination of the choice of variety, soil, weather and practices. While many times, the quality of a crop is a function of weather, understanding the impact of seed, soil, and practices can give a producer an edge in the marketplace. More oil or protein in beans can translate into more rupees . Market feedback can help define the end goal for a set of production practices. If the goal is higher protein in a crop, then

Vol. 4, Special Issue 5, February, 2018 ISSN (Online): 2454-8499
Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

special attention would be paid to those materials and practices and environmental conditions that meet this goal. As discussed in an earlier topic, evaluative metrics would come in to play to ensure that day-to-day decisions follow a production plan that would realize high-protein yields. Savvy retailers have long realized that while the market is the end point in production, it is the starting point in planning. In a world of better informed buyers, market feedback needs to be front and center for everyone involved in production.

Developing New Biological Techniques:

During the period of green revolution, increasing application of chemical fertilizers and pesticides were encouraged extensively in order to meet the growing demand for food required to feed the rising population. Rising population, ever-increasing demand for food and unlimited exploitation of natural resources have created a grave threat to the environment as well as to the agricultural sector. In order to save and protect the environment as well as the agricultural sector from any further damage, increasing use of biological technology for agricultural operation has been emphasised and more emphasis is being given to develop new biological technology.

Subsidies to Agricultural:

In India, the volume of subsidies granted to agriculture, in respect of fertilizer, irrigation and electricity charges etc. has been increasing. Aggregate subsidies provided by the Central Government and also state government. Out of total amount about 75 per cent is allotted in the area of fertilizer and food grains.

Growing Trend of Unemployment in Agricultural Sector and Its Solution:

Green revolution and increasing mechanization of agriculture have resulted fall in employment opportunities, resulting in a serious problem in the rural areas. Although many special employment programmes have been introduced to serve as a security net but increasing potentiality of the agricultural sector as emerged from the liberalisation wave should be exploited properly.

The growing trend in agricultural exports, increasing demand for horticultural and animal products in the export market has created ample opportunities and scope for employment of huge number of population. This allied sector being labour intensive can provide a lasting solution to the rural unemployment problem of the country.

Findings:

- Agriculture Education is developing the Indian agriculture sector.
- Food processing industry helping increase the economic condition of the farmers.
- Biological technology for agricultural operation has been emphasised and more emphasis is being given to develop new biological technology.
- Floricultural and Horticultural is the most important emerging and profitable industry in India.
- Study of Agriculture market and export of agriculture product is assisting development of agriculture.

Conclusion:

Agricultural sector is experiencing a growing trend in the volume of its investment during the post-liberalization period. Now in India privet sector investing in the agricultural sector with big budget like investing in agricultural product processing units and develop new ideas about agriculture. And public sector also investing in this sector and helping to the farmers with starting so many schemes

Vol. 4, Special Issue 5, February, 2018 ISSN (Online): 2454-8499
Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

like Kisan Credit Card for giving credits to farmers Croup insurance is also important scheme. Government also provide subsidy for electricity, seeds, fertilizer, drip irrigation, live stock and also provide fund for agriculture allied activities. Now a days in India rapidly growing industry is Floricultural. Food processing industry also play most important role in developing agriculture sector. Agriculture education assist to develop new technics in agriculture sector and develop Biological Techniques and study of market. New trends in agriculture useful to development of agriculture sector.

Reference:

- *www.yourarticallibrary.com*
- *www.croplife.com*
- *economic survey of India*
- *Magazines on agriculture.*

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४०
(जानेवारी-जून २०१९ / खंड १२, अंक १)

- एकविसाव्या शतकात मार्क्सवादाची प्रस्तुतता
- मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत : एक टीप
- Poverty and UnBritish Rule In India(दारिद्रय आणि भारतात गैर ब्रिटिश शासन)
- रोजगारीचे सिद्धांत – एक आढावा (पूवार्ध)
- दुष्काळ : संकल्पना, पार्श्वभूमी व प्रासंगिकता
- महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळ परिस्थितीचे विश्लेषण

शेतमालाच्या आधारभूत किंमती

- Review of Minimum Support Prices for agricultural produce in India
- शेतमालाच्या किंमती आणि सरकारी धोरणाचे स्वरूप
- शेतमालाच्या आधारभूत किंमती व बदलते शासकीय धोरण
- शेतमालाच्या आधारभूत किंमती आणि सरकारी धोरणावर प्रकाश
- Minimum Support Price And Inflation In INDIA

- ग्रंथ परिचय

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४०

(जानेवारी-जुलै २०१९/ खंड १२, अंक १)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सल्लागार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
प्रमोद लाखे
प्रशांत हरमकर
जनार्दन काकडे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती - ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१

अनुक्रमणिका

- एकविसाव्या शतकात मार्क्सवादाची प्रस्तुतता
  - श्रीनिवास खांदेवाले १
- मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धांत : एक टीप
  - वनिता चोरे ५
- Poverty and UnBritish Rule In India
  (दारिद्र्य आणि भारतात गैर ब्रिटिश शासन)
  - मृणालिनी फडणवीस ११
- रोजगारीचे सिद्धांत - एक आढावा (पूर्वार्ध)
  - श्रीराम पेडगावकर १५
- दुष्काळ : संकल्पना, पार्श्वभूमी व प्रासंगिकता
  - उमेश घोडेस्वार २६
- महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळ परिस्थितीचे विश्लेषण
  - डी.एस.गुर्जर ३८

शेतमालाच्या आधारभूत किंमती

- Review of Minimum Support Prices for agricultural produce in India
  - आर.वाय्.माहोरे
  समित माहोरे ४५
- शेतमालाच्या किंमती आणि सरकारी धोरणाचे स्वरूप
  - आर.बी.भांडवलकर ५८
- शेतमालाच्या आधारभूत किंमती व बदलते शासकीय धोरण
  - आस्तिक मुंगमोडे ६६
- शेतमालाच्या आधारभूत किंमती आणि सरकारी धोरणावर प्रकाश
  - जे.व्ही.गायकवाड ७१
- Minimum Support Prices and Inflation in India
  - एच.ए.हुद्दा
  ए.आर.वानखेडे ७७

ग्रंथ परिचय

- पश्चिम विदर्भातील पीक रचना व उत्पादकता
  - राजश्री रायभोग....................८४

ISSN 2320-0197

शेतमालाच्या आधारभूत किंमती आणि सरकारी धोरणावर प्रकाश

जे.व्ही.गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना :

शेतीमध्ये तयार झालेला शेतमाल उपभोक्त्याच्या हाती पडण्यासाठी त्याला विपणनाच्या (बाजारपेठ) प्रकियेतून जावे लागते. विपणन ही एखाद्या साखळीप्रमाणे असून यामध्ये अनेक अवस्था असतात जसे उत्पादनानंतर माल साठविणे, मालाचे एकत्रीकरण करणे, गोदामामध्ये माल साठविणे, वाहतुकीची व्यवस्था, मालाची जाहिरात व पॅकिंग माल बाजारात पोहचविणे आणि शेवटी मालाची विक्री करणे या सर्व बाबी विपणन प्रक्रियेमध्ये असून व्यापारी, अडते, दलाल यांना विशेष महत्त्व आहे. हा मध्यस्थाचा वर्ग शेतकऱ्यांना कमी मोबदला देत असून ग्राहकाकडून जास्त रक्कम वसूल करीत असतो. थोडक्यात विपणनाच्या प्रक्रियेत मध्यस्थांचा वर्ग शेतकऱ्यांचे आणि ग्राहकांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण करीत असतो. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने वर्षभर केलेल्या कामाचे चीज विपणन व्यवस्थेवर अवलंबून आहे. कृषी मालाला योग्य भाव मिळाला तर शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत होईल. भारतामध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर शेतकरी वर्गाच्या दृष्टीने विपणन व्यवस्थेत पुरेशा सुधारणा झाल्या नसल्यामुळे शेतमालाला योग्य किंमत मिळत नाही. परिणामत: शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कमजोर होत असल्याचे चित्र दिसून येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये लोकांचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन शेती असून शेतीव्यवसायावर सर्व अवलंबून आहे. शेतीमधून जे उत्पादन होते त्यामधूनच कुटुंबाचा चरितार्थ चालत असतो. परंतु शेतकऱ्यांच्या वास्तविक प्रश्नांकडे सरकारने दुर्लक्ष केलेले आढळते. शेतकऱ्यांच्या शेतमालामध्ये गैरव्यवहार करून मध्यस्थ मंडळी लक्षावधी रूपये कमावितात पण रात्र-दिवस काबाडकष्ट करून शेतीमधून उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्च भरून निघेल एवढी रक्कम मिळत नाही. म्हणजेच कृषी विपणन व्यवस्थेतून योग्य किंमत मिळत नाही. हे वास्तव चित्र विद्यमान व्यवस्थेत आहे. शेतमालाला किमान आधारभूत किंमत मिळाल्या शिवाय शेतकऱ्यांचे शोषण थांबणार नाही. सरकारतर्फे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ज्या सुधारणा केल्यात त्याचा याठिकाणी आढावा घेण्यात आलेला आहे.

१९५१ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण पत पाहणी समितीने अशी शिफारस केली होती की सहकारी खरेदी-विक्री संस्था स्थापन कराव्यात आणि त्यांचा सहकारी पतपेढ्याशी समन्वय करावा. या संस्थांचे सभासदसत्व व्यक्तीला न देता पतपेढ्यांना देण्यात यावे तसेच या संस्थांच्या भागभांडवलामध्ये सरकारने आपला ५१ टक्के हिस्सा ठेवून सहकारी

यंत्रणेला मदत करावी. यानुसार आपल्या देशात शेतकऱ्यासाठी सहकारी विपणन (कृषी सहकारी विपणन) किंवा खरेदी-विक्री संस्था अत्यंत लाभदायी सिद्ध झाल्या आहेत. या संस्थांचा विस्तार संपूर्ण देशभर होत असून लहान शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने त्या अत्यंत उपयुक्त आहेत. १९६०-६१ मध्ये या संस्थांनी १७९ कोटी रूपये किंमतीच्या शेतमालाची उलाढाल केली. १९९३-९४ मध्ये सहकारी विपणन संस्थांनी ७५०० कोटी रूपये शेतमालाची खरेदी-विक्री केली. दिवसेंदिवस फार मोठ्या प्रमाणात शेतमालाची खरेदी-विक्री या संस्था करीत आहेत. भारतात २६३६ सहकारी बाजार संरचनेच्या माध्यमातून खरेदी-विक्रीचे व्यवहार होत असून ३२९० प्राथमिक सहकारी समिती या १७२ जिल्ह्यामध्ये आणि १६ राज्यात विशेष वस्तू विपणन फेडरेशन आणि राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय सहकारी विपणन फेडरेशन अर्थात नाफेडचे कार्य चालू आहे. परंतु देशपातळीवर सर्वच राज्यात नाफेडचे कार्य समान नाही. गुजरात, हरियाणा, कर्नाटक, महाराष्ट्र, पंजाब, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, यासारख्या राज्यामध्ये सहकारी विपणन समितीचा हिस्सा ८० प्रतिशत आहे. इतर राज्यामध्ये या संस्थांची संख्या खूपच कमी आहे. ज्या राज्यामध्ये विपणन संस्थांची संख्या जास्त आहे. त्यामध्ये त्या भागातील शेतकरी वर्ग खूपच कमी प्रमाणात सभासद आहे. एकूणच खरेदी-विक्री मध्ये या सहकारी विपणन संस्थांचा वाटा खूप कमी आहे.

शेतमालाच्या किंमत स्थैर्यासाठी उपाययोजना :

शेतमालाला योग्य किंमत मिळाली पाहिजे. विद्यमान व्यवस्थेमध्ये योग्य भाव मिळत नाही अशी सर्व शेतकऱ्यांची तक्रार आहे. शेतमालाची किंमत हा शेतकऱ्यासमोरचा मुख्य प्रश्न आहे. शेतमालाच्या किंमतीमध्ये सतत चढ-उतार होत असून शेतकरी वर्गास मोठे नुकसान सहन करावे लागते. हंगामामध्ये शेतमालाचा पुरवठा वाढल्याने किंमती कमी होतात. परंतु हंगाम संपल्यानंतर शेतमालाच्या किंमती भरमसाठ वाढतात या परिस्थितीत भरपूर फायदा, व्यापारी, अडते, दलाल, एजंट मिळवितात. गहू, तांदूळ, ज्वारी, तूर, हरभरा, अशा पिकांच्या बाबतीत वारंवार अनुभव येत असल्याने अन्नधान्य अधिक निर्माण करून देखील किंमती कमी झाल्याने शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होते. हमी भाव किंवा किमान आधारभूत किंमतीची खात्री असल्याशिवाय कृषी उत्पादन वाढीची प्रेरणा मिळणार नाही त्यामुळे सरकारी पातळीवर कृषी उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी किंमतीत स्थिरता (स्थैर्य) ही उपाययोजना केली. या योजनेद्वारे शेतमालाची किंमत स्थिर ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात असून ही किंमत शेतकरी आणि उपभोक्त्यांना किफायतशीर असते तसेच किंमतीत चढ-उतार होऊ नये म्हणून सरकार जवळ धान्याचा पुरेशा साठा असतो. अन्नधान्याची आयात करून अथवा बाजारातील धान्य खरेदी करून सरकार अन्नधान्याचे साठे उभारू शकते. सरकारतर्फे निरनिराळ्या प्रकारच्या शेतमालाला 'किमान आधारभूत मूल्य' जाहीर करून या आधार मूल्यापेक्षा जर बाजारामध्ये किंमती कमी असतील अशावेळी आधार मूल्यानुसार सरकार स्वत: शेतमालाची खरेदी करीत असते. आधार मूल्य कृषी माल किंमत आयोगाच्या (Agricultural Price Commission) शिफारशीनुसार ठरविण्यात येते. देशामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, अतिवृष्टी, कोरडा, दुष्काळ निर्माण झाल्यास वस्तूच्या किंमती वाढतात. अशा वेळी सरकारतर्फे आपल्या जवळील धान्यसाठ्यातून

ISSN 2320-0197

योग्य किंमतीत अन्नधान्याची विक्री केली जाते. थोडक्यात वरील सर्व बाबी शेतमालाच्या किंमतीमध्ये स्थिरता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने होत असल्या तरी अशी परिस्थिती कायम टिकविणे, तसे प्रयत्न करणे अत्यंत कठीण आणि जिकिरीचे काम आहे.

कृषी माल किंमती आयोग :

१९६५ मध्ये कृषी माल किंमत आयोगाची स्थापना भारत सरकारने शेतमालाच्या किंमतीबाबत धोरण कसे असावे याबाबत सल्ला देण्यासाठी केली. शेतमालाची आवश्यकता, तसेच उत्पादन आणि ग्राहकांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, ऊस, कापूस, जूट आणि तेलबिया यांच्या किंमतीबाबत सुसूत्र धोरण ठरविण्यासाठी हा आयोग केंद्र सरकारला सल्ला देत असतो. आयोगाने दिलेला सल्ला अत्यंत महत्त्वाचा असून त्याआधारे सरकार शेतमालाची खरेदी करीत असतो. म्हणजेच किमान आधार भूत किंमत ठरवितांना हा आयोग महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. बाजारातील प्रत्यक्ष किंमती कमी असतील तर शेतकरी आपला शेतमाल सरकारला विकतात. सरकार मात्र गहू, तांदूळ यासारख्या आवश्यक धान्याचे साठे पुरेसे ठेवत असतो. विद्यमान व्यवस्थेमध्ये शेतकऱ्यांच्या ज्या विविध संघटना आहेत त्याचे म्हणजे असे आहे की, सरकार तर्फे शेतमालाची किंमत निर्धारित होते ती उत्पादन व्ययाचा विचार करून होत नाही त्यामुळे उत्पादन व्ययावर आधारित शेतमालाची किंमत असली पाहिजे अशा विचार पुढे आला. या आधारावरच कृषी माल किंमत व व्यय आयोगाची निर्मिती करण्यात आली आहे. Agricultural Price and Cost Commission भारतामध्ये अन्नधान्य व्यापाराची एकूण परिस्थिती विचारात घेता १९५८ मध्ये राष्ट्रीय विकास मंडळाद्वारे अन्नधान्य व्यापार क्षेत्रात सरकारने पदार्पण केले. सरकारने धान्य खरेदी केल्याशिवाय उत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळणार नाही. यासाठी सरकारने या क्षेत्रात लक्ष घालून पदार्पण केले. भारत सरकारने १९७३-७४ च्या हंगामापासून गहू, तांदूळ या शेतमालाचा घाऊक व्यापार स्वतःकडे घेऊन शेतमाल खरेदी केला. अन्नधान्याच्या व्यापारामध्ये सरकारी हस्तक्षेप आणि सहकारी विपणन संस्थाचा विस्तार झालेला असून भारत सरकारच्या वतीने १ जानेवारी १९६५ मध्ये अन्न महामंडळ निर्माण करून सर्व अन्नधान्याचे व्यवहार ही संस्था हाताळीत आहे. १ एप्रिल १९६९ पासून धान्य व्यापाराबरोबर विविध डाळी, भुईमूग, खाद्यतेल व इतर तत्सम वस्तूचा व्यापार करण्याची जबाबदारी या मंडळावर आलेली आहे. हे महामंडळ म्हणजे अन्नधान्य व्यापार हाताळणारे भारत सरकारचे एकमेव प्रतिनिधित्व करणारे होय. या धान्य महामंडळाद्वारे धान्य साठविण्यासाठी 'गोदामे' निर्माण करण्याचे कार्य प्रगतिपथावर आहे. १९७९-८० मध्ये या महामंडळाच्या गोदामाची क्षमता ७६ लक्ष टन होती. यामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत असून खाजगी संस्थांनी सुद्धा गोदामे निर्माण करण्याचे कार्य हाती घेतलेली दिसून येते.

भारतातील शेतमालाच्या किमान आधारभूत किंमती:

भारतातील शेतमालाच्या किमान आधारभूत किंमतीचा अभ्यास करताना २००७-०८, २००९-१०, २०१३-१४, २०१४-१५ व २०१८-१९ या पाच वर्षातील किंमतीचा विचार केला आहे. २००७-०८ या वर्षी यू.पी.ए. सरकार डॉ. मनमोहन सिंग यांचे होते. (भात) धान ६४५ रू. प्रति क्विंटल असून कापूस मध्यम धागा प्रतिक्विंटल

१८०० रू., गहू प्रतिक्विंटल ७५० रू. हरभरा प्रतिक्विंटल १४४५ रूपये किमान आधारभूत किंमत होती. २०१३-१४ मध्ये डॉ. मनमोहनसिंग यांचे पुन्हा सरकार सत्तेवर आले. २००७-०८ च्या तुलनेमध्ये २०१३-१४ मध्ये दोन ते तीन पट किंमती शेतमालाच्या झालेल्या आढळतात. जसे २००७-०८ मध्ये धानाची प्रतिक्विंटल किमान किमान आधारभूत किंमत ६४५ रू. वरून १३१० रू. पर्यंत वाढ झाली. तूर पिकाची किंमत १५५० रू. वरून ४३०० रू. पर्यंत वाढली. ज्वारी, बाजरी, मका, नाचणी, गहू, जवा, हरभरा, जूट, मसूर, सोयाबीन, कापूस या शेतमालाच्या किंमतीमध्ये पाच वर्षात दोन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली असून उडीद, तूर, तीळ, ऊस या मालाची जवळपास तीनपट किंमत वाढली. २०१४-१५ या वर्षो नरेंद्र मोदी यांचे सरकार सत्तेवर आले त्यांनी शेतमालाच्या आधारभूत किंमतीमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत १० रू. पासून ते १०० रू. पर्यंत विविध शेतमालाच्या किंमतीत वाढ केली. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याचे दृष्टीने ही वाढ अल्प प्रमाणात होती असे म्हणता येईल. मोदी सरकारने आपल्या पाच वर्षामध्ये धानाच्या प्रतिक्विंटल १३६० रू. वरून १७५० रू. पर्यंत. ज्वारी प्रतिक्विंटल १५३० रू. वरून २४३० रू. पर्यंत बाजरी प्रतिक्विंटल १२५० रू. वरून १९५० पर्यंत वाढ केली. कापसाचे ३७५० रुपयावरून ५१५० रू. पर्यंत तसेच सोयाबीन किंमत २५०० रू. वरून ३३९९ रू. पर्यंत वाढ केली. खरीप व रब्बी हंगामातील जवळपास सर्वच शेतमालाच्या किंमतीत वाढ केल्याचे स्पष्टपणे दिसून येतो. याविषयी सविस्तर माहिती पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. १

भारतातील शेतमालाच्या किमान आधारभूत किंमती

अ. क्र.	हंगाम/धान्य	वर्ष /किंमत (प्रतिक्विंटल रूपये)				
	अ) खरीप हंगाम	२००७-०८	२००९-१०	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१८-१९
१	भात/धान	६४५	९५०	१३१०	१३६०	१७५०
२	ज्वारी	६००	८४०	१५००	१५३०	२४३०
३	बाजरी	६००	८४०	१२५०	१२५०	१९५०
४	मका	६२०	८४०	१३१०	१३१०	१७००
५	नाचणी	६००	९१५	१५००	१५५०	२८९७
६	मूग	१७००	२७६०	४५००	४६००	६९७५
७	उडीद	१७००	२५२०	४३००	४३५०	५६००
८	तूर	१५५०	२३००	४३००	४३५०	५६७५
९	कराळू	१५१०	२२१५	३७००	३७५०	५३८८
१०	तीळ	१५८०	२८५०	४५००	४६००	६२४९
११	भुईमूग	१५५०	२१००	४०००	४०००	४८९०
१२	सोयाबीन	९१०	१३५०	२५००	२५००	३३९९
१३	कापूस-मध्यम धागा	१८००	२५००	३७००	३७५०	५१५०

ISSN 2320-0197

१४	लांब धागा	२०३०	३०००	४०००	४०५०	४४५०
	ब) रब्बी हंगाम					
१	गहू	७५०	१०८०	१४००	१४५०	१८४०
२	जवा	५६५	६८०	११००	११५०	१४४०
३	हरभरा	१४४५	१७३०	३१००	३१७५	४६२०
४	मसूर	१५४५	१८७०	२९५०	३०७५	४४७५
५	मोहरी	१७१५	१८३०	३०५०	३१००	४२००
६	करडई	१५६५	१६५०	३०००	३०५०	४३४५
७	जूट	१०५५	१३७५	२३००	२४००	३७००
८	ऊस	८१.१८	१२९.८४	२१०.००	२२०.००	२७५.००

Source : Govt. of India, Dept. of Food and Public Distribution.

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की खरीप व रब्बी हंगामातील सर्व धान्याच्या आधारभूत किंमतीमध्ये वाढ झालेली आहे. रोख पीक म्हणून कापसाचा व सोयाबीनचा विचार केल्यास मागील दहा वर्षात कापूस १८०० रुपयावरून ५१५० रू, पर्यंत सोयाबीन ९१० रूपया वरून ३३९९ रू. पर्यंत किंमतीत वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.

केंद्र सरकारने २०१८-१९ या वर्षातील खरीप व रब्बी हंगामासाठी विविध शेतमालाच्या किंमती जाहीर करतांना मागील वर्षीचा उत्पादन व्यय विचारात घेऊन किंमती जाहीर केल्यात. सर्व शेतमालाच्या किंमती ठरवितांना खर्चाच्या दीडपट हमी भाव ठरविण्यात आला. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दीडपट ते दोन पट करण्याचा विचार करतांना प्रधानमंत्री अन्नदाता अन्न सुरक्षा अभियानासाठी १६,५५८ कोटी रू. ची अंदाजपत्रकामध्ये तरतूद केली. एकूण कृषीवर आधारित उद्योग वाढीसाठी ४५,५५० कोटी रूपयाची तरतूद केल्याचे आढळते. काही प्रमुख शेतमालाच्या किंमती खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

तक्ता क्र. २

प्रमुख शेतमालाच्या आधारभूत किंमती

(खर्च रूपयात/किंमत प्रतिक्विंटलामध्ये)

अ.क्र.	वस्तू/धान्य	२०१७-१८		२०१८-१९		किंमती मधील वाढ	उत्पादन व्यय परतावा
		खर्च	किंमत	खर्च	किंमत		
१	भात/धान	१११७	१५५०	११६६	१७५०	२००	५०.०९
२	ज्वारी	१५५६	१७००	१६१९	२४३	४३०	५०.०९
३	बाजरी	९४९	१४२५	९९०	१९५०	५२५	९६.९७
४	मका	१०४४	१४२५	११३१	१७००	२७५	५०.३१
५	कापूस	३२७६	४०२०	३४३३	५१५०	१३०	५०.०१
६	सोयाबीन	२१२१	३०५०	२२६६	३३९९	३४९	५०.०१
७	तूर	३३१८	५४५०	३४३२	५६७५	२२५	६५.३६
८	भुईमूग	३१५९	४४५०	३२६०	४८९०	४४०	५०.०१
९	हरभरा	-	४४००	२६३७	४६२०	२२०	७५.२०
१०	गहू	-	१७३५	८६६	१८४०	१०५	११२.५०

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील प्रमुख शेतमालाच्या किंमती व खर्च दर्शविण्यात आला. २०१७-१८ या वर्षीच्या तुलनेत २०१८-१९ मध्ये सर्वच शेतमालाच्या किंमतीत वाढ केलेली आहे. २०१८-१९ मध्ये किंमतीमधील वाढ १०५ रूपयापासून ५२५ रूपया पर्यंत झालेली आहे. बाजरी व ज्वारी, सोयाबीन, भुईमूग या मालाच्या किंमतीत जास्त वाढ केली आहे. २०१८-१९ मध्ये शेतमालाची किंमत ही उत्पादन व्ययातील परतावा परत कसा मिळेल या आधारावर ठरविण्यात आली. ५० प्रतिशत पेक्षा जास्त परतावा सर्वच शेतमालाच्या किंमती ठरवितांना शेतमालाला मिळेल याचा विचार केला.

भारतातील अन्नधान्य महामंडळ, व राष्ट्रीय कृषी सहकारी विपणन संस्थांनी शेतमालाची खरेदी करावी यासाठी केंद्रीय अंदाजपत्रकामध्ये ६२,६३५ कोटी रूपये रक्कमेची तरतूद केली. एकूण सरकारी पातळीवर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू आहेत.

सारांश :

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने आधारभूत किंमतीचे धोरण आहे ते सार्वत्रिक करून त्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. नियंत्रित बाजारपेठा नव्याने निर्माण करून, गोदामाची संख्या वाढवून, वाहतूक व दळणवळण साधनात वाढ करून, शेतकऱ्याला शेतीसाठी लागणारी साधने किफायतशीर दराने उपलब्ध करून देणे, गरजेचे आहे. विविध राज्यामध्ये कृषी मूल्य आयोग निर्माण करून उत्पादन खर्चावर आधारित रास्त भाव देण्याची केवळ शिफारस करून चालणार नाही तर त्याची अंमलबजावणी सरकारने केली पाहिजे. उत्पादन खर्चाचा ताळमेळ बसवितांना शेतमजुरीचे दर, उत्पादन घटकावरील खर्च, वीज, पाणीपुरवठा, वाहतुकीची व्यवस्था, संग्रहण सुविधा या सर्व बाबीचा समावेश होणे क्रमप्राप्त आहे. ज्या प्रमाणे उद्योगामध्ये वस्तूची किंमत उत्पादक ठरवित असतो त्याप्रमाणे शेतकरी शेतमालाची किंमत ठरवित असेल तरच शेती व्यवसाय फायदेशीर होईल. अन्यथा भविष्यामध्ये नवनवीन समस्या निर्माण होतील. थोडक्यात शासकीय स्तरावरील शेतमाल हमी भावाचे धोरण, स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी, नियंत्रित बाजारपेठामध्य वाढ, सहकारी विपणन संस्थेमधील व्यवहारात वाढ केल्याशिवाय शेती फायदेशीर होणार नाही.

संदर्भ : .

१) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, त्रैमासिक, जुलै-सप्टें. २०१७, खंड ४१.

२) पुरी व मिश्र : भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लीशिंग हाऊस, मुंबई.

3) www.agricoop.nic.in

4) www.pib.nic.in

◆◆◆

Peer Reviewed

ISSN 2454-8332

IMPACT FACTS

Quarterly- Vol.3 • Issue 3 • 15 June - 14 Sept. 2018 • Rs.100/-

International Interdisciplinary Multilingual Research Journal

2018-2019

Editor

Dr. Kailas G.Kaninde

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	AUTHOR NAME	PAGE NO.
01	DEMONETIZATION AND ITS EFFECT ON CONSUMER BEHAVOUR	Dr. Kailas Kaninde	01
02	IMPACT OF DEMONTINATION ON INDIAN ECONOMY	Dr.S.S.Jadhav	05
03	IMPACT OF ICT IN HIGHER EDUCATION FOR 21ST CENTURY	Dr. D. S. Jadhav	09
04	Dr.Babasaheb Ambedkar and Social Democracy	Dr. Kailas Kaninde	14
05	१६ व्या लोकसभा निवडणूकीतील भाजपाच्या यशात सोशल मिडीयाचे योगदान	डॉ. प्रा. नंदा राशिनकर	20
06	भ्रष्टाचार : एक समस्या	समिना ईब्राहिम पठाण	23
07	उठा बहूजनांनो, पेटवा क्रांतीच्या मशाली	विठ्ठलराव ज्ञानोबा पाईकराव	27
08	आमच्यातील संवादातुन आमचा सर्वांगीण विकास	भैय्यासाहेब तुकाराम गोडबोले	33
09	डॉ. अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	36
10	आदिवासी लोकगीते स्वरूप, विशेष आणि वर्गीकरण	प्रा.डॉ. राजू मोतेराव	40
11	सामाजिक परिवर्तनात प्रसार माध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ. डी. एस. नामुर्ते	46
12	"अतं दिपं भवं" तु स्वयं दिप हो	प्रा. उज्जैनकुमार विठ्ठलराव पाईकराव	50

IMPACT FACTS VOL- 3 ISSUE-3 15 JUNE - 14 SEPT. 2018 ISSN 2454-8332

डॉ. अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार

प्रा.डॉ. जे. व्ही. गायकवाड
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :-

अमर्त्य सेन यांचा जन्म ३ नोव्हेंबर १९३३ साली पश्चिम बंगाल राज्यात शांति-निकेतन येथे झला. अमर्त्य सेन यांचे वडील रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक, तर आ!ई अनिता सेन उच्च शिक्षित कवयित्री व साहित्यिक होती. अमर्त्य सेन यांचा जन्म उच्चशिक्षित घराण्यात झाला असला तरी समाजात असणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांवर त्यांनी आपले विचार मांडून देशातील सर्वसामान्य व्यक्तींचे कल्याण कसे साधता येईल हीच दूरदृष्टी ठेवून विचार मांडले. लहानपणापासूनच खुप बुध्दीमान असणारे अमर्त्य सेन यांनी सातवीच्या वर्गात असतांना संथाल या आदिवासी जमातीच्या निरीक्षणावरून लेख लिहिला होता. त्यावर भाष्य करतांना रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात की, हा मुलगा ज्ञात जगाच्या पलिकडे जाईल आणि एक दिवस असामान्य माणूस म्हणून नावारूपास येईल. लहानपणापासून काहीतर करण्याची धडपड असणाऱ्या अमर्त्य सेन यांनी पदवीचे शिक्षण प्रसिडेन्सी महाविद्यालयात आणि नंतर इंग्लंडमध्ये पुढील शिक्षणासाठी १९५३ केंब्रिजमधील ट्रिनिटी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊन १९५५ साली त्यांनी पीएच्.डी. साठी थेट केंब्रिज विद्यापीठात नाव नोंदणी केली. १९५९ साली केंब्रिज विद्यापीठातून श्रीमती जोन रॉबिन्सन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच्.डी. ही पदवी संपादन केली. The Choice of Technique या संशोधन विषयावर प्रसिध्द अर्थतज्ज्ञ मॉरीस जॉब यांचे सहकार्य त्यांना मिळाले. अशा जगविख्यात नोबेल पारितोषिक मिळविणाऱ्या अमर्त्य सेन यांनी समाजातील लोकांना सामाजिक क्षमतांचा विकास, आरोग्य, शिक्षण, आहार, दुष्काळ, दारिद्रय, आर्थिक विषमता वर सखोल विचार मांडून मोलाचे कार्य केले आहे.

आर्थिक विचार :-

अमर्त्य सेन यांनी आपल्या विचारामध्ये दुष्काळ, दारिद्रय, उपासमार, आर्थिक विषमता, आरोग्य, शिक्षण, स्त्री-समानता, लोकशाही राज्यव्यवस्था आणि वाढती लोकसंख्या आदिंना आर्थिक विकासामध्ये स्थान दिले. कल्याणकारी अर्थशास्त्रात त्यांनी मौलिक योगदान देऊन, देशामध्ये लोकशाहीप्रधान राज्यव्यवस्था असल्यास कल्याणकारी धोरण व्यवस्थितपणे राबविता येणे शक्य आहे, असे अमर्त्य सेन यांना वाटते. म्हणूनच त्यांनी लोकशाही, लोकांचे स्वातंत्र्य या बार्बीना महत्व दिले. दारिद्रय, दुष्काळ, बेकारी यासारख्या समस्या सोडविण्यासाठी खाजगी क्षेत्र फारसा पुढाकार घेत नाहीत म्हणून सार्वजनिक उपाययोजना महत्वाच्या ठरतात. वास्तविक सेन यांच्या विचारांचे महत्व म्हणजे त्यांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्राला नवीन दिशा दिली देशातील समाज रचनेतील अगदी तळातील व्यक्तीच्या गरिबीचा त्यांनी उहापोह केला. म्हणूनच देशातील सर्वसामान्य व्यक्तीचे कल्याण कसे साधता येईल याबाबत त्यांन मांडलेले विचार सर्वसामान्यांसाठी महत्वाचे असून शासनास आर्थिक विकासाची गती वाढविण्यासाठी प्रेरक आहे असे म्हणता येईल.

१९७० च्या दशकाच्या मध्यावर सेन यांनी दुष्काळ विषयी संशोधन अभ्यासातून "पॉव्हर्टी अँड फॅमिन्स" हे पुस्तक त्यांनी लिहिले. या पुस्तकामध्ये त्यांनी असे म्हटले की, १९४३ मध्ये बंगालमध्ये दुष्काळाची भयाण परिस्थिती होती. म्हणून अर्थशास्त्र हे गरीब, पीडित लोकांच्या विषयी भाष्य करते, म्हणूनच मला ते जवळचे वाटतात. सेन

यांच्या मते, सर्वच दुष्काळ हे नैसर्गिक आपत्तीने निर्माण होत नाहीत, तर ते दुष्काळ मानवनिर्मित आहेत. कारण त्यांच्या मते, धान्याचा अभाव, गरिबांकडील क्रयशक्तीचा अभाव, गरिबांच्या रोजगार संधीचा अभाव, दुष्काळाच्या प्रारंभीच्या काळातील सरकारची उदासीनता, व्यापाऱ्यांमार्फत होणारी साठेबाजी, धान्याच्या काळा बाजाराचा सुळसुळाट, दुष्काळ मदतीचे अयोग्य व्यवस्थापन, साक्षरता, शिक्षण आणि पुरेशा आरोग्य काळजीचा अभाव असल्या कारणाने दुष्काळी स्थितीमुळे प्रामुख्याने गरीब मुले, वृध्द व महिला आणि इतरांचे नुकसान होते. म्हणूनच ते म्हणतात की, दुष्काळाच्या काळात धान्याची, टंचाई नसते तर वरील उपाययोजनांचा अभाव असल्यामुळे गरिबांना क्रयशक्ती अभावी धान्याची खरेदी करता येत नाही थोडक्यात असे म्हणता येईल, सरकारने याचे समतोल नियोजन व व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे.

अमर्त्य सेन यांच्यावर पीटर बॉरच्या विचारसरणीचा खूप प्रभाव पडला. सेन यांना १९९८ साली त्यांच्या वेल्फेअर इकॉनॉमिक्स, दुष्काळ आणि मानवी विकास कामाबद्दल नोबेले परितोषिक मिळाले. अर्थात नोबेल पारितोषिक मिळायला पार्श्वभूमीही बरीच होती. १९७० साली कलेक्टिव्ह चॉईस अँड सोशल वेल्फेअर या पुस्तकामुळे ते विद्यार्थ्यांत खूपच लोकप्रिय झाले होते. १० वर्षे अमेरिकेतील हॉवर्ड विद्यापीठामध्ये शिकविल्यामुळे त्यांचे नाव ग्रॅलवेथ, पॉल सॅम्युअल्सन आणि रॉबर्ट सोलोव्ह यांच्या बरोबर घेतले जाते. १९९६ साली सेन हे अमेरिकमन इकॉनॉमिक्स असोसिएशनचे पहिलेच नॉन अमेरिकन अध्यक्ष बनले होते. इंग्लंड आणि अमेरिका येथील बुध्दिवंतांच्या वर्तुळात सेन यांचे नाव खूप आदराने घेतले जाते.

अमर्त्य सेन यांनी आर्थिक विषमतेवर लिखाण मांडत असतांना त्यांनी आर्थिक विषमतेत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वितरणातील तफावत लक्षात घेतली असून दारिद्रय व आर्थिक विषमता या दोन्ही बाबी एकमेकांशी संबंधित आहेत. आर्थिक विषमता वाढल्यास दारिद्रयांची समस्या गंभीर बनते म्हणून सेन यांनी उत्पन्न वितरणातील विषमता लक्षात घेणारी दारिद्रयाची संकल्पना मांडली. भारतातील गरिबी व आर्थिक विषमतेवर सेन यांनी संशोधनातून किमान वास्तव दरडोई उत्पन्न साध्य करणाच्या ध्येयाबाबत अधिष्ठान दृष्टीकोन १९६०-६१ मध्ये स्वीकारण्यात आला. अमर्त्य सेन म्हणतात की, दारिद्रय रेषेखालील लोकांच्या उत्पन्नाचे आणि उपभोगाचे वितरण लक्षत घेणे आवश्यक आहे. दारिद्रय रेषेखालील प्रारंभीचे वितरण थोड्या बहुत फरकाने कायम राहते. जर हे वितरण दारिद्रय रेषेच्या बाजूने अधिक झुकले असेल तर सेन तफावत (Sen Gap) अधिक राहील. सेन यांनी दारिद्रय मापनावर आर्थिक विषमतेवर पुढील सूत्र मांडले आहे.

$$P = [I + (I-I) G] H$$

P = दारिद्रय निर्देशांक, I = वितरणाचे परिणाम, G = गिनीचा सहगुणांक, H = दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे दरडोई मापन.

सेन यांच्या मते, गरिबाच्या उपभोगातील वस्तूंचा किंमत निर्देशांक घटल्यास दारिद्रय निर्देशांक घटतो तर याउलट अशा वस्तूंचा किंमत निर्देशांक वाढल्यास दारिद्रय निर्देशांकात वाढ होईल. गरिबाच्या संख्येत वाढ झाल्यास सरासरीमध्ये उपभोग घटेल. याचा बरोबर वेतन वस्तूंच्या उत्पादनात घटत्या फलाची प्रचिती येत असेल तर दारिद्रय रेषा वर सरकते. थोडक्यात, वरील परिणाम हे दारिद्रय रेषा गटातील वितरणातील बदलांचे मापदंड, वेतन-वस्तूंच्या किंमत निर्देशांकातील बदल, उत्पादकतेतील बदलाने वेतन वस्तूंच्या साजेशा किंमतीतील बदल यांच्याशी संवेदनशील आहे.

IMPACT FACTS VOL- 3 ISSUE-3 15 JUNE - 14 SEPT. 2018 ISSN 2454-8332

दारिद्रय विषयावर अमर्त्य सेन म्हणतात की, दारिद्रय निर्मुलनासाठी दारिद्रयाचे अचूक मापन करणे आवश्यक आहे. तेव्हा दारिद्रयात घट किंवा वाढ झाली की नाही हे कळेल. दारिद्रयाचे मापन ठरविण्यासाठी विशिष्ट उत्पन्न पातळी किंवा विशिष्ट उष्मांक पातळी ठरविली जाते. व्यक्तीला किमान गरजा भागविता येण्यासाठी आवश्यक असणारे उत्पन्न प्राप्त होत नसेल तर त्या व्यक्तीचा समावेश दारिद्रय रेषेमध्ये केला जातो. पण ही संकल्पना डॉ. सेन यांना मान्य नाही अमर्त्य सेन यांचे असे मत आहे की, केवळ मोठे कारखाने उभारून अविकसित देशांचा विकास साधता येणार नाही. त्यासाठी मानवी संसाधनांमध्ये मोठी गुंतवणूक करणे आवश्यक ठरते. आयूर्मान, प्रौढ साक्षरता, शिक्षण, आरोग्य, आदि बाबींचा समावेश यात होतो. दारिद्रय दूर करण्यासाठी लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून वेतन ही किमान गरजा भागविण्यावर असणे जरुरीचे आहे. त्याच बराबर त्यांची खरेदी शक्ती वाढल्याशिवाय दारिद्रय दूर होणार नाही. यामुळे अमर्त्य सेन यांच्या मते, खरेदी शक्ती वाढल्यास दुष्काळ व उपासमारीच्या संकटावरही मात करता येईल.

सामाजिक विचार :-

अमर्त्य सेन यांनी सामाजिक विचारामध्ये सामाजिक क्षमतांचा विकास शिक्षणातील कार्य व महत्व, समाजातील आरोग्य आणि आहाराविषयी त्यांचे योगदान आहे. अमर्त्य सेन म्हणतात की, सामाजिक क्षमतांना प्रमुख चल किंवा समानतेसाठीचा वाव आहे. क्षमता ही कोणत्याही व्यक्तीची योग्य जगण्याशी निगडीत आहे. सामाजिक क्षमतांचा विकास झाल्यास व्यक्तीला इच्छेप्रमाणे योग्य जीवन जगण्याचे गुणवत्तेवरून त्याचे योग्य जगणे लक्षात येते. यामुळे व्यक्तीला मिळणारा आनंद, स्वाभिमान, सामुदायिक जीवनातील सहभाग इत्यादीव्दारे व्यक्तीची यशप्राप्ती पाहता येते. म्हणन सेन म्हणतात की, व्यक्ती साध्य करू शकणाऱ्या कार्याचे विविध संयोग म्हणजे क्षमता होय. प्रत्येक व्यक्ती मधील क्षमता भिन्न-भिन्न असल्यामुळे जो-तो आपल्या क्षमतेनुसार सामाजिक क्षमतांचा विकास साधण्यासाठी प्रयत्न करतो. म्हणून व्यक्तीच्या विकासात समानता आढळत नाही. त्यामुळे त्यांच्याकडील क्षमतांचा विकास साधण्यासाठी त्यांना समान संधी प्राप्त होत नाही. समान संधी प्राप्त करून देण्यासाठी सरकारची भूमिका महत्वाची असते. म्हणून सेन यांच्या मते, लोकांच्या सामाजिक क्षमतांचा विकास साधण्यासाठी सरकारचा हस्तक्षेप आवश्यक आहे. तेव्हाच सामाजिक क्षमतांचा विकासामध्ये समानता निर्माण होऊन सर्वांना समान संधी प्राप्त करता येते. अमर्त्य सेन यांनी सामाजिक कल्याणाचे विश्लेषण करतांना आरोग्य हा घटक लक्षात घेतला आहे. सेन यांच्या मते, जनतेला आरोग्याच्या पुरेशा सोयी उपलब्ध होणे गरजेचे आहे. त्यातूनच रोगराई आणि शारीरिक दुर्बलतेपासून समाजाला मुक्ती मिळेल. जर आरोग्य विषयक सोयी समाजाला प्राप्त नाही झाल्या तर लोकांमध्ये अनेक प्रकाराच्या रोगराईचे सांम्राज्य निर्माण होऊन कुपोषण व अनारोग्यामुहे मानवाची कार्यक्षमता घटेल व मृत्युदर प्रमाणात वाढ होऊन लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होईल म्हणून सेन म्हणतात की, उत्तम आरोग्यामुळे मानवी संसाधनांची गुणवत्ता व उत्पादकता वाढते. याच बरोबर समाजाला सक्षम व सुदृढ बनविण्याकरिता सरकारला आरोग्य सोयींसाठी पुरेसा खर्च करणे आवश्यक आहे. आरोग्य चांगल्या प्रकारे राहण्यासाठी आहाराची आवश्यकता असते. पण सुदृढ आरोग्य होण्यासाठी मानवाच्या आहारामध्ये सकल आहार असणे आवश्यक असते. म्हणून सेन म्हणतात की, आर्थिक व्यवहारातून कल्याणाची निर्मिती होते. पण अविकसित देशातील लोकांचे उत्पन्न अल्प प्रमाणात असल्याने त्यांची क्रयशक्ती कमी असते. तर दुष्काळाच्या स्थितीत तर त्यांच्या परिस्थितीमध्ये दैन्य अवस्था निर्माण झाल्यामुळे अशा लोकांना अर्धपोटी व कुपोषित रहावे लागते. याचाच परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो व त्यांची कार्यक्षमता घटते.

म्हणून अशा अविकसित देशातील लोकांच्या आहारातील पोषक घटकांची कमतरता भरून काढण्याच्या उपायांना सेन महत्व देतात. सर्व सामान्यांच्या आरोग्य सोयीकडे लक्ष पुरविल्याने व आरोग्य पातळीत सुधारणा घडवून आणल्यास लोकांची काम करण्याची क्षमता वाढून आर्थिक विकास साध्य करण्यास मदत होते.

सेन यांनी आरोग्य व आहाराविषयी जसे महत्व दिले आहे तसेच महत्व शिक्षणाला देतात. सेन यांच्या मते, शिक्षणाव्दारे लोकांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावतो. तसेच वैचारिक क्रांती घडून येण्यास मदत होते. आणि विचारांचे आदान प्रदान घडून येते. म्हणूनच समाजामध्ये परिवर्तनाचे माध्यम म्हणून शिक्षणाकडे पाहता येते. देशात आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्यात शिक्षणाचे योगदान महत्वपूर्ण ठरते. म्हणून सेन म्हणतात की, शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात सरकारने मोठ्या प्रमाणात खर्च करून शिक्षणाची सर्वांना समान संधी प्राप्त करून देण्याची महत्वाची भूमिका आहे. भारतामध्ये शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या जेमतेम ३% इतका खर्च हा अल्प प्रमाणात असून त्यात मोठ्या प्रमाणावर खर्च होणे गरजेचे आहे. साक्षरता वाढल्यास जन्मदर व बालमृत्यू आणि दारिद्रयाचे प्रमाणामध्ये घट होईल.

थोडक्यात अमर्त्य सेन यांनी कल्याणाचा विचार करतांना दुष्काळ, सामाजिक निवड, साक्षरता, शिक्षण, आरोग्य व आहार, दारिद्रय आणि सामाजिक क्षमता इत्यादी बाबी लक्षात घेतल्या आहे. प्रत्येक वर्षी राष्ट्रीय उत्पन्न झपाट्याने वाढूनही निरक्षरता, उपासमार, अपुऱ्या आरोग्य सोयी यासारख्या समस्या तशाच राहिल्यास देशाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती झाली असे म्हणता येणार नाही. म्हणून सेन यांनी या समस्येकडे सरकारने गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे.

डॉ. सेन यांचे आर्थिक व सामाजिक विचार जगातील कोणत्याही देशातील अर्थव्यवस्थेला पोषक ठरणार आहेत. कल्याणाच्या अर्थशास्त्राला नविन दिशा देणारे एक अर्थतज्ज्ञ म्हणून त्यांची ओळख राहणार असून यांच्या विचाराचा प्रभाव अनेक देशातील अर्थव्यवस्थेवर होत आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रामध्ये नविन संकल्पना मांडून नवीन दिशा दिल्याने त्यांना १९९८ मध्ये नोबेल पारितोषिक व १९९९ साली भारतरत्न पुरस्कार देऊन बहुमान केला आहे. खऱ्या अर्थाने समाजातील वास्तव आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांकडे लक्ष देवून समस्या सोडविण्यास मार्ग सांगितल्यामुळे त्यांचे विचार प्रभावी ठरतात.

संदर्भग्रंथ :-

१) डॉ. अनिलकुमार वावरे, प्रा. संजय धोंडे, डॉ. अनिल सत्रे, आर्थिक विचारांचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिकेशर्स, औरंगाबाद, पृ. १४४, १४५

२) डॉ. अमर्त्य सेन, पॉव्हर्टी ॲण्ड फॅमिन्स, ऑक्सफोर्ड युनिव्हरसिटी प्रेस, नई दिल्ली, पृ. १०, २७, ३०

३) प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी, आर्थिक विचारांचा इतिहास, पृ. ३५१ ते ३५८

४) अर्थसंवाद त्रैमासिक जुलै-सप्टें. २०१६, खंड - ४०, अंक - २.

५) Internet, wikipidea & encyclopedia

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

SPECIAL ISSUE-LXII (A)

SAMISHA

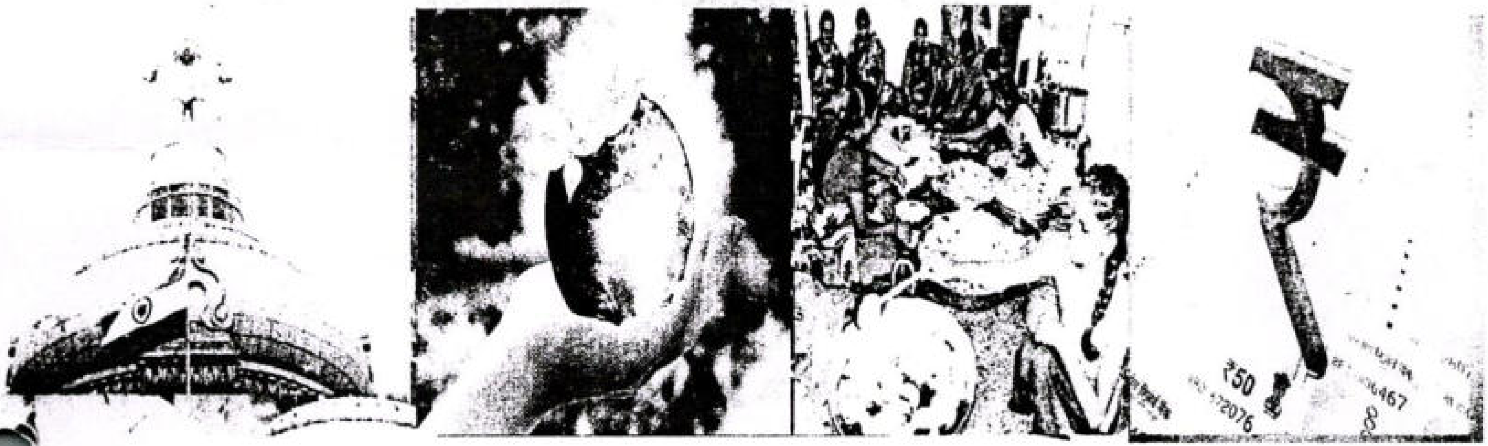

Executive Editor:

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue : Samisha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
August 2018

कुपोषणाची कारणे, लक्षणे जाणून त्यावरील उपाययोजना

संशोधनकर्ती
कु. दयाश्री वि. कोकाटे
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र)
एम.एड., एम.फिल.
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महा.
अमरावती

मार्गदर्शिका
डॉ. सुजाता ब. सबाने
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र) पीएच.डी.
विभाग प्रमुख गृहअर्थशास्त्र विभाग
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महा.
अमरावती

प्रस्तावना -

कुपोषण म्हणजे आपल्या डोळ्यासमोर शरीरातील हाड न हाड मोजता यावे, अशी शरीरयष्टी असलेले, पोटाचा नगारा झालेले केविलवाणे मूल उभे राहते. कुपोषणाचा आणि गरिबीचा संबंध वादग्रस्त असला तरी, कुपोषण म्हणजे केवळ आहाराची कमतरता नव्हे, आवश्यकतेपेक्षा जास्त खाणे वा असंतुलित आहार हे सुध्दा कुपोषण आहे. गरिबीमुळे होणारी उपासमार असो वा अतिसेवनामुळे होणारे अजीर्ण परस्परविरोधी असलेल्या या दोन्ही गोष्टी आहाराच्या शास्त्रीय भाषेत कुपोषण म्हणूनच गणल्या जातात. जगातील एकंदरीत कुपोषित बालकांपैकी भारत देशामध्ये एक तृतीयांश मुले आहेत. या अहवालानुसार भारतामध्ये बाल कुपोषणाचा दर ४७ टक्के आहे.

कुपोषणाचा शब्दशः अर्थ असा की,
'कु' म्हणजे अपुरा व
'पोषण' म्हणजे आहार होय.

कुपोषण -

पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते तिला कुपोषण म्हणतात व त्या व्यक्तीला कुपोषित म्हणता येईल. कुपोषण म्हणजे आजार नव्हे परंतु, अयोग्य आहार, उपासमार व जीवनसत्वांचा अभाव यांचा परिणाम मुलांच्या शरीरावर होतो. असे मुल लहानश्या आजाराने सुध्दा अशक्त दिसू लागते. उदा. अंगावर सुज येणे, मूल रडके होणे, बाळाची वाढ खुंटणे, वजन व उंची वयाच्या प्रमाणात न वाढणे यालाच कुपोषण म्हणतात.

कुपोषणाची कारणे -

१) गरीबी -

हे एक प्रमुख कारण कुपोषणाला कारणीभूत आहे. पैशाच्या अभावी आहार विषयक गरजा पूर्ण होत नाही. आपण जर झोपडपट्टीत जाऊन बघितले तर असे दिसून येते की त्या घरातील स्त्री देखील कामाला जाते. त्यामुळे मुलांकडे दुर्लक्ष होते व त्याला खाण्यास वेळेवर व जेवढ्या कॅलरी हव्यात तेवढ्या मिळत नाही व त्यामुळे ते मूल अर्धपोटी राहते.

२) अज्ञान -

उत्तम प्रकृतीकरीता योग्य आहाराची आवश्यकता असते आणि योग्य आहार मिळावा याकरिता आहार आणि पोषण शास्त्राविषयी ज्ञान असणे आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीची भोज्य तत्वाची मागणी वेगवेगळ्या प्रकारची असते आणि ती मागणी वेगवेगळ्या भोज्य पदार्थांच्या माध्यमाने पूर्ण केली जाते. परंतु ज्यावेळी शरीराच्या मागणी विषयाचे ज्ञान आणि त्याबरोबरच वेगवेगळ्या भोज्य पदार्थाची उपयुक्तता याविषयीचे ज्ञान नसते. त्यामुळे व्यक्तीचे आरोग्य आणि स्वास्थ्य उत्तम ठेवण्यास मदत होते.

३) अस्वच्छ वातावरण -

आजकाल घरातील स्वच्छ वातावरणापेक्षा बाहेरच्या अस्वच्छ वातावरणात खाण्याची पध्दत रूढ झालेली दिसते. तसेच राहत्या घराजवळ शौचालयाच्या सुविधा नसून मलमूत्र, जनावरांचे शेण यामुळे रोगप्रतिकार शक्ती कमी होते. कोणत्याही प्रकारचा संसर्ग लवकर होतो व त्यामुळे कुपोषण निर्माण होते.

४) कुटुंब सदस्यात पडणारी भर -

कुटुंबातील संख्येत वारंवार पडणारी भर हे एक प्रमुख कारण आहे. पहिली पाच वर्ष बालकाच्या सर्वांगिण विकासाच्या, दृष्टीने महत्वाची असतात. कारण त्यावर पुढील अवस्थांचा विकास अवलंबून असतो. पहिल्या बालकाच्या अन्नविषयक गरजा

ISSN : 2348-7143
August 2018

चांगल्या प्रकारे पूर्ण होत नाही तर दुसरा, कुटुंबात जन्माला येतो. त्यामुळे पहिल्या बालकांकडे दुर्लक्ष होते. परिणामतः कुपोषण आढळते.

५) चीक न देणे -

आईच्या स्तनातून येणारा चीक हा बाळाला रोगप्रतिकार येण्यासाठी आणि पोषणासाठी फार महत्वाचा असतो. परंतु हा चीक पिळून टाकण्याची काही ठिकाणी पध्दत ही चुकीची आहे.

६) अंधश्रध्दा -

अंधश्रध्देचे प्रमाण आदिवासी भागात अधिक आहे. याचाच परिणाम गावातील भगत, वैदू यांच्याकडे गर्भवती माता, औषधोपचार घेतात. बऱ्याच वस्त्यांपासून दवाखाना लांब अंतरावर असल्याने दवाखान्यापर्यंत जाण्याची सोय नसते. या सर्व परिस्थितीमुळे आजाराचे प्रमाण वाढते. कुपोषण व त्यामुळे आजार किंवा आजार व त्यामुळे कुपोषण हे चक्र सतत चालू राहते. त्यामुळे मृत्यूचे प्रमाणही वाढते.

७) व्यसनाधिनता -

आदिवासी जमातीत होळीचा सण, डोंगरदेव, माऊली देवी, देवभैरव, चंद्र, सूर्य, बहिरम, खंडेराव, महादेव इ. देवतांची यात्रा किंवा सण साजरे केले जातात. सणाच्या प्रसंगी मद्यपानाचा वापर करण्यात येत असतो. त्यातून देखील आदिवासी समाजात व्यसनधिनता निर्माण होते. त्यामुळे आदिवासी समुदायाच्या जीवनावर विपरित परिणाम होतो.

८) आरोग्य सुविधांचा अभाव -

प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र आणि अंगणवाडी यामार्फत मिळणाऱ्या सर्वच सेवांबाबत आदिवासी भागात तक्रारी आहेत. या सेवा न मिळण्यामागे त्यांच्या गैरनियोजनाचाही मुद्दा येतो. भौगोलिक परिस्थिती लक्षात न घेणे, झालेल्या नियोजनाच्या परिणामी आरोग्य कर्मचाऱ्यांमध्ये उदासिनता असते आणि तिही कुपोषण किंवा बालमृत्यूसारख्या समस्यांना वेळीच रोखू न शकण्यास कारणीभूत ठरते.

९) अकार्यक्षम प्रशासन -

आजच्या परिस्थितीमधले प्रशासन हे अकार्यक्षम व स्वमर्यादित प्रकारचे प्रशासन म्हणून ओळखल्या जाते. मेळघाटसारख्या कुपोषणग्रस्त ठिकाणी जर सरकार आपले लक्ष देऊ शकत नसेल तर आजचे प्रशासन हे अकार्यक्षम तसेच अकार्यरत आहे असे म्हणणे योग्यच ठरेल. परिणामी तेथील लोकांची सुधारणा न होता बालके आणखी कुपोषित होत जातात.

१०) सवयी -

आदिवासी भागात अन्न सेवनाच्या चुकीच्या पध्दती आहेत, जेवणामध्ये विविध खाद्य पदार्थांचा अभाव असतो. त्याचाच परिणाम आहारात एखाद्या खाद्य पदार्थांचे आधिक्य वाढते तर एखाद्या खाद्य पदार्थांची कमतरता आढळून येते. यामुळे मुले कुपोषणाला बळी पडतात.

कुपोषणाची साधारण स्थितीतील लक्षणे -

१. नेहमी थकवा जाणवतो.
२. डोळे खोल जातात.
३. रोग - प्रतिरोग शक्त कमी होते.
४. त्वचा आणि केस रूक्ष होतात.
५. हिरड्यांमधून रक्तस्राव होतो.
६. दातांना कीड लागते.
७. वजन आणि उंची प्रमाणापेक्षा कमी राहते.
८. कुठेही लक्ष केंद्रीत होत नाही.
९. प्रगती कमी.
१०. पोट फुगीर होते.
११. वागण्यात चीडचीडपणा येतो.
१२. शिक्षणात प्रगती होत नाही.

१३. सतत (अवास्तव) रडू येते.

१४. हाडांची सतत दुखणी सुरु राहते.

कुपोषणाची गंभीर परिस्थितीतील लक्षणे -

१. शरीरातील हाड दिसू लागतात.

२. केस गळतात व केसांचा रंग बदलतो.

३. भूक लागत नाही.

४. मूल विनाकारण रडू लागते.

५. शारीरिक परिस्थिती खूप बारीक आणि कमजोर होते.

६. पोट फुगीर होते.

७. नखे सतत तुटतात.

८. त्वचा सामांन्यापेक्षा जास्त सावळी पडते.

९. मांसपेशींमधली शक्ती कमी होते.

१०. हाडे आणि गुडघ्यांमध्ये कमजोरी येते.

कुपोषण व बालमृत्यू होऊ नये म्हणून केलेल्या उपाययोजना -

१. सर्वेक्षण क्षमता वाढविणे.

२. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

३. ० ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांची दरमहा वैद्यकिय तपासणी

४. नवीन अंगणवाडी स्थापण करणे व रिक्त पदे भरणे.

५. जीवन रक्षक अभियान

६. सामाजिक लेखा परिक्षण

७. इतर प्रबोधनात्मक कार्यक्रम

८. पौष्टीक आहाराचे पाककृती प्रशिक्षण

९. प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्तरावर रोगनिदान शिबिरांचे आयोजन करून बालकांची बालरोग तज्ञामार्फत तपासणी व उपचार

१०. प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्तरावर बालविकास केंद्र सुरु करणे.

११. अद्यावत रूग्णवाहिकांची उपलब्धता

१२. अंगणवाडी केंद्रस्तरावर ग्रामविकास केंद्र सुरु करणे.

बालमृत्यू कमी करण्यासाठी उपाययोजना -

१. ० ते ६ वयोगटातील बालकांची दरमहा आरोग्य तपासणी अंगणवाडी स्तरावर वैद्यकिय अधिकारी यांचे मार्फत करून आजारी बालकांना औषधोपचार केला जातो.

२. बालरोग तज्ञांची शिबिरे घेऊन गंभीर आजारी बालकांवर औषधोपचार करण्यासाठीचे नियोजन.

३. हृदयविकार आजारी बालकांचे शस्त्रक्रियेसाठी जीवनदायी योजनेतून कार्यवाही.

४. बालमृत्यू कमी करण्यासाठी सिकलसेल नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करून बालकांची तपासणी / चाचणी व औषधोपचाराची सुविधा करण्यात आली आहे.

५. बालमृत्यूच्या कारणांचे संशोधन गाव पातळीवर वैद्यकिय अधिकारी मार्फत करून बालमृत्यू कमी होण्यासाठी वैद्यकिय अधिकाऱ्यांच्या बैठकीत बालरोग तज्ञ व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून मार्गदर्शन.

उद्दिष्ट्ये -

१. कुपोषणाची कारणे व लक्षणे जाणून घेणे.

२. कुपोषण कमी करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

ISSN : 2348-7143
August 2018

वाङ्मयीन पुनरावलोकन -

टोरवणे दादाजी लक्ष्मण, (२०१६)

कुपोषणाच्या समस्येवरील प्रभावी उपाययोजना म्हणून या समस्येबाबत कुपोषणग्रस्त गावातील जनतेला या समस्येची जाणीव करून देणे, त्याचे आरोग्य व पोषण विषयक समस्येत सुधारणा करणे त्याकरिता त्यांना पोषक आहाराबद्दल जागरूकता (शिक्षण), खाद्य पदार्थांचे संरक्षण व स्वच्छता ज्ञान (Hygine), आवश्यक आरोग्य सेवा, योग्य बाल संगोपन पध्दतीचे ज्ञान, स्तनपानाचे महत्व, गर्भावस्थेतील आहाराचे महत्व, स्वच्छ पर्यावरणाचे महत्व समजल्यास या प्रश्नाची तीव्रता निश्चितच कमी होऊ शकते. परंतु या सर्व गोष्टींकरीता आर्थिक पाठबळे कधीच उपयोगी पडत नाही. अनेक योजनांचा प्रामाणिकतेअभावी बट्ट्याबोळ होतो. योजना कागदांवरच दिसतात. परंतु परिणाम (बदल) कुठेच दिसत नाही. अर्थातच योजना सहानुभूतीपूर्वक आणि तद्न्भूतीपूर्वक राबविल्यास प्रश्नाची तीव्रता निश्चितच कमी होऊ शकते.

ॲड. साने बंड्या (२०१३)

"मेळघाट परिसरातील आदिवासी बांधवांचे अनेक प्रश्न आहेत. त्यापैकी बालमृत्यू ही गंभीर समस्या असल्याने ती दूर करण्यासाठी शासनासह सर्वच घटकांच्या प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. शिक्षण क्षेत्राची सुध्दा दैनावस्था आहे. त्यासाठी समाजाच्या प्रत्येक घटकाने पुढाकार घ्यावयास हवी."

मेळघाटची स्थिती सुधारण्यासाठी काय करायला हवे?

१. समाजसेवकांनी मेळघाटात काम करण्यासाठी वेळ द्यावा.
२. बालमृत्यूच्या कारणांचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास व्हावा.
३. आदिवासी बांधवांसाठी असलेल्या धोरणांवर फेरविचार व्हावा.
४. मुबलक औषधींचा साठा, निवृत्त शिक्षकांकडून मार्गदर्शन हवे.
५. डॉक्टर, प्रसूतितज्ञ, रेडिऑलॉजीस्टची आवश्यकता.
६. मानसोपचार तज्ञांनी या भागात सेवा द्यावी.

मागील काही वर्षातील बालमृत्यू -

२००३ - २००४	-	४९५
२००४ - २००५	-	४६८
२००५ - २००६	-	५०४
२००६ - २००७	-	४९०
२००७ - २००८	-	४४७
२००८ - २००९	-	५००
२००९ - २०१०	-	५१०
२०१० - २०११	-	५०९
२०११ - २०१२	-	४१९
२०१२ - २०१३	-	४०९

संशोधन कार्यपध्दती -

या अध्ययनासाठी अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट विभागातील धारणी तालुक्यातील १६० गावांमधून ५०० कुपोषित बालकांची निवड करण्यात आलेली असून तथ्य संकलनासाठी व्यापक प्रश्नावली तयार करण्यात आलेली आहे. माहितीचे संकलन प्रत्यक्ष मुलाखत व संशोधक विद्यार्थीनीने निरीक्षण, अनुसूची यांचा वापर करून करण्यात आलेले आहे. माहितीमध्ये अचुकता, परिपूर्णता व पारदर्शकता येण्यासाठी माहितीचे संकलन स्वतः संशोधक विद्यार्थीनीने केलेले आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue : Samisha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
August 2018

परिणाम व चर्चा -

सारणी क्र. १

कुपोषणाच्या लक्षणानुसार वर्गीकरण दर्शविणारी सारणी

लक्षणे	संख्या	टक्केवारी
वजन कमी	२०३	४०.६०
पोटाचा आकार मोठा	१२७	२५.४०
हातपाय बारीक	११९	२३.८०
त्वचेवर सुरकुत्या	३२	६.४०
श्वसनाचा त्रास	१९	३.८०
एकुण	५००	१००.००

निष्कर्ष -

वरील सारणीमध्ये अध्ययन क्षेत्रातील बालकांचे पालक त्यांच्यातील कुठल्या लक्षणामुळे त्यांना कुपोषण झाल्याचे ओळखतात. यानुसार वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे. ४०.६० टक्के बालके हे केवळ त्यांचे वजन कमी झाल्यामुळे तर २५.४० टक्के बालके त्यांच्या पोटाचा आकार मोठा झाल्यामुळे तर २३.८० टक्के बालकांचे हातपाय बारीक झाल्यामुळे तर ६.४० टक्के बालकांच्या त्वचेवर सुरकुत्या पडलेल्या असल्यामुळे व ३.८० टक्के बालकांना श्वसनाचा त्रात होत असल्यामुळे ते कुपोषित झाल्याचे त्यांच्या पालकांना लक्षात आले. Chi-square चाचणी मूल्य २२८.८४ ची ०.०५ तक्ता मूल्यासोबत तूलना केली असता सार्थकता दिसून येते.

सूचना -

१. आदिवासींना त्यांच्यात भागात रोजगार उपलब्ध होईल अशा योजना कराव्यात.
२. घरगुती प्रसुती न करता दवाखान्यात प्रसुती करण्याबाबत जनजागृती करणे.
३. व्यसनधिनतेवर आळा घालणे आवश्यक आहे.
४. स्थलांतरामुळे लसीकरण पूर्ण केले जात नाही तेव्हा लसीकरणावर भर देण्यात यावा.

शिफारशी -

१. वन उत्पादनावर आधारित उद्योग धंदे मेळघाटमध्ये उभारण्यात यावेत.
२. शेतीवर आधारित लघु उद्योग असावेत.
३. आदिवासीची व्यसनाधिनता दूर करण्याचे शासन स्तरावर प्रयत्न व्हावेत.
४. बालकांना शाळेतून स्थानिक खाद्यपदार्थांचा उपयोग करून समतोल आहार देण्यात यावा.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. खताळ राजेंद्र बी **कुपोषण द सायलेंट इमर्जन्सी** (मार्गदर्शिका) श्री. आशुतोष व शेणोलीकर, गुरुराज हॉसींग सोसायटी, पौड रोड, पुणे ४११०३८, प्रथम आवृत्ती १० डिसेंबर, २००६. द्वितीय आवृत्ती १४ डिसें. २००६ पृ.क्र. १, ३.
२. http://mr.vikaspedia.in/health/childhealth/११५१४११२/२५feb.२०१४
३. **Health Setu** ३१st Mar २०१६.
४. **Women and Child welfare** ZP Nandurbar. www.zpndbr.in/icds.html
५. टोरवणे दादाजी लक्ष्मण, **नंदूरबार जिल्ह्यातील आदिवासींमधील कुपोषण एक सामजिक समस्या,** २० जून २०१६, पृ.क्र. ५६.
६. अॅड. साने बंड्या, **खोज मेळघाट, मेळघाटात यावर्षी १४३ बालमृत्यू,** दै. दिव्य मराठी, अमरावती, २४ सप्टेंबर २०१३. पृ.क्र. २.
७. **"मागासलेल्या क्षेत्रातील मुलांवर कुपोषणाचा होणारा परिणाम आणि उपाय",** स्मरणिका २०११, गृहअर्थशास्त्र विभाग, न्यू आर्ट्स,
८. कॉमर्स अॅण्ड सायन्स कॉलेज वर्धा, पृ.क्र. ७७, १०२, ११३, १७०.

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

SPECIAL ISSUE-LXII (B)

SAMISHA

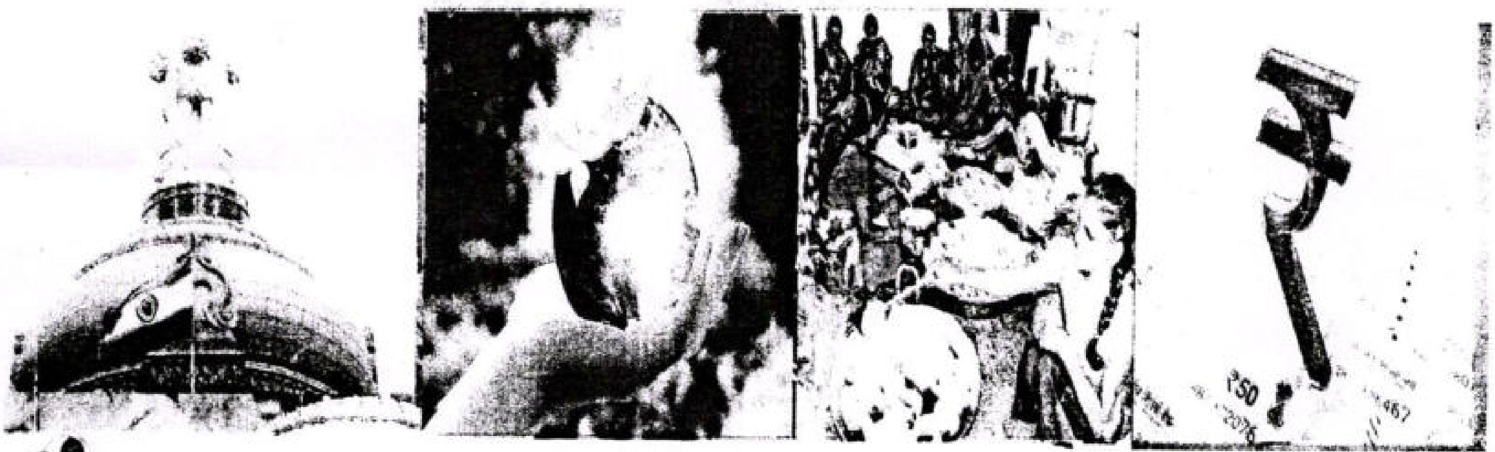

Executive Editor:
[illegible]
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Sanjay J. [illegible]
Dr. Dinesh W. Nichit
Dr. Shubhangi Dange

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue : Samisha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
August 2018

मेळघाटातील कुपोषण कमी करण्याच्या दृष्टीकोनातून सूचविलेल्या काही सूचना व शिफारशी

संशोधनकर्ती
कु. दयाश्री वि. कोकाटे
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र)
एम.फिल., एम.एड्.
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महा.
अमरावती

मार्गदर्शिका
डॉ. सुजाता ब. सबाने
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र) पीएच.डी.
विभाग प्रमुख गृहअर्थशास्त्र विभाग
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महा.
अमरावती

प्रस्तावना :-

अमरावती जिल्ह्यातील धारणी व चिखलदरा या दोन तालुक्यांचा मिळून मेळघाट विभाग बनला आहे. सातपुडा पर्वताच्या सात रांगा या भागात एकत्र येत असल्याने याला मेळघाट म्हटले जाते. या दोन तालुक्याची लोकसंख्या तीन लाख असून याच भागात मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प आहे. मेळघाट दुर्गम डोंगरी भाग असून येथील ९० टक्के लोकसंख्या आदिवासी आहे. यातही कोरकू जमात ७५ टक्के आहे. रस्ते, वाहतुक व दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव आहे. बहुतेक आदिवासी शेतमजुर किंवा अल्पभूधारक आहेत. सिंचनाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने केवळ पावसाच्या पाण्यावर शेती केली जाते. उत्पन्नाची साधने कमी असल्याने गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून बहुतांश लोक पावसाळ्यांनतर कामासाठी मध्यप्रदेश व महाराष्ट्राच्या इतर भागात जातात. त्याचा अनिष्ठ परिणाम त्यांच्या कुटुंबावर व मुलांवर होतो व कुपोषण वाढीस लागते.

गरिबी आणि शिक्षणासोबतच रूढी, परंपरांचा प्रभावही येथे स्पष्ट दिसतो. रोजगाराच्या अपुऱ्या साधनांमुळे सकस अन्न मिळू शकत नाही. यातूनच माता अणि बालकांचे कुपोषण होते. अस्वच्छता, अशुद्ध पाण्याची समस्या येथे कायम जाणवते. आरोग्य शिक्षणाचा अभाव असल्याने बाळाकडे अतिदुर्लक्ष होते. तंबाखू, दारूचे प्रमाणही अधिक आहे. बालविवाह, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा या प्रमुख समस्या आहेत. सरकारी व्यवस्थेतून या समस्यांवर उपाय योजले जात आहेत. पण, त्याचे यश लक्षात घेता कुठेही समाधान झ ळकत नाहीत. कुपोषणाशी लढा देण्यासाठी अंगणवाडी हा प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षण, पोषण आणि आरोग्य शिक्षण असे तिहेरी यश या माध्यमातून साधने शक्य आहे. पण, मेळघाटात ही सेवा विस्कळीत आहे. जिल्हा बालसंरक्षण समित्याही कार्यरत आहेत. बाळाचा जीव, आजार आणि विकास यासंदर्भात पालकांकडून होणाऱ्या दुर्लक्षाबद्दल या समित्यांकडून कार्य अपेक्षित आहे. मुळ कार्याकडेच कानाडोळा केला जात असल्याने मात्र हा प्रश्न कायमच आहे.

कुपोषण :-

१) **व्यावसायिक समाजकार्य :-** पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते तीला कुपोषण म्हणतात व त्या व्यक्तिला कुपोषित म्हणता येईल.

कुपोषण म्हणजे आजार नव्हे परंतु अयोग्य आहार, उपासमार व जीवनसत्वांचा अभाव यांचा परिणाम मुलांच्या शरीरावर होतो, असे मुल लहानश्या आजाराने सुद्धा अशक्त दिसू लागते. उदा. अंगावर सुज येणे, मुल रडके होणे, बाळाची वाढ खुंटणे, वजन व उंची वयाच्या प्रमाणात न वाढणे यालाच कुपोषण म्हणतात.

२) **मोहन पाटील :-** यांनी एप्रिल २०१३ ते मार्च २०१४ या काळात अंगणवाडीत शिकणाऱ्या मुलांमधील कुपोषणाच्या कारणांचा अभ्यास या विषयावर संशोधन केले असून त्यांनी कुपोषणाची पुढील व्याख्या सांगितली.

"ज्या बालकांचे वनज अडीच किलोपेक्षा कमी आहे ज्यांच्या शरीरात प्रोटीन्स आणि व्हिटॅमिन्स सह पौष्टिक घटक कमी दिसून आले अशी बालके कुपोषित या संकल्पनेत बसतात." कुपोषणामुळे बालकांची शारीरिक व बौद्धिक वाढ खुंटते, रोगप्रतिकारक शक्ति कमी होते.

मागील काही वर्षातील ० ते ६ वर्षे वयोगटातील
कुपोषित बालकांच्या मृत्यूची आकडेवार

वर्षे	आकडेवारी
२००९-१०	५१०
२०१०-११	५०९
२०११-१२	४१९
२०१२-१३	४०८
२०१३-१४	३३८
२०१४-१५	३४४
२०१५-१६	२८३
२०१६-१७ ऑक्टोबर	३१०

उद्दिष्ट :

१) मेळघाटातील आदिवासी बालकांमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
२) कुपोषण कमी करण्याच्या दृष्टीने सूचना व शिफारशी सूचविणे.

गृहितके :-

१) आदिवासींची आर्थिक स्थिती खूप हलाखीची आहे.
२) आदिवासींचा अंधश्रद्धेवर अधिक विश्वास आहे.

वाङ्मयीन पुनरावलोकन

१) **काटे एस. एल. (२०००) :-**

वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेकारी, गरिबी वाढते हे सत्य नाकारून चालणार नाही. गरिबीमुळे उपासमार आणि उपासमारीमुळे कुपोषण हा क्रम निरंतर सुरूच असतो. कमावणारा एक आणि खाणारे अनेक यामुळे फक्त पोट भरण्याकडेच लक्ष दिले जाते. शिक्षणाकडे पूर्ण दुर्लक्ष होते. परिणामः आरोग्य आणि आहार, आरोग्य आणि पर्यावरण, यांचा सहसंबंध समजण्याची क्षमताच नसते. पैशाअभावी उपाचारांपासून वंचित राहावे लागते. कधी आरोग्याच्या पुरेशा प्रभावी सोयी नसल्यामुळे तर कधी वाहतुकीच्या सोई नसल्यामुळे आजारी व्यक्तिला झोळीतून निकटच्या आरोग्य केंद्रावर न्यावे लागते. यातच रूग्णाचा मृत्यू होतो, अशा घटना रोजच घडत असतात.

भारतातील कुपोषणाचा विचार केला असता "राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार ५५% कुपोषणाची समस्या ग्रामीण भागात तर ४५% शहरी भागात आढळते. मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बिहार, राजस्थान, महाराष्ट्र राज्यात परिस्थिती अतिशय चिंताजनक आहे. या राज्यात अजुनही २९% लोक दारिद्रय रेषेखाली असून यातील ७०% लोक ग्रामीण भागात आहे. ३०% बाळ जन्मताच कुपोषित असतात. गर्भावस्थेत मातेस पोषक आहार न मिळाल्यामुळे ही अवस्था निर्माण होते."

२) **चव्हाण शांताराम पुरूषोत्तम (२००६) :-**

शासनाच्या विविध विभागामार्फत विविध स्वरूपाच्या विकास योजना, मेळघाट विभागात राबविण्यात आल्या. परंतु विविध विकास योजनांची यशस्विता राखली नाही. योजना केवळ कागदोपत्री उपलब्ध करून चालत नसतात तसेच कोट्यावधी रूपये खर्च करून लाभार्थीना फायदा होतोच असे नाही. शासनाने आणि समाजसेवी संघटनांनी व कार्यकर्त्यांनी गंभीर दखल घेणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या विकासावर संपूर्ण रक्कम खर्ची पडली असती तर विकासाचे चित्र वेगळेच दिसले असते.

डॉ. शांताराम चव्हाण यांनी खालील उपाय सुचविले.

१) प्रशासन व गावकरी यांच्यात सुसंवाद वाढवावा.
२) प्रत्येक कुटुंबातील व्यक्तिला बारमाही रोजगार मिळेल अशी व्यवस्था करावी.
३) योजनांच्या अंमलबजावणी यंत्रणेतील भ्रष्टाचार बंद व्हावा.
४) पंचायत व तालुका स्तरीय कार्यालयाची उपकेंद्रे बनवावी.
५) रोजगार निर्माण करणाऱ्या योजनांना प्राधान्य द्यावे.

संशोधन कार्यपद्धती

या अध्ययनासाठी अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट विभागातील धारणी तालुक्यातील १६० गावांमधून ५०० कुपोषित बालकांची निवड करण्यात आलेली असून तथ्य संकलनासाठी व्यापक प्रश्नावली तयार करण्यात आलेली आहे. माहितीचे संकलन, प्रत्यक्ष मुलाखत ही संशोधक विद्यार्थीनीने निरीक्षण, अनुसची या पद्धतीचा वापर करून केलेली आहे. माहितीमध्ये अचुकता, परिपूर्णता व पारदर्शकता येण्यासाठी माहितीचे संकलन स्वतः संशोधक विद्यार्थीनीने केलेले आहे व या संशोधनातील निष्कर्षावरून संशोधिकेने कुपोषण कमी होण्याच्या दृष्टीकोनातून काही सूचना व शिफारशी सूचविल्या आहेत.

कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यास काही सूचना व शिफारशी

सूचना :-

१) आहाराविषयी जनजागृती व उपलब्ध धान्याचा आहारात उपयोग करून घेणे.

आदिवासी लोकांना आहाराविषयी काहीच माहिती नाही तेव्हा त्यांच्यात आहाराविषयी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. निरोगी सुदृढ समाज, निरोगी स्त्री, निरोगी कुटुंब राहणे ही काळाची गरज आहे. सकस चौरस व पुरेसा आहार घेतल्यास बऱ्याच प्रमाणात कुपोषणावर निर्बंध राहू शकेल. जसे प्रथिनयुक्त पदार्थ, खनिजयुक्त पदार्थ, जीवनसत्वयुक्त पदार्थ बऱ्याच प्रमाणात खाऊ घातले तर मूल सुदृढ राहू शकते. अशा प्रकारे आहाराविषयी माहिती देऊन जनजागृती करावी व त्यांना उपलब्ध असलेल्या धान्याचा जसे सोयाबिन, मटकी, मका इ. पदार्थ आहारात कसे उपयोगात आणावयाचे हे सांगावे.

२) अंधश्रद्धा, अज्ञान याविषयी परिवर्तन करण्याकरिता आदिवासींना प्रशिक्षण द्यावे.

आदिवासी लोकांमध्ये अशिक्षितपणामुळे अंधश्रद्धा ही फार जास्त असते. त्यांच्यात परिवर्तन होण्यास त्यांना अज्ञानामुळे होणारे तोटे तसेच चुकीच्या अन्न शिजविण्याच्या पद्धतीमुळे त्यातील पोषक घटक कसे कमी होतात ते सांगावे. जसे,

उदा. तांदूळ, डाळ चोळून न धुणे भाज्या चिरल्यावर न धुणे इ. दवाखान्यातील व वैदू, भगत यांच्या उपचारातील फरक समजावून सांगावा. काय योग्य काय अयोग्य ते पटवून द्यावे. यासाठी आदिवासींना, अंधश्रद्धा, अज्ञान याविषयी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

३) आदिवासींना त्यांच्याच भागात रोजगार उपलब्ध होईल अशा योजना कराव्यात.

कुटुंबाचा मोठा आकार उत्पन्न कमी त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती आदिवासींची हलाखीची असते. तेव्हा त्यांच्याच भागात त्यांना रोजगार उपलब्ध होईल अशा योजना कराव्या, ज्या आहेत त्या अंमलात येत आहेत किंवा नाही याची शहानिशा करावी. गांडूळ खत, पत्रावळ्या, द्रोण बनविणे, मध गोळा करणे, शिलाई कामाचे प्रशिक्षण देणे व तसेच त्यांना व्यवसायास सहाय्य करणे इ. प्रकारचे रोजगार उपलब्ध होईल अशा योजना कराव्यात.

४) मातेचे कुपोषण व दोन मुलांमधील अंतर याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

आदिवासी मुलींची शारीरिक परिपक्वता नसतांनाच अगदी कमी वयात त्यांची लग्न होतात. त्यामुळे मूल व माता या दोघांची शारीरिक स्थिती ही वाईट असते. ते अपूऱ्या दिवसाचेच जन्माला येते. येथील माता एकावेळी दोन मुलांना दूध पाजताना देखील आढळुन येतात. त्यामुळे माताही कुपोषित होते. ती दोन्ही बालकांना पुरेसे दूध देऊ शकत नाही. त्यामुळे मातेचे कुपोषण, दोन मुलांमधील अंतर, कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व इ. त्यांना समजून सांगावे. कारण दोन मुलांमधील अंतर कमी झाल्यास आपोआप कुपोषणाला आळा बसेल.

५) स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळी वय १८ पेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे.

कमी वयात लग्न होत असल्यामुळे अनेक मुलींचे शरीर बाळंतपणासाठी पुरेसे विकसित झालेले नसते. यामुळे बाळ सहजतेने बाहेर येत नाही. बाळंतपणालाही खूप वेळ लागतो. बाळ अडणे असे प्रकार होतात. वैद्यकिय उपचार न मिळाल्यास स्त्रियांचा मृत्यूही होऊ शकतो. मातेचे वय कमी असल्यास बाळ अपुऱ्या दिवसाचे होते. ह्या सर्व बाबी आदिवासींना समजावून सांगून लग्नाच्या वेळी मुलीचे वय १८ किंवा त्यापेक्षा जास्त असणे का आवश्यक आहे ते पटवून द्यावे.

६) घरगुती प्रसुती न करता दवाखान्यात प्रसुती करण्याबाबत जनजागृती करणे.

आदिवासी स्त्रिया घरीच दायीला बोलावून प्रसुती करवून घेतात. त्यासाठी गरम पाणी, लोखंडी शिक अशा गोष्टी वापरल्यामुळे कितीतरी संसर्गजन्य रोग होऊ शकतात. धनुर्वातासारखे आजारही होतात. यामुळे गर्भाला धोका पोहचून गर्भ दगावतो देखील. तेव्हा त्यांना हे पटवून देऊन घरी प्रसूती न करता दवाखान्यात करण्याबाबतची जनजागृती करावी म्हणजे मृत्यूचे प्रमाण आपोआप की होईल.

७) व्यसनाधिनतेवर आळा घालणे आवश्यक आहे.

नशा केल्यामुळे व्यक्तिचे स्वास्थ बिघडते. तो आजारी पडतो व कुपोषणालाही आमंत्रण मिळते. आदिवासी जमातीत सणाच्या प्रसंगी मद्यपानाचा वापर केला जातो. त्यातूनच आदिवासी समाजात व्यसनाधिनतेची सवय निर्माण होते. होळी, बहिरम, महादेव, खंडेराव इ. सणांना ते विशेष मद्य प्राशन करतात. स्त्रिया देखील मद्य प्राशन करतात. मेळघाटात मोहाची झाडे आहेत. बहुतेक लोक त्याची फुले गोळा करून दारू बनवितात. त्यामुळे ते अतिशय जास्त प्रमाणात सेवन करतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनावर विपरित परिणाम होतो. त्यामुळे व्यसनाधिनतेवर आळा घालणे आवश्यक आहे.

८) स्थलांतरामुळे लसीकरण पूर्ण केले जात नाही तेव्हा लसीकरणावर भर देण्यात यावा.

मोठे कुटुंब उत्पन्न कमी त्यामुळे परिस्थिती हलाखीची असते. त्यांना रोजगारासाठी गाव सोडून जावे लागते. त्यामुळे त[illegible] काळात लसीकरण कधी-कधी पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यामुळे बालकांना अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते. त्यांना [illegible]त अंगणवाडी सेविकेद्वारे तसेच इतरही माध्यमाने माहिती मिळते परंतु स्थलांतर झाल्यास हे शक्य होत नाही. यासाठी लसीकरण पूर्ण होण्यास काही उपाययोजना करणे अतिशय आवश्यक आहे. त्यामुळे बालकांचे आरोग्य उत्तम राहून मृत्यूचे प्रमाण कमी होईल.

९) प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर आरोग्य उपचाराच्या औषधी व आरोग्य अधिकारी असणे आवश्यक आहे.

मेळघाट हा अतिशय दुर्गम भाग असल्यामुळे येथे दळणवळणाच्या फार कमी सोई आहेत. अधिकारी येथे स्थायिक नसून ते नोकरीनिमित्त येतात. त्यामुळे आदिवासींची गैरसोय होते. तसेच केंद्रावरील औषधी संपल्यावर ती बोलविण्यापेक्षा आधिच बोलवावी कारण शहरापासून अंतर जास्त व दळणवळणाच्या सोयी कमी अशी परिस्थिती आहे. कुणाच्या जिवाची हानी होऊ नये यासाठी ह्या गोष्टी पाळाव्यात.

१०) शेतीमध्ये आधुनिक पद्धतीचा वापर करणे.

आदिवासी शेती करतात परंतु आधुनिक पद्धतीचा वापर करत नाहीत. त्यांच्यात मेहनतीची तयारी असते त्यामुळे ते मेहनत करतात. त्यांना योजनांद्वारे बी-बियाणे, फवारे इ. अनेक गोष्टी मिळतात. परंतु फारच कमी लोक याचा वापर करतात. त्यांच्यातील अज्ञानामुळे त्यांना ते पटतही नाही. तेव्हा त्यांना ग्रामस्थांमधीलच कुणीतरी हे समजावून सांगून त्यांना शेतीसाठी आधुनिक पद्धतीचा वापर करण्यास भाग पाडावे. म्हणजे पिके चांगली येऊन त्यांची आर्थिक परिस्थितीही सुधारेल.

शिफारशी :-

१) आदिवासींचा अशिक्षितपणा दूर करण्यात यावा.

आदिवासींच्या आर्थिक विकासामध्ये आदिवासींचे अज्ञान, अशिक्षितपणा व योजनेविषयी माहिती करून घेण्याची तसेच योजनांचा आपणास किती फायदा होईल ही जिज्ञासा त्यांच्यामध्ये अशिक्षितपणामुळे येऊ शकत नाही. त्यामुळे आदिवासी शिक्षित होणे विकासाच्या बाबतीत गरजेचे आहे. शासनाने आदिवासींचा शैक्षणिक स्तर वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावा.

२) वनउत्पादनावर आधारित उद्योगधंदे मेळघाटमध्ये उभारण्यात यावेत.

मेळघाटमध्ये निसर्ग संपत्ती भरपूर असताना येथे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उद्योगधंद्याबाबत कोणत्याच स्तरावरून प्रयत्न झाले नाहीत. येथे सागवान, बांबू, डींक, मोहफूले, मध, सलई, मुसळी, तिखाडी, तेंदूपान, जांभूळ, गोंद इ. चे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. यावरील प्रक्रिया उद्योगाची उभारणी करून आदिवासींना आर्थिक सहकार्य करण्यास मदत होऊ शकते. यासाठी शासनाने व लोकनेत्यांनी लक्ष देऊन आदिवासींच्या आर्थिक विकासात सहकार्य करणे आवश्यक आहे.

३) बँकेची कार्यपद्धती सोपी असावी.

बँक कायद्याप्रमाणे आदिवासींना कर्ज वाटप करते. परंतु अशिक्षित व अज्ञानीपणामुळे त्यांना सातबारा (७/१२) सारखे महत्त्वपूर्ण कागद मिळविणे कठीण होऊन जाते. त्यामुळे बँकेने कर्ज प्रकरण तयार करण्याकरिता कमीत कमी कागदपत्रे मागावित. कारण तलाठी हा राजस्व विभागाचा मोठा अधिकारी आहे असा त्यांचा समज असून तो त्यांना त्यांच्या गावात सहज उपलब्ध होत नाही. याचाच अर्थ कमीत कमी कागदपत्रे असून बँकेची कार्यपद्धती ही सोपी असावी जेणेकरून ते मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेण्यास प्रवृत्त होतील.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue : Samisha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
August 2018

४) दळणवळणाची व्यापक प्रमाणात व्यवस्था व्हावी.

धारणी व चिखलदरा या दोन्ही तालुक्याच्या ठिकाणी पोहचण्याकरिता आदिवासींना आजही बैलगाडीचा वापर करावा लागतो, असे सर्वेक्षणात लक्षात आले. त्यामुळे त्यांचे अनेक व्यवहार योग्य त्या वेळेस होऊ शकत नाही. दळणवळणाच्या अवस्थेमुळे आजारी व्यक्ती दगावतो. त्यामुळे दळणवळणाची पर्याप्त व्यवस्था व्हावी याकरिता शासनाने पुढाकार घेणे महत्त्वाचे आहे.

५) शेतमाल विक्रीची पर्याप्त व्यवस्था असावी.

आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती फार हलाखीची आहे. कुपोषण कमी करण्यासाठी आर्थिक परिस्थिती मुळ कारण आहे. त्यामुळे त्यांना मालाची विक्री सहजपणे करता आली पाहिजे. कारण यांच्या मालाची खरेदी अर्धा हंगाम झाल्यानंतर सुरू होते. आर्थिक विवंचना व साठवणुकीचा अभाव यामुळे ते खाजगी व्यापाऱ्यांना नाईलाजाने माल विकतात. ते त्यांची वजनात व भावात फसवणूक करतात. त्यामुळे शेतमाल विक्रीची पर्याप्त व्यवस्था मेळघाटमध्ये शासनाने करावी.

६) आरोग्यकर्ता म्हणून ग्रामस्थांचीच निवड करावी.

येथील लोकांची भाषा कोरकू आहे आणि भाषा हाच संभाषणातील दुवा आहे. म्हणून भाषेची अडचण प्रमुख मानली जाते. बहुतांश अधिकारी, कर्मचारी आदिवासींसोबत हिंदीमध्ये वार्तालाप करतात. परंतु आरोग्याच्या बाबतीत मात्र थोडीशीही चूक जिवघेणी ठरू शकते. त्यामुळे आरोग्यकर्ता म्हणून ग्रामस्थांचीच निवड करावी. कारण त्यांना तेथील लोकांची भाषा ही समजते व त्यांचे म्हणणे ते ऐकूनही घेतात.

७) बालकांना शाळेतून स्थानिक खाद्यपदार्थांचा उपयोग करून समतोल आहार देण्यात यावा.

मेळघाटमध्ये अनेक विविध पिके घेतली जातात. उदा. ज्वारी, मका, सोयाबिन इ. मात्र त्याचा उपयोग शाळेून व्हायला हवा. बालकांना शाळेतून विविध खाद्यपदार्थ द्यावे ज्यामुळे मुलांना समतोल आहार मिळेल, जसे बाजारीची खिचडी, भात, मक्याचा शिरा, सोयाबिनचे दूध, ज्वारीची आंबिल इ. त्यामुळे स्थानिक पदार्थांचा उपयोग होऊन बालकांना योग्य व समतोल आहारही मिळेल.

८) व्यवसाय सुरू करण्यास सवलतीच्या दरात बँकींग कर्ज उपलब्ध करून द्यावे.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वैयक्तिक व्यवसायाप्रमाणे सामुहिक व्यवसाय करता येतो. सामुहिक कर्जपुरवठा करण्याकरिता तयार करण्यात आलेल्या गटाला जो व्यवसाय करावयाचा आहे त्यांची निवड करून त्यांचेकरिता आवश्यक कर्जपुरवठ्याची किती गरज आहे इ. बार्बीचा विचार करून प्रकल्प अहवाल तयार करावयाचा आहे व त्यानुसार बँकेनी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. त्याकरिता त्यांना ५०% किंवा जास्तीत जास्त रूपयांपर्यंत अनुदान अनुज्ञेय आहे. कर्जाच्या रकमेवर कोणतीही मर्यादा नसावी. तसेच निवड केलेल्या व्यवसायाकरिता आवश्यक असलेल्या मूलभूत सुविधांची तरतूद प्रकल्पामध्ये करून त्यानुसार कर्जपुरवठा व अनुदान द्यावे.

९) गर्भवतीला कॅल्शियम व फोलिक ॲसिडच्या गोळ्या डॉक्टरच्या सल्ल्यानुसार पुरविण्यात याव्या.

आदिवासी गर्भवती महिलांना आहाराविषयी योग्य ती माहिती नसते. त्यांच्याजवळ विविध धान्य, कडधान्य असूनही त्यांचा योग्य वापर त्यांना करता येत नाही. तसेच लहान वयात लग्न व दोन अपत्यांमध्ये आवश्यकतेपेक्षा कमी अंतर यामुळे त्यांच्या शरीरात फोलिक ॲसिड व कॅल्शियमची कमतरत भरपूर आढळून येते. तेव्हा त्यांना त्याचे फायदे समजावून सांगून त्या गोळ्या डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार देण्यात याव्यात.

१०) विविध योजनांमार्फत मेळघाटमध्ये रोजगार उपलब्ध करून देण्यात यावे.

मेळघाटमध्ये पुढील अनेक योजना राबविल्या जातात. त्यातूनच तेथील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा. त्या योजना पुढीलप्रमाणे,

१. शिलाई कामाचे प्रशिक्षण देऊन शिलाई यंत्र पुरविणे.
२. बांबू उत्पादन प्रशिक्षण
३. मका प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करणे.
४. गांडूळ खत तयार करण्याचे प्रशिक्षण देऊन अर्थसहाय्य करणे.
५. महिलांना पत्रावळी, द्रोण तयार करण्याचे प्रशिक्षण देऊन मशिन खरेदीस अर्थसहाय्य करणे
६. महिलांना वन औषधीसाठी नर्सरी तयार करण्याचे प्रशिक्षण देऊन अर्थसहाय्य करणे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue : Samisha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
August 2018

निष्कर्ष :-

१) कुपोषित बालकांमध्ये मुलींपेक्षा मुलांचे प्रमाण अधिक आहे.

२) आदिवासींना रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांना गाव सोडून जावे लागते.

३) मुलींचे लग्न खूप कमी वयात करीत असल्यामुळे त्यांच्यात परिपक्वता नसते व माता व मूल दोघेही कुपोषित दिसून येतात.

४) उपलब्ध धान्याचा आदिवासी आहारात उपयोग करीत नाही तेव्हा त्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करावे. उद्योग करण्यास प्रवृत्त करावे व त्यासाठी अर्थसहाय्यही करावे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१) डॉ. सातव आशिष - कुपोषणामागचे वास्तव, https://maharashtratimes.indiatimes.com\ Updatd oct २३, २०१६, ४.०० A.M.

२) Social work concept, blogspot.com, wed २१ Mar, २०१८

३) डॉ. पाटील मोहन - अंगणवाडीतील मुलांचे कुपोषण गंभीर, maharashtratimes ३ July, २०१४, ९.२० A.M.

४) Child Mortality issue in Melghat, loksatta.com

५) चव्हाण शांताराम पुरूषोत्तम, "अमरावती जिल्ह्याच्या चिखलदरा तालुक्यातील मूळ रहिवाशांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकासासाठी शासनाने राबविलेल्या योजनांचे चिकित्सक मूल्यमापन (प्रबंध संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती २००६)" पृ.क्र. ३७८.

६) Kate S. L. (२०००), Health Problems of Tribal Population Groups From The State of Maharashtra. (http://sickle.bwh.harvard.edu/indiascd.html)

७) डॉ. कोकाटे विनायक पांडूरंग - "अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाट विभागातील आदिवासींच्या आर्थिक विकासात राष्ट्रीयीकृत बँकांचे योगदान" प्रथमावृत्ती - २०१०, प्रकाशन - मधुसूदन बजाज, अमरावती, पृ.क्र. १८१.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019

SPECIAL ISSUE-CLXIX (A)

EMERGING TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

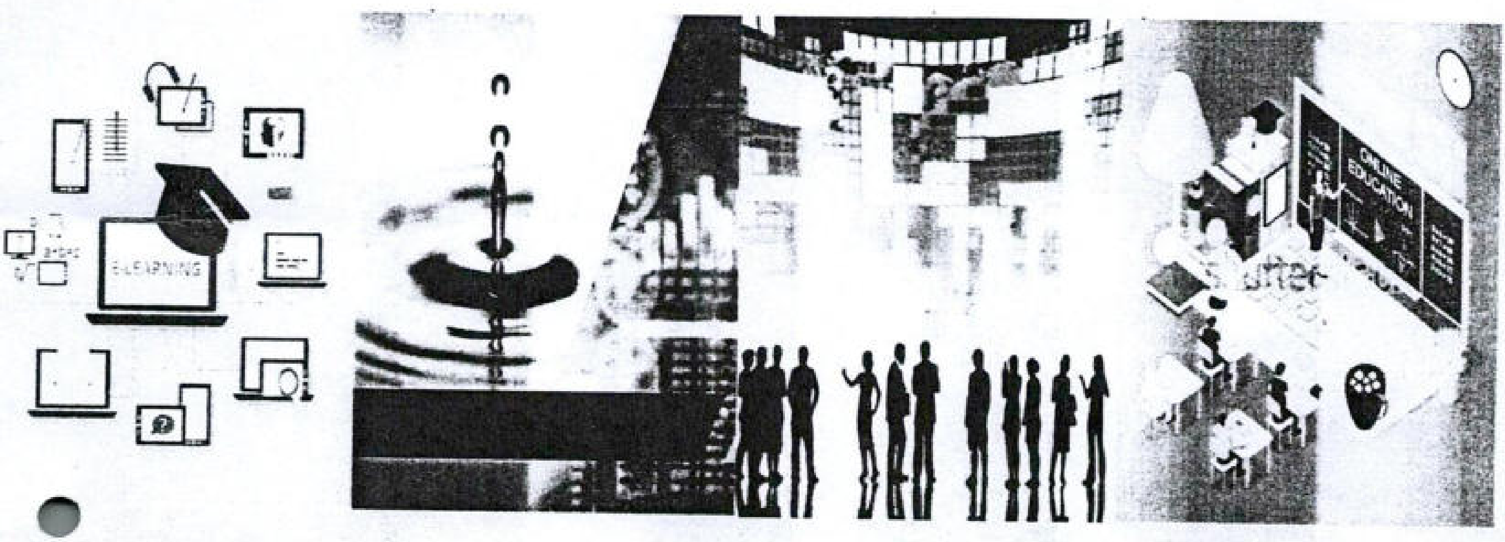

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Dipak N. Raut
Principal
Sarswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
March 2019

साधनांच्या वापरामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम

संशोधनकर्ती
सीमा. म. उपासनी (सौ. देशपांडे)
एम. ए. एम.फिल (गृहअर्थशास्त्र)
यवतमाळ

मार्गदर्शिका
प्रा. डॉ. सुजाता ब. सबाने
एम.ए. पी.एच.डी.
विभाग प्रमुख, गृहअर्थशास्त्र
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती

प्रस्तावना —

मानवी शरीर व मन ही या अंतरात्माची उगमस्थाने असतात. ध्येयप्राप्तीच्या मार्गात अडसर बनलेल्या ह्या सर्व शारीरिक व मानसिक विक्षेपांपासून स्वातंत्र्य म्हणजेच खरे आरोग्य. आरोग्याची किंमत पैशात मोजता येत नाही. आरोग्य व धन ह्यांच्या द्वद्वांत झुकते माप आरोग्यालाच आहे, कारण आरोग्यावाचून धनाचा उपभोग घेणे शक्य नाही.

आरोग्य —

जीवन सुरक्षित करण्यासाठी मनुष्याला आरोग्य जपणे अपरिहार्य आहे. शरीरातील सर्व इंद्रियांची व विशेषत: केंद्रीय चेता संस्थेची निगा राखणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सदभवाना, उत्साह, धैंय, सदविचार व आशावाद ह्यांसारखे सुसंस्कार अंगी बाणवल्याने कमकुवत शरीर व मनही सशक्त, सु॰ढ होऊ शकते.

''जीवन करी जीवित्वा अन्न हे पूर्ण ब्रह्म, उदर भरण नोहे जाणिजे यज्ञ कर्म'' यज्ञात आहुती देण्याच्या प्रत्येक वस्तुची सुयोग्य निवड केली जाते व त्यानंतर त्याची आहुती दिली जाते.

आरोग्याची व्याख्या —

सुखविरहित जीवन म्हणजे निव्वळ अस्तित्व, आरोग्याची — किंवा सुस्थितीची व्याख्या करतांना मानवी असित्वाच्या सर्व स्तरांचा अर्थात शरीर, इंद्रिये व मन ह्यांचा एकत्रित विचार करणे प्राप्त आहे. आरोग्याचा अर्थ रोगमुक्तता, व्याधिमुक्तता व शरीर— मनाच्या कार्यात योग्य संतुलन,

आरोग्य व आहार

अन्नाचा उपयोग शरीराची वाढ करणे झीज भरून काढणे, उष्णता निर्माण करणे व रोगप्रतिकार शक्ती निर्माण करणे यासाठी होतो. आरोग्यावर आपले रूपही अवलंबून असते. तेव्हा आहाराची काळजी घेणे आवश्यक आहे. आपल्या नित्याच्या आहारात आहार घटकाची त्रृटी असते तर काही घटक कधीच शरीरात घेत नाही. त्यामुळे शरीरात काही दोष निर्माण होतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) साधनांच्या वापरामुळे स्त्रीयांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम तपासणे

२) वयोमानानुसार स्त्रियांना वेळ व श्रम बचतीच्या साधनांवर अवलंबून राहावे लागते.

३) स्त्रीयांच्या आरोग्याची कुटुंबासाठी आवश्यकता तपासणे

संशोधनाची गृहितके –

१) साधनांच्या वापरामुळे वेळ व श्रम बचत होते.

२) स्त्रीया वेळेच्या नियोजनाकरीता श्रम बचतीच्या साधनांचा वापर करतात.

३) साधनांच्या वापरामुळे महिलांच्या आरोग्यावर परिणाम होतांना दिसतो.

संबंधित साहित्याचे अवलोकन –

टेनह्यूनेन (२००८) – यांच्या संशोधनात ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रीयांमधील तंत्रज्ञान उपकरणाच्या वापरासंबंधी अध्ययन करण्यात आला. ग्रामीण क्षेत्रात तंत्रज्ञानासंबंधी जागरूकता वाढली आहे. तंत्रज्ञानाच्या विविध उपकरण जसे मोबाईल इत्यादीचा वापर ग्रामीण भाग करण्यात येत आहे.

एन्डरमॅन व सहकारी (२०१५)– यांच्याद्वारे केलेल्या संशोधनात स्त्रियांच्या कौटुंबिक जबाबदारी व त्यांच्या आरोग्य स्थितीसंबंधी अध्ययन कवण्यात आला. घरातील जबाबदारींमध्ये नेहमी व्यस्त असल्यामुळे स्त्रियाना विविध शारीरिक आजार सहन करावे लागतात.बहुतांश स्त्रिया एक ते दोन तास चूलच्या आगच्या संपर्कात असतात ज्यामुळे त्यांना अनेक समस्या होतात. बाजारात उपलब्ध असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाच्या मदतीने स्त्रिया श्रम व वेळेची बचत करू शकतात.

सिन्हा व उदवंत (२०१७) – यांच्या संशोधनात ईलेक्ट्रानिक साधनांचा शरीरावर होणारा परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले. दैनंदिन कार्य करण्याकरिता इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा खूप वापर केला जातो. आजकाल घरगुती कामांमध्ये स्त्रियांद्वारे इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करण्यात येत आहे. पण या इलेक्ट्रॉनिक गॅझेट्समधून निघणारे रेडीएशनमुळे स्त्रियांना विविध आरोग्यासंबंधी त्रास सहन करावे लागत आहे. या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा वापर करतांना काळजी घेणे आवश्यक असल्याचे आढळले.

गुथरी (२०१७)– यांच्या संशोधनात विद्युत उपकरणाच्या फायदासंबंधी अध्ययन करण्यात आला. संशोधनाकरिता ११९ कुटुंबियांकडून मुलाखत पद्धतीद्वारे तथ्य संकलीत करण्यात आले. संशोधनात प्राप्त परिणाम दर्शवितात की ईलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमुळे घरातील व व्यावसायिक कामात श्रम व वेळेची बचत होते. तसेच यामुळे स्त्रियाना स्वत:ला आराम देण्याचा वेळ भेटून जातो विद्युत उपकरणांच्या वाढत्या उपयोगामुळे वेळ व श्रम व्यवस्थापन होत असून स्त्रियांमध्ये लठ्ठपणाचा त्रास जाणवत आहे.

संशोधन पद्धती –

संशोधनातून सैद्धांतिक, वैज्ञानिक, शास्त्रशुद्ध, मौलिक परिणामकारी निष्कर्ष निघावे या हेतुने शोधकर्तांने समस्या कथनाला अनुसरून या संशोधनकार्यात योग्य पद्धतीची निवड केली आहे. चांगले मूल्यमापन हाच प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.मानवाच्या मनात भावभावनेचे जे कुतुहल आहे त्या कारणाने मानव हा नेहमी ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करत असतो. विशेषत: ज्या गोष्टीबद्दल तो अनभिज्ञ आहे. अशा वस्तू किंवा गोष्टीविषयी ज्ञान मिळविण्याचा तो सतत प्रयत्न करीत असतो.

कोणत्याही समस्या सोडविण्यासाठी केलेले क्रमबद्ध व विशुद्ध 'चिंतन' म्हणजे संशोधन होय. म्हणून कार्ल पियर्सन यांनी म्हटले आहे की, विश्वात ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता शास्त्रीय पद्धतीच्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग नाही.

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपुर्ती होण्यासाठी

ISSN : 2348-7143
March 2019

संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला. संशोधनाची उद्दिष्टे अभ्यासून त्यानुसार संशोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला.

सांख्यकीय विश्लेषण आणि निर्वचन

स्त्रीया रोजच्या आहारात बदल करीत असण्यासंबंधी

स्त्रिया आहारांकडे बरेचदा दुर्लक्ष करतात. यात बहुतेक कुटुंबाची आर्थिक स्थिती कारणीभूत ठरते. ह्याच सर्व गोष्टींचा विचार करताना अंगणवाडीच्या माध्यमातून गरोदर मातेला व मुलांना पोषक आहार पुरविल्या जातो. रोज हिरव्या पालेभाज्या व फळे खाणे हे स्त्रियांसाठी आरोग्यवर्धक आहे. आहारात रोज दुध, कोंड्यसहित कणीक, सालीसहीत डाळींचा वापर करावा लागतो. दररोज आहारात हिरव्या पालेभाज्या व फळे असाव्यात असे अपेक्षीत आहे कारण स्त्रीच्या आहाराला अतिशय महत्व असते.

सारणी

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांद्वारे रोजच्या आहारात बदल केले जात असण्यासंबंधी

माहिती दर्शविणारी सारणी

आहारात बदल	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
होय	४८	९.६
नाही	३६८	७३.६
कधी — कधी	८४	१६.८
एकूण	५००	१००

काई वर्ग मूल्य—३६८.६८७, स्वातंत्र्यांश—२, तालिका मूल्य—५.९९, चमूल्य — < ०.०५

वरील सारणी मध्ये यवतमाळ शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांद्वारे रोजच्या आहारात केले जाणारे बदलासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे.सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७३.६ टक्के स्त्रिया रोजच्या आहारात बदल करीत नसून १६.८ टक्के स्त्रियाद्वारे रोजच्या आहारात कधी—कधी बदल केले जात असल्याचे आढळले. तसेच रोजच्या आहारात बदल करणारे स्त्रियांची टक्केवारी ९.६ टक्के असल्याचे आढळले.

प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या माहितीच्या सांख्यिकिय विश्लेषणावरून असे निदर्शनास आले की यवतमाळ शहरातील नोकरी करणाऱ्या बहुतांश स्त्रिया रोजच्या आहारात बदल करीत नाही.

आरोग्य पोषक (पूरक) आहार घेण्यासंबंधी स्त्रीयांचे मत—

नवीन तंत्रज्ञानाच्या उपयोगानुसार इंटरनेच्या माध्यमातून आरोग्यासंबंधी नवीन माहिती मिळविणे व त्यानुसार आहारात बदल करून आरोग्यास पुरक आहार घेताांन दिसतात.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) Special Issue March 2019
UGC Approved No. 40705

सारणी —

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांद्वारे आरोग्यात पोषक (पूरक) आहार घेण्यासंबंधी माहिती दर्शविणारी

सारणी

पोषक आहार	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
होय	६४	१२.८
नाही	१७६	३५.२
कधी—कधी	२६०	५२
एकूण	५००	१००

काई वर्ग मूल्य—११६.०२१ स्वातंत्र्यांश—२, तालिका मूल्य—५.९९, चमूल्य — < ०.०५

वरील सारणी मध्ये यवतमाळ शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांद्वारे आरोग्यास पोषक (पूरंक) आहार घेण्यासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ५२ टक्के स्त्रिया आरोग्यास कधी—कधी पोषक आहार घेत असून ३५.२ टक्के स्त्रिया आरोग्यास पोषक आहार घेत नसल्याचे आढळले. तसेच १२.८ टक्के स्त्रिया आरोग्यास पोषक (पुरक) आहार घेत असल्याचे आढळले.

प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, यवतमाळ शहरातील नोकरी करणाऱ्या बहुतांश स्त्रिया आरोग्यास कधी—कधी पोषक (पूरक) आहार घेतात

वेळ व श्रम बचतीच्या साधनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम —

स्त्रियांना कामाच्या धावपळीत ऊर्जा वाचविण्याबरोबरच वेळेचे नियोजन ही करावे लागते. अशा वेळेस वेळ आणि श्रम बचतीची साधने हाताशी असल्यास त्यांच्या उपयोगाने उद्दिष्ट साध्य होते. पण सतत साधनांचा वापर आरोग्यावर हानीकारक परिणाम करू शकतो. म्हणून साधनांचा वापर करतांना आरोग्याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. एकूण स्वास्थावर त्याचा सकारात्मक किंवा काही वेळेस नकारात्मक परिणाम होतांना दिसतो.

ISSN : 2348-7143
March 2019

सारणी

वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम दर्शविणारी सारणी

	सकारात्मक		नकारात्मक		अनिश्चित		एकूण	
	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के
शारीरिक स्वास्थ्य	३६४	७२.८	९७	१९.४	३९	७.८	५००	१००
मानसिक स्वास्थ्य	३२४	६४.८	१६४	३२.८	१२	२.४	५००	१००
चिंता मानसिक ताण कमी होणे	२८४	५६.८	१५४	३०.८	६२	१२.४	५००	१००
लठ्ठपणा वाढणे	३०६	६१.२	६८	१३.६	१२६	२५.२	५००	१००
चैतन्यशिलता उत्साह	३३४	६६.८	१०५	२१	६१	१२.२	५००	१००
स्नायु स्थिती	३५६	७१.२	१०९	२१.८	३५	७	५००	१००
मानडोकं	४०९	८१.८	३२	६.४	५९	११.८	५००	१००
खांदाहात	२३९	४७.८	१०८	२१.६	१५३	३०.६	५००	१००
कंबरपाठ	३४१	६८.२	१०१	२०.२	५८	११.६	५००	१००
पायगुडघे	३४१	६८.२	८४	१६.८	७५	१५	५००	१००

वरील सारणी मध्ये यवतमाळ शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या आरोग्यावर वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांमुळे होणारा परिणाम दर्शविण्यात आला आहे.

शारीरिक स्वास्थ्य — प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांनुसार ७२.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने शारीरिक स्वास्थ्यावर सकारात्मक परिणाम होत असून १९.४ टक्के स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांचा आरोग्यारर नकारात्मक परिणाम होत असल्याचे आढळले. तसेच ७.८ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने शारीरिक स्वास्थ्यावर होणारे परिणाम या विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

मानसिक स्वास्थ्य — संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांनुसार ६४.८ टक्के स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने मानसिक स्वास्थ्यावर सकारात्मक परिणाम होत असून ३२.८ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने मानसिक स्वास्थ्यावर नकारात्मक परिणाम होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने मानसिक स्वास्थ्यवर परिणाम होतो या संबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

चिंतामानसिक ताण — प्रस्तुत प्राप्त परिणामांनुसार ५६.८ टक्के स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने चिंतामानसिक ताण यावर सकारात्मक परिणाम होत असून

३०.८ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने किंवा चिंतामानसिकताण कमी होमे यावर नकारात्मक प्रभाव होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच १२.४ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविळी.

लठ्ठपणा – संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांनुसार ६१.२ टक्के स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने लठ्ठपणावर सकारात्मक परिणाम होत असून १३.६ टक्के स्त्रियांनी रेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने लठ्ठपणा वाढणे यावर नकरात्मक परिणाम होते असे सांगितले. तसेच २५.२ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

चैतन्यशिलताउत्साह– प्राप्त परिणामांनुसार ६६.८ स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने चैतन्यशिलता उत्साह यावर सकारात्मक परिणाम होत असून २१ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने चैतन्यशिलताउत्साह यावर नकारात्मक प्रभाव होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच १२.२ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

स्नायु स्थिती– संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांनुसार ७१.२ स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने स्नायुची स्थिती यावर सकारात्मक परिणाम होत असून २१.८ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने स्नायुची स्थिती यावर नकारात्मक प्रभाव होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ७.० टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

मानडोकं– संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांनुसार ८१.८ स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने मानडोकं यावर सकारात्मक परिणाम होत असून ६.४ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने मानत्रडोकं यावर नकारात्मक प्रभाव होतो ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ११.९ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

खांदाहात– प्राप्त परिणामांनुसार ४७.८ स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने खांदाहात यावर सकारात्मक परिणाम होत असून २१.६ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने खांदाहात यावर सकारात्मक परिणाम होत असून २१.६ टक्के स्त्रियानी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने खांदाहात यावर नकारात्मक प्रभाव होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ११.६ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विधानासंबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

पायगुडघे – प्राप्त परिणामांनुसार ६८.२ स्त्रियांच्या मते वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने पायगुडघे यावर सकारात्मक परीणाम होत असून १६.८ टक्के स्त्रियांनी वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांच्या वापराने पायगुडघे यावर नकारात्मक प्रभाव होते ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच १५ टक्के उत्तरदात्यांनी वरील विदानासबंधी अनिश्चितता दर्शविली.

सारांश आणि निष्कर्ष –

आरोग्यात पोषक (पूरक) आहार घेण्यासंबंधी –

या संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, नोकरी करणाऱ्या ३५.२ टक्के स्त्रिया आरोग्यास पोषक आहार घेत नसून १२.८ टक्के स्त्रिया आरोग्यास पोषक (पूरक) आहार घेत असल्याचे आढळले. तसेच बहुतांश ५२ टक्के स्त्रिया

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
March 2019

आरोग्यात कधी—कधी पोषक (पुरक) आहार गेतात. काईवर्ग चाचणी मूल्य ११६.०२१ ची तक्ता मूल्य ०.०५ सोबत तुलना केली असता सार्थकता दिसून येते.

वेळ व श्रमबचतीच्या साधनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम — शारीरिक स्वास्थ्य — प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ७२.८ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने शारीरिक स्वास्थ्यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

मानसिक स्वास्थ्य — प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ६४.८ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने मानसिक स्वास्थ्यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

चिंतामानसिक ताण — या संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ५६.८ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनाच्या वापराने चिंतामानसिक ताण यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

लठ्ठपणा — या संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, अध्ययनक्षेत्रातील बहुतांश ६१.२ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने लठ्ठपणावर सकारात्मक परिणाम होतो.

चैतन्यशिलताउत्साह — प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, अध्ययनक्षेत्रातील बहुतांश ६६.८ टक्के स्त्रियांप्रमामे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने चैतन्यशिलताउत्साह यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

स्नायु स्थिती — प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ७१.२ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने स्नायुच्या स्थितीवर सकारात्मक परिणाम होतो.

मानडोकं— मिळालेल्या माहितीच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ७१.८ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व मबचती साधनांच्या वापराने स्नायु दुखणे, जसे, मानडोकं जुखणे यावरसकारात्मक परिणाम होतो.

खांदा हात— मिळालेल्या माहितीच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ४७.८ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने स्नायु दुखणे, जसे खांदाहात दुखणे यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

कंबरपाठ— या संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ६८.२ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वपाराने स्नायु दुखणे, तसे कंबरपाठ दुखणे कमी होते.

पायगुडघे— या संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, बहुतांश ६८.२ टक्के स्त्रियांप्रमाणे वेळ व श्रमबचती साधनांच्या वापराने स्नायु दुखणे, तसे, पायगुडघे दुखणे कमी प्रमाणात होते.

सुचना व शिफारशी —

- संशोधनक्षेत्रातील (यवतमाळ शहरातील) नोकरी करणाऱ्या महिलांनी अरगॉनॉमिक प्रारूप ;क्मेपहदद्ध असलेल्या श्रम व वेळ बचतीच्या साधनांचा वापर करावा.
- महिलांनी घरातील पूर्ण कामे करायला लागणारा वेळ या अनुषंगाने कामाचे नियोजन करावे.

ISSN : 2348-7143
March 2019

- महिलांनी घरातील कामे करण्याकरिता विविध श्रम बचतीच्या साधनांचा वापर करावा.
- महिलांनी श्रम बचतीच्या इलेक्ट्रॉनिक साधनांवरील अवलंबित्व मर्यादीत ठेवण्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.
- स्वयंपाक घरातील इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाची नियमित देखभाल करावी.

संदर्भ ग्रंथसुची

❖ अतनूरकर, कि., तिच्या आरोग्यासाठी सर्व काही, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१२, पृष्ठ २७२, २७४

❖ भांडारकर पु.ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथ निर्मिती मंडळ, विद्या बुक्स, औरंगाबाद १९७६, पृ.१४७

❖ जरारे वि. , संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५–१, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर १९९५, पृ. ७९

❖ बोधनकर, सु. व. अलोनी वि. , सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९३ पृ. १४७, २७८

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue | March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

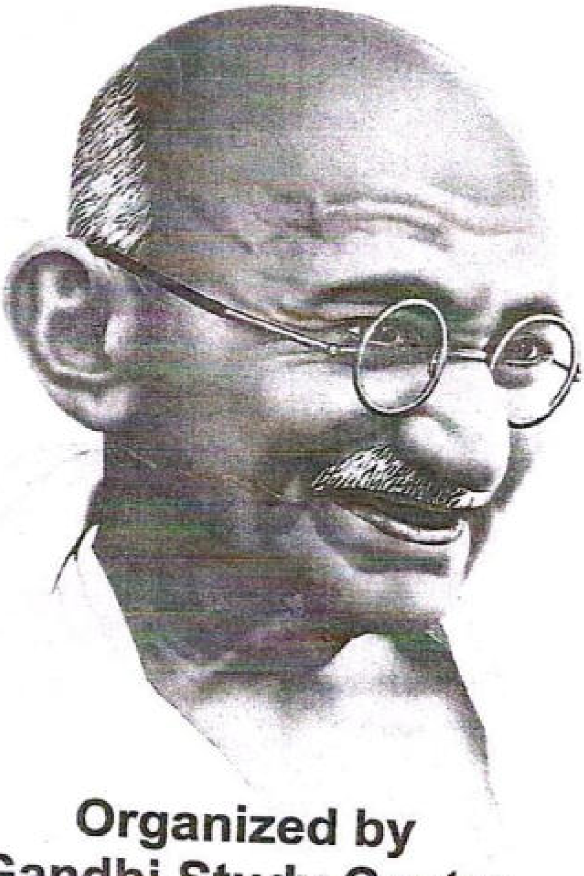

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,

Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

81

महात्मा गांधीजी आणि अस्पृश्यता निवारण

प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सवाने
सहयोगी प्राध्यापक
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती
मो. ९४२३६२२३२८
Emai.-zadesujata@gmail.com

प्रस्तावना :-

महात्मा गांधी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील एक महत्त्वाचे व्यक्ती असून त्यांनी भारतीय राजनीतिला संपूर्णतः बदलून टाकले होते. सत्याग्रह व अहिंसा हे त्यांचे प्रमु । साधने होत. ज्याद्वारे त्यांनी अनेक चळवळी यशस्वी केंल्या गांधीजींनी जो रचनात्मक कार्यकम आ ।ला होता त्यामधला अस्पृश्यता निवारण हा एक महत्त्वाचा कार्यकम होता. महात्मा गांधींनी १९२०-२१ सालापासून अस्पृश्यतानिवारण करण्याच्या दृष्टीने 'अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर' वेळोवेळी विचार मांडले व त्यांनी तशी ृतीची पावलेही टाकली, पण या अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांसंबंधी त्यांनी टाकलेली पावले फारच जपून व काळजीपूर्वक टाकली होती. ब्रिटीश सरकारविरोधी स्वातंत्र्यासाठी गांधीजी जी कांतिकारक उठावाची, सत्याग्रहाची भूमिका घेत होते, तशी अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी भूमिका त्यांनी घेतली.

अस्पृश्यतेचा अर्थ :-

"ज्या व्यक्तीच्या वा वस्तूच्या स्पर्शाने विटाळ होतो. तिच्या ठिकाणची विटाळकारक क्स्थती म्हणजे अस्पृश्यता होय"

गांधीजी व अस्पृश्यता :-

"अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक आहे, तो नष्ट केंला पाहिजे" याविषयीची जाणीव व कळकळ गांधीजींना होती. अस्पृश्यांचा अवघड प्रश्न पाहून गांधीजींच्या मनात दयाबुध्दी निर्माण होतो. या प्रश्नावर वारंवार संताप त्यांच्याकडून होत होता. ए ।द्याचे दुः । पाहून ए ।द्या संताला, साधूला जसा संताप येतो त्यातून तो बोलतो तसे गांधीजीचे व्हायचे."

गांधीजींनी येरवड्याच्या तुरुंगातून ५ नोव्हेंबर १९३२ रोजी एक पत्रक प्रसिध्द केंले होते. त्या पत्रकात ते म्हणतात. "हरिजनांवर आपण आजापर्यंत केंवढा अन्याय केंला आहे याची आपणास जणीव करुन दिली तर गैर होणार नाही. सामाजिक दृष्ट्या हरिजनांना महारोग्याप्रमाणे वागविले जाते. आर्थिकदृष्ट्या गुलामापेक्षाही त्यांची क्स्थती वाईट होत आहे. ज्याचे आपण देवालये (मंदीरे) असे वर्णन करतो, त्या ठिकाणी हरिजनांना मात्र धार्मिकदृष्ट्या बंदी केंली जाते. सार्वजनिक रस्ते, सार्वजनिक शाळा, सार्वजनिक इक्स्पतळे, सार्वजनिक विहिरी, सार्वजनिक नळ, उद्याने, अशा ठिकाणी एका विशिष्ट मर्यादेच्या आत हरिजनांनी येणे हा एक सामाजिक गुन्हा समजला जातो व कित्येक ठिकाणी तर हरिजनांचे तोंडही पाहणे हे पाप समजले जाते"

जोपर्यंत अस्पृश्यतेचा कलंक आहे तोपर्यंत स्वराज्य मिळाले तरी ते ।रे ।रे स्वराज्य नव्हे. असे गांधीजींनी विचार मांडले. २८ जुलै १९४६ च्या हरिजन मध्ये महात्मा गांधी म्हणतात "सहभोजन हा अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यकमाचा आवश्यक भाग आहे. कारण ते स्वतः सहभोजनावादी आहे. त्यामुळे अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यकमाला बळकटी आली.

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी गांधीजी म्हणतात, "जर ए ।द्या सुशिक्षित हरिजन मुलीने सवर्ण हिंदूबरोबर लग्न केंले तर त्या जोड्याने अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्याला वाहून घ्यावे एका हरिजन मुलीने चांगल्या वर्तणूकीच्या शीलवंत संवर्ण हिंदू बरोबर लग्न कल्यास त्यामुळे सर्व हरिजन सवर्ण हिंदूचे चांगले मित्र होतील आणि हे चांगले उदाहरण आहे. 'सवर्ण हिंदू मुलीने आपलाभावी सहकारी पती म्हणून हरिजनाची निवड करावी हे अधिक योग्य होईल, आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन देत गांधीजींना अस्पृश्यता निवारण्यास मदत झाली.

अस्पृश्यतेची कारणे :-

समाजशास्त्रज्ञांच्या मते अस्पृश्यता ही ऊच निच या भावनामुळे झालेली आहे.

अस्पृश्यता निर्माण होण्याची ३ कारण आहे.

१) प्रजातीय भावना :-

अस्पृश्यतेच सर्वात पहील कारण म्हणजे प्रजातीय भावनेचा विकास होय काही प्रजाती आपल्या प्रजातीला दुसऱ्या प्रजातीपेक्षा श्रेष्ठ मानतात आणि या भावनेमुळेच अस्पृश्यता निर्माण होते.

२) धार्मिक भावना :-

धर्मामध्ये पवित्रता आणि शुध्दीला महत्त्व पूर्ण स्थान आहे. परंतु निम्न व्यवसाय करणाऱ्या लोकांना हीन दृष्टीने पाहिले जाते. भारतीय समाजामध्ये याच कारणाने जे साफ-सफाईचे कामे करतात त्याचबरोबर जे कनीष्ठ कर्मचारी आहे त्यांना सुध्दा अस्पृश्य समजले जाते.

३) सामाजिक कारणः-

प्रजातीय आणि धार्मिक कारणाबरोबरच अस्पृश्यता वाढव्याचे सामाजीक कारण सुध्दा आहे.

समाजामध्ये प्रचलीत असणाऱ्या रुढी, परंपरा यामुळे समाजामध्ये वर्णभेद किंवा वर्गभेद उत्पन होतो आणि हा वर्गभेद अस्पृश्यता वाढविण्यास सहायक ठरतो.

वेळेच्या परिवर्तनासोबतच मनुष्यांच्या विचारामध्ये सुध्दा परीवर्तन झाले आहे. जशी-जशी विज्ञानाची प्रगती झाली तर तसा-तसा समाज आर्थिक दृष्ट्या विकसीत झाला आणि समाजामध्ये पैशाचे महत्त्व वाढले. आज माणसाची सामाजीक परिस्थती पैशानी ओळ ली जाते. आज तोच श्रेष्ट आहे जो श्रीमंत आहे म्हणजे सामाजिक स्थती जन्मजात न राहता ती अर्जीत झालेली आहे.

सामाजिक परीवर्तनाबरोबर अस्पृश्यतेची भयानक वृक्ष स्थती आता डगमगत आहे.

अस्पृश्यता निवारणाचे उपाय :-

१) शिक्षण :-

शिक्षणाचा असा उद्देश आहे की, सामाजामधील अनिष्ट रुढी, परंपरा, धर्मभेद, जातीयभेद समुळ नष्ट करणे ज्यामुळे अस्पृश्यता दुर होईल जेव्हा मानवाच्या दृष्टीकोनामध्ये परीवर्तन घडून येईल आणि मानवामध्ये जेव्हा विश्वबंधुत्वाची भावना निर्माण होईल तेव्हा कनिष्ठ वर्ग आणि उच्च वर्ग यामधील अंतर समाप्त होईल.

२) जाती-प्रथा निर्मुलन :-

हिंदु समाजातील जाती-प्रजाती प्रथा नष्ट करुन एक भारतीय जातीचा विकास केंल्यावर म्हणजे सर्व, धर्म, समभाव या भावनेचा विकास केंल्यावर अस्पृश्यता हा कलंक नष्ट केंला जातो.

३) राजकीय पदावर नियुक्ती :-

सरकार ह्या विषयासंबंधी विशेष जागरुक आहे. वेगवेगळ्या राजकीय पदावर अनुसूचीत जातीचे शिक्षीत युवकांची नियुक्ती ची टक्केंवारी निश्चत केंलेली आहे. यामुळे त्यांचा आत्मगौरव वाढवून त्यांच्यामध्ये नवीन चेतनेचा संचार झालेला आहे.

४) आर्थिक विकास :-

हरीजन लोकांसाठी ृषी आणि गृह-उद्योगासाठी जमीन, नांगरणी, बैल इत्यादी त्याचबरोबर आर्थिक मदत राज्य सरकाराकडून मिळायला हवी. हरीजन लोकांची आर्थिक परीस्थती सुधारण्यासाठी सावकारी वर बंधी घालण्यासाठी विशिष्ट कायदे बनायला हवेत त्यामुळेच हरीजन लोकांची रक्षा होईल. समाजामध्ये अस्पृश्यता आणि दोष हे प्रचाराद्वारे दुर केंले पाहीजे ज्यामुळे अस्पृश्य लोकांना मानवीय अधिकार प्राप्त करण्यासाठी सहायता मिळेल.

सारांश :-

गांधीजींनी जो रचनात्मक कार्यक म आ ला त्यात अस्पृश्यता निवारण महत्त्वाचा मुद्दा होता. एका माणसाने दुसऱ्या माणसाला स्पर्श न करणे म्हणजेच अस्पृश्यता होय. पेशवाईच्या काळात भारतात अस्पृश्यतेला अमानवी स्वरुप आले होते. याचे पडसाद संपूर्ण भारतावर उमटले. सवर्ण वर्गातील लोकांना उच्च व शुद्र यांना निम्न स्तराचा दर्जा मिळाला होता अस्पृश्यतेमुळे आपल्या राष्ट्राचा पाया कसा पो रला आहे याची जाणीव गांधीजींच्या लक्षात आली व अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलक आहे तो नष्ट केंला पाहिजे यासठी गांधीजीनी अस्पृश्यता निर्मुलनाची सुरुवात केंली.

संदर्भ :-

१) http/m.daiyhunt.in>India

२) http/hi.m.wikipedia.org

३) गांधीदर्शन- शुभदा सारस्वत प्रकाशन-पुणे. ले क- प्र.रा.दामले

४) आधुनिक भारताचा इतिहास - डॉ. बी.एल. ग्रोवर, डॉ. एन. कें. वेल्हेकर

International Conference on Recent Trends in commerce and Humanities

ACCREDITED WITH GRADE B NAAC

National Assessment & Accreditation Council

CGPA 2.21 (B)

Organized by

IQAC

Mahajan College of Technology

In Collaboration With

Smt Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya

23th & 24th March 2019

Conference Venue: Mahajan College of Technology, Wadgaon Road, Yavatmal

S.No.	Title	Authors	Page No
33	An historical review of Indian mathematicians	Vijay Tokse[1], Maitreyee Chaudhari[2], Viney Varghese[3]	134
34	Role of Healthy Diet for Youth	Dr. Jyotsna M. Dakhane	142
35	Role of Nutrition in Growth and Development of Children and Adolescents	Dr.Rupali P.Tekade	145
36	"STUDY ON DIET HEALTH AND ITS IMPACT ON PREGNANT AND LACTATING WOMEN"	Ku. Manisha D. Kshirsagar	150
37	ROLE OF NUTRITION IN OUR LIFE	Ku. Priti P. Gawande	156
38	ROLE OF NUTRITION IN LIFE	Ku. Mohini P. Choudhari	158
39	Diet food that fights cancer	P.H.Bhagwat	160
40	Role of Healthy Diet for Youth	Kalpana Gonde, Sujata Kalashikar	163
41	मानवी जीवनात आहाराचे महत्त्व	प्रा.डॉ. विभा छ. घोडखांदे	165
42	किशोरवयीन मुलींसाठी समृध्द व समतोल आहार	योगिता सं. टिक्कस	169
43	किशोरावस्थेतील सुदृढ आरोग्याची भुमिका	प्रा. मोनाली मो. सलामे	172
44	किशोरावस्थेतील आहाराचे बदलते स्वरुप : एक आव्हान	प्रा. लता वाघेला	176
45	किशोरवयीन अवस्थेतील आहाराचे नियोजन व ग्रामीण भागातील मुलींच्या आहाराचे अध्ययन	प्रा.डॉ. रश्मी प्रविण गजरे	184
46	योग आणि आसनाचे दैनदिन जीवनातील महत्त्व अभ्यासणे	प्रा.डॉ.बबीता अ.हजारे,	190
47	मानवी जीवनात पोषक आहारांची भूमिका	प्रा.डॉ. सीमा पंजाबराव भूईभार	194
48	जीवन जगण्याकरीता आहाराची गरज	प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सबाने	198
49	आदीवासी युवकांच्या विकासात समतोल आहाराची भुमिका	प्रा. कविता आर. किर्दक	201

Global Journal of Applied Social, Political, Sports & Science - ISSN 2278-4349

जीवन जगण्याकरीता आहाराची गरज

प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सबाने

श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

अमरावती.

मो. नं. 9423622328

प्रस्तावना

अन्न ही मानवी जीवनाचे अस्तित्व टिकविण्यास आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. शरीराची वाढ होणे, झीज भरुन काढणे, ऊर्जा निर्मिती, कार्यशक्ती इ. बाबी शरीराने उपयोग केलेल्या अन्नामुळे घडून येतात. त्यामुळे आहारात घेतलेले अन्न पोषणदृष्टया समतोल हवे. शरीरपोषण व संवर्धन यासाठी प्रथिने, पाणी, जीवनसत्व व खनिज द्रव्ये यांचा आवश्यक तेवढा पुरवठा व त्यांचे योग्य घटक योग्य प्रमाणात मिळणे शक्य नसल्याने या सर्व घटकांचे सुयोग्य प्रमाण रोजच्या आहारात विविध पदार्थ समाविष्ट करुन साधले पाहिजे. अशा संमिश्र आहाराला समतोल आहार किंवा संतुलित आहार म्हणतात. एका प्रौढ व्यक्तीला साधारणत: 3000 उष्मांक लागतात. मानवाला काम करण्यासाठी ऊर्जा लागते ही ऊर्जा किंवा कॅलरीज अन्नातून मिळतात म्हणून आहाराची आवश्यकता असते.

आहाराची व्याख्या :-

"जगण्यासाठी बाहेरुन आपण आत ज्या वस्तू घेतो त्याला आहार म्हणतात."

आहाराचे महत्व :-

आहार का केवळ पोटाची खळगी भरुन ढेकर देण्यासाठी नाही तर पुढील गोष्टीसाठी आहाराची आवश्यकता आहे.

१. दैनंदिन ऊर्जा निर्माण करणे.

२. शरीराची वाढ करणे.

३. नवीन पेशींची निर्मिती करणे.

४. रोगप्रतिबंधक शक्तीची निर्मिती व संवर्धन करणे.

५. विद्युत चुंबकीय लहरीची निर्मिती व (Ph) चे रक्षण करणे.

६. उत्सर्जन क्रिया सुलभ करणे.

७. आपल्या जीवनाचे उदिष्ट परिपूर्ण करणे.

आहारात पोषणमूल्याची कमतरता आणि आरोग्य

आहार आणि आजार यांचा फार जवळचा संबंध आहे. बरेचसे आजार, व्याधी, विकृती यांचे मुळ कारण अयोग्य आहार हेच आहे. लहान मुलांच्या शारीरिक आणि बौध्दिक वाढीसाठी प्रथिने अत्यंत आवश्यक आहेत. प्रथिनांच्या अभावाने मुलांची शारीरिक वाढ खुंटते, गरोदरपणात प्रथिने कमी पडली तर वारंवार गर्भपात होतो. अपूर्ण दिवसांचे, कमी वजनाचे बाळ जन्माला येऊ शकते. विपरित परिणामांबरोबर रक्तक्षय यामुळे गर्भाच्या मेंदूची वाढ बरोबर होत नाही. प्रौढ व्यक्तीमध्ये प्रथिनांच्या कमतरतेने वजन कमी होणे, पोटात पाणी होणे, अंगावर सुज येणे. इ. दुष्परिणाम दिसून येतात.

- स्निग्ध पदार्थाच्या अभावाने त्वचा कोरडी होते, वजन कमी होते, मेंदूचा ऱ्हास होतो. जीवनसत्वाच्या अभावाने शारीरिक व्याधी उत्पन्न होतात.
- 'अ' जीवनसत्वाच्या अभावामुळे रातआंधळपेणा, डोळयांचा पांढऱ्या भाग निळासारखा डाग दिसणे, रोगप्रतिकार शक्ती कमी होते.
- 'ब' जीवनसत्वाच्या कमतरतेने बेरीबेरी आजार होतो.

आहाराचे नियोजन

पदार्थाचा रंग, पोत, चव, आकार यालाही महत्त्व आहे. एकाच जेवणात या सर्व बाबींचा विचार होणे आवश्यक आहे. खाद्यपदार्थाचे आयोजन करतांना त्याचे रंगही लक्षात घ्यावे लागतात. जसे पांढरा भात, पिवळे वरण, हिरवी पालेभाजी, पिवळसर फळभाजी, रंगीत कोशिंबीर असे पदार्थ आहारात असावे.

योग्य व समतोल आहार हेच सुखी जीवनाचे रहस्य :-

गांधीजी आपल्या आहारशास्त्रात म्हणतात की, रोजच्या जीवनात समतोल आहार असावा.

सारांश :-

मानवाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यासाठी शरीराला पौष्टीक आहाराची आवश्यकता असते. पौष्टीक आहार कमी किंवा अधिक प्रमाणात मिळाला तरीही त्याचा

दुष्परिणाम शरीरावर होतो म्हणून निरोगी आणि तंदुरुस्त राहण्यासाठी संतुलित आहाराची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :-

१. शोभा वाघमारे, पोषण आणि आहार,

२. जयश्री पेंढारकर, स्वस्थ आहार , जयश्री प्रकाशन, नागपूर.

३. http://myhealth.org.in

ISSN 2349-638x
Impact Factor 4.574

National Conference
On
Role of Physical Education and Other Disciplines in Enhancing the Performance of a Player and Fitness for Young and new India

24th December 2018

Organized By

I.Q.A.C.
Bar. R.D.I.K. & N.K.D. College, Badnera-Amravati
(Accredited by NAAC, Grade B++)
Collaboration with
Art & Science College, Kurha
(Accredited by NAAC, Grade B)
and
Physical Education Foundation of INDIA

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
www.aiirjournal.com

EDITORS
Prof.Atul Patil
Dr.Umesh Rathi
Dr.Anil Gour
Dr. Lata Hiwase

आहार व आरोग्याच्या दृष्टीकोणातून तेलाचा उपयोग

प्रा. डॉ. सुजाता सबाणे
(गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अमरावती

प्रस्तावना :-

रोजच्या आहारात कोणते तेल वापरावे ? रिफाईंड कि घाण्याचे तेल घ्यावे असा आजकाल सगळ्यांच्याच मनात संभ्रम असतो. मोठमोठ्या कंपन्या आकर्षक पॅकिंग करुन बेसुमार जाहिराती करतात. त्यामुळे दिवसेंदिवस हा संभ्रम आणखीनच वाढत जात आहे. काही सुशिक्षीत कुटुंबामध्ये तर तेल म्हणजे जणू विषच अशी धारणा झालेली आढळते. तेलाने कोलेस्टेरॉल वाढते आणि हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्त वाहिन्यांमध्ये अडथळा येऊन हार्ट अटॅक येणारच अशी भीती मनात कुठेतरी घर करुन बसली आहे. परंतु अति सर्वत्र वर्जयते हे वाक्य कायम ध्यानात ठेवावे.

स्निग्ध पदार्थ हृदयाला घातक आहेत ही भिती पश्चिमी देशांकडून आपल्याकडे आली. ज्यांच्या आहारात फक्त आणि फक्त मांसाहार असतो त्यांना ही भीती असणे साहजिक आहे. मांसाहारातून (रेड मीट) अप्रत्यक्षपणे अवाजवी प्रमाणात घातक स्निग्धांश शरीरात जातो आणि त्यामुळे अशांना तेल तूप खाऊ नका हे आवर्जून सांगणे जरुरीचे आहे. शाकाहारी लोकांना याची भीती कमी प्रमाणात असते. तरीही व्यायामाच्या माध्यमातून कॅलरीज बर्न करणे अधिक जरुरीचे असते.

उद्दिष्ट :-

आहार व आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून तेलाचा उपयोग अभ्यासणे.

तेलाचा आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून आहारातील उपयोग :-

स्वयंपाकात कोणते तेल वापरले जात आहे. यापेक्षा अधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे तेलाचा वापर किती प्रमाणात आहे. कितीही आरोग्यदायी तेल असले तरी त्याचा अतिरेक हा त्रासदायक ठरतो. तेलाच्या बाबतीत जितके कमी- तितके चांगले हे धोरण अवलंबावे. सर्वसाधारण पणे एका प्रौढ व्यक्तीमागे महिन्याला एक लिटर इतका तेलाचा वापर स्वयंपाकात असावा. समजा घरात दोन प्रौढ व्यक्ती व दोन लहान मुले आहेत, तर इथे महिन्याला तीन लिटर तेलाची मर्यादा पाळावी स्थौल्य, हृदयविकार, मधुमेह, उच्च रक्तदाब किंवा तत्सम लाईफ स्टाईल आजार असल्यास हे प्रमाण प्रत्येक व्यक्तीमागे महिन्याला ६०० मिली (दिवसाला २० मिली = ४ चमचे) इतकेच हवे. आहारात साजूक तुप, लोणी, मांसाहार असे प्राणिजन्य मेद असल्यास देखील वनस्पती तेलाचा वापर कमी ठेवावा.

तेलांचे आहारशास्त्रीय वर्गीकरण :-

वनस्पतीजन्य तेलांचे शास्त्रीय वर्गीकरण हे दोन प्रकारात केले जाते.

१) मोनो अनसॅच्युरेटेड फॅटी ॲसिड्स (मुफा)

२) पॉली सॅच्युरेटेड फॅटी ॲसिड्स (पुफा)

१) मुफा तेल :-

ऑलिव्ह, कॅनोला, राईसब्रॅन मोहरी, शेंगदाणा व तीळ ही सर्व तेल मुफा (MUFA) या प्रकारातील आहेत. या तेलांमधील मेद हे शरीरातील एकुण कोलेस्टेरॉल व वाईट कोलेस्टेरॉल या दोन्हीचे प्रमाण घटवते. चांगल्या कोलेस्टेरॉलचे प्रमाण मात्र हे तेल तितकेच राखते किंवा वाढवते. या महत्त्वाच्या गुणामुळे मुफा तेल ही पुफा तेलापेक्षा अधिक आरोग्यदायी मानले जाते.

२) पुफा तेल :-

सुर्यफुल, सोयाबीन, करडई इत्यादी तेल पुफा (PUFA) या प्रकारात मोडतात. या प्रकारातील तेल वाईट कोलेस्टेरॉल कमी करतेच पण त्याच बरोबर चांगले कोलेस्टेरॉलदेखील खाली आणते. त्यामुळे या तेलाचा उपयोग एकुण उपयोग फारसा चांगला नाही. मुफा व पुफा तेल मिश्र स्वरुपात वापरणे किंवा आलटून पालटून वापरणे आरोग्याच्या दृष्टीने अधिक हितकारक आहे सकाळी व संध्याकाळच्या स्वयंपाकाला वेगवेगळे तेल वापरणे हा देखील एक चांगला पर्याय आहे.

ओमेगा मेदाम्ले :-

ओमेगा-३ ओमेगा-६ या मेदाम्लांनुसार देखील तेलीय पदार्थांचे वर्गीकरण केले जाते. ही दोन्ही मेदाम्ले शरीरात उपयुक्त आहेत. परंतु त्यांचे आहारातील प्रमाण हे ओमेगा ३, ओमेगा ६ एकास सहा या गुणोत्तरात असावे लागते. सामान्यतः आपल्या आहारात ओमेगा-३ फॅटी ॲसिडचे प्रमाण खूपच कमी असते. त्यामुळे मुळे हा रेशो बिघडतो. अक्रोड, जवस, मोहरी, पालेभाजी, मेथी ओमेगा-३ फॅटी ॲसिड असतात. सोयाबीन, करडई, सुर्यफुल, तीळ, शेंदाना यापासून केलेल्या तेलामध्ये ओमेगा-६ फॅटी ॲसिड्सचे प्रमाण अधिक असते. ओमेगा-६ मेदाम्लाचा अतिरेक झाल्यास रक्त गोठण्याच्या क्रियेला चालना मिळते. यामुळे हृदयविकाराचा झटका येण्याचा धोका वाढतो. म्हणूनच आहारात ओमेगा-३ व ओमेगा -६ यांचा समतोल साधणे गरजेचे असते. त्याचबरोबर माफक प्रमाणात साजुक तुपाचा वापर, मोहरी, जवस याचा समावेश तसेच मांसाहारींनी तेलीय मासे (बांगडा, सुरमई, रोहू) व शाकाहारींनी पालेभाज्यांचे नियमित सेवन ठेवल्यास आहारातील ओमेगा-३ चे प्रमाण निश्चितपणे वाढेल.

भारतीय आहारात खालील तेलांचा वापर मुख्यत्वाने होतो. त्यातील घटकांमधील रसायनांचा तक्ता

अ.क्र.	तेलाचे नाव	सॅच्युरेटेड स्निग्धांश	MUFA	PUFA
१	तीळ तेल (Sesame oil)	१४%	४३%	४३%
२	भुईमुंग तेल (Peanut oil)	१८%	४९%	३२%
३	पामतेल (Palm oil)	५२%	३८%	१०%
४	सोयाबीन तेल (Soyabean oil)	१५%	२४%	६१%
५	सुर्यफुल तेल (Sunflower oil)	११%	२०%	६९%
६	सरकी तेल (Cotton oil)	२४%	२६%	५०%
७	खोबरेल तेल (Coconut oil)	९२%	०६%	०२%
८	करडई तेल (Safflower oil)	१०%	१३%	७७%
९	ऑलिव्ह तेल (Olive oil)	१४%	७३%	११%
१०	राईचे तेल (Mustard oil)	१३%	६०%	२१%
११	तांदुळाच्या कोंड्याचे तेल (Rice Branoil)	२०%	७४%	३३%
१२	मक्याचे तेल (Corn oil)	१३%	२५%	६२%
१३	जवसाचे तेल (Flax seed oil)	११%	२१%	६८%

तीळ तेल :-

सेंद्रिय, रिफाईड न केलेले तिळाचे तेल आपल्या अन्नाला मोहक सुगंध देते. तीळ तेलात मोनो आणि पॉलीसॅच्युरेटेड फॅटी ॲसिड्स असतात या तेलामध्ये कोलेस्टेरॉलची पातळी कमी करण्याचे गुण आहे. तीळ तेल चिंता करणाऱ्यांसाठी तसेच आपल्या नसा (नर्व्ह) आणि हाडांच्या रोगांवर उपयुक्त आहे.

शेंगदाणा तेल :-

यामध्ये जवळपास सगळ्या प्रकारच्या फॅट्सचं उत्तम मिश्रण आहे. शेंगदाण्याच्या तेलात नैसर्गिक अँटीऑक्सिडन्ट्स असतात जे फ्री रॅडिकल्स तयार होण्यापासून रोखतात. आणि विविध प्रकारच्या कर्करोगांपासून रक्षण करतात ते शरीरातले वाढलेले कोलेस्टेरॉल आणि वाईट कोलेस्टेरॉलचीही पातळी कमी करतात.

पाम तेल :-

घात ट्रान्स फॅट व सॅच्युरेटेड स्निग्धांशाचे प्रमाण मोठे आहे व हदयाच्या रक्ताभिसरणासाठी योग्य नाही असे जागतिक आरोग्य संस्थेने प्रसिद्ध केले आहे.

सोयाबीन तेल :-

यात प्रथिनांचे प्रमाण उत्तम असते. सोयाबीनमधील ॲन्टिऑक्सिडंट घटक विशिष्ट कॅन्सर पेशींना आळा घालून त्यांची वाढ रोखतात, प्रथिनांचा उत्तम स्त्रोत असल्याने शुद्ध शाकाहारी लोकांनी ह्याचा वापर करावा.

सनफ्लॉवर तेल :-

या तेलामध्ये जीवनसत्व ई जास्त आणि सॅच्युरेटेड फॅट कमी असते. हे तेल हृदयास हितकारक आहे. हे कोलेस्टोरॉलची पातळी कमी करते. कारण त्यात पॉलि सॅच्युरेटेड फॅट आणि मोनोसॅच्युरेटेड फॅट योग्य प्रमाणात असतात.

ऑलिव्ह तेल :-

ऑलिव्ह तेल आरोग्यकारी मानले जाते. रोजच्या अन्नात ऑलिव्ह तेलाचा उपयोग केल्यास हृदयविकाराचा धोका कमी होतो हे सिद्ध झाले आहे.

राईस ब्रान तेल :-

या तेलात पॉलिअनसॅच्युरेटेड फॅट्स असतात आणि ट्रान्स फॅट नसतात. त्यात जीवनसत्व आणि अँटी ऑक्सिडंटसही असतात. त्यामुळे ते कॉलेस्टोरॉलची पातळी कमी करते आणि रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवते.

मक्याचे तेल :-

मक्याच्या अंकुरापासून तेल काढतात. याच्यात कोलेस्टेरॉलचे प्रमाण खूप कमी असल्याने हृदयरोगावरती उपयुक्त आहे.

जवसाचे तेल :-

जवसाच्या बिया अत्यंत आरोग्यदायी आहेत. जवसातून ओमेगा-३ हे मेदाम्ल योग्य प्रमाणात मिळते. हे आम्ल विशेषत्वाने हृदय व त्याच्या धमन्यांचे आरोग्य राखण्याचे काम करते. त्याच प्रमाणे उच्च रक्तदाब, संधी विकार कर्करोग व स्थुलता या पासून संरक्षण मिळते. स्मरणशक्ती वाढते व डोकेदुखी कमी, नैराश्य कमी होते.

सारांश :- खाद्य तेलांबद्दल एवढी माहिती वाचल्यावर मी कोणते ते वापरु हा प्रश्न आपल्याला नक्कीच भेडसावणार आहे.

१) लेबलवर हायड्रोजनरेड शब्द दिसला तर असे तेल वापरु नये.
२) तळणीसाठी एकदा वापरलेले तेल परत वापरु नये.
३) ट्रान्स फॅट्स असलेले तेल वापरु नये.
४) मांसाहाराचे बंधन नसेल तर मधूनच फिश ऑईलचा आहारात वापर करावा.
५) सॅच्युरेटेड फॅट्सचे प्रमाण अधिक असलेले तेल टाळावे.
६) नॉन-रिफाइंड तेलांना नैसर्गिक गंध असतो व ती तेल अधिक पौष्टिक असतात. परंतु तुलनेने लवकर खवट होतात. तळणासाठी अशा तेलांचा वापर शक्यतो करु नये.
७) रिफाईंड तेलाचा वापर तळणासाठी अधिक योग्य असतो.
८) ज्या ज्या ठिकाणी गायीचे तुप वापरता येईल त्या त्या ठिकाणी तेलाऐवजी अशा तुपाचा वापर करावा.
९) तेलाचा वापर बदलून बदलून करावा एकच एक तेल कधीही खाण्यात वापरु नये.
१०) आहारात कोणतेही तेल घ्या पण ४५ मिनिट नियमित व्यायाम करणे हा नियम कधीही विसरु नका.

संदर्भ :-

१) खाद्य तेल- आयुर्वेदाच्या चष्म्यातुन- https://www.marathisrushti.com.artical
२) रोजच्या आहारात कोणते तेल चांगले... परिपूर्ण आरोग्य myb१०९२३७१९६७.blo९spot.com.२०१७/०८
३) साप्ताहिक सकाळ ३० मार्च २०१३- स्वयंपाकातील तेल
४) Oil-oiled Ghost/ तेला तुपाचे भुत ? www.lokmat.com. सखी
५) अन्नशास्त्र आणि पोषण, त्रिवेणी फरकाडे/ सुलभा गोंगे, जुलै २०१८

University Amravati Sponsored

One Day National Conference on

Role of Home Economics in Women's Empowerment

31st January 2018

Women striving for success

RESEARCH DEMAGOGUE

SPECIAL ISSUE JANUARY 2018

UGC Approved Journal No.44476 www.ycjournal.net

Impact Factor : 5.210

SOUVENIR

(PROCEEDING BOOK)

Organized by

Department of Home Economics

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce & Bapusaheb Patil Science College Digras, Dist.Yavatmal, (MS) India. Pin Code 445203

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

NAAC ACCREDITED

Contact : 07234 222022, Website : www.bnbcollegedigras.com

In Collaboration with

Women's Studies Centre,

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

&

D.V.S.P.Mandal's Digras, Dist.Yavatmal, 445203.

महिला सशक्तीकरणामध्ये महात्मा गांधीची भुमिका

प्रा.डॉ.सुजाता सबाने
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी आर्टस व कॉमर्स कॉलेज,
अमरावती.

यत्र नार्यस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता
यत्रैस्तातु व पुजन्ते सर्वास्तस्त्राफला:। क्रिया
मनस्मृति

याचा अर्थ असा की जिथे महिलांचा सन्मान केला जातो तिथे देवता निवास करता, जिथे महिलांना सन्मान मिळत नाही तिथे यज्ञ पुजा सफल होत नाही.

महिला ही सृष्टीची निर्माता आहे. तिच्याशिवाय या सृष्टीची कल्पना केली जावू शकत नाही. एक असा सावली देणारा वृक्ष आहे कि त्याच्या छायेत माणूस आपल्या व्यथा विसरून जातो. ज्या ठिकाणी गौरवशाली इतिहासाच्या कालखंडामध्ये आदर्श समाज स्त्रियांच्या विकासावर परिस्थितीनुसार ओळखला जात होता. ज्या काळात स्त्री समानता आणि चांगली स्थिती होती तो समाज विकसित आणि समृध्द समजला जात होता. गांधीजींनी म्हटले होते की, शिक्षण हे महिला विकासाचे आणि सशक्तीकरणाचे असे माध्यम आहे की, ज्यासोबत संपुर्ण राष्ट्राची प्रगती जुळलेली आहे. विश्वनिर्माती पालन पोषण शक्ती संपन्न, गृहस्थ आश्रमाची संचालिका, महिलांची कार्यकुशलता, शिक्षण सदाचरण बुध्दीमत्तेवर विश्वातील समाजाचे स्वरूप निश्चित होते. जर मानवाला सभ्यता आणि संस्कृतीला यशाच्या शिखरावर न्यायचे असेल आर्थिक विकास तीव्र गतीने करायचा असेल तर बौध्दीक आणि शैक्षणिक विकासासोबत महिलांच्या सशक्तीकरणाला मुर्त रूप दयायला पाहिले तेव्हांच राष्ट्राचा चहुमुखी (चौफेर) विकास होणे शक्य आहे.

मनवाची समाजाची विकासाच्या मार्गामध्ये अडथळा येण्याचे एकमेव कारण म्हणजे सहचारिणी जन्म देणाऱ्या महिलेप्रती मानसाचा असलेला उपेक्षित भाव होय.

गांधीजी महिला समानता, समाजाकडून महिलांना सन्मानाच्या बाबतीत आपल्या पेक्षा खुप पुढे होते. १०० वर्षे आधी महिलांच्या स्थिती व सशक्तीकरणाबाबत विचार केला व आचरणात आणला तो आज सुध्दा क्रांतीकारी ठरू शकतो. गांधीजींनी महिला संबधित प्रश्नावर समस्यांवर नेहमी उदारतावादी व समानतावादी विचार मांडले ते त्यांच्या भाषणात व लिखाणात, पत्रात महिला ह्या पुरूषांपेक्षा कुठेच कमी नसल्याचे (संबोधित) होते. विभिन्न आंदोलनामध्ये महिलांच्या सहभागासोबत त्यांचा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास कार्यक्रम राबविले. महिला मुक्तीचा गोंधळ घालण्यापेक्षा स्वातंत्र आंदोलनामध्ये महिलांना सहभागी करून महिला समानतेचा अविभाज्य अंग बनविले याचा संदर्भ म्हणजे सामाजिक कार्यकर्त्या इला भट हे एक सत्य प्रतीक आहे. महिलांनी त्यांच्या नेतृत्वामध्ये घेतलेल्या आंदोलनामध्ये सहज भाग घेतला आणि भारतीय महिलांच्या जीवनात नेहमीसाठी एक दिशा ठरली.

मी हे म्हणते की, गांधीजींनी जर ही दिशा दिली नसती तर मी जे आज आहे ती राहू शकली नसती. हे सर्व महिलांना लागू होते. गांधीजींच्या मनामध्ये स्त्रीयांप्रती अत्यंत सहानुभूती व आदरभाव होता. ब्रिटीशांसोबत संघर्ष करीत असतांना ब्रिटीश महिलांच्या धाडस व निडरता त्यांनी भरभरून प्रशंसा केली. २३ फरवरी १९०७ च्या इंडियन ओपीनियन वर्तमान पत्रामध्ये लिहिले, भारतीय पुरूष कायर बनून राहतील की, इंग्रजी महिलांनी प्रदर्शित केलेल्या पुरूषत्वाचे अनुकरण करतील व जागतील. स्वाधीनता आंदोलनामध्ये त्यांनी अनेक महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी दिली. स्वाधीनता संघर्षाच्या इतिहासात सरोजिनी नायडू, सुचेता कृपलानी, अॅनी बेजंट, सुशिला नायर, विजयालक्ष्मी पंडीत, अरूणा आसफ अली आणि अनेक महिलांनी कॉंग्रेसला सशक्त बनविण्यासाठी योगदान दिले. बऱ्याच महिलांनी महात्मा गांधीजींच्या प्रेरणेने सामाजिक कार्यामध्ये सहभाग घेतला. गांधीजी महिलांना पुरूषांच्या तुलनेत अधिक सुदृढ आणि सहदयी मानत होते. महिला अबला म्हणण्याच्या विरोधात होते. या बाबतीत गांधीजींचे म्हणणे होते की, महिलांना अबला म्हणजे त्यांच्या आंतरिक शक्तीला दुष्कारणे होय. जर का आपण इतिहास वर नजर टाकली तर त्यांच्या विरतेची अनेक उदाहरणे मिळतील. गांधीजींना विश्वास होता की,

सत्याग्रहामुळे महिलांना चार भिंतीबाहेर पडण्याची संधी दिली आहे. कमी वेळात महिलांना बाहेर पडण्याची संधी मिळणे फक्त सत्याग्रहामुळे शक्य झाले.

१०० वर्षाआधी महिलांच्या शैक्षणिक स्तर सुधारून आर्थिकदृष्टया आत्मनिर्भर बनविणे जरूरी असल्याचे लक्षात आले. खादी आंदोलनामार्फत विशेषतः महिलांना चरखा चालवून आर्थिक धन प्राप्तीचे साधन देशभक्ती सोबतच रोजगार मिळून त्यांच्या जीवनात आनंद निर्माण केलात्र २९ जून १९१९ ला अहमदाबादमध्ये वनिता आश्रम च्या सभेमध्ये ते बोलत होते कि, १९१५ पासून मी माझ्या यात्रेमध्ये सांगत आलो की, जोपर्यंत महिला पुरूषांच्या बरोबरीत उभी राहणार नाही आणि आपला अधिकार दाखवणार नाही तोपर्यंत ती आपली ओळख बनवू शकणार नाही.

महिलांच्या सामाजिक विकासबददल चिंता वाटत होती. त्यांना माहित होते की, बालविवाह, पडदा पध्दती, सती प्रथा, विधवा विवाह, बालविवाह या गोष्टीमुळे महिलांची प्रगती करू शकत नाही आणि शोषण, अन्याय, अत्याचार, असमानतेची शिकार होत आहे म्हणून ते नेहमी सामाजिक समस्यावर जाहिरपणे कठोर विचार मांडत.

२१ फरवरी १९२६ साली नवजीवन वर्तमानपत्रात विधवाच्या पत्रावर त्यांनी लिहिले की, बालविधवा मोठी झाल्यावर लग्नाचा विचार करत असेल तर तिला पुर्ण स्वातंत्र असले पाहिजे तिला पुर्नविवाह करता प्रेरीत केले पाहिजे. १४ ऑक्टोंबर १९२६ला यंग इंडिया समाचार पत्रामध्ये समाजातील प्रतिष्ठीत लोकांना बालविधवा आणि बालविवाह या अमानवीय कृत्यापासून मुक्ती मिळविण्याकरता सामाजिक नियमांना बदलण्यास सांगितले.

महात्मा गांधी विकसित समाजामध्ये महिलांना समान मानत होते. महिलांना वास्तविकता मन, वचन आणि कर्तव्याच्या बाबतीत पुरूषांच्या बरोबरीत असल्याचे समर्थन करीत होते. काही बाबतीत महिला हया पुरूषापेक्षा अधिक सशक्त असल्याचे समजत होते. त्यामध्ये अहिंसा, सत्याग्रह, ममता, धर्म, नैतिकता हया गोष्टींचा अंतर्भाव आहे.

संदर्भ :–

१. स्त्री समानता और गांधी – सुभाष सेतिया, समाज कल्याण, ऑक्टो २०१७,
२. महिला अधिकारी के समर्थक महात्मा गांधी, समाज कल्याण ऑक्टोबर २००९
३. स्त्री सशक्तीकरण हमारे समय की बडी मांग है, समाज कल्याण मार्च २०१०.

University Amravati Sponsored
One Day National Conference on

Role of Home Economics in Women's Empowerment

31st January 2018

RESEARCH DEMAGOGUE

SPECIAL ISSUE JANUARY 2018
UGC Approved Journal No.44476 www.ycjournal.net
Impact Factor : 5.210

Women striving for Success

SOUVENIR
(PROCEEDING BOOK)

Organized by

Department of Home Economics
Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce & Bapusaheb Patil Science College Digras, Dist.Yavatmal, (MS) India. Pin Code 445203
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)
NAAC ACCREDITED
Contact : 07234 222022, Website : www.bnbcollegedigras.com

In Collaboration with

Women's Studies Centre,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
&
D.V.S.P.Mandal's Digras, Dist.Yavatmal, 445203.

स्त्री मुक्ती चळवळ, सबलीकरण

कु. विजया दे. भोंड
गृहअर्थशास्त्र
शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रा.डॉ.सुजाता सबाने
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती

प्रस्तावना

आधुनिक भारताच्या घडणीमध्ये विविध चळवळीचे स्थान खूपच मोलाचे आहे. या चळवळींनी प्रबोधनाच्या वाटा मोकळया केल्या. समाजाच्या गतिशिलतेला उर्जा देण्याच्या कामी या चळवळींनी नेहमीच महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. इतकेच नव्हे तर सामाजिक स्थित्यंतर आणि मूल्य परिवर्तनच्या संदर्भात या चळवळींचे स्थान मध्यवर्ती असेच राहिले आहे.

महाराष्ट्र हे कार्यकर्त्यांचे मोहोळ आहे, असे एक मार्मिक निरीक्षण महात्मा गांधीनी महाराष्ट्राविषयी नोंदविले होते हे कार्यकर्त्यांचे मोहोळ महाराष्ट्रातील अनेकविध सामाजिक चळवळीची निष्पत्ती आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा पाया पक्का करण्याचे काम विविध चळवळींनी विशेषत: महिला चळवळींनी केला असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, पंडिता रमाबाई, वि.रा. शिंदे यांचे या संदर्भातील कार्य मोलाचे आहे. पहिल्या टप्प्यातील या स्त्रीविषयक चळवळींनी स्त्रीला निम्न मनवाचा दर्जा नाकारला व माणूस म्हणून तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टी दिली. तिला व्यक्तिमत्व दिले आणि स्त्री पुरूष समानतेचा मूल्यास अधिमान्यता मिळवून दिली. सार्वजनिक जीवनात तिला पुरूषाच्या बरोबरीने प्रवेश मिळाला.

महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीमध्ये उदारमतवादी, मार्क्सवादी, फुले आंबेडकरवादी, जहाल स्त्रीवादी, गांधीवादी, समाजवादी आणि हिंदूत्ववादी असे विविध विचारप्रवाह दिसून येतात. यातील उदारमतवादी स्त्रीवाद हा स्त्रियांचे नागरी हक्क, व्यक्तिगत अधिकार, स्त्री पुरूष समानता, राजकीय हक्क यावर विशेष भर देतो व स्त्रीला स्वतंत्र, सार्वभौम व्यक्ति म्हणून विषम कायदे, रूढी व संस्थात्मक व्यवहारातून स्वतंत्र करू इच्छितो. तर फुले आंबेडकरवाद दलित स्त्रीवादाने स्त्री प्रश्नाचे स्त्री प्रश्नांचे व स्त्री दास्यांचे जातनिहाय पदर आणि स्वरूप वेगळे आहेत ते दाखवून दिले.

१९७५ नंतर उदयास आलेल्या स्त्री चळवळीचे संस्थीभवन मोठया प्रमाणात झाले असून आज महाराष्ट्रात नारी समता मंच, राज्य महिला आयोग, महाराष्ट्र महिला व्यासपीठ, मजीलस, मशवरा, जनवादी महिला संघटन, मेन्स अगेन्स्ट व्हायोलन्स ॲण्ड अब्युज, महिला दक्षता समिती, विविध विद्यापीठांतील स्त्री अभ्यास केंद्र, स्त्रियांचे बचत गट, स्त्री आरोग्य महिला विकास इत्यादी प्रश्नांवर काम करणाऱ्या बिगर शासकीय संघटना याद्वारा महाराष्ट्रातील चळवळी संस्थात्मक रूप धारण करीत आहे.

स्वातंत्र्यानंतरचे प्रयत्न :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तसेच राजकीयदृष्टया सक्षमक करण्याच्या दृष्टीने सरकारी पातळीवर चांगले प्रयत्न करण्यात आले आहेत. या दृष्टीने अनेक योजना तसेच विकास कार्यक्रमांची तरतूद कायद्यान्वये करण्यात आली आहे. अर्थात याला राज्यघटनेचा आधार देण्यात आला आहे.

कायद्यापुढे समानता :

भारतीय राज्यघटनेने कलम १४ अन्वये देशात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना कायद्यान्वये समता तसेच प्रत्येकाला संरक्षण प्रदान केले आहे.

तसेच कलम १५ अन्वये घटनेने विविध राज्यांना स्त्रियांसाठी विशेष कायदे निर्माण करण्याच्या दृष्टीने तसेच लिंग, धर्म, जात किंवा जन्माच्या आधारे भेदभाव केला जावू नये म्हणून विशेष अधिकार प्रदान केले आहेत. याच आधारे भारतात आज विविध स्त्रियांसाठी विविध कायदे तयार करण्यात आले आहेत. याशिवाय भारतीय न्यायपालिकेनेही सर्वोच्च तसेच उच्च न्यायालयांच्या निर्णय आधारे महिलांना कायदेशीर संरक्षण प्रदान केले आहे.

महिला विकास व सबलीकरणाच्या दृष्टीने विशेष योजना :

महिलांचा सर्वांगीण विकास व सबलीकरणाच्या दृष्टीने भारतात अनेकविध योजना निर्माण करण्यात आल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण साध्य होईल

आणि विकास प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढेल हा हेतू आहेत्र

१. **द्वारका योजना (१९८२)** : या योजनेचा प्रमुख उद्देश ग्रामीण महिलांसाठी स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करून देणे हा आहे. त्यांच्या आरोग्य, शिक्षण, पोषण, स्वच्छता आणि मुलांची देखभाल करण्यासाठी मुलभूत सुविधा प्रदान करणे, हा योजनेचा उद्देश आहे.

२. **न्यू मॉडेल चरखा योजना (१९८७)** : ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांसाठी रोजगाराची संधी निर्माण करून देणे अणि त्यांना आर्थिक सहाय्य, प्रशिक्षण तसेच अनुदान उपलबध करून देवून स्वावलंबी बनविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

३. **महिला प्रशिक्षण योजना (१९८९)** : या योजनेअंतर्गत महिलांना विविध व्यवसायांचे प्रशिक्षण दिले जाते. उदा. शिवणकला, विविध प्रकारचे पेंटींग इत्यादी. या प्रकारच्या प्रशिक्षणाच्या सहाय्याने स्त्रियांना स्वावलंबी बनवून मुख्य प्रवाहात आणणे, हा या योजनेचा उद्देश आहे.

४. **ग्रामीण समस्या योजना (१९८९)** : या योजनेत ग्रामीण महिलांमध्ये समानता आणि जागृती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात येते.

५. **मातृत्व व शिशू स्वास्थ कार्यक्रम (१९९२)** : सुरक्षित मातृत्वाची जबावदारी या योजनेच्या माध्यमातून सरकारने घेतली आहे. या योजनेअंतर्गत माता आणि बालकांना पोषण आहार उपलब्ध करून देवून सुरक्षित मातृत्व तसेच लसीकरणाच्या माध्यामातून बालकांच्या व मातांचा मृत्यूदर कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६. **किशोरी बालिका योजना (१९९२)** : या योजनेअंतर्गत गरीब कुटुंबातील मुलींसाठी आरोग्य, पोषण तसेच शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

७. **महिला समृध्दी योजना (१९९२)** : या योजनेअंतर्गत ग्रामीण महिलांना बचतीचे महत्व पटवून देवून त्यांना बचतीची सवय लावणे व आर्थिकदृष्टया सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

८. **राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना (१९९४)** : या योजनेअंतर्गत दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबातील महिलांना प्रसुतीसाठी आर्थिक मदत दिली जाते.

९. **इंदिरा गांधी योजना (१९९५)** : ग्रामीण तसेच दुर्गम भागात, झोपडपट्टीत राहणाऱ्या महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी करण्याचा प्रयत्न या योजनेद्वारे केला जातो.

१०. **भांडवल तसेच ऋण योजना (१९९६)** : या योजनेअंतर्गत महिलांना स्वत:चा उद्योग सुरू करण्याच्या दृष्टीने बॅकामार्फत भांडवल तसेच कर्ज उपलब्ध करून देण्याची सुविधा देण्यात येते. यातुन महिलांचा आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

११. **ग्रामीण महिला विकास प्रकल्प (१९९७)** : ग्रामीण महिलांचा विकास प्रक्रियेत तसेच निर्णय सहभाग वाढवणे, त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्याबरोबरच सामाजिक समानतेच्या सूत्राची अंमलबजावणी व्हावी, हा हेतू या योजनेचा आहे.

संदर्भ :—

१.स्त्री समानता और गांधी — सुभाष सेतिया, समाज कल्याण, ऑक्टो २०१७,

२.भारताचे संविधान, महाराष्ट्र राज्याच्या भाषा मंचालनालयाद्वारे अनुवादीत आणि संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामुग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे भारत सरकारच्या वतीने प्रकाशित प्रतीवर हुकूम मुद्रित, १९९६.

३.निर्देशिका, महिला व बालविकासाच्या योजना, महाराष्ट्र शासन मलि व बालविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई, यशवंतराव चव्हाण विकस प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे, २००५ पृ. १४.

४.निर्देशिका, महिला व बालविकासाच्या योजना, पुर्वोक्त पृ.३२.

University Amravati Sponsored

One Day National Conference on

Role of Home Economics in Women's Empowerment

31st January 2018

RESEARCH DEMAGOGUE

SPECIAL ISSUE JANUARY 2018

UGC Approved Journal No.44476 www.ycjournal.net

Impact Factor : 5.210

SOUVENIR

(PROCEEDING BOOK)

Organized by

Department of Home Economics

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce & Bapusaheb Patil Science College Digras, Dist.Yavatmal, (MS) India. Pin Code 445203

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

NAAC ACCREDITED

Contact : 07234 222022, Website : www.bnbcollegedigras.com

In Collaboration with

Women's Studies Centre,

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

&

D.V.S.P.Mandal's Digras, Dist.Yavatmal, 445203.

महिलांचे सक्षमीकरण जाणीव निर्माण करून विकासाची वाटचाल

कु. सीमा पंजाबराव भुईभार
गृहअर्थशास्त्र विभाग
श्री शिवाजी महाविद्यालय, अमरावती.

प्रा. डॉ. सुजाता ब. सबाने
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :

आपल्याला विकासाचे हक्क आहेत व विकास करण्याकरीता लागणारे गुण, क्षमता, आपल्या अंगी आहेत याची जाणीव स्वत: स्त्रियांना होणे आवश्यक आहे. प्रसारमाध्यमे विशेषत: सिनेमा व दूरचित्रवाणी यांनी देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात मोलाची कामगिरी करणाऱ्या स्त्रियांबाबत वेळोवेळी माहिती देवून त्यांच्या सकारात्मक कार्याला बळकटी द्यावी. छापील व दृकमाध्यमांतून सरकारी व स्वयंसेवी संघटनांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी केलेले काम लक्षात घेवून त्यांना प्रसिध्दी द्यावी. सकारात्मक भूमिका, आशावादी दृष्टीकोन व उत्साह निर्माण होईल, अशा तऱ्हेने प्रसारमाध्यमांनी बातम्या द्याव्या. ज्यातून विकासासाठी झालेल्या प्रयत्नांमधून मिळणाऱ्या लाभांचा फायदा सर्व स्त्रियांना घेता यावा.ज्यामुळे त्यांच्या आशा आकांक्षा उत्साह वाढून त्यांना प्रोत्साहन मिळेल.

प्रस्तावना :

स्त्रीमध्ये विकासासंबंधी जाणीव असणे हे स्त्रीच्या सबलीकरणाची मुलमत्व आहे. ही जाणीव निर्माण करण्यामध्ये अतिशय महत्वाचा घटक म्हणजे ती ज्या समाजात जन्मली आहे त्या समाजाने तिच्या बदललेल्या जीवनदृष्टीकडे मोकळया मनाने पाहिले पाहिजे. सकारात्मक आर्थिक व सामाजिक धोरणांद्वारे चांगले वातावरण निर्माण करून स्त्रियांचा पूर्ण विकास घडवून आणायचा ज्यामुळे आपल्यातली सुप्त क्षमता त्यांच्या लक्षात यातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांच्या क्षमता वाढवण्याच्या दृष्टीने विकासासाठी चाललेल्या प्रयत्नातून मिळणाऱ्या योजनांचा फायदा घेऊन आपल्या सुप्त गुणांचा वापर करून स्वयंरोजगाराच्या दृष्टीने सकारात्मक वातावरण तयार झाले पाहिजेत. ज्यामुळे त्यांच्या आशाआकांक्षा उत्साह वाढून त्यांना प्रोत्साहन मिळेल. आई म्हणून उत्कृष्ट समाज निर्माण करणारी नितीमूल्ये जतन करून ठेवणारी हे स्त्रीचे जे कार्य आहे त्याची जाण स्त्रिला नसते. राष्ट्र उभारणीच्या कामात त्यांच्या असणाऱ्या सहभागाची जाणीव जरी या स्त्रीयांना झाली तरी स्त्री सबलीकरण करण्यात खऱ्या अर्थाने आधुनिक भारताची मुहूर्तमेढ रोवली गेली असे होईल.

स्त्रियांवर वर्षानुवर्षे होणाऱ्या अन्यायाचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने सर्व देशभर स्त्रियांची शैक्षणिक पातळी वाढवली तर स्त्रियांचे सबलीकरण येऊ शकेल त्यांच्यात शिक्षणाने स्वत:बद्दलची जाणीव निर्माण होईल ती घरी किंवा घराबाहेर निर्णय घेण्यास त्यांना उपयोगी पडेल. त्यामुळे स्त्रियांचे कामातले कौशल्य वाढेल व त्या आर्थिकदृष्टया सक्षम होवून कुटुंबाच्या बचतीमध्ये त्या स्वत:ची भर घालू शकतील.

स्त्रीमध्ये विकासाच्या वाटचालीतून सक्षमीकरण

स्त्रिला विकासाचे हक्क आहेत व विकास घडवून आणण्याची सुक्ष्म क्षमता त्यांच्यात आहे याची जाणीव स्वत: स्त्रियांना होणे आवश्यक आहे यासाठी सरकारी स्तरावर प्रयत्न होत असले तरी त्याची माहिती स्त्रीला असणे महत्वाचे आहे.

१. राजस्थनामध्ये १९८० मध्ये सुरू झालेली राजस्थान महिला विकास योजना स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांच्यामध्ये कामासाठी एकत्र येण्याची जाणीव निर्माण करते.
२. १९९४ महिला व बाल विकास मंत्रालयाच्या SETP चा कायक्रमाने अल्पसंख्य समाजाच्या महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे काम केले आहे. या पहाडी भागातील स्त्रियांनी एकत्र येवून दुग्धालयाची स्थापना केली व चॅकटेलचे उत्पादन सुरू केले त्यांनी त्याचे उत्तम तऱ्हेने मार्केटिंगही केले.
३. उत्तर प्रदेशातील अल्पंख्यांक समाजातील तरूण मुलींना चिकन, भरतकाम शिकवण्यास यु.पी. आर्टस व क्राफ्टस कौन्सिलने सुरूवात केली. या मुलींना त्यामुळे घराबाहेर पडण्याची संधी मिळाली त्यांचा बाहेरच्या जगाशी संबंध आला आणि प्रगती करण्याचा आपल्यालाही हक्क आहे हे त्यांना समजले.

४. स्त्रियांच्या सबलीकरणाची व्याख्या करतांना स्त्रियांना रोजगार मिळणे आवश्यक आहे असे नाहीतर त्याचबरोबर संरचनेत बदल होवून स्त्रियांची क्रयशक्ती वाढली पाहिजे या दृष्टीकोणातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
   १. एरवी सहसा घराबाहेर न पडणाऱ्या किंवा कुणाच्या लक्षात न येणाऱ्या असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रिया अभिज्ञात करणे. स्वयंरोजगार करण्यास जागृती निर्माण करणे.
   २. हे गट संघटीत करून त्यातील स्त्री कामगारांना ओळखपत्र देणे.
   ३. त्यांच्यात हक्कासाठी आवाज उठवण्याचे व त्यांचे हक्क मिळविण्यासाठी ताकद निर्माण करणे.
   ४. मार्केटसाठी लागणारी साधने त्यांना थेट पुरविणे.
   ५. आपल्याला विकासाचे हक्क आहेत व विकास करण्याची सुप्त क्षमता आपल्यात आहे याची जाणीव स्वत: स्त्रियांना होणे आवश्यक आहे. सर्वसाधारणपणे भारतीय स्त्रीला आत्मविश्वास असतो. परंतु तिला स्वत:ला वैयक्तिकदृष्टया व सांघिकदृष्टया हे समजले पाहिजे.

"स्त्रियांची स्थिती सुधारल्याशिवाय
या जगाचे कल्याण होणार नाही.
पक्षी एका पंखाने
उडू शकत नाही."
— स्वामी विवेकानंद

स्त्री विकासाचा एक घटक आर्थिक सबलीकरण हा आहे. त्याकडे कुठल्याही विकसनशील समाजामध्ये दुर्लक्ष करता येणार नाही. सरकारने राष्ट्रीय महिला कोश स्थापन करून याद्वारे अनेक नव्या योजना सुरू केलेल्या आहेत. लिंगभेद नाहीसे करण्यासाठी गावपातळीवर छोटी कर्ज देण्याचा कार्यक्रम सुरू केला आहे. १९९५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान आयोगाने प्रसिध्द केलेल्या 'Missing Links' मध्ये म्हटले आहे की, दैनंदिन जीवनात विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर स्त्रिया किती व कसा करता हे पाहिले पाहिजे. स्त्रियांच्या पारंपारिक पध्दतींना आता विज्ञान व तंत्रज्ञानाची जोड देवून नव्याने कडी करायला स्त्रियांना शिकवले पाहिजे. यातून स्त्रिया विकासाची वाटचाल अधिक सक्षमपणे पार करतील.

संदर्भ

1. http://www/un.org>wom1423.doc.html
2. Women'sempowerment-wikipedia.com
3. योजना नियोजन आणि विकास समर्पित Vol. XXIX No.I ऑगस्ट २००२.

Doc. No.: 116

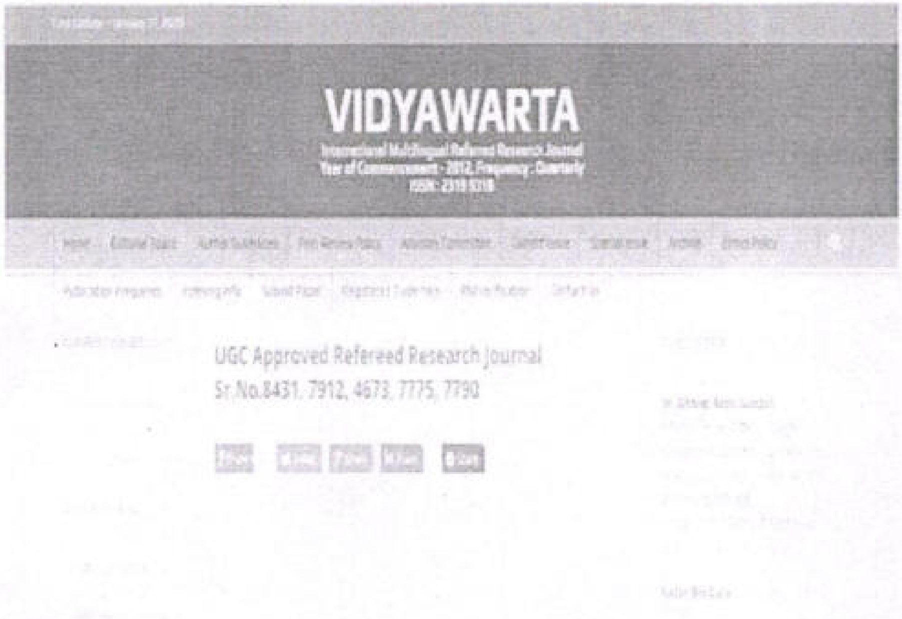
VIDYAWARTA
International Multilingual Refereed Research Journal
Year of Commencement - 2012, Frequency : Quarterly
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Refereed Research Journal
Sr.No.8431, 7912, 4673, 7775, 7790

Doc. No.: 116 (1)

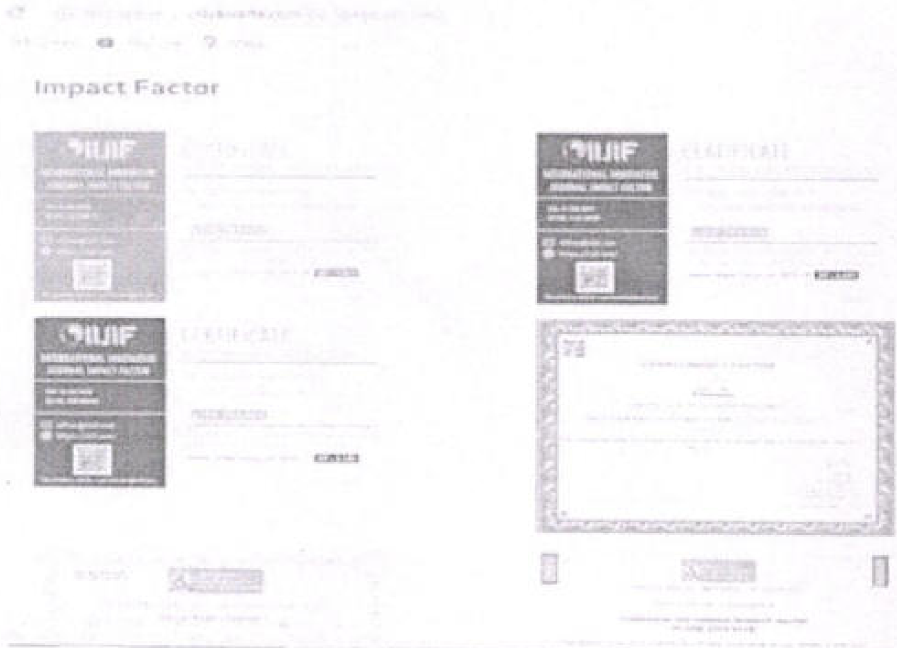

Doc. No.: 116 (2)

3. Ishii, K. (1994) The Socio-Economic Philosophy of Mahatma Gandhi: with a Particular Focus on his Theory of Trusteeship. The Economic Review. 154(1) pp: 72-91.

4. Nayak, P. (2005). Gandhian Economics is Relevant. The Times of India.

6. Economic Survey. (2012). See at<http://indiabudget.nic.in/survey.asp> Accessed 2012, September 24.

7. India of My Dreams, M. K. Gandhi, Compiled by H. K. Prabhu, Navajivan Publishing House, 1947.

8. A Handbook of Sarvodaya, Part One, Compiled by Subhash Mehta, Geeta Prakashan, 2004.

9. Mahatma Gandhi - his Life and Times, Louis Fischer, Bhartiya Vidya Bhavan, 2003.

10. The Story of My Experiments With Truth, M. K. Gandhi, Translated by Mahadev Desai, NPB, 2008.

11. Gandhi A Life, Krishna Kripalani, NBT, India.

12. Studies in Gandhism, Nirmal Kumar Bose, Navajivan Publishing House.

❑❑❑

13

SWOT Analysis of BSNL Cellular Services Provider in Maharashtra State

Bhagwan V. Kendrekar
Hingoli, Maharashtra

Dr. B. R. Zare
Associate. Professor,
Shri Shivaji College Art's & Commerce College
Amravati Maharashtra

Abstract:

This research paper is focus on market status of BSNL cellular service Provider Company in Maharashtra state. It is useful to study and improve the weakness of companies assist growth rate. Today in the wireless communication India have a second position after China in the World. According to TRAI[1] the wireless subscriber in India has 969.54 millions as on 31 March 2015 out of them Urban Subscriber founded 580.85 million and Rural Subscriber were 416.08 millions.

Introduction:

Maharashtra is state in India which has different types of cellular service provider companies such as BSNL, IDEA, Reliance, Airtel, TataDocomo, etc. Maharashtra state is target due to large customer base to the cellular companies. BSNL (Bharat Sanchar Nigam Limited) is one of the Government authorized company provided wired and a wireless (Cellular) service in India with its own infrastructure. BSNL was formed on 1st October 2000. BSNL is an Indian Government owned company headquartered in New Delhi India[2]. It is the largest provider of fixed telephony and

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | Jan. To March 2019 Issue-29, Vol-02 | 058

fourth largest Mobile telephony provider in India, and is also a provider of broadband services. However, in recent years the company's revenue and market share plunged into heavy losses due to intense competition in Indian telecommunications sector. Maharashtra State in India has second highest population with 11,23,72,972 (9.29%) people. Maharashtra telecom circle includes Maharashtra (Excluding Mumbai) and Goa. BSNL covered 95.96% Rural India. As on March 2015 the customer base of BSNL reach 77.22 Million. In wireless subscription Maharashtra has 3rd ranks in India. Wireless telecom tele density of Maharashtra circle is approximately 65% while active mobile tele density is estimated at 50%.

BSNL Market Share of Wireless Subscriber:

Table No 1: Market Share of BSNL

Year	India(Million)	BSNL(Million)	Percent (%)
2010-11	811.59	91.83	11.31
2011-12	919.17	98.51	10.72
2012-13	867.8	101.21	11.66
2013-14	904.51	94.65	10.45
2014-15	969.89	77.22	7.96

Market share by BSNL wireless service provider[3] (Source: TRAI Annual Report 2010 To 15)

Graph No 1: Market share of BSNL

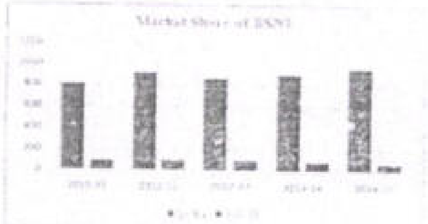

The Table No 1 shows that as on 2010-11 BSNL covered 11.34% market of India and as on 2014-15 decline to 7.96%.

Literature Review:

Today Cellular phone is an essential part of life. It is very popular in the young people due to smart features. Earlier days it was limited use now is consists of basic and advance facility. Indian has largest of the population below age of 35, they performed their basic and entertainment work through cellular phone with full enjoy. BSNL have large amount of network they specially focus on rural customers.

Dr. R. C. Upadhyaya & Vashundhra Sharma (2012) found that BSNL customers are unsatisfied with the Network service[4].

S. Parvathi (2014) Poor Network coverage, Frequently Network problem, High Call rate, influence by family and friends are the factors which affect to switching and purchasing new service provider. Call rates are the major factor that purchasing and switching the service provider than Network coverage, Value added service, customer care and Advertisement[5].

Strength of BSNL:

1) BSNL Have its own infrastructure i.e. Huge Network coverage.

2) Large number of Human resources available.

3) BSNL is Government support organization.

4) It covers maximum Rural Market coverage.

5) Recently it Embraced with 4G

6) BSNL is Brand Name of all cellular service provider companies.

Weaknesses of BSNL:

1) It takes a many days to activate wireless connection.

2) Due to poor marketing management there is no proper planning to implement BSNL marketing strategy.

3) BSNL is Government organization bounded by the rules setup by the Government.

4) BSNL has multiple Unions system thus it generally oppose new technology era.

5) Legacy of Quality based Service Image.

6) Poor implementation of available infrastructures.

Opportunities of BSNL:

1) Mobile Number Portability.

2) Offers Internet Protocol Television

Doc. No.: 116 (3)

facility, which enables watch television through Internet.

3) BSNL launched 4G networks try to implement it at urban as well as rural areas.

4) BSNL offers value-added services, such as Free Phone Service, India Telephone Card, Account Card Calling, Virtual Private Network, Tele-voting, Universal Access Number, Menu Based Services, downloading of Music and Ring tones, Mobile T.V., Streaming, M-Commerce application.

5) In the Rural Market BSNL have opportunities to attract the rural customer with chief tariff and better facility.

Threats of BSNL:

1) Competition from private operators

2) Keeping pace with fast technological changes

3) Market maturity in basic telephone segment

4) Multi eyeing Indian Telecom market.

5) Decreasing per line revenue due to competitive pricing

6) BSNL have a telephone war in the front such as lower tariff and more spectrum

Conclusion:

BSNL is Government authorized company it connects people across the State and Country. Primary intension of this company is provide quality based services to the subscriber and secondary to earn profit which contributes significantly to India's GDP and particularly benefits to the poor people across the country. Maximum cellular subscriber of Maharashtra and Country has believed on Government recognized BSNL service Provider Company. BSNL also itself try to maximum utilization of his available infrastructure. Adopt advanced technology to competition with another private cellular service provider. BSNL have a largest Network owner thus it focus on Rural area where the subscriber unknown about such type of [illegible] Women and Youth they covered 70% of the population.

References:

1 TRAI Annual Report 2014-15

2 http://en.wikipedia.org/wiki/Bharat_Sanchar_Nigam_Limited

3 TRAI Annual Report 2011 to 2015

4 Customer Satisfaction with Network Performance of BSNL and AIRTEL Operating In Gwalior Division (M.P.) IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)ISSN: 2278-487X. Volume 4, Issue 3 (Sep-Oct. 2012), PP 18-21

5 Peoples attitude towards purchasing new SIM card: A Study with reference to Cuddalore Town International Journal of Commerce, Business and Management (IJCBM), ISSN: 2319–2828, Vol. 3, No. 5, October 2014.

❑❑❑

Doc. No.: 117

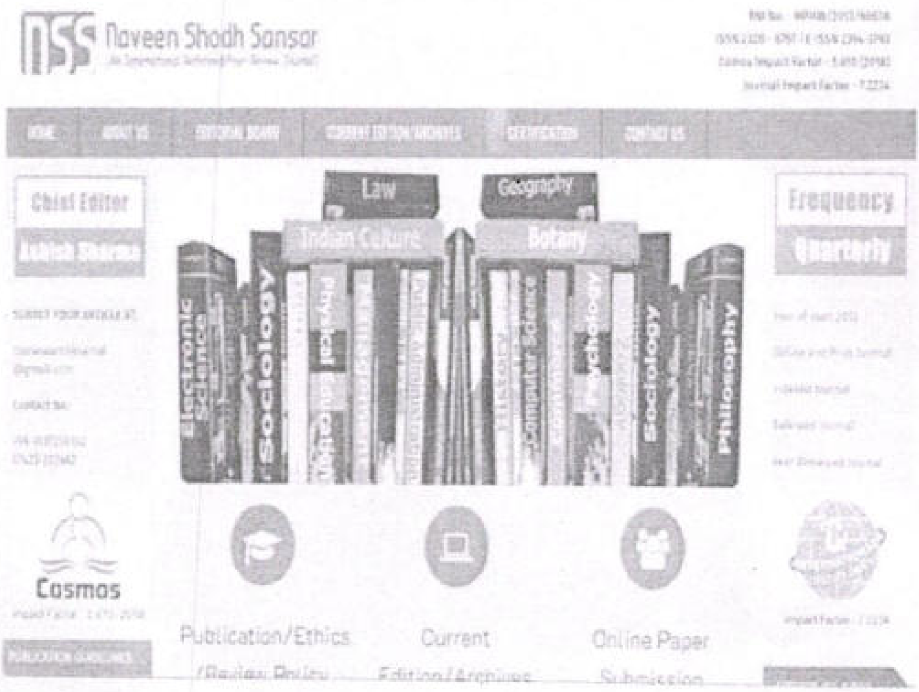
Naveen Shodh Sansar
Chief Editor
Frequency
Quarterly
Law
Geography
Indian Culture
Botany
Electronic Science
Sociology
Computer Science
Psychology
Sociology
Philosophy
Cosmos
Publication/Ethics
Current
Online Paper

Doc. No.: 117 (1)

Naveen Shodh Sansar (An International Refereed/ Peer Review Research Journal)
ISSN 2320-8767, E-ISSN 2394-3793, Impact Factor - 5.110 (2017) July To September 2018, Vol. I

Estimation Of Alpha For Exponential Smoothing To Forecast Soyabean Prices

Dr. B.S. Zare[*]

Abstract - The yearly average prices during last the five years for minimum, maximum and modal prices and actual prices during the first six month of the year 2018 has been forecasted for soyabean prices at Akola Agriculture Produce Marketing Committee. The alpha at 0.90 contributes to effective forecasting. The forecasting measures Mean Absolute Percentage Error, Tracking Signal, Mean of Squared Error and Mean of Absolute Deviation were found significant. On an average actual minimum, maximum and modal prices and forecasted prices of soyabean for Akola agricultural produce market established has less amount of error.

Key Words - Soyabean, Exponential Smoothing, Forecasting Measures, Paired t test.
JEL Codes: C17, C53, M31, Q13

Introduction - Forecasting is the process of predicting the future on the basis of past data and present data. It is a planning tool to support for decision making. In the process of selling agriculture commodities like Soyabean etc. farmers need to support for decision making while selling. For estimation of such prices it is required to forecast techniques. The Exponential Smoothing is one of the popular method used in forecasting and alpha plays an important role in the process.

The main aim of the research paper is to estimate an alpha level for exponential smoothing to forecast soyabean prices. The differences between the actual and forecasted prices is estimated by using statistical tests.

Research Review - Exponential smoothing is popular. [illegible]

[illegible]

[*]Project Director, ICFSR, Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati (Maharashtra) INDIA

Doc. No.: 117 (2)

Objective of Research - Following are the objectives of research.

- To determine the forecasting method to predict the soyabean prices.
- To estimate the alpha level as a dumping factor to forecast the prices of Soyabean.
- To measure the forecasting errors for minimum, maximum and modal prices.
- To verify the prices with the help of Student's 't' test.

Research Methodology - The data is collected form the official website of Agmarknet - from 1st January 2008 to 30th June, 2018 for period of 10.5 years for the research purpose and weekly prices of Soyabean for Akola Agriculture Produce Marketing Committee were recorded. Alpha was set at 0.90 as dumping factor for the exponential smoothing forecast. To determine the accurate forecast following statistical tools were used with help of Microsoft Excel.

Yearly Soyabean Prices at Akola APMC - Weekly Soyabean prices at Akola APMC during the last ten years tabulated in the following table.

Table No. 1 - Yearly Soyabean Prices at Akola APMC

Year	Minimum	Maximum	Modal
2008	[illegible]	[illegible]	1954
2009	2241	[illegible]	2261
2010	1968	[illegible]	2030
2011	2120	[illegible]	2251
2012	3327	3449	3396
2013	3247	3435	3341
2014	3381	3644	3511
2015	[illegible]	3462	3372
2016	[illegible]	[illegible]	3222
2017	2440	[illegible]	2621
Average	2668	2878	2785

Table No. 1 shows that the yearly average prices during 2008 to 2017 for minimum, maximum and modal prices Rs. 2668/-, Rs. 2878/- and Rs. 2785/- respectively for soyabean prices at Akola APMC.

Estimation of alpha for Exponential Smoothing to Forecast the Minimum Soyabean Price at Akola APMC - To estimation of alpha for Exponential Smoothing to Forecast the Minimum Soyabean Price at Akola APMC, various alpha levels from 0.10 to 0.90 and the statistical information regarding Error, Mean Absolute Deviation (MAD), Tracking Signal (TS) and Mean Absolute Percentage Error (MAPE) put in following table.

Table No. 2 - (See in the last page)

Table No. 2 demonstrates that the alpha level 0.9 having less error, MAD, TS and MAPE. Hence it proves that 0.9 is best level to forecast the Soyabean prices for Akola APMC.

Forecast Measures Soyabean Prices at Akola APMC - Actual and Forecast Minimum Soyabean Prices at Akola APMC with statistical forecasting measures like Error, Error Squared, Absolute Deviation, Running Squared Forecast Error (RSFE), Mean Absolute Deviation (MAD), Tracking Signal (TS) and Mean Absolute Percentage Error (MAPE) tabulated in the following table.

Table No. 3 - (See in the last page)

Table No. 3 shows that the Mean Absolute Percentage Error (MAPE) estimated 0.30% and the Tracking Signal (TS) was 6 between -1.0 to 8.52. The Mean of Squared Error (MSE) was Rs. 153/- and the Running Sum of Forecast Error (RSFE) and Rs. 57/- with Mean of Absolute Deviation (MAD) recorded Rs. 9.53/- for minimum price of soyabean for Akola agricultural produce market.

The Mean Absolute Percentage Error (MAPE) estimated 0.25% and the Tracking Signal (TS) was 4.8 between -1.0 to 8.34. The Mean of Squared Error (MSE) was Rs. 120/- and the Running Sum of Forecast Error (RSFE) and Rs. 42/- with Mean of Absolute Deviation (MAD) recorded Rs. 8.67/- for maximum price of soyabean for Akola agricultural produce market.

The Mean Absolute Percentage Error (MAPE) estimated 0.25% and the Tracking Signal (TS) was 5.9 between -1.0 to 9.27. The Mean of Squared Error (MSE) was Rs. 124/- and the Running Sum of Forecast Error (RSFE) and Rs. 50/- with Mean of Absolute Deviation (MAD) recorded Rs. 8.37/- for modal price of soyabean for Akola agricultural produce market.

Two Sample Paired t-Test for Means of Soyabean Prices at Akola APMC - Two sample paired t-test for means of Soyabean Prices at Akola APMC for [illegible] and shown in following table.

Table No. 4 - (See in the last page)

Results of table no. 4 that the paired t-test shows that the is no significant difference in the Actual Minimum Price of Soyabean (M=3144, SD=[illegible]) and Forecasted Minimum Price of Soyabean (M=3136, SD=237.1) at the .05 level of significance t(25) = [illegible], p = 4.32, [illegible] on an average actual minimum price was about Rs. [illegible] more than forecasted minimum price of soyabean for Akola agricultural produce market.

The paired t-test shows that there is no significant difference in the Actual Maximum Price of Soyabean (M=3493, SD=105.5) and Forecasted Maximum Price of Soyabean (M=3491, SD=107.4) at the .05 level of significance t(25) = 0.97, p = 0.48, [illegible] on average actual maximum price was about Rs. [illegible] more than forecasted maximum price of soyabean for Akola agricultural produce market.

Paired t-test indicate that there is no significant difference in the Actual Modal Price of Soyabean (M=3344, SD=[illegible]) and Forecasted Modal Price of Soyabean (M=3332, SD=212.1) at the .05 level of significance t(25) = [illegible], p = [illegible], [illegible] on average actual modal price was about Rs. [illegible] more than forecasted modal price of soyabean for Akola agricultural produce market.

Conclusions - The yearly average prices during the last ten years for minimum, maximum and modal prices Rs. 2668/-, Rs. 2878/- and Rs. 2785/- respectively and actual prices during last six month Rs. 1193/-, 3493/- and Rs.

Doc. No.: 117 (3)

3344/- with the forecast of Rs. 3198/-, Rs. 3493/- and Rs. 3342/- respectively, which have been found similar for soyabean prices at Akola APMC.

The value of damping factor at 0.90 of alpha level contributes in effective forecasts.

The Mean Absolute Percentage Error estimated 0.26% to 0.30% and the Tracking Signal was 4.8 to 6 between 1.0 to 9.27. The Mean of Squared Error was Rs. 129/- to Rs 153/- and the Running Sum of Forecast Error between Rs. 42/- to Rs. 57/- with Mean of Absolute Deviation recorded Rs. 8.33/- to Rs. 9.53/- for Actual and Forecasted prices of soyabean for Akola agricultural produce market. The forecasting measures were found significantly.

On an average actual maximum and modal price was about Rs. 2/- more than forecasted prices and averagely actual minimum price was about Rs. 3/- more than forecasted prices of soyabean for Akola agricultural produce market.

References:-

1. Christoph Bergmeir, Rob J Hyndman, Jose M. Benitez (2016), Bagging exponential smoothing methods using STL decomposition and Box-Cox transformation, International Journal of Forecasting, p. 303-312
2. Rob J Hyndman and George Athanasopoulos (2018), "Forecasting: Principles and Practice", Second Edition, Otexts
3. Hyndman, R.J., Koehler, A.B., Ord, J.K., Snydar, R.D., (2008), Forecasting with Exponential Smoothing, The State Space Approach, p. 369
4. https://www.itl.nist.gov/div898/handbook/pmc/section4/pmc431.htm
5. Handanhal V. Ravinder, (2013) American Journal Of Business Education, Determining The Optimal Values Of Exponential Smoothing Constants - Does Solver Really Work?, May/June 2013 Volume 6, Number 3, p.349
6. Prajakta S. Kalekar (2004), "Time series Forecasting using Holt-Winters Exponential Smoothing", December 6, 2004, pg. 1-2 https://labs.omniti.com/people/Jesus/papers/holtwinters.pdf
7. Terry Dielman, "Choosing Smoothing Parameters For Exponential Smoothing: Minimizing Sums Of Squared Versus Sums Of Absolute Errors", Journal of Modern Applied Statistical Methods May 2006, Vol. 5, No. 1, Pg. 115
8. Holt CC, International Journal Forecasting, 2004, 20, p. 5-10
9. http://agmarknet.gov.in/PriceTrends/SA_Week_PriOV.aspx

Table No. 2 - Estimation of alpha for Exponential Smoothing to Forecast the Minimum Soyabean Price at Akola APMC

Alpha	Minimum Soyabean Price				Minimum Soyabean Price				Modal Soyabean Price			
	Error	MAD	TS	MAPE	Error	MAD	TS	MAPE	Error	MAD	TS	MAPE
0.1	5525	251	22.[illegible]	7.79%	2372	240	22.44	5.78%	[illegible]	[illegible]	22.57	6.35%
0.2	[illegible]	165	17.[illegible]	3.3[illegible]%	2248	140	16.09	2.41%	[illegible]	[illegible]	11.07	2.85%
0.3	1403	105	13.[illegible]	1.77%	1162	94	12.30	1.55%	1027	[illegible]	10.59	[illegible]
0.4	859	76	11.[illegible]	1.04%	692	67	10.21	0.73%	770	[illegible]	11.29	[illegible]
0.5	545	50	9.90	0.86%	428	56	9.42	0.46%	499	[illegible]	9.04	[illegible]
0.6	351	43	8.24	0.42%	274	37	7.41	0.35%	314	[illegible]	8.39	0.28%
0.7	222	30	7.61	0.27%	171	27	6.40	0.19%	196	[illegible]	7.53	0.21%
0.8	129	19	6.97	0.16%	97	17	5.57	0.11%	111	[illegible]	6.94	0.13%
0.9	57	10	6.[illegible]	0.07%	42	9	4.85	0.05%	52	[illegible]	5.05	0.06%

Naveen Shodh Sansar (An International Refereed Peer Review Research Journal)
ISSN 2320-8767, E-ISSN 2394-3793, Impact Factor - 5.110 (2017) July To September 2018, Vol. 1

Table No. 3 - Forecast Measures for Soyabean Prices at Akola APMC

Forecast Measures	Minimum	Maximum	Modal
Mean Squared Error	153	129	124
Mean Absolute Deviation	9.53	8.67	8.33
Mean Absolute Percentage Error	0.30%	0.25%	0.25%
Running Squared Forecast Error	57	42	50
Tracking Signal	6	4.8	5.9
Minimum Mean Absolute Error	1	1	1
Maximum Mean Absolute Error	8.92	8.34	9.27

Table No. 4 - Two Sample Paired t-Test for Means of Minimum Soyabean Prices at Akola APMC

Statistics	Minimum		Maximum		Modal	
	Actual	Forecast	Actual	Forecast	Actual	Forecast
Mean	3199	3196	3495	3491	3344	3342
Standard Deviation	236.8	237.1	195.6	195.3	211.6	212.1
Pearson Correlation	0.9986		0.9983		0.9986	
Observations	26		26		26	
df	25		25		25	
t Statistics	0.91		0.72		0.87	
t Critical two-tail	2.06		2.06		2.06	

✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿

Doc. No.: 118

Impact Factor - 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

International Conference of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Doc. No.: 118 (1)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) - 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

The Study about Problems Faced by Farmers while Availing Agriculture Loans with special reference to Central Bank of India in Jalgaon District

Tejal A. Bhat
Research Scholar

Dr. Baban Zare
PhD Guide

Abstract

The Indian Agriculture Sector is the most source of employment in Maharashtra. Near about 65% employment provided by agricultural and agricultural related business. All farmers needs the working capital as like agricultural sector also needs working capital. Farmers also need credit facility which provided by different Sources. Farmers needs four basic inputs land, water, cash and Manpower.

Keywords: National Bank, Loan, Commercial Bank, Central Bank of India

Introduction

Nationalized bank have played a very vital role in the development of agriculture and business Sector in urban and rural areas of Jalgaon District. Since the district is basically village oriented with a powerful agrarian economy it is but natural that the institutions set up to finance rural needs have a rural inclination. The commercial bank operating in the district have a rural inclination jalgaon district geographical area of 11765 sq km is spread over 15 talukas.

Central Bank of India has a wide network of 45 branches in Jalgaon districts. Out of which 16 branches are rural, 14 are semi-urban. Hence Central Bank of India is giving maximum efforts in rural area through these branches specifically in agricultural sector.

Review of literature

Review of literature in a research work is essential to evolve an edifice of knowledge to ensure that the present study would be an addition to the topic and [illegible] to mend away the lacunae left in the process of exploration of the research study.

Problems Faced by the Farmers While Availing the Loan Facilities from the Banks - A Case Study of District Kulgam, Jammu and Kashmir by MohdAsif Shah in International Journal Of Trend In Scientific Research And Development (IJTSRD), 2(1): 440-447, November - 2017: Crop diversification refers to the addition of new crops or cropping systems to agricultural production on a particular farm taking into account the different returns from value-added crops with complementary marketing opportunities. It is an important mechanism for economic growth, which can be facilitated by technological breakthroughs, by changes in consumer demand or government policy or in trade arrangements, and by development of irrigation, roads, and other infrastructure. Diversification in agriculture is key in achieving food security, improved human nutrition and increase in rural employment. In the past few decades, agricultural sector in the whole state of Jammu and Kashmir and particularly in the district of Kulgam has witnessed a heavy shift in the cropping pattern from food crops to non-food crops (cash crops). The horticultural sector has been playing an important role in the State largely by contributing to the State's economy and turns to be the source of livelihood for nearly thirty three lakh people. But the paddy production on the other hand has shown an opposite trend. Paddy land is getting changed into the horticultural land as the farmers find it to be more remunerative. Kulgam, which was once the major producer of rice in the State, and was known to be the "Rice Bowl of Kashmir", is now among the least producers of rice. Farmers witnessed that sticking only to the water intensive crops proved to be non-beneficial and they willingly shifted to the cash crops like apple, almond, and walnut. In the present study, the researcher estimates the association between the different socioeconomic variables and the problems faced by the farmers while availing the loan at the household level in Kulgam, one of the districts of Jammu and Kashmir, and Chi Square test has been used to find out the association.

An Analysis of Agricultural Loan Repayment Performance of Regional Rural Bank: A case study of District Sirsa, India by Kiranbala in International Research Journal of Social Sciences, Vol. 4(6), 89-92, June (2015), ISSN 2319-3565: The establishment of Regional Rural Banks have started a new era in the country's banking system with the objective of developing rural economy by providing credit facilities. Regional Rural Bank Ordinance as promulgated by the President of India on 26 September, 1975. The smooth function of any source of

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor : (SJIF) - 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov, 2019

finance in general and institutional agencies in particular depends on recovery of loan and credit deposit ratio. Thus the present study analyzes the recovery performance of agricultural loan and problem faced by the respondents in repayment. The study has been conducted in Sirsa district of Haryana and the study is based on primary data collected through well structured interview schedule. The results of the study have been compiled by using average and percentage method. The present study revealed that 40 per cent of the borrowers have repaid 25 to 50 per cent of loan. Only 5 per cent borrowers have been repaid above 70 per cent of agriculture loan. 17.5 per cent of borrowers were found to be defaulters. 60 per cent of the respondents attributed that high level of crop failure would translate to lower income to them. It was their major difficulty in meeting loan obligation and hence the higher incidence of loan defaults. A good recovery of loan makes credit flow easier, in order to encourage economic activities and push up the rate of the economic growth. The study revealed that 40 per cent of the borrowers have repaid 25 to 50 per cent of the loan. Further 20, 17.5 and 5 per cent of borrowers have repaid less than 25 per cent, 50 to 75 per cent and more than 75 per cent of the borrowed amount respectively. Rest (17.5 per cent) of borrowers were found to be defaulters. 60 per cent of the respondents attributed agriculture was their major difficulty to meet with their loan obligation. High level of crop failure among the respondents would translate to lower level of income and hence the high incidence of loan defaults.

Dr.S Gandhimathi (2012) has made an attempt to analyze the impact of economic reform on the distribution of agricultural credit in India. The study titled "Distribution of agricultural credit in the pre and post reform period" shows that the Cooperative bank dominated in the total agricultural credit disbursement in the pre reform period. The study revealed that the rural banking system in India made tremendous quantitative achievements by neglecting the qualitative aspects of the credit delivery system.

M Ghose 2007 in his paper Agricultural, Development Agrarian Structure and rural poverty has investigated the effect of agricultural development. It follows that any expansion of employment in agricultural and non-agricultural sectors would reduce rural poverty.

Objectives

1. To find out the loan provided by Central Bank of India.
2. To understand the problems faced by farmers while availing loan from Central Bank of India.

Research Methodology of the Study

The study is based on critical evaluation and analysis of basically Primary Data. The primary sources include farmers from Jalgaon District. A study is undertaken in the sampled regions to see its impact for which a detailed questionnaire is prepared to collect relevant information from the primary source for the guidance of the researchers. With the help of the questionnaire, detailed discussions were made with the certain sources of primary data to understand their views, thinking and attitude which would help to give the researchers useful recommendations. The questionnaire is processed with the help of statistical tools like tabulations, grouping, percentages, averages, testing of hypothesis etc. As far as problems of farmers are concerned, following factors are taken into consideration viz. Mortgage, High Interest Rates, Guarantor, Unavailability of loans on necessary Documents, Apocryphal Recovery from bank, Apocryphal terms and conditions, Uncertainty of Nature etc.

Research Area

Researchers selected farmers from Jalgaon District. Sample sizes of 350 farmers from Jalgaon District was taken under study. Researcher collects data through Primary and Secondary sources. Researcher distributed 350 questionnaires among the respondents out of which 340 were received and researcher rejected 11 questionnaires due to incomplete or improperly filled, finally the net sample size under study is 329.

Commercial Bank

There are 30 commercial Bank in Jalgaon district main of them are Central Bank of India, State Bank of India, IDBI Bank, Axis Bank, Union Bank of India, UCO Bank, Bank of Maharashtra, Syndicate Bank, Canara Bank, Allahabad Bank etc. Therefore, there are many commercial Banks and nationalized Banks which are many playing an important role in the progress of Jalgaon District and the farmers of Jalgaon District by providing them loans at very reasonable rates. Bank also play an important role in the progress of the people of Jalgaon District by providing them employment opportunities, small and marginal farmers are also benefitted by getting loans at reasonable rate due to which they are able to do advanced agriculture.

Central Bank of India

It was established on 21st Dec 1911 by S.Pochkhanawala fully owned and managed by Indians was the first commercial Indian Bank. Having been failure of Alliance Bank of Simla in 1923 acquired the Tata Industrial Bank

Doc. No.: 118 (3)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World | Nov. 2019

Government of India in 1969 along with 13 other people. July 19 nationalized Bank Central Bank of India is one of the oldest commercial Bank.

Central Bank of India also provides agriculture loans for various activities like crop rotation, horticulture, plantation crops, digging of wells, tube wells and irrigation projects, construction cold storages and godowns processing of agricultural products, allied activities like dairy, fisheries, poultry, loans against pledge of warehouse receipts, loans against produce stored by farmers at his own premises, rearing of silk worms etc.

Impact of such loans

1. **Purchase of equipment** :- Central Bank of India also provides loan for the purchase of agricultural equipments like purchase of tractors, harvesters etc. which help in increasing the agricultural productivity and thereby helps in increasing standard of living and social status of farmers.
2. **Loans for irrigation purpose** :- Central Bank of India also provides loans for the purpose of irrigation due to which productivity of agriculture is increased and dependence of farmers on monsoon is reduced.
3. **Loans for livestock** :- Central Bank of India also provides of purchase of livestock, cow, ox etc. which also helps in increasing dairy products as well.
4. **Agriculture Marketing** :- Central Bank of India provides loans for the purpose of agriculture marketing due to which the farmers can create demand for his product at higher cost. By the means of agriculture marketing, farmers can created demand for his product and can sell his product at the place where they get more price.
5. **Lower interest rates**:- Central Bank of India also cut down its rate of interest on agriculture loan that is 10% on an amount of Rs 500,000 to 25,00,000 on crop loans from existing 11.75% to 12.75% floating rate. Also upon irrigation schemes bank has reduced interest rates up to 8% to 9% on an amount of 25 lakhs from 10.5% to 13.25%.

Data Collection & Data Analysis:

Here the null and alternative hypothesis is as follows

H_0 P = 0.5	H_1 P ≠ 0.5

Factor	P	S.D	Z cal	L.O.S	Z table	p value	Decision
Mortgage	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	0.000	Reject H_0 [illegible]
High Interest Rates	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	0.000	Reject H_0 [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Reject H_0 [illegible]
Unavailability of [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Reject H_0 [illegible]
Documents	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Reject H_0 [illegible]
[illegible] from banks	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Reject H_0 [illegible]
[illegible] terms and conditions	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Reject H_0 [illegible]
Uncertainty of Nature	[illegible]	[illegible]	[illegible]	5%	1.64	[illegible]	Accept H_0

Limitation

1. The study is based on the data of past three and four years only.
2. The data for study mainly based on a single bank.

Doc. No.: 118 (4)

Suggestion

1. The banks should plan to introduce new schemes for attracting new customers and satisfying the present ones.
2. The banks should improve the customer service of the bank to a better extent.

Conclusion

1. Credit counselling centers should established in rural agricultural areas by the bank.
2. Provide credit to weaker section on lower interest rate.

References

1. [illegible] (2012). "Distribution of agricultural credit in the pre and post reform period". International Journal of Management [illegible] and Engineering, Vol 2, Issue [illegible]
2. [illegible], M. (2006). "Agricultural Development, Agrarian structure and Rural Poverty". [illegible] Development, New Delhi, Bookwell, Page No. 125-141
3. S.C. Gupta and V.K. Kapoor ([illegible]). Fundamentals of Mathematical Statistics, Sultan Chand & Sons Educational Publishers, New Delhi.
4. S.C. Gupta and V.K. Kapoor ([illegible]). Fundamentals of Applied Statistics, Sultan Chand & Sons Educational Publishers, New Delhi

Doc. No.: 119

Impact Factor - 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

International Conference of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Doc. No.: 119 (1)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

Customer Satisfaction of Cellular Value Added Services in Hingoli District of Maharashtra

Bhagwan Vishvanath Kendrekar
Research Scholar, Sant Gadge Baba Amravati University Amravati

Dr B. S. Zare
Asso. Professor, Shri. Shivaji College Art and Commerce College, Amravati

Abstract

VAS is value-added service of mobile phone other than text and voice transmission. Touch screen technology provide apps interface that make easy operation. The smart phone today included number of features like Android operating system, Multimedia facility, high mega pixel camera, Internet browsing, etc. out of these few are free and easy available and rest applications are paid services like online games, daily News, Astrology, job alert, banking, health, tele-education and government services.

Introduction

Maharashtra state consisting of 36 districts is divided into six administrative divisions. Aurangabad is one of the division has 8 Districts including Hingoli. Hingoli District is the part of Marathawada region. It comes as a separate district after the division of Parbhani district on May 1, 1999. Earlier days cellular phone was limited use for SMS, incoming and outgoing only. The use of 3G cellular technologies replace the traditional view of use cell phone to multimedia like High Definition and High speed data transmission. Mobile industry in India shows tremendous growth in short period. Today the observation shows that increase the youth customer base, that use of VAS on cellular phone. VAS is nonvoice service of mobile phone other then text and voice transmission. Touch screen technology provide apps interface that make easy operation. The smart phone today included number of features like Android operating system, Multimedia facility, high mega pixel camera, internet browsing, etc. out of these few are free and easy available and rest applications are paid services like online games, daily News, Astrology, job alert, banking, health, tele-education and government services. As a study of mobile Value added services 86% of the person are interested in VAS services out of these 25% being little interested, 34% are quite interested and 27% are highly interested. VAS helped to improve their citizen services, public safety and governance.

Research Review:

Derrick Looi and David Duce Harrison et al (2013) specified attribute that considered while using the mobile Apps i.e. Effectively that expended in relation to the accuracy and completeness with which users achieve goals. Satisfaction provide freedom from discomfort and positive attitudes towards the use of the product. Learnability expose the system should be easy to learn so that the user can rapidly start getting work done with the system. Memorability attribute provide easy to remember so that the casual user is able to return to the system after some period of not having used it without having to learn everything all over again. Errors is an important attributes every system should have a low error rate if they do make errors they can easily recover from them. Mobile Context when using mobile applications the user is not tied to a single location. They may also be interacting with nearby people, objects and environmental elements which may distract their attention. Connectivity: Connectivity is often slow and unreliable on mobile devices.

As a study of The Hindu news paper shows that at least 97% of the smart phone users in India use communication apps every day. WhatsApp are very popular app to choice for 96% of them. It also found that WhatsApp is installed in 1.7 times more devices than Facebook Messenger and 2.3 times more than home-grown messaging app Hike. The study of Devesh Thakur, Mahesh Chander and Sushil Sinha (2017) shows that it is beneficial to the farmers, they can express their knowledge instantly instead of using Kisan Call center using internet data. WhatsApp can be used for access the information like crop livestock and horticultural. It is now not just forte of people living in urban areas, even those from rural areas are also making use of these platforms, perhaps, even in a more meaningful way, the agricultural development officer share farmers schemes with the farmer and tackles their problem either traditional and modern ways. WhatsApp is more preferred by the students, with some reasons such as its convenience and easier usage, its effectiveness and reliability, and it saves money. It is also used for inform about issues related to private exchanges of information and educational purpose.

According to Dr. P. Rengarajan and T. Kavipriya (2014) VAS is powerful tools for service providers to [illegible]

Doc. No.: 119 (2)

the customers. The observation shows that the maximum number of users are availing the valued added services. Majority of mobile phone users are satisfied with charges for value added services offered to them by their respective service provider. SMS, Ring tones & Pictures download, video clips, information services, Internet GPRS, third party conference are commonly known services to most of the mobile phone service provider users frequently used for value added services.

The researcher collected 1200 no. of sample of customer base to find the customer satisfaction the following table shows the analysis based on primary data collection.

Analysis of Value Added Services
Table No 1

SVAS[a]	Responses		Percent of Cases
	N	Percent	
Use of SMS Value Added Service	1040	16.10%	57.70%
Use of Voice Mail Value Added Service	330	5.10%	28.43%
Use of Call Forwarding Value Added Service	440	6.80%	37.90%
Use of Caller Tune Value Added Service	320	4.90%	27.50%
Use of Ring Tone Downloading Value Added Service	770	11.90%	66.40%
Use of Video Downloading Value Added Service	240	3.70%	20.70%
Use of Voice Mail Value Added Service	210	3.20%	18.10%
Use of Online Ticket Booking Value Added Service	170	2.60%	14.70%
Use of Internet Value Added Service	560	8.70%	48.30%
Use of Video Conferencing Value Added Service	560	8.70%	[illegible]
Use of Game Playing Value Added Service	210	3.20%	18.10%
Use of [illegible] Service Value Added Service	410	6.30%	35.30%
Use of Call Waiting Value Added Service	[illegible]	14.50%	81.00%
Use of Roaming Value Added Service	270	4.20%	23.30%
Total	6470	100.00%	557.80%

Source: Primary Data Collection

a. Dichotomy group tabulated at value 1.

Table No 1 shows that 27.50% no of customers used the Caller Tune facility, 26.67% of customers play the games on Mobile, 26.67% no of customer did the video conferencing on Mobile, 28.43% of customer had the facility of call waiting and 3.33% of customer used voice mail.

Hypothesis testing

H: Value Added Services Provided by Cellular Company in Hingoli District.

For the hypothesis of Value Added Services Provided by Cellular Company in Hingoli District, factor analysis is carried out with the help of SPSS-20 software. Table No 15 shows that the Communalities represent the proportion of variance of each item that is explained by the factors. This is calculated of the initial solution and then after extraction.

Doc. No.: 119 (3)

Table No.2
Communalities for Value Added Services used by customers in Hingoli district

Variables	Initial	Extraction
Use of SMS Value Added Service	1.000	[illegible]
Use of Voice Mail Value Added Service	1.000	.212
Use of Call Forwarding Value Added Service	1.000	.332
Use of Caller Tune Value Added Service	1.000	.483
Use of Ring Tone Downloading Value Added Service	1.000	[illegible]
Use of Video Downloading Value Added Service	1.000	.405
Use of Voice Mail Value Added Service	1.000	.405
Use of Online Ticket Booking Value Added Service	1.000	.198
Use of Internet Value Added Service	1.000	.503
Use of Video Conferencing Value Added Service	1.000	.498
Use of Downloading Value Added Service	1.000	.310
Use of [illegible] Service Value Added Service	1.000	[illegible]
Use of Call Waiting Value Added Service	1.000	.341
Use of Roaming Value Added Service	1.000	.385

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Table No.2 shows the Initial Eigen values. First two factors are meaningful as they have Eigen values greater than 1. Factors 1 and 2 explain 29.91% and 11.30% of the variance respectively, a cumulative total of 41.22% variance is explained in two factors considering 14 variables. The Extraction Sums of Squared Loadings provides similar information based only on the extracted factors.

Table No.3
Total Variance of Value Added Services used by customers in Hingoli district

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	[illegible]	[illegible]	29.915	[illegible]	[illegible]	29.915
2	[illegible]	[illegible]	41.221	[illegible]	11.306	41.221
3	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
4	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
5	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
6	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
7	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
8	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
9	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
10	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
11	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
12	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
13	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
14	[illegible]	[illegible]	[illegible]			

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Doc. No.: 119 (4)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143

Impact Factor : (SJIF) - 6.625

Special Issue 207 (A) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World | Nov. 2019

The Factor Matrix represents in Table No 2 about information from initial unrotated solution. The values are weights that relate the item or variable to the respective factor. All the items have high positive weights with the first factor.

Table No 4

Component Matrix of Value Added Services used by customers in Hingoli district

Variables	Component	
	1	2
Use of Dial in Service Value Added Service	.763	-.351
Use of Video Conferencing Value Added Service	.685	-.171
Use of Internet Value Added Service	.656	-.269
Use of Caller Tune Value Added Service	.642	.252
Use of Voice Mail Value Added Service	.636	.019
Use of Video Downloading Value Added Service	.601	-.523
Use of Downloading Value Added Service	.535	-.135
Use of Call Waiting Value Added Service	.511	-.254
Use of Call Forwarding Value Added Service	.473	.511
Use of online Ticket Booking Value Added Service	.445	.520
Use of Voice Mail Value Added Service	.378	.261
Use of Ring Tone Downloading Value Added Service	.368	.709
Use of Roaming Value Added Service	.413	.443
Use of SMS Value Added service	.377	.521

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. 2 components extracted.

From above collection it is concluded that in the first group of factor includes Dial in Service, Video Conferencing, Internet, Caller Tune, Voice Mail, Video Downloading, Downloading, Call Waiting, Call Forwarding, Online Ticket Booking and Voice Mail valued added services available in the Hingoli district, in the second group of factor includes Call Forwarding, Ring Tone Downloading, Roaming and valued added services available in the Hingoli district. Finally, it confirms that value added services provided by cellular company in Hingoli district.

References

[illegible]

Volume-03
Issue-11
November -2018

ISSN: 2455-3085 (Online)
RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary
www.rrjournals.com [UGC Listed Journal]

A study on Buying Behavior of Consumer Towards Mobile Handsets Marketing with Special Reference to Amravati City

Dr. Mohd. Masarrat Saher Kazi

Research scholar, Department of Commerce, Shri. Shivaji Arts and Commerce College, Amravati, Maharashtra (India)

ARTICLE DETAILS

Article History
Published Online: 10 November 2018

Keywords
Buying, Consumer, Mobile, Handsets, Marketing, Reference

***Corresponding Author**
Email: gousqazi[at]gmail.com

ABSTRACT

Invention of mobile handsets that closely resembles today's mobile phone credited to martin cooper, employer and researcher of Motorola. Marketing vital role playing for selling of mobile handsets to consumers. Consumer know everything about mobile handsets because of marketing like that about its price, quality, brand name, durability, features, offers, discount, which has influenced on buying behavior. wholesaler and retailer giving advertisement in print media as well as electronic media for publicity of their mobile handsets. Descriptive research studies are chosen for research. The population from which was collecting data large and hence, random sampling method was chosen for research study.127 sample was collected from consumers. Who are purchased mobile handsets on the place of market. After data collection the raw data are tabulated from various tools such as percentage and calculation. In the study it is found that most of the consumers influenced by reduction in price, then brand name and features also influenced on buying behavior. Among various medium of advertisement, electronic media is mostly influenced on buying behavior.

1. Introduction

Mobile handset also known as cellular phone, cell phone, and mobile phone. The first mobile telephone call made from a car occurred in St. Louis, Missouri, U.S.A on June 17/06/1946 using bell systems mobile telephone service. Invention of mobile handset that closely resembles today's mobile phone credited to martin cooper, employer and researcher of Motorola. He initially developed cellular phone named Motorola in 1973. Today mobile phone supports a variety of other services such as MMS, E-mail, Internet access, Bluetooth, business application, videogames, which is motivated to consumers. Marketing vital role playing for selling mobile handset. Wholesaler and retailer adopted marketing activities for selling of mobile handset. Consumers know everything about mobile handset because of marketing like that about its price, quality, brand name, durability, benefit ,features, offers, discount, which has influenced on buying behavior of consumers. Wholesaler and retailer giving advertisement in print media such like as in banner, flex, pamphlet as well as electronic media for publicity of their mobile handsets, thereby consumer fascinated towards mobile handsets and it has influenced on buying behavior. all above thing are involved in mobile handset as a point of view of consumers, which is shown at time of advertising and sales promotion, then consumers take a decision for purchasing of mobile handset.

2. Review of Literature

Mesay Sate, (2013) Factor affecting consumer buying behavior of mobile phone devices: The researcher studies about mobile phone penetration in Ethiopia is very low when compared to the other African countries. Consumers of mobile phone found through the world greatly influenced by those different factors affecting mobile phones purchasing decision. These studies indicated the range of items as determinant factor influencing purchasing decision. These factor include price, features, quality brand, durability.

Dr. SathyaSwaroopDebashish& Dr. NabaghanMallick, (2015) Consumer buying behavior towards mobile phone handsets-A study in Odisha: In the study researcher indicates that there is no significant difference of price and style consciousness for purchase of mobile phone between rural and urban consumer but there is significant difference of quality, functions and brand consciousness for purchasing of mobile phone between rural and urban consumers. The researcher indicated that rural consumer mostly depend on friends, T.V and retailer of mobile phone as the source of information.

K. PrabhaKumari, (2017) A study on buying behavior in selecting mobile phones with reference to Tirupur city: The researcher indicated their studies in recent years the adoption of mobile phones has been rapid and so fast not only in India but also in the whole world. The study is conducted in Tirupur city and it is decided to consider different mobile phones like Microsoft, Sony Ericson, Samsung, LG and HTC. The researcher indicated their study the buying behavior while choosing mobile phones to know the consumer satisfaction level towards different branded mobile phones and to know the reason for the dissatisfaction of the consumer.

Vishesh,Prof. Sanjiv Mittal & Dr.Shivani Bali, (2018) Factor affecting consumer buying behavior towards mobile phones: Mobile phone have become basic element of communication. Indian mobile market has witnessed a paradigm shift and emerged as the fastest growing market for mobile handsets globally consumers are showing performance towards smartphones as it is being used for a variety of purposes.

3. Research Methodology

3.1 Selection of problem

RRIJM 2015, All Rights Reserved

Advertising and sales promotion playing vital role for selling of mobile handsets. The wholesalers and retailers opting marketing activities for entice consumers towards mobile handsets purchasing. How to know consumers about mobile handsets price, features, quality, durability, brand, offers and discount. Which type of adverting and sales promotion activities adopted by wholesaler and retailer, and what is the impact of it on consumer's buying behavior. So that the problem would be choose for the study under the title "A study on buying behavior of consumers towards mobile handsets marketing with special reference to Amravati city".

3.2 Objective of Research

Marketing of mobile handsets growing day by day and its impact on consumers buying behavior. Wholesalers and retailers achieving their objectives through advertising and sales promotion schemes because it has giving commercial publicity of mobile handset. Consumer collect information about mobile handset such as its brand name, price, quality, benefit, features, durability, offers and discount. Marketing is consumer oriented activities, therefore wholesaler and retailer selling their mobile handsets through of marketing, which has been positive impact on consumer for taking a decision to buy mobile handset. Therefore, the objective of the study is to identify the buying behavior of consumers towards mobile handset marketing.

3.3 Research Design

Descriptive research studies are chosen for research which are concerned with describing the characteristics of especially persons or group. The data collected from consumer.

3.4 Sampling Design

The population of this research study comprise who bought mobile handset in Amravati city. The population from which was collecting data large and thus, random sampling method was chosen for research study.

3.5 Sample

127 sample was collected from consumers, who are purchased mobile handsets on the place of market. The different shops of mobile handsets categories, which was involved wholesale shops, retail shops and sample collected from different categories of consumers.

4. Analysis and Discussion

After data collection the raw data are tabulated from various tools such as percentage, calculation with the help of questionnaire so that following data are tabulated.

Table 1-Demographic characteristics of respondents.

S.No.	Variables	Particulars	No.of Respondents	Percentages%
1	Age	18 to 25 years	33	26
		25 to 40 years	52	41
		40 to 55 years	23	18
		55 years above	19	15
		Total	127	100
2	Gender	Male	74	58
		Female	53	42
		Total	127	100
	Annual Income	Less than 2,00,000	35	28
		2,00,000 -4,00,000	57	45
		4,00,000-8,00,000	21	16
		8,00,000-more than	14	11
		Total	127	100

Source- Primary Data

After tabulating all the respondents belonging to different age group it was found that the maximum number of respondents 52(41%) were in the age group of 25 to 40 years, followed by the group of youth 33(26%) in the age group of 18 to 25 years. Some 23(18%) respondents in the age group of 40 to 55 years were found to be on third position and few respondents 19(15%)were of age group of 55 years above. In gender 74(58%) respondents were male, while 53(42%) respondents were female, from the above table it is shown that most of the respondents are male. In the annual income most of 57(45%) respondent's annual family income was 2,00,000 to 4,00,000. 35(28%) respondent annual family income was less than 2,00,000. While 21(16%) respondent's family income was 400000 to 800000. Some 14(11%) respondent's family income was 8,00,000 above.

Table 2: Factors influence on buying behavior.

Sr. No.	Factors influence on buying behavior.	No. of Respondents	Percentage%
1	Brand Name	24	19
2	Quality	17	13
3	Features	21	17
4	Price benefit	32	25
5	Discount	18	14

RRIJM 2015, All Rights Reserved

6	Durability	15	12
	Total	127	100

Source- Primary Data

Table shows that majority of 32(25%)respondents thought that price of mobile handset influence on buying behavior. While 24(19%) and 21(17%) respondent's opinioned was that brand name and features influence on buying behavior. Some18(14%) respondents felt that discount influence, while purchasing of mobile handset and some17(13%) respondent's opinion was quality influence on buying behavior. Few respondents thought that durability had influence on buying decision.

Table 3-Advertisement influence on buying behavior.

S.No	Advertisement influence on buying behavior.	No. of Respondents	Percentage%
1	Banner	17	13
2	Pamphlets	21	17
3	Flex	19	15
4	Display	23	18
5	Electronic media	32	25
6	Other	15	12
	Total	127	100

Source- Primary Data

In above table it is found that most of the respondents 32(25%) were motivated by electronic media. 23(18%) respondents thought that they influenced by display advertisement. Some respondents 21(17%) thought that pamphlets impact on buying behavior.19(15) respondents opinioned had flex influenced on purchasing behavior. Some 17(13%) and 15(12%) respondents said that banner and other media of advertisement influenced for buying of mobile handsets.

5. Conclusion

In the study, it is found that most of the consumers influenced from reduction in price, while they are buying mobile handsets, then brand name and features in mobile handsets are influenced consumer's buying behavior. Among various medium of advertisement, electronic media is a mostly influenced one and then display and pamphlets advertisement are influenced consumer's buying behavior.

References

1. Batra, S.K. &kazmi, S.H.H. (2008): Consumer behavior- Text and Cases, (2nd Edition), Excel Books, New Delhi.
2. Dr. Debashish, S.S., & Dr. Mallick, N. (2015): Consumer buying behavior towards mobile phone handsets: A study in Odisha. International Journal of Science Technology & Management, 4(1), 585-593. Retrieved from http://www.ijstm.com/images/short_pdf/1426141627_756.pdf
3. Kothari, C.R. (2004): Research Methodology, New Age International Publisher, New Delhi.
4. Mishra, M.N. (2011): Sales Promotion and Advertising Management, (15th Edition), Himalaya Publishing House Pvt., Ltd, Mumbai.
5. Prabha K. K. (2017): A study on buying behavior in selecting mobile phones with reference to Tirupur city. International Journal for Innovative research in Multidisciplinary Field, 3(11), 75-82. Retrieved from http://www.ijirmf.com/wp-content/uploads/201711011.pdf
6. Sata, M. (2013): Factor affecting consumer buying behavior of mobile phone devices. Mediterrean Journal of Social Sciences, 4(12),103-112. Retrieved from https://pdfs.semanticscholar.org/58fc/204de9480079b7cccfcdeafeeb21ffd47d97.pdf
7. Sherlekar, S.A. &Krishnamoorthy, R. (2013): Marketing Management- Concepts and Cases, (13thEdition), Himalaya Publishing House Pvt., Ltd, Mumbai.
8. Vishesh, Prof. Mittal, S., & Dr. Bali, S. (2018): Factor affecting consumer buying behavior towards mobile phones. Journal of Management (JOM), 5(4), 465-480. Retrieved from https://www.iaeme.com/MasterAdmin/uploadfolder/JOM_05_04_050/JOM_05_04_050.pdf

International Journal for Research in Engineering Application & Management (IJREAM)
ISSN : 2454-9150 Vol-04, Issue-07, Oct 2018

Marketing of Mobile Handsets and its Impact on Consumers Buying Decision in Amravati City

Dr. Mohd. Masarrat Saher Kazi

Department of Commerce, Shri. Shivaji Arts and Commerce College, Morshi road, Amravati, Maharashtra, India. gousqazi@gmail.com

ABSTRACT- Modern mobile handsets support a wide variety of other services such as text messaging, MMS, E-Mail, Internet access, Short rang wireless communications. The first hand mobile phone was demonstrated by Dr. Martin Cooper of Motorola in 1973 using a handset weighing around 1kg 1983. The first mobile phone was launched in India during 1990s. Samsung, Nokia, Motorola, Sony, and other multinational Mobile handsets manufacturing company plans to sustain the excitement in the market place through new product introductions across different mobile phone segments coupled with innovative advertising company and consumer outreach programs. The manufacturer, wholesaler and retailer adopted marketing activities for successful selling of mobile handsets and awareness their product, qualities, features, brand, price etc. to the consumers. The manufacturer, wholesalers and retailers opting marketing activities for selling and awareness of their mobile handsets to consumers and therefore positive impact on consumers for taking a decision for buying mobile handsets. The population from which the researcher was collecting data was very large and random sampling was chosen for research study.

Keywords: Marketing, Handsets, Impact, Consumers, Buying, Decision.

I. INTRODUCTION

Mobile handsets also known as cellular phone, cell phone, and a hand phone is a device that can make and receive telephone calls over a radio link moving around a wide geographic area its does connecting to a cellular network provide by a mobile phone allowing access to the public telephone network. Radio phones have and varied history going back to regional invention and share to ship demonstration of radio telephony through the second world war with military used of radio telephony links. The first mobile telephone call made from a car occurred in St. Louis, Missouri, U.S.A on June 17,1946 using bell systems mobile telephone service. In 1956 the world first partly automatic mobile system Martin cooper, a Motorola researcher and executive is considered to be the inventor of the first practical mobile phone for handheld use in a non-vehicle setting after a long race again the bell labs for the first portables mobile handsets using a modern it somewhat heavy portable handset, cooper made the call on handheld.

II. REVIEW OF LITERATURE

Gemma Roach, consumer perception of mobile phone marketing a direct innovation 2009: The purpose of this paper is to present the finding of recent study which explores consumer perception of the relative advantages compatibility and complexity associated with mobile handsets marketing and influenced their intention to accept marketing communication sent via this channel. Jogwinder Singh and B.B Goyal, mobile handsets buying behavior of different age and gender groups 2009: The mobile telecom services are now being widely consumed by the Indian society. Rather these have become an essential part of their lives. Therefore, the study was the carried out among consumers of different age and gender groups to understand the importance of factors that influence their mobile handsets buying. The intense competition between manufactures has forced them to expand their market base. This is probably due to the high price difference between mobile handsets with highly advanced technical features and other handsets. Also female consumers gave only low to moderate reference to this factor. As most of the respondents were above 30 years of age and owed obligation therefore they have a chance to seek these feature in other produce also. Sheetal Singh, mobile phone usage patterns among Indian consumers 2010: In recent years the adoption of mobile handsets has been repaid so fast not only in India but also in the whole world owning a mobile phone was considered a luxury in India till the late 1990's. However, with the reduction on service charges and the cost of handsets the number of mobile users have become a need than fashion accessary. The aim of the study is to investigate and understand the behavior of consumers in Ludhiana district. And further capture their satisfaction level that is influenced various technical and non-technical factor. The study indicates that while price and features are most influential factors affecting the purchase of a new mobile handsets, its price network accessibility are also regard as the most important in the choice of mobile handsets.

 DOI : 10.18231/2454-9150.2018.0999 © 2018, IJREAM All Rights Reserved.

International Journal for Research in Engineering Application & Management (IJREAM)
ISSN : 2454-9150 Vol-04, Issue-07, Oct 2018

III. METHODOLOGY

SELECTION OF THE PROBLEM

Marketing vital role playing for technical and scientific development. Alteration in cultural, social and economic. The manufacturers, wholesalers and retailers opting marketing activities for selling and awareness of their mobile handsets to motivated consumer which kind of marketing strategy opted by wholesalers and retailers to selling mobile handsets which promotional schemes adopted by sellers, wholesalers to convenience consumers. Marketing has positive impact on consumers for decision making to buying mobile handsets so that the problem would be choose for the study under the title "Marketing of mobile handsets and its impact on consumers buying decision in Amravati city."

OBJECTIVES OF RESEARCH

Marketing of mobile handsets are growing because marketing activities has way of success to achieve the target of selling and its motivated to consumer for buying mobile handsets. Mobile handsets wholesalers and retailer achieving their objectives through marketing because it has provided effective publicity of mobile handsets. In marketing activities consumers getting information about mobile handsets company, what is price of mobile handsets, which new mobile handsets launched in market knowing about features which has involved in mobile handsets. Marketing is consumers oriented activities which is involved sales promotion and advertisement to motivate consumers for buying the product. It has very effective activity which has been positive impact on consumers for taking a decision concerning to mobile handsets buying. Hence, the main objective of the study is to identify the role of marketing regarding to mobile handsets.

RESEARCH DESIGN

Descriptive research studies are chosen for research which are concerned with describing the characteristics of particular persons or group. The collected the data from consumers.

SAMPLING DESIGN

The population of this research study consisted of all those respondents who bought mobile handsets in Amravati city. The population from which was collecting data very large and so that random sampling was chosen for research study.

SAMPLE

134 sample was selected from consumers. The respondents in the sample were only included on account of their being available on the places. The different shops of mobile handsets categories which was involved wholesale shops, retailers shop and sample collected from different categories of consumers.

DATA COLLECTION

Primary data is collected from personally from consumers with the help of questionnaire. While the secondary data from various journals, articles books and websites.

IV. ANALYSIS AND DISCUSSION

After the data collection, the raw data are tabulated from various tools, such as percentage, calculation etc. were used to prepared table since there is vast variation in the questionnaire.

S.No.	Variables	Particulars	No.of Respondents	Percentages%
1	Age	18 to 25 years	44	32
		25 to 40 years	53	40
		40 to 55 years	24	18
		55 years above	13	10
		Total	**134**	**100**
2	Gender	Male	77	57
		Female	57	43
		Total	**134**	**100**
3	Annual Income	Less than 2,00,000	36	27
		2,00,000 - 4,00,000	51	38
		4,00,000-8,00,000	28	21
		8,00,000-more than	19	14
		Total	**134**	**100**

Table 1: Respondents Socio-economic Profile.

Source- Primary Data

After tabulating all the respondent belonging to different age group it was found that the maximum number of respondents 53(40%) were in the age group of 25 to 40 years, followed by the group of youth 44(32%) in the age group of 18 to 25 years. Some 24(18%) respondents in the age group of 40 to 55 years were found to be on third position and few respondents 13(10%)were of age group of 55 years above. In gender 77(57%) respondents were male, while 57(43%) respondents were female, from the above table it is shown that most of the respondents are male. In the annual income most of 51(38%) respondent's annual family income was 2,00,000 to 4,00,000. 36(27%) respondent annual family income was less than 2,00,000. While 28(21%) respondent's family income was 400000 to 800000. Some 19(14%) respondent's family income was 8,00,000 above.

 DOI : 10.18231/2454-9150.2018.0999 © 2018, IJREAM All Rights Reserved.

Table 2: Marketing play vital role for sales promotion

Sr.No.	Preference for sales promotion	No.of respondents	Percentages%
1	Store visit	36	27
2	Store display	51	38
3	Exhibition	33	25
4	Other	14	10
	Total	**134**	**100**

Source-Primary Data

As can be seen from the above table it is clear that the sales promotion schemes increased mobile handsets selling. Most of the 51(38%) respondents preferred to visit store display for purchasing mobile handsets. It is an effective activity which is achieving selling target. 36(27%) respondents visit store for buying mobile phone, while 33(25%) respondents purchase mobile handsets from exhibition. Few number 14(10%) respondents preferred other sales promotion activities.

Table 3: Marketing help consumers to know different brand, features and price of mobile handsets.

Sr. No	Opinion regarding brand and features	No. of Respondents	Percentage%
1	Yes	93	69
2	No	41	31
	Total	**134**	**100**

Source-Primary Data

From the above table most of the 93(69%) respondents said that marketing help to know different brand name and features of mobile handsets but 41(31%) respondents said that without marketing they knew about different brand and features.

Sr. No.	Factor impact on buying decision	No. of Respondents	Percentage%
1	Brand Name	19	14
2	Quality	23	17
3	Features	18	13
4	Price benefit	26	19
5	Discount	31	23
6	All the above	17	14
	Total	**134**	**100**

Table 4: Factors impact on buying decision.

Source-Primary Data

Table shows that majority of 31(23%)respondents thought that discounts had good impact on buying decision to purchase mobile handsets. While 26(19%) and 23(17%) respondent's opinion was that Price benefit and Quality impact on buying decision. Some19(14%) respondents felt that brand name impact on buying decision and some18(13%) respondents opinion was Features impact on buying decision. Few respondents thought that all the factors had positive impact on buying decision.

V. CONCLUSION

It is found that Store display and store visit is effective sales promotion activities in marketing and mostly consumer purchase mobile handsets during promotional schemes. They believe that such scheme brings out the reduction in the price of mobile handsets. It is observed that most of consumers know about brand, price and features of mobile handsets because of marketing. It is found that price and discount are good impact on buying decision of mobile handsets on consumers too.

REFERENCE

[1] Kapoor, D.C. (2004). Marketing and Sales Management. New Delhi: S. Chand of Company Ltd.

[2] Kothari, C.R. (2004). Research Methodology. New Delhi: New Age International Publisher.

[3] Sontakki, C.N. (2006). Marketing research. New Delhi: Himalaya Publishing House. Pvt. Ltd.

[4] Kotler, P., & Armstrong, G. (2006). Marketing Management (11th Edition). New Delhi: Prentice Hall of Indian Private Ltd.

[5] Khan, Matin. (2007). Consumer Behavior and Advertising Management. New Delhi: New Age International Publisher.

[6] Chunawalla, S.A. (2008). Advertising Sales and promotional Management (3rd edition). New Delhi: Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.

[7] Roach, G. (2009). Consumer perceptions of mobile phone marketing: direct marketing innovation. Direct Marketing an International journal, 3(2),124-138. https://www.emeraldinsight.com/doi/full/10.1108/17505930910964786

[8] Singh, J., & Goyal, B.B. (2009). Mobile handsets buying behavior of different Age and Gender group. International Journal of Business and Management, 4(5),179-187. Retrieved from http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijbm/article/view/1772

[9] Singla, S. (2010). Mobile phone usage patterns among Indian consumer: An exploratory study. Asian Journal of Management Research,1(2), 594-599. Retrieved from http://www.ipublishing.co.in/ajmrvol1no1/EIJMRS1044.pdf

 DOI : 10.18231/2454-9150.2018.0999 © 2018, IJREAM All Rights Reserved.

(23)

A STUDY ON CONSUMER PREFERENCE TOWARDS MOBILE HANDSETS MARKETING IN AMRAVATI CITY (WITH SPECIAL REFERENCE AFTER ERA OF GST)

DR. MOHD. MASSARAT SAHER KAZI
Research Scholar,
Department of Commerce,
Shri. Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati, Maharashtra, India.
E-mail:- gousqazi@gmail.com

ABSTRACT

A mobile handset also known as a cell phone or mobile phone or hand phone. Mobile handset supports a variety of others services, such as text messaging, MMS, Email, internet access.Wholesaler and retailer adopted marketing activities for selling of mobile handsets. Consumer giving preference to marketing because they know everything about mobile handset such like as quality, price, benefit, durability, brand, features as well as offers, which is shown by wholesaler and retailer at time of advertisement.The wholesalers and retailers opting marketing activities for motivate to consumers towards mobile handsets purchasing. Consumers' know all about mobile handsets because of marketing and therefore they given preference to marketing while buying of mobile handsets.why consumer has given preference to marketing. Which type of advertising and sales promotion activities has adopted by wholesalers and retailers.Wholesalers and retailers has used advertising and sales promotion schemes because it has giving commercial publicity for selling of mobile handsets to consumers.Descriptive research studies are chosen for research. Random sampling method was chosen for research study.119 sample was collected from consumers, who are purchased mobile handsets on the place of market. The different shops of mobile handsets categories, which was involved wholesale shops, retail shops and sample collected from different categories of consumers.

1) INTRODUCTION

A mobile handset also known as a cell phone or mobile phone or hand phone. Mobile handsetsupports a variety of others services, such as text messaging, MMS, Email, internet access. The first handheld mobile phone was demonstrated by john F. Mitchell and Martin cooper of Motorola in 1973. In 1995 the first company to launch mobile handset in India is Motorola. Wholesaler and retailer adopted marketing activities for selling of mobile handsets. Consumer giving preference to marketing because they know everything about mobile handset such like as quality, price, benefit, durability, brand, features as well as offers, which is shown by wholesaler and retailer at time of advertisement. Wholesaler and retailer giving advertisement in print media as well as electronic media such like as

television, internet so that consumer motivated towards mobile handsets purchasing. Wholesalers and retailers using sales promotion activities to attract consumers towards mobile handset purchasing.

2) REVIEW OF LITERATURE

P. Jagadeesh (2013): Consumers preference and satisfaction towards mobile phone brands: A study with reference to consumers in Vijayawada. In the study researcher indicated that consumer preferences changes from time to time basing from various factors. The researcher point of view marketers need to study the consumer behavior that helps them for better positioning of their products and develop effective marketing strategies.

Savitha Nair,Nivea Nelson N and Karthika R (2016): Consumer preference towards mobile phones: An empirical analysis. In the study researcher indicated that the mobile phones are used for diverse purposes as compared to the purposes for which they were used during its initial day of introduction. In the studyresearcher show that consumer consider various factors before choosing a particular brand of mobile phone.Some of the factors influence consumers' decision greatly while others have comparatively low impacton their purchase decision.

Prof. Dr. Sameer Sinha, Prof. Sunil Mishra (2016): A study on consumers' perception towards mobile handsets (With special reference to the consumers of Bhopal city): The researcher indicated in their study, the growth of subscription of mobile phone is very high in India particularly smart phones are in huge demand. Mobile handset is of different kinds particularly smart phone and feature phone. People prefer smart phones because of its cost effectiveness. The mobile phone marketis creating substantial impact on Indian economy today.

3) RESEARCH METHODOLOGY

3.1 Selection of problem

The wholesalers and retailers opting marketing activities for motivate to consumers towards mobile handsets purchasing. Consumers' know all about mobile handsets because of marketing and therefore they given preference to marketing while buying of mobile handsets. Through the marketing consumer get an information about mobile handset such like as their price, features, quality, durability, brand, offers and discount. why consumerhas given preference to marketing. Which type of advertising and sales promotion activities has adopted by wholesalers and retailers. So that the problem would be choose for the study under the title "A study on consumer preference towards mobile handsets marketing in Amravati city".

3.2 **Objective of research**

Marketing of mobile handsets increasing day by day and consumer giving first preference to marketing because they know all information about mobile handsets easily. Wholesalers and retailers has used advertising and sales promotion schemes because it has giving commercial publicity for selling of mobile handsets to consumers. Which is influencing on buying behavior. Therefore, the objective of the study is to identify the consumer preference towards mobile handset marketing.

3.3 RESEARCH DESIGN

Descriptive research studies are chosen for research which are concerned with describing the characteristics of especially persons or group. The data collected from consumer.

3.4 SAMPLING DESIGN

The population of this research study comprise who bought mobile handset in Amravati city. Random sampling method was chosen for research study.

3.5 SAMPLE SIZE

119 sample was collected from consumers, who are purchased mobile handsets on the place of market. The different shops of mobile handsets categories, which was involved wholesale shops, retail shops and sample collected from different categories of consumers

4.ANALYSIS AND DISCUSSION

After data collection the data are tabulated from various techniques such as percentage, calculation with the help of questionnaire so that following data are tabulated.

Table 1: **Preference given by consumer while purchasing.**

Sr. No.	Consumers preference	No. of Respondents	Percentage%
1	Brand Name	18	15
2	Quality	21	18
3	Features	23	19
4	Price	27	23
5	Discount	14	12
6	Durability	16	13
	Total	119	100

Source- Primary Data

Tableindicatesthat majority of 27(23%) respondents given preference to price while buying of mobile handset. Then23(19%)and21(18%) respondents given preferenceto features and quality. 18(15%) respondents given preference to brand name, while purchasing of mobile handset. Some16(13%) respondents said that they given preference to durability and Few respondents discount.

Table 2: **Preference towards advertisement**

S. No	Preference towards advertisement	No.of Respondents	Percentage%
1	Banner	18	15
2	Pamphlets	26	22
3	Flex	21	18
4	Electronic media	37	31
5	Other	17	14
	Total	119	100

Source- Primary Data

In above table it is found that most of the respondents 37(31%) given preference to electronic media While they taking a decision to buying mobile handset. 26(22%) respondents said that they given preference to pamphlets advertisement. Some respondents 21(18%) given preference to flax. Few18(15%) and 17(14%) respondents given preference to banner and other media of advertisement.

5) Conclusion

In the study it is found that consumers' preference towards reduction in price, then they preference to features and quality while buying of mobile handset.It is observed that consumers mostly preference electronic media advertisement and then Pamphlet advertisement for taking a buying decision of mobile handset.

References

1. Chunawalla, S.A. (2008). Advertising Sales and promotional Management (3rd edition). New Delhi: Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.
2. Jagadeesh, P. (2013). Consumers preference and satisfaction towards mobile phone brands: A study with reference to consumers in Vijayawada. Business Sciences International Research Journal,1(2),324-328. Retrieved fromhttp://www.imrfjournals.in/pdf/MATHS/BSIRJ-VOLUME-1-ISSUE-2-2013/9.pdf
3. Kothari, C.R. (2004). Research Methodology. New Delhi: New Age International Publisher.
4. Kotler, P., & Armstrong, G. (2006). Marketing Management (11th Edition). New Delhi: Prentice Hall of Indian Private Ltd.
5. Nair, S., Nelson, N.N., & Karthika, R. (2016). Consumer preference towards mobile phones: An empirical analysis. International Journal of applied research, 2(12),343-347.Retrieved from http://www.allresearchjournal.com/archives/2016/vol2issue12/PartE/2-12-27-410.pdf
6. Prof. Dr. Sinha, S.,& Prof. Mishra, S.(2016). A study on consumers' perception towards mobile handsets (With special reference to the consumers of Bhopal city). SSRG International Journal of Economics and Management Studies(SSRG-IJEMS),3(2),5-9. Retrieved fromhttp://www.internationaljournalssrg.org/IJEMS/2016/Volume3-Issue3/IJEMS-V3I3P102.pdf

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATI

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November-2018 Special Issue – LXXIII

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

		145
27	Role of Lonely Mothers in the Works of Jhumpalahiri Asst. Prof. Sanober Kahkeshan	151
28	Institutional Repositories Across the World: A Case Study of Open DOAR (JISC) Mr. Nikhil Patil & Dr. Chandrashekhar Wani	158
29	Spatial Distribution and Growth of Tribal Population in Chopda, Yawal and Raver Tehsils Kishor Nehete	
	हिंदी विभाग	164
30	श्रीमद्भगवद्गीता की अद्वैतपरक भाष्य- एक शोधपरक दृष्टी निशा	170
31	'अक्षयवट': वर्तमान महानगरो का सच डॉ.सन्मुख मुच्छटे	173
32	मोहन राकेश के साहित्य में मनोविज्ञान : एक अध्ययन प्रा. सूर्यकांत आमलपुरे	176
33	हिंदी सिनेमा और हाशिए का समाज डॉ.राजश्री तावरे	179
34	समान शीर्षकवाली कृतियो का परिचय सचिन कुमावत	183
35	जनसंचार के माध्यमो में प्रयुक्त हिंदी डॉ. भीमराव मानकरे	186
36	रघुवीर सहाय का गद्य साहित्य डॉ. प्रमोद पडवळ	192
37	हिंदी व्यंग्य परंपरा में शंकर पुणतांबेकर का योगदान डॉ. बळीराम राख	195
38	भूमंडलीकरण युग में अनुवाद की आवश्यकता प्रा. विवेकानंद चव्हाण	199
39	मध्यप्रदेश में औद्योगिक निवेश की संभावनाएँ – एक अध्ययन प्रो. डॉ. सुहास धांडे	
40	उत्तर छायावाद के उपेक्षित कवि श्री रामगोपाल शर्मा 'रुद्र' की काव्य रचना के विविध आयाम : एक अध्ययन डॉ. विजयप्रकाश शर्मा	206
41	भारतीय भाषा परिवार और हिंदी डॉ.अर्जुन पवार	213
42	आदिवासी संस्कृती डॉ. प्रवीण कांबळे	218
43	भारत के अन्य भाषओ में लिपि देवनागरी की आवश्यकता डॉ. विलास कांबळे	220
44	बाजारवाद और हिंदी डॉ.संगीता जगताप	225
45	रघुवीर सहाय की कविता में लोकतंत्र अक्षय भोसले	228
46	नागार्जुन की कविता 'प्रेत का बयान': भाषिक संरचना डॉ. गीता दोड्मणी	232
47	'उधर के लोग' दलित उपन्यास में स्त्री सशक्तीकरण डॉ. सुचिता गायकवाड	238
48	डॉ. गिरीराज शरण अग्रवाल कि गजलों में सामाजिक चिंतन डॉ. अमोल दंडवते	244
49	अंतरराष्ट्रीय दार्शनिक, भारतीय साहित्यिक एवं समर्पित समाजसेवी श्रीमान प्रताप सेठजी डॉ. शशिकांत सोनवणे	249
50	महिला रचानाकारों कि कहानियों में जीवन मूल्य डॉ. संतोष आडे	257
51	लोकगीत और बंजारा समाज डॉ.एम. के.राऊत	264
	मराठी विभाग	
52	संजय पवार यांच्या एकांकिका :एक दृष्टीक्षेप डॉ. माणिक बागले	266
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वराज्य आबासाहेब कसबे	272
54	डेमोफून :मानवी मूल्य संवर्धन व संगोपनार्थ लढणारा मुशाफर प्रा.अरविंद बा.पाटील	277
55	'अरे संसार संसार' या महानगरीय कादंबरीतील मध्यमवर्गीय संवेदना डॉ. वाल्मिक आढावे	282
56	प्रकाश संत एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व डॉ. उज्वला देवरे व प्रा.सुनील खैरनार	287
57	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणीवा डॉ.राजेश्वर दुडूकनाळे	297

58	मारुती चितमपल्ली यांच्या 'चकवाचांदण' आत्मचरित्रातील वनवैविध्य	प्रा. सचिन पाटील	301
59	लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्य:एक अनुबंध	डॉ.अनिल गर्जे	304
60	भारतीय लोकशाहीची पायाभरणी आणि ब्रिटीशकालीन कायदे-एक अभ्यास	डॉ.संभाजी पाटील	309
61	पंचवार्षिक योजनेमध्ये गृहनिर्माण धोरण	प्रा. नरेश इंगळे	314
62	जनाबाईचे अभंग:एक अभ्यास	डॉ.प्रवीण कारंजकर	319
63	केशवसुत संप्रदायाची कविता	डॉ.भूषण बंड	323
64	विनोबा – जमनालाल बजाज संबंध	डॉ.दीपक लोणकर	328
65	उत्तम कांबळे यांच्या साहित्याच्या प्रेरणा	प्रा.माधव सूर्यवंशी	332
66	बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.श्री.चंद्रकांत मोरे	336
67	सरदार कदमबांडे घराण्याचा संक्षिप्त परिचय	डॉ.शिवाजी वाघमोडे	339
68	आंतरराष्ट्रीय राजकारणावरील अशासकीय संघटनांचा वाढता प्रभाव : राष्ट्रासाठीचे आव्हान	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	343
69	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील सामाजिक,सांस्कृतिक व राष्ट्रीय विचार	प्रा.एस.आर.खैरनार	351
70	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.विनय वाघ व डॉ.सुरेंद्र मोरे	355
71	पुनर्विचार : काही प्रश्नांचा धांडोळा	प्रा. लालबा ढुमटकर	361
72	नव्वदोत्तर विदर्भातील शेतकरी चळवळीच्या नेतृत्वाचे समीक्षात्मक अध्ययन	प्रा.राजू लिपटे	364
73	भंडारा जिल्ह्यातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास	प्रा.श्रावण कापगते	367
74	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री नायिकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.शरद गायकवाड	373
75	प्रवरेचा भगीरथ पद्मश्री डॉ.विठ्ठलराव विखे पाटील	डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्षे	377
76	तणाव : मनातील द्वंद्वाचा अविष्कार	डॉ. मनीषा मुलकलवार व डॉ. प्रमोद मुलकलवार	382
77	भारतीय लोकशाही : पंचायतराज	डॉ.एन.बी.आघाव	386
78	राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री संरक्षणासाठी केलेले कायदे	डॉ. डी.एम. चौधरी	390
79	भारतीय लोकशाही प्रणाली आणि प्रांतवाद	डॉ. अरुण शेळके	394
80	तापलेले दिवस : आत्मशोधातून आलेली कविता	प्रा. हेमंतकुमार बागडे	400
81	आदिवासींचे वीर	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	404
82	ई-ग्रंथालय बी. एड् प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी अद्यावत शिक्षण व प्रशिक्षण घेण्यासाठी प्रभावी उपाय	प्रा. डॉ.दादासाहेब पवार	409
83	रामनाथ चव्हाण यांची कादंबरी 'निळी पहाट'	प्रा. गौतम बनसोडे	412
84	अश्वघोषाच्या साहित्यातील बौद्ध तत्त्वज्ञान	श्रीमती बकुल कांबळे	418
85	जागतिकीकरणाच्या प्रभावातील १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	प्रा. प्राची जोशी	426
86	अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील सामाजिक विचार	डॉ. प्रल्हाद होंडे	435
87	भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	438
88	नव्वदोत्तर कथालेखकांच्या कथांतील आशयसूत्रे	डॉ. सहदेव चव्हाण	445
89	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलप्रणाली	डॉ. तुकाराम गजर	450
90	राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या विस्तारणी व्यूह रचना	प्रा. प्रदीप जगताप	453

91	उर्दू माध्यमांच्या विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेविषयी येणाऱ्या अडचणी व उपाय	नासीर गिरासे	462
92	मौखिक इतिहास	डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके	465
93	आदिवासी कोकणा भाषेचा एक शोध	प्रा. जयश्री रामदास बागुल (खरे)	472
94	सावरकरांचा राष्ट्रवाद	प्रा. संतोष शेलार	477
95	बाबुराव बागुलांच्या कवितेतील विविध जाणीवा	डॉ.देविदास खोडेवाड	489
96	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनातून अभिव्यक्त होणारा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	डॉ.दादाराव गुंडरे	495
97	प्रशासकीय सुधारणा आणि तंत्र	प्रा.हनमंत हेळंबे	500
98	शौचालय व सामाजिक परिवर्तन	प्रा.आर. बी.काळे	504
99	नांदेड जिल्ह्यातील शेतीवर आधारित उद्योगधंदे : एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ.यु.एस.कानवटे	508
100	आपत्ती व्यवस्थापन व प्रसार माध्यमे	डॉ. बालासाहेब मुंडे	512
101	दलित कवितेतील आई	प्रा.विलास पंडित	516
102	राजकारण व महिलांचे सक्षमीकरण – एक अभ्यास	विनोद डौले	520
103	जतन व संरक्षण : इफला (IFLA) चे योगदान	श्री.नारायण फड	524
104	बारोमास-होरपळून निघणाऱ्या कृषिकेंद्रित जीवनाची करूण गाथा	डॉ.शकुंतला भारंबे	529
105	बखरकारांनी रेखाटलेली संभाजी राजांची अनैतिहासिक प्रतिमा	डॉ.डी.एस.विराजदार	533
106	अमळनेर येथील प्रताप हायस्कूल मधील शिक्षक व विद्यार्थी यांचा भारतीय स्वतंत्र आंदोलनातील सहभागाचा इतिहास-एक अभ्यास	प्रा.किशोर पाटील	537
107	१९९० नंतरच्या प्रसिद्ध लेखकांच्या पत्नीचे आत्मचरित्रे	डॉ.एस.पी.पैकेकरी	540
108	संत कवयित्रिंचे वाङ्मयीन कार्य	डॉ. सदाशिव सरकटे	544
109	वाचनसंस्कृती – दिशा आणि दशा	डॉ. प्रतापराव गायकवाड	548
110	वृद्धांच्या समस्या – एक समाजशास्त्रीय चिंतन	प्रा. प्रदीप पाटील	554
111	मुस्लीम सत्यशोधक समाजाची वाटचाल (१९६६ ते आजपर्यंत)	प्रा. श्रीचंद चव्हाण	558
112	संत साहित्यमूल्यांचे समकालीन महत्त्व	प्रा. डॉ. धनराज ल. खानोरकर	561
113	क्रांतिनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काही निरीक्षणे	डॉ. सुरेश खोब्रागडे	567
114	नव्वदोत्तर समाज जीवन आणि स्थित्यंतरे	- डॉ. किशोर सोनवणे व दिनानाथ पाठक	573
115	निसर्गाचे लीळाचरित्र लिहिणारी ललित प्रतिभा- मारुती चितमपल्ली	प्रा. सचिन पाटील	578
116	परिवर्तनाच्या लढ्याला गतिमान आणि सशक्त बनविणारे विवेकी चिंतन !	डॉ.राजेश्वर दुडूकनाळे	581
117	नाशिक जिल्ह्यातील वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळ	डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके	588
118	महाराष्ट्रातील जायकवाडी सिंचन प्रकल्पाचा इतिहास : एक अभ्यास	प्रा. प्रवीण चव्हाण	594
119	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान	डॉ. महादेव मुंडे	598
120	शोषण करणाऱ्या नव्या व्यवस्थेचा शोध घेणारी अरुण काळे यांची कविता : 'नंतर आलेले लोक'	डॉ. शशिकांत पाटील	602
121	प्रसारमाध्यमांचे बदलते स्वरूप आणि जनमानस	प्रा. राजाराम झोडगे	607
122	मानसिक तणावात नाडीशुद्ध प्राणायामाचा परिणाम	कुणाल महाजन	612
123	सामाजिक पर्यावरण : काही निरीक्षण	प्रा.अंनाराम घुले	616

124	साहित्य रत्न छत्रपती संभाजी महाराज — डॉ.राजराम सोनवणे	619
125	गडचिरोली जिल्ह्यातील आरोग्य केंद्राचे भौगोलिक अध्ययन — कु.सोनाली के.वाघ	625
126	अमरावती व नागपूर येथून प्रकाशित वृत्तपत्रातील जाहिरात दरांच्या निर्धारानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — डॉ. दर्शना चौधरी	637
127	तुकाराम शिष्या संत बहिणाबाई — डॉ. भूषण बंड	644
128	शोषण करणाऱ्या नव्या व्यवस्थेचा शोध घेणारी कविता : 'नंतर आलेले लोक'- अरुण काळे — डॉ. शशिकांत पाटील	647
129	अशोक डोरले यांची कविता : 'फिर्यादी' — डॉ. मारुती घुगे	652
130	भारतातील जातीव्यवस्था आणि जाती निर्मुलनविषयक डॉ. बाबासहेब आंबेडकरांचे विचार — डॉ. पद्माकर दारोंडे	656
131	'बारोमास' : होरपळून निघणाऱ्या कृषिकेंद्रित जीवनाची करूण गाथा — डॉ. शंकुतला भारंबे	661
132	ग्रामीण तरुणाच्या जीवनसंघर्षाची कहाणी : फेसाटी — डॉ. भाऊसाहेब गमे	665
133	जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योग : एक भौगोलिक अध्ययन — डॉ. व्ही. एल.राजाळे	669
	कोंकणी विभाग	
134	भारतीय लोकरंगभूमी आनी कोंकणी लोकनाट्य 'रणमाले' : एक चिकित्सक मोलावणी — डॉ. हनुमंत चोपडेकार	672
135	र.वि.पंडिताल्या काव्यात चित्रित मोगाची विविध रुपां : एक चिकित्सक नियाळ — प्रा. सत्यवान नायक	681
136	सावूलगोरींतले वेळूस्कारी शब्दाविश्कार — डॉ. राजय पवार	692
	उर्दू विभाग	
137	عصر حاضر اور غزل کے جدید رجحانات — Prof.Dr.Md.Iqbal Jaweed	704

इस अंक के सभी अधिकार प्रकाशकने आरक्षित किये है। प्रकाशित आलेख पुन:प्रकाशित करने से पहले प्रकाशक एवं लेखक की संयुक्त लिखित अनुमती जरुरी है। प्रकाशित आलेखो में व्यक्त मंतव्य केवल लेखक के है, इन मंतव्य से संपादक और प्रकाशक सहमत हो, यह जरुरी नहीं है । आलेख के संदर्भ में उपस्थित कॉपीराईट (Originality of the papers) की जिम्मेवारी स्वयं लेखक की है।

124	साहित्य रत्न छत्रपती संभाजी महाराज — डॉ.राजराम सोनवणे	619
125	गडचिरोली जिल्ह्यातील आरोग्य केंद्राचे भौगोलिक अध्ययन — कु.सोनाली के.वाघ	625
126	अमरावती व नागपूर येथून प्रकाशित वृत्तपत्रातील जाहिरात दरांच्या निर्धारानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — डॉ. दर्शना चौधरी	637
127	तुकाराम शिष्या संत बहिणाबाई — डॉ. भूषण बंड	644
128	शोषण करणाऱ्या नव्या व्यवस्थेचा शोध घेणारी कविता : 'नंतर आलेले लोक'- अरुण काळे — डॉ. शशिकांत पाटील	647
129	अशोक डोरले यांची कविता : 'फिर्यादी' — डॉ. मारुती घुगे	652
130	भारतातील जातीव्यवस्था आणि जाती निर्मुलनविषयक डॉ. बाबासहेव आंबेडकरांचे विचार — डॉ. पद्माकर दारोंडे	656
131	'बारोमास' : होरपळून निघणाऱ्या कृषिकेंद्रित जीवनाची करूण गाथा — डॉ. शंकुतला भारंबे	661
132	ग्रामीण तरुणाच्या जीवनसंघर्षाची कहाणी : फेसाटी — डॉ. भाऊसाहेब गमे	665
133	जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योग : एक भौगोलिक अध्ययन — डॉ. व्ही. एल.राजाळे	669
	कोंकणी विभाग	
134	भारतीय लोकरंगभूमी आनी कोंकणी लोकनाट्य 'रणमाले' : एक चिकित्सक मोलावणी — डॉ. हनुमंत चोपडेकार	672
135	र.वि.पंडिताल्या काव्यात चित्रित मोगाची विविध रुपां : एक चिकित्सक नियाळ — प्रा. सत्यवान नायक	681
136	मावूलगोरींतले वेळूस्कारी शब्दाविश्कार — डॉ. राजय पवार	692
	उर्दू विभाग	
137	عصر حاضر اور غزل کے جدید رجحانات — Prof.Dr.Md.Iqbal Jaweed	704

इस अंक के सभी अधिकार प्रकाशकने आरक्षित किये है। प्रकाशित आलेख पुन:प्रकाशित करने से पहले प्रकाशक एवं लेखक की संयुक्त लिखित अनुमती जरुरी है । प्रकाशित आलेखो में व्यक्त मंतव्य केवल लेखक के है, इन मंतव्य मे संपादक और प्रकाशक सहमत हो, यह जरुरी नहीं है । आलेख के संदर्भ में उपस्थित कॉपीराईट (Originality of the papers) की जिम्मेवारी स्वयं लेखक की है ।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 73 :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
November-2018

अमरावती व नागपूर येथून प्रकाशित वृत्तपत्रातील जाहिरात दरांच्या निर्धारणाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन.

डॉ. दर्शना आर. चौधरी
संशोधन सहायक
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती
E-mail-darshanagawande2oct@gmail.com
कॉटन ग्रीन कॉलनी- २, व्हि.एम.व्ही. रोड, अमरावती

वारा

भारता ... य वृत्तपत्र सुष्टीचे अप्रत्यक्षपणे बिजारोपण झाले पण प्रत्यक्षात त ... ा लागला. भारतातील पहिले वृत्तपत्र "बँगाल गॅझेट" हे ... त्यामध्ये इ.स. सन १७८० ते इ.स. सन १७८६ पर्यंत ... होणाऱ्या ... ची संख्या फक्त ४ ... परंतु त्यामध्ये सरकारी ... त छाप ... नसून तो फक्त सर्व सामान्याला एक माहिती ... जसे औद्योगिका ... व मुद्रण कलेचा व्याप वाढत गेला, तसे सरका ... ाच्या स्व गरजेच्या माहिती बद्दलचे रुपांतर जाहिरातीमध्ये कसे झाले ते कळलेच नाही. वृत्तपत्रीय स्वातंत्र्याम ... जाहिराती द्वारे मिळणाऱ्या आर्थिक उत्पाची महत्वाची भूमिका असते. कारण वृत्तपत्र व्यवसाय निर्भीड असल्या शिवाय ते समृद्ध होऊ शकत नाही. लोकशाहीत वृत्तपत्र स्वातंत्र्य फार महत्त्वाचे असते. कारण वृत्तपत्रांना अधिकृत वृत्तान्त देता आले पाहिजे. सरकारी धोरणावर निर्भीड पणे टिका करण्याचे किंवा निपक्ष पणे सामाजिक संकटा विरुद्ध कलम रुपी शस्त्र उपसण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.यासाठी कोणालाही धर्जिणे न राहता आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र किंवा स्वालंबी होण्यास वृत्तपत्रास जाहिरातीतून होणाऱ्या आर्थिक उत्पन्नाची मदत होते. अश्या प्रकारे आपले विचार स्वातंत्र व मत स्वातंत्र राखण्यास वृत्तपत्र मोकळीक राहते. संपूर्ण वृत्तपत्र ह्या ८ कॉलम मध्ये विभाजीत असते.व त्यामध्ये प्रकाशीत होणाऱ्या बातम्या व जाहिराती त्या कॉलम प्रमाणे प्रकाशीत होत असते. वृत्तपत्रामध्ये प्रकाशीत जाहिरातीचे दर ह्या कॉलम प्रमाणे असते. जाहिरात किती कॉलम मध्ये बसणार त्यानुसार त्या गुणाकार केले जाते. तसेच वृत्तपत्राचे प्रत्येक पानाचे व ती जाहिरात रंगीत व कृष्णधवल आहे त्यानुसार त्याचे दर हे वेगवेगळे असतात.

ठळक शब्द- किंमत, वृत्तपत्र, स्वातंत्र जाहिरात, प्रतीस्पर्धा मुद्रण

प्रस्तावना

भारतात मुद्रणकलेचा प्रवेश सोळाव्या शतकात झाला तेव्हाच भारतीय वृत्तपत्र सुष्टीचे अप्रत्यक्षपणे बिजारोपण झाले पण प्रत्यक्षात ते अंकुरुन रोप उभे राहण्यास बराच कालावधी लागला. वृत्तपत्र व मुद्रणकला यांचा संबंध घनिष्ठ असल्याने मुद्रणकला विकसित होऊन तिचा प्रसार झाला नसता तर वृत्तपत्रांना आज महत्त्वाचे स्थान लाभले नसते. हिंदुस्थानात मुद्रणाचा प्रारंभ सोळाव्या शतकात झाला. मुद्रण कलेला विशेष गती मिळाली ती अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात मुद्रणकला अवतीर्ण होऊन दोनशे वर्षाचा काळ लोटल्यावर वृत्तपत्रे निघाली व त्यांचा सार्वधिक प्रसार होण्यास एकोणिसाव्या शतकाचे तिसरे दशक उगवावे लागले. मुद्रणकलेची मंद प्रगती व प्रसार हे या स्थितीचे एक प्रमुख कारण असले तरी येथील विशिष्ट सामाजिक व राजकीय परीस्थितीही वृत्तपत्रांच्या उदयाला विलंब होण्यास कारणीभूत ठरली.

भारतातील पहिले वृत्तपत्र "बँगाल गॅझेट" हे कलकत्तामध्ये इ.स. सन १७८० ते इ.स. सन १७८६ पर्यंत प्रसिद्ध होणाऱ्या साप्ताहिक व मासिक यांची संख्या फक्त ४ होती. परंतु त्यामध्ये सरकारी जाहिराती मोफत छापल्या जात.

त्याला कुठलाही व्यवसाहिक दृष्टिकोन नसून तो फक्त सर्व सामान्याला एक माहिती म्हणून वृत्तपत्रात छापण्यात येत असे परंतु पुढे जसे जसे औद्योगीकरण व मुद्रण कलेचा व्याप वाढत गेला तसेच सोबत सोबत लोकसंख्या वाढ त्यानुसार त्यांचा गरजा वाढत असल्यामुळे नवीन ज्ञानाची व माहितीची गरज लोकांना भासू लागली तेव्हा हळु हळू सरकारी माहितीचे स्वरूप व जनसामान्याच्या स्व गरजेच्या माहिती बदल चे रुपांतर जाहिराती मध्ये कसे झाले ते कळलेच नाही.

भारतातील आद्या जाहिरात- प्रकार हा अनेक शतकपुर्तीचा आहे. धर्मप्रसारांच्या कामी दृकविचारप्रसारणाचे महत्त्व बहुधा बौद्धांनी ओळखले असावे. बौद्धाच्या शिकवणुकीचा आणि आदर्शाचा लोकांमध्ये प्रसार करण्यासाठी सम्राट अशोकाने देशभर सर्वत्र स्तंभ उभारून व शिलालेखातून आदेश प्रसारित केले. त्यापैकी काही कोरीव लेखांत धर्माज्ञा आहेत. या स्तंभांना व शिलालेकांना आजच्या भित्तिपत्रकाचे पुर्वज म्हणता येईल. साची, अजंठा आणि अमरावती (कर्नाटक) येथील कला संचितामध्ये धर्माचा प्रसार करण्यासाठी चित्रकलेचा परिणामकारक उपयोग केलला आढळून येईल. आयात चैनीचा वस्तूंच्या जाहिरातीने भारतातील जाहिरात लहान प्रमाणात सुरु झाली.

इ. सन १७९० मध्ये मुंबईहून कोरियर हे नियतकालिक प्रसिद्ध होऊ लागले आणि त्यामधून मराठी, गुजराती, कोकणी, उर्दू व कन्नड जाहिराती प्रसिद्ध होऊ लागल्या. आधुनिक वृत्तपत्रांना हा प्रकार नवा होता. इ.सन १७९१ मध्ये झालेल्या गॅझेट मध्ये सर्व सरकारी जाहिराती प्रसिद्ध होत. भारतीय भाषांतील पहिले वृत्तपत्र इ.सन १८३३ मध्ये सुरु झाले पण देशी भाषांतील वृत्तपत्रांचा जाहिराती प्रसिद्ध करण्यासाठी उपयोग करून घेण्याचा कल मात्र त्यानंतर अनेक वर्षांनी आला. भारतीय वृत्तपत्र माध्यमाचे मोठ्या प्रमाणात Media World मध्ये व्यवसाय आहे व यामध्ये मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय व आन्तरराष्ट्रीय बातम्या प्रकाशित होतात. भारतीय वृत्तपत्राचे प्रारंभ इ.सन १७८० सालात Bangal Gazette कोलकत्ता मध्ये प्रकाशन झाले. जेम्स हिकरी हे भारतीय वृत्तपत्राचे पिता सम्बोधले जाते कारण ह्यांनीच कोलकत्ता मध्ये पहिले साप्ताहिक वृत्तपत्र इ.सन. १७८० मध्ये "बंगाल गेजेट" व "Calcatta General Advertise" चा प्रारंभ केला.

इ.सन १७८९ मध्ये 'Bombay Herald' d Bombay Courier हे वृत्तपत्र मुंबईमध्ये प्रारंभ झाले. 'Bombay Courier' हे वृत्तपत्र १८६१ साली 'Times of India' मध्ये सम्मीलीत झाले. पहिले भारतीय भाषेमध्ये "समाचार दर्पण" या नावाने बंगाली भाषेत हे वृत्तपत्र प्रकाशित झाले. हे भारतातले पहिले प्रादेशिक वृत्तपत्र ठरले. पहिल्या हिन्दी वृत्तपत्राचे प्रारंभ इ.सन १८५४ पासून चालू झाले. त्यानंतर भारतात काही महत्त्वपूर्ण भाषांमध्ये नियमित वृत्तपत्राचे प्रकाशन प्रारंभ झाले. त्यामधून महत्त्वाच्या भाषा होत्या.

हिंदी, मराठी, तामीळ, मल्याळम, तेलगु, उर्दू व बंगाली

अमरावती येथून प्रकाशित होणारे वृत्तपत्र

१. दै. हिंदूस्थान २. दै. देशोन्नती ३. जनमाध्यम

नागपूर येथून प्रकाशित होणारे वृत्तपत्र

१) लोकमत २) हितवाद ३) दैनिक भास्कर

दैनिक वृत्तपत्र आणि जाहिरात ह्या दोघांचा संबंध म्हणजे आत्मा आणि शरीर असाच जाहिराती शिवाय वृत्तपत्र म्हणजे आत्मा विना शरीर होय. वृत्तपत्रीय स्वातंत्र्यामध्ये जाहिराती द्वारे मिळणाऱ्या आर्थिक उत्पन्नाची महत्वाची भुमिका असते. कारण वृत्तपत्र व्यवसाय निर्भीड असल्याशिवाय तो समृद्ध होऊ शकत नाही. जसे सामाजिक व राजकीय दडपणामुळे शिवाय वैचारीक स्वातंत्र प्राप्त होऊ शकत नाही. त्यामुळे वृत्तपत्र व्यवसाय हा संपूर्णपणे जाहिरातीच्या आर्थिक उत्पन्नावरच स्वतंत्रपणे तार्कादिने उभा रा राहू शकतो व वृत्तपत्राद्वारे आपले विचार निर्भीडपणे प्रकट करू शकतो. तव्हा जाहिरात ही वृत्तपत्राला स्वातंत्र्य पुरस्कृत करते. तसेच वृत्तपत्राचे अस्तित्वच मुळात जाहिराती असे दिसून येते.

कारण आज सर्वसामान्याच्या हाती अल्प किंमतील ८ ते १० पानी वृत्तपत्राचा खर्च ह्या जाहिराती मधून मिळालेल्या आर्थिक उत्पन्नातून पूर्ण होऊ शकतो.

दररोज सकाळी चहाचा पहिला घोटा सोबत वृत्तपत्र वाचण्याची सवय सर्व सामान्य लोकांमध्ये दिसून येते. तेव्हा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमासारख्या राक्षसी स्पर्धात्मक मिडिया समोर वृत्तपत्र व्यवसाय चे अस्तित्व आजही टिकून आहे. वृत्तपत्राद्वारा प्रस्तुत केलेला जाहिरात संदेश हा अगदी अनून वेळी दिलेला संदेश ठरतो. तसेच आकाशवाणी माध्यमाच्या तुलनेत स्थिर स्वरुपाचा असतो. आकाशवाणी दूरदर्शन किंवा चित्रपटातील तात्कालिक व काही क्षणातच अदृश्य होणारा नाद किंवा प्रतिमा यांच्या तुलनेने वृत्तपत्र माध्यमाद्वारा प्रस्तुत केलेल्या जाहिराती चिरस्थायी स्वरुपाच्या असते. एखाद्या प्रसंगी काही काळ वाचन स्थगित करून ते पुन्हा सवडीने सुरु करता येते. वृत्तपत्र जाहिरात हे सर्व सामान्यासाठी अगदी साध्या सरळ स्वरुपात केलेले विचार प्रसारण होय. पण तो एक विपणनाचा घटक ही आहे. म्हणजे जाहिरात ही विपणनासाठी केलेले विचार प्रसारण होय. वृत्तपत्राद्वारे होणारे विचार प्रसारण हे केवळ वस्तुची विक्री होण्यासाठी नव्हे तर समाजाची सेवा किंवा कल्पना विकण्यासाठी ही जाहिराती चा उपयोग होतो. वृत्तपत्राद्वारे रंजन जाहिरात, शिक्षण व प्रसार लोकांपर्यंत पोहचविणे याचा प्रयत्न असतो. जाहिरात, वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करते. लोकशाहीत वृत्तपत्र स्वातंत्र फार महत्त्वाचे असते. कारण वृत्तपत्रांना अधिकृत वृत्तान्त देता आले पाहिजे. सरकारी धोरणावर निर्भीड पणे टिका करण्याचे किंवा निपक्ष पणे सामाजिक संकटा विरुद्ध कलम रुपी शस्त्र उपसण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे. यासाठी कोणालाही धर्जिणे न राहता आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र किंवा स्वालंबी होण्यास वृत्तपत्रास जाहिरातीतून होणाऱ्या आर्थिक उत्पन्नाची मदत होते. अश्या प्रकारे आपले विचार स्वातंत्र्य व मत स्वातंत्र्य राखण्यास वृत्तपत्र मोकळीक राहते.

वृत्तपत्रीय जाहिरातीचे विभीन्न प्रकार वृत्तपत्रामध्ये प्रकाशित होणाऱ्या जाहिराती ह्या एका प्रकारच्या नसतात. १०-१५ पानी वृत्तपत्रामध्ये विभीन्न प्रकारच्या जाहिराती प्रकाशित होतात व प्रत्येक पानावर प्रकाशित होणाऱ्या जाहिरातीचे आपले विशिष्ट महत्त्व असते. व त्यानुरूप त्याचे रेट सुद्धा ठरविण्यात येत असते. तसेच जाहिरातीचे रंगीत व कृष्णधवल असणे सुद्धा जाहिराती चे रेट कमी जास्त करत असते. संपूर्ण वृत्तपत्रामधील जाहिरातीला अलग अलग नावांनी संबोधले जात असतात.

वर्तमान पत्रातील जाहिरातीचे खालील प्रमाणे प्रकार

१) डिस्पले (अनक्लासीफाईड)
२) डिस्प्ले क्लासिफाईड
३) क्लासिफाइड (वर्गवारीनुसार अक्षर व ओळीचा)
४) फ्री स्टॅंडिंग इन्सर्ट
५) इयर पॅनल अँड

अभ्यासाचे तर्क :

कोणत्याही संघटनेला योग्य रितीने चालविण्यासाठी वित्त हे महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते. वित्त हे व्यवसायात प्राण वायुचे कार्य करत असते, जसे शरीरामध्ये रक्त नसेल तर जगणे अशक्य असते. त्याच प्रमाणे योग्य आर्थिक साहयाशिवाय संघटन हे योग्य कार्य करू शकत नाही. व्यावसायिक प्रक्रियेमध्ये जसे उत्पादन, वितरण, विपणन आदि सर्व कार्य हे वित्त विना अशक्य प्राय आहे. तसेच वृत्तपत्र हे जरी सूचना आदान प्रदान, माहिती, लेख आदि सर्व कारणांनी प्रकाशित होत असेल. तरी पण हा सर्व व्याप चालविण्या करीता एकच महत्त्वाची गोष्ट लागते ते म्हणजे वित्त. याशिवाय कोणताही व्यवसाय योग्य रितीने काम करू शकत नाही. आजच्या आधुनिक युगात सर्व उद्योगा प्रमाणे वृत्तपत्राला व्यवसायाला ही कठीण प्रतीस्पर्धेचा सामना करावा लागत आहे. यामध्ये टिकून राहण्याकरीता आधुनिक तंत्र सामुग्रीचा वापर करणे ही काळाची गरज झाली आहे व या सर्व परिस्थितीमध्ये लागणारे वित्त हे उच्च शिखरा प्रमाणे

ISSN : 2348-7143
November-2018

आहे. यावर उपाय म्हणून वृत्तपत्र जाहिराती हे एक योग्य व अधिकारमय साधन आहे. यामुळे वृत्तपत्राची आर्थिक परिस्थिती ही मजबूत होते. वृत्तपत्राच्या आर्थिक बाजू सांभाळण्याकरीता जाहिरातीची भूमिका किती बहुमुल्य आहे हे लक्षात आले आहे. त्याचा अभ्यास म्हणून वृत्तपत्रामध्ये जाहिरातीची आर्थिक भूमिका एक अध्ययन या विषयाचे अनन्य साधारण महत्त्व लक्षात घेऊन या विषयास अभ्यासात्मक दृष्टिने सादर करणे गरजेचे वाटले, त्या साठी हा प्रयत्न.

- दै. वृत्तपत्र व्यवसायिक जाहिरातीच्या आर्थिक उलाढाली बाबत सविस्तर माहिती प्राप्त करणे.
- दै. वृत्तपत्रात जाहिरात किती प्रकारे देण्यात येते या विषयी माहिती प्राप्त करणे.
- जाहिरातीच्या प्रकारानुसार जाहिराती दर काय ह्या विषयी माहिती प्राप्त करणे.

परिकल्पना

H१ दैनिक वृत्तपत्र प्रसिद्धीसाठी लागणारा अधिक खर्च जाहिराती पासून प्राप्त होतो.

H२ दैनिक वृत्तपत्र प्रसिद्धीसाठी लागणारा अधिका अधिक खर्च जाहिराती पासून प्राप्त नाही होत

तथ्यांचे संकलन

प्राथमिक तथ्यांचे संकलन अमरावती व नागपूर अभ्यासक्षेत्रामधील वृतपत्र वाचक, वृत्तपत्र संपादक तसेच वृत्तपत्राचे कर्मचारी यांच्या मार्फत घेण्यात आले. तसेच द्वितीयक स्त्रोताची माहिती ही वृत्तपत्राच्या संदर्भा प्रकाशित आत्मचरित्रे, जीवनचरित्रे, रोजनिशी पत्र, आठवणी, संशोधन पत्रिका, मासिके, वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरचित्रवाणी यांच्या मार्फत प्राप्त झाली.

वृत्तपत्रातील जाहिरात दर निर्धारण

वर्तमानपत्रामधील जागेचा रेट (दर) कॉलम x सेंटिमीटर (म्हणजे रकाने गुणिले सेंटिमीटर) या मोजमापात आकारला जाते. साधारणता वर्तमानपत्रामध्ये आठ कॉलम असतात. जाहिरातीचे दर कॉलम x सेंटिमीटर असे आकरले जातात. उदा. ३ कॉलम x २०=६० सेंटिमीटर या आकारानुसार पैसे मोजावे लागतत (१ कॉलम = ४ सेंटिमीटर) उदाहरणार्थ दोन कॉलम रुंद आणि पंधरा सेंटिमीटर उंच अशी जाहिरात दिली तर जाहिरातीच्या दरानुसार २x १५x ३० चौरस सेंटिमीटरचे पैसे वर्तमानपत्र एका जाहिरातीचे लावतील. इथं वर्तमानपत्रांचे दर प्रत्येक वर्तमानपत्राच्या सरक्युलेशन वर निर्भर असते. तसेच जाहिरातीच्या प्रकारानुसार आणि वृत्तपत्राच्या जागेनुसार बदल होत असते. कारण प्रत्येकांचे दर वेगळे असतात आणि ते वेळोवेळी बदलत असतात. किंबहुना वाढतच असतात. शिवाय जाहिरातीच्या प्रकारांनुसारही ते निरनिराळे असतात. उदाहरणार्थ डिस्प्ले साठी अमुक, क्यासिफाईड डिस्प्ले साठी अमुक, अपॉटिमेंट पेज साठी अमुक, टेंडर नोटीस साठी मुक पोलिटकल साठी अमुक बुक्स व पिरियॉडिकल्स साठी अमुक इअर पॅनल साठी अमुक वगैरे, वगैरे.

वृतपत्रातील आठ कॉलम दर्शविणारा वृत्तपत्रीय संदर्भ

युवकांमध्ये वाढतोय 'नोमोफोबिया'

पतीला आई-वडिलांपासून तोडणे पत्नीची क्रूरता

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 73 :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
November-2018

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाकरीता नमुना निवडीच्या संभाव्यता नमुना पद्धती (Probability Sampling) अंतर्गत सरळ याद्दच्छिक नमुना निवड पद्धती (Simple Random Sampling) चा उपयोग नमुना निवडण्यासाठी करण्यात आला आहेत.

नमुना निवड व मांडणी

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करण्यात आले आहे. तसेच एकूण ६८६८ नमूने हे वृत्तपत्र वाचक, वृत्तपत्र संपादक तसेच वृत्तपत्र कर्मचारी असे घेण्यात आले आहे. एकूण ६८६८ नमुन्या मधून १८९३ ला प्रतिसाद प्राप्त झाले.

अमरावती विभागामधील वृत्तपत्र पृष्ठानुसार जाहिरातीचे दर दर्शविणारी सारणी

सारणी क्रं. -१

	अमरावती			
	प्रथम पृष्ठ	अंतिम	अंतिम पृष्ठ	आंत पृष्ठ
दै. हिंदुस्थान	४५०		२५०	२५०
दै. देशोन्नती	१००		८०	७५
जनमाध्यम	२००		१५०	१००

संपूर्ण वृत्तपत्राची ही कॉलममध्ये विभाजीत असते. प्रत्येक पान ८ कॉलम मध्ये विभाजीत असते. व प्रत्येक कॉलम हा ४.५ से.मी. रुंद या आकाराचा असतो. जाहिरातीचा दर सुद्धा कॉलमप्रमाणे असतात. तसेच वृत्तपत्रातील जाहिरात दर हे वृत्तपत्रामधील पाना अनुरूप ठरते. वृत्तपत्रामधील प्रथम व अंतिम तसेच आंतरिक पृष्ठाचे दर लक्षात घेता असे लक्षात येते कि, वृत्तपत्रामधील जाहिरात दर हे वृत्तपत्राच्या सरकुलेशनच्या हिशोबानी कमी जास्त होत जाते. तसेच प्रथम व अंतिम पृष्ठ हे दर जास्त असतात. तर आंतरिक दर निम्मे असतात.

वरील सारणी - १ अनुसार असे निदर्शनास येते कि, अमरावती क्षेत्रामधील प्रकाशित वृत्तपत्रामध्ये जाहिरातीचे दर प्रथम पृष्ठाचे सर्वधीक आहे तर आतील पृष्ठामधील जाहिरातीचे दर हे त्या अनुपातात कमी पडतात. ह्या अनुषंगाने एकत्र आकड्यानुसार प्रथम पृष्ठाचे सर्वाधिक दर ४५० आहे तर अंतिम पृष्ठाचे दर २५० तसेच आंतरिक पृष्ठ दर २५० आहे.

नागपूर विभागामधील वृत्तपत्र पृष्ठानुसार जाहिरातीचे दर दर्शविणारी सारणी

सारणी क्रं. -२

	नागपूर			
	प्रथम पृष्ठ	अंतिम	अंतिम पृष्ठ	आंत पृष्ठ
दै. लोकमत	५००		४२६	२५०
दै. हितवाद	७५०		४५०	३००
दैनिक भास्कर	५००		५५०	३२५

वरील सारणी- २ अनुसार असे निदर्शनास येते कि, नागपूर क्षेत्रामधील प्रकाशित वृत्तपत्रामध्ये जाहिरातीचे दर प्रथम पृष्ठाचे सर्वाधिक आहे तर आतील पृष्ठामधील जाहिरातीचे दर हे त्या अनुपातात कमी पडतात. ह्या अनुषंगाने एकत्र आकड्यानुसार प्रथम पृष्ठाचे सर्वाधिक दर ५०० आहे तर अंतिम पृष्ठाचे दर ३२५ तसेच आंतरिक पृष्ठ दर २५० आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 73 :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
November-2018

अमरावती विभागामधील कृष्णधवल व रंगीत जाहिरातीचे दर दर्शविणारी सारणी

सारणी क्रं. -३

अमरावती			
	फुल पेज	हाफ पेज	क्वॉटर पेज
दै. हिंदुस्थान	५५०	५५०	५५०
दै. देशोन्नती	३५०	३५०	३५०
जनमाध्यम	२५०	२५०	२५०

वरील सारणी क्रं.३ च्या माध्यमांनी कृष्णधवल व रंगीत जाहिरातीचे दर दाखविण्यात आले आहे. तसेच कृष्णधवल व रंगीत जाहिरातीचे फुल पेज, हॉफ पेज, क्वॉटर पेज जाहिरातीचे दर देण्यात येत आहे. फुल पेज हाफ पेज व क्वॉटर पेज यांचे दर वृत्तपत्र कॉलमनुसार विभाजीत केल्या जाते. कृष्णधवल जाहिरात दर कमी तर रंगीत जाहिरात दर हे सदैव जास्त असते.

अमरावती विभागामधील कृष्णधवल व रंगीत जाहिरातीचे दर दर्शविणारी सारणी

सारणी क्रं. -४

नागपूर			
	प्रथम पृष्ठ	अंतिम पृष्ठ	आंत पृष्ठ
दै. लोकमत	७००	७००	७००
दै. हितवाद	७५०	७५०	७५०
दैनिक भास्कर	५००	५५०	३२५

वरील सारणी क्रं. ४ च्या विश्लेषणावरून असे निर्दशनास येते कि, अमरावती विभागामधली प्रकाशित वृत्तपत्रामध्ये फुल पेज कृष्णधवल व रंगीत जाहिरातीचे दर जास्तीत जास्त दर ५५०/-स्क्वेअर से.मि. आहे. तर एकत्रीत आकड्यामध्ये जाहिरात कमीत कमी २५०/- स्क्वेअर से.मि. आहे.

निष्कर्ष

वृत्तपत्रामध्ये फुलपेज कृष्णधवल जाहिरातीचे जास्तच जास्त दर ४५०/- स्क्वेअर सें.मि. आहे. तर कमीत कमी जाहिरातीचे दर हे ५०/- स्क्वेअर से.मि. आहे. हाफ पेज व क्वार्टर पेज जाहिराती करीता ह्यास दराला १/२ व १/४ नी भाग दिल्या जातो. असे आढळून आले. वृत्तपत्रामध्ये रंगीत जाहिरातीचे फुलपेज ॲड हे अधिकमत ७५०/- स्क्वेअर से.मि. आहे. तर कमी कमी ६०/- स्क्वेअर से.मि. आहे. हाफ पेज व क्वार्टर पेज करीता ह्या दराला १/२ व १/४ नी भाग दिल्या जाते असे आढळून आले. वृत्पत्रामध्ये अंतिम पृष्ठावरील कृष्णधवल जाहिरातीचे फुल पेज जास्तजास्त दर हे ७५०/- स्क्वेअर सें.मि. तर कमी कमी ५०/- स्क्वेअर से.मि. असे आढळले. वृत्तपत्रामधील जसे प्रथम पृष्ठला महत्त्व तसेच महत्त्व हे वृत्तपत्रामधील अंतिम पृष्ठाला आहे. त्यात कारणांनी प्रथम पृष्ठाचे दर व अंतिम पृष्ठाचे दर हे जवळपास एक सारखे असतात. असे आढळून आले. वृत्तपत्रामध्ये जाहिराती ह्या हाफ पेज फुल पेज या प्रकारामध्ये उपलब्ध असतात व त्या अनुरूप त्या माध्यमांनी प्राप्त होणारे उत्पन्न असतात. फुल पेज, हाफ पेज जाहिरातीचे पानानुरूप दर बदलत जातात. प्रथम पृष्ठावरील व मध्य पानावरील फुल पेज जाहिरातीचे दर हे सर्वथा भिन्न असतात. वृत्तपत्र व्यवसायामध्ये वृत्तपत्रीय जाहिराती मधून वृत्तपत्रीय व्यवसायाचा खर्च हा १००% भरून निघते. वृत्तपत्र व्यवसायामध्ये वृत्त प्रकाशित करणे त्याकरीता लागणारा कागद, छपाई, वितरण या मध्ये लागणारा खर्च व वृत्तपत्राचे विक्री मुल्य ४-५ रु.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 73 :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
November-2018

वृत्तपत्राच्या दरा वर हा व्यवसाय चालणे अशक्य आहे. याचा मुख्य आर्थिक आधार जाहिरात प्रकाशन होय. सर्वेक्षणा अंती असे लक्षात आले कि वृत्तपत्रीय जाहिराती या वृत्तपत्रव्यवसाय करीता मोठ्या आधाराचे कार्य करतात.

शिफारशी

वृत्तपत्र संस्थेच्या जाहिरात माध्यमांनी [illegible] रोजगार निर्मिती [illegible] पण अन्य माध्यमांच्या तुलनेत [illegible] त्री.

[illegible] व्यवसायिक काळाची गरज दर्शविते. पण वृत्तपत्रांनी हे विसरता कामा नये कि वृत्तपत्र हे समाजाचे [illegible] आहे व त्याचा मुळ उद्देश्य सामाजिक व वैचारीक परिवर्तन करणे हा होय. तेव्हा वृत्तपत्रांनी दिशाभूल करणाऱ्या जाहिराती प्रसारित [illegible] टाळावे.

[illegible] समाज प्रबोधन करणाऱ्या असाव्यात. जाहिरातीचे [illegible]

जाहिरात उत्पन्न हे वृत्तपत्र व्यवसायाचा कणा आहे त्यामुळे [illegible] जाहिराती शैक्षणिक जाहिराती सामाजिक जाहिराती वृत्तपत्रात करण्यासाठी अनिवार्य करावे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. जोशी, शास्त्री, लक्ष्मण- मराठी विश्वकोष खंड १७ वा. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ मुंबई.
२. डॉ. रेगे, गजानन मंगेश- जाहिरात कला आणि कल्पना. दुसरी आवृत्ती आशुतोष प्रकाशन पुणे.
३. जाहिरात विश्व २००९- प्रा. डॉ. संजय कप्तान डायमंड पब्लिकेशन.
४. GEORGE P ROWELL १९२९ NEWS PAPER ADVERTISING, Publisher Nabu Press.
५. जाहिरातींचे जग, भागवत यशोदा. २००९ पहिली आवृत्ती- मुंबई, मोज प्रकाशन गृह
६. डॉ. कराडे, बी.एम.- शास्त्रीय संशोधन पद्धती.
७. Jahagirdar, D.V. Economics of Newspaper Industry.
८. George P. rowell १९२९ Newspaper Advertising Pub Nabu Press.
९. Wikipedia Org.
१०. [illegible]
११. Source- [illegible]
१२. Managementparadise.com
१३. Shodhganga
१४. www.questia.com

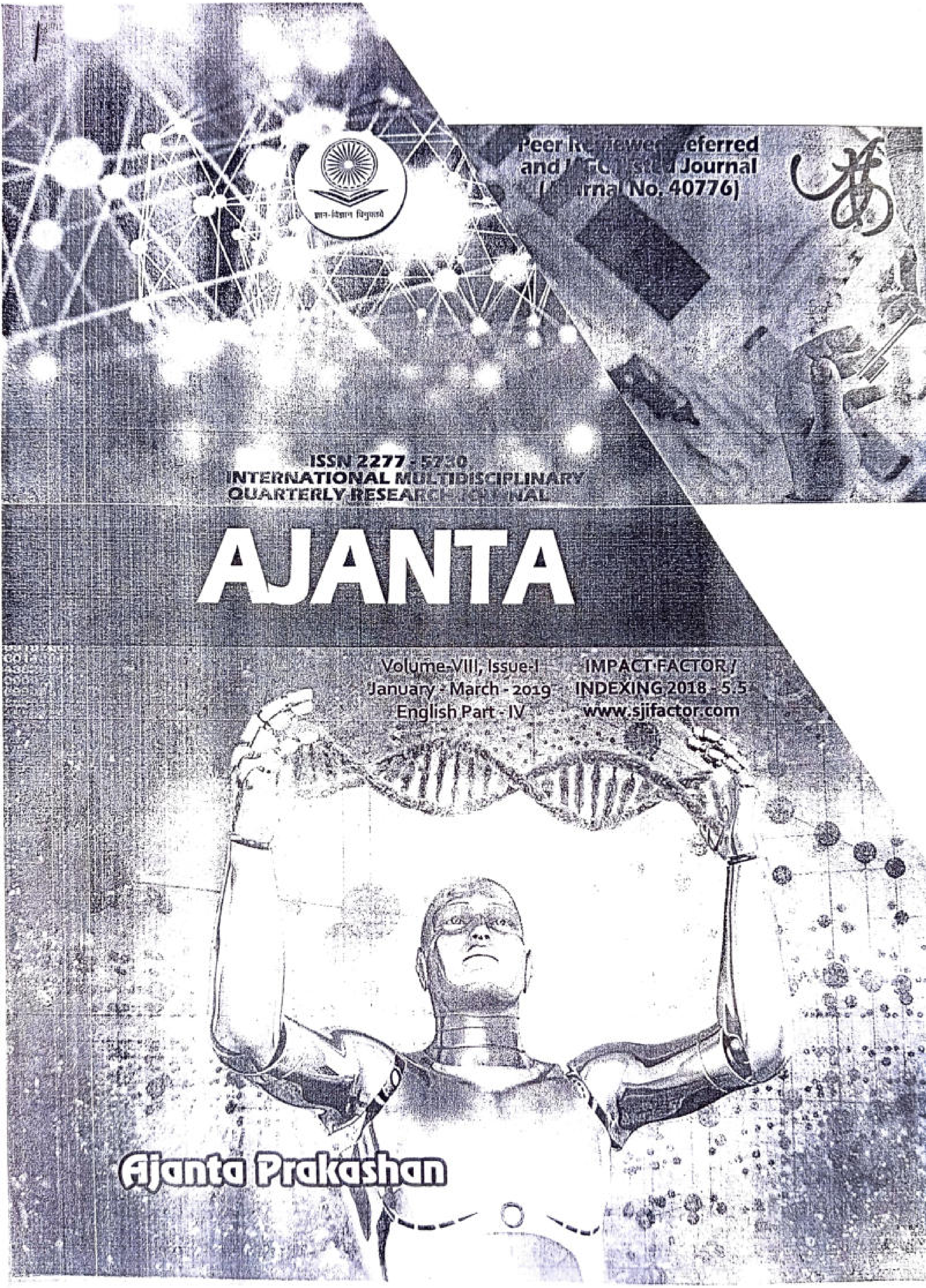
ISSN 2277 - 5730
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV
IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

16. Social and Economic Implications of Digitization in Banks

Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele
Research Scholar & Lecturer, Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati.

Abstract

The Digital India drive is a dream project of the Indian Government to remodel India into a knowledgeable economy and digitally empowered society, with good governance for citizens by bringing synchronization and coordination in public accountability, digitally connecting and delivering the government programs and services to mobilize the capability of information technology across government departments. Today, every nation wants to be fully digitalized and this programme strives to provide equal benefit to the user and service provider. Hence, an attempt has been made in this paper to understand Digital India – as a campaign where technologies and connectivity will come together to make an impact on all aspects of governance and improve the quality of life of citizens

Keywords: Demonetization , Digital India , Information.

Introduction

India, with its 65% population below 35 is a very young country, and thus, should modify itself into a potential hub for manufacturing and services sector. With campaigns like Make in India and Digital India, our country is, certainly, on the right track. Let us hope that India is able to fight all the odds and reclaim its lost title of a Golden Bird. In this age of information and technology, what else could be better than a vision which encapsulates the masses and connect them to this world. Let us all work together in the direction of Digital India. Digitization has played a significant role in helping the Indian economy to flourish. The best example is creating job opportunities for young people. Everybody in the nation now talks about information technology. Furthermore, the "make in India" initiative encouraged the youth to start enterprises and this turned them into dynamic entrepreneurs. Digitization is what made this possible. In the recent years, the central government banned currency notes of the Rs. 1000 and Rs. 500 denominations. This ban was known as demonetization. The government took this step in order

to restrain the circulation of black money in the nation and prevent the associated problems. The Indian government is encouraging the public to stop relying too much on cash transactions. The goal of this initiative is making Indians adopt digital payments. Digital transactions help people abide by the law, which is beneficial for the economy. By using plastic money, citizens can enjoy freedom and security because it functions on technical grounds. Digital payments are known to be beneficial in any part of the world. People who engage in terrorism and money laundering activities mainly use cash to transact. Therefore, using digital payments is a good way to discourage terrorism and money laundering. The society is already feeling the impact of digital economy in terms of employment and contribution to the gross domestic product among other things. Digitization in India makes it easier for citizens to access high-speed internet. Digitization has also simplified mobile banking. Reaching the Digital India scheme is now easier because a Common Service Center is available in the cloud, where you can share private data. The cloud is secure and safe from cyber crimes. Digitization assists enterprises to streamline their processes by slowly eliminating their dependency on paperwork. Banks are one of the biggest beneficiaries of digitization. They can now use certain processes to enable their staff to do more work. Digitization also makes it easier for the nation to progress by promoting the use of e-services. Digitization makes I easy for citizens to use many government services. By promoting digitization efforts, the government is also moving towards development. It is creating new opportunities in terms of technology, jobs and transparency. Digitization has also helped streamline the process of filing taxes.

Key Projects of Digital India programmer

1. Digital Locker System aims to minimize the usage of physical documents and enable sharing of e-documents across agencies. The sharing of the e-documents will be done through registered repositories thereby ensuring the authenticity of the documents online.

2. MyGov.in has been implemented as a platform for citizen engagement in governance, through a "Discuss", "Do" and "Disseminate" approach. The mobile App for MyGov would bring these features to users on a mobile phone.

3. Swachh Bharat Mission (SBM) Mobile app would be used by people and Government organizations for achieving the goals of Swachh Bharat Mission.

4. E-Sign framework would allow citizens to digitally sign a document online using Aadhaar authentication.

5. The **Online Registration System (ORS)** under the eHospital application has been introduced. This application provides important services such as online registration, payment of fees and appointment, online diagnostic reports, enquiring availability of blood online etc.

6. **National Scholarships Portal** is a one stop solution for end to end scholarship process right from submission of student application, verification, sanction and disbursal to end beneficiary for all the scholarships provided by the Government of India.

7. DeitY has undertaken an initiative namely **Digitize India Platform (DIP)** for large scale digitization of records in the country that would facilitate efficient delivery of services to the citizens.

8. The Government of India has undertaken an initiative namely **Bharat Net**, a high speed digital highway to connect all 2.5 lakh Gram Panchayats of country. This would be the world's largest rural broadband connectivity project using optical fibre.

9. BSNL has introduced **Next Generation Network (NGN)**, to replace 30-year-old exchanges, which is an IP based technology to manage all types of services like voice, data, multimedia/ video and other types of packet switched communication services.

10. BSNL has undertaken large scale deployment of Wi-Fi hotspots throughout the country. The user can latch on the BSNL Wi-Fi network through their mobile devices.

11. To deliver citizen services electronically and improve the way citizens and authorities transact with each other, it is imperative to have ubiquitous connectivity. The government also realizes this need as reflected by including **'broadband highways'** as one of the pillars of Digital India. While connectivity is one criterion, enabling and providing technologies to facilitate delivery of services to citizens forms the other.

Proposed Impact of Digital India

Economic impact: According to analysts, the Digital India plan could boost GDP up to $1 trillion by 2025. It can play a key role in macro-economic factors such as GDP growth, employment generation, labor productivity, growth in number of businesses and revenue leakages for the Government.

As per the World Bank report, a 10% increase in mobile and broadband penetration increases the per capita GDP by 0.81% and 1.38% respectively in the developing countries. India is the 2nd largest telecom market in the world with 915 million wireless subscribers and world's 3rd largest Internet market with almost 259 million broadband users. There is still a huge

economic opportunity in India as the tele-density in rural India is only 45% where more than 65% of the population lives. Future growth of telecommunication industry in terms of number of subscribers is expected to come from rural areas as urban areas are saturated with a tele-density of more than 160%.

Social impact: Social sectors such as education, healthcare, and banking are unable to reach out to the citizens due to obstructions and limitations such as intermediary, illiteracy, ignorance, poverty, lack of funds, information and investments. These challenges have led to an imbalanced growth in the rural and urban areas with marked differences in the economic and social status of the people in these areas. Modern ICT makes it easier for people to obtain access to services and resources. The penetration of mobile devices may be highly useful as a complementary channel to public service delivery apart from creation of entirely new services, which may have an enormous impact on the quality of life of the users and lead to social modernization.

The poor literacy rate in India is due to unavailability of physical infrastructure in rural and remote areas. This is where m-Education services can play an important role by reaching remote masses. According to estimates, the digital literacy in India is just 6.5% and the internet penetration is 20.83 out of 100 population. The digital India project will be helpful in providing real-time education and partly address the challenge of lack of teachers in education system through smart and virtual classrooms. Education to farmers, fisher men can be provided through mobile devices. The high speed network can provide the adequate infrastructure for online education platforms like massive open online courses (MOOCs). Mobile and internet banking can improve the financial inclusion in the country and can create win-win situation for all parties in the value-chain by creating an interoperable ecosystem and revenue sharing business models. Telecom operators get additional revenue streams while the banks can reach new customer groups incurring lowest possible costs. Factors such as a burgeoning population, poor doctor patient ratio (1:870), high infant mortality rate, increasing life expectancy, fewer quality physicians and a majority of the population living in remote villages, support and justify the need for telemedicine in the country. M-health can promote innovation and enhance the reach of healthcare services. Digital platforms can help farmers in knowledge (crop choice, seed variety), context (weather, plant protection, cultivation best practices) and market information (market prices, market demand, logistics).

IMPACT FACTOR 4.75

ISSN 2278-9820

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education

VISION RESEARCH JOURNAL FOR GEOGRAPHY & GEOLOGY

REFERRED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIII, Vol. - V
Year - VII (Half Yearly)
(Dec. 2017 To May 2018)

EDITOR IN CHIEF

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi, Dist. Latur.(M.S.)India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. O. V. Shahapurkar
Head,Dept. of Geography,
Rajarshi Shahu College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sarvjeet Singh
Dept. of Geography,
University of Jammu,
Jammu (J. & K.)

DEPUTY EDITORIAL BOARD

Dr. A.A. Mulimani
Professor & Chairman,
Studies in Geography,
Karnatka University,
Dharwad. (K.A.)

Dr. A. B. Aher
Chairman,BOS Geography,
Pune University,pPune [M.S.]
Principal, Savitribai Arts College,
Pimpalgaon Pisa Dist. A'nagar (M.S.)

Dr. Prakash R. Morkar
Head, Dept. of Geography,
SCES College,
Salcete, Goa (Goa)

Dr. Raymane
Dept. of Geography,
Bangalore University,
Bangalore (Karnataka)

CO-EDITORIAL BOARD

Dr. B. R. Phule
Head, Dept. of Geography,
Sangola College,
Sangola, Dist. Solapur

Abhijeet R. Badade
Head, Dept. of Geography,
Late. V. D. College,
Babhalgaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Ashok Tejankar
Dept. of Geology,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad (M.S.)

Dr. Bhimrao S. Thombare
Head, Dept. of Geography,
Babaji Date College,
Yavatmal, Dist. Yavatmal (M.S.)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website
www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 7276301000

E-mail :
visiongroup@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price ₹ 200/-

Scanned with CamScanner

Issue - XIII, Vol.- V
VRJFGG
IMPACT FACTOR 4.75
ISSN 2278-9820
Dec. 2017 To May 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Groundwater Hydrology of Kholad River Basin **Dr. Vandana Deshmukh**	1
2	A Study of Chronological Growth of Aurangabad City with the help of Geospatial Technology **Prakash Rajeshyam Konka, Dr. Prakash K. Patil**	7
3	Uses of GIS Techniques in Analyzing Dairy Farming of Western Part of Rahuri Tehsil of Ahmednagar District **Sanjay D. Aghav, Dr. Hemant M. Pednekar**	21
4	Special Patterns of Urbanization in Solapur District **Vishal Kadam**	30
5	A Demographical Over-View of Bidar District in Karnataka **Bhimrao Malge**	41
6	सहारनपुर तहसील के ग्रामीण विकास सम्भाव्यता की संरचना **डॉ. अमरदीप सिंह**	55
7	शाश्वत विकास **डॉ. दैवशाला शिवाजी नागदे**	62

UGC APPROVED INDIA'S MOST LARGEST RESEARCH JOURNAL

Scanned with CamScanner

102

Issue - XIII, Vol. - V
VRJFGG
IMPACT FACTOR 4.75
ISSN 2278-9820
Dec. 2017 To May 2018 | 1

1

Groundwater Hydrology of Kholad River Basin

Dr. Vandana Deshmukh
Dept. of Geography,
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati, Dist. Amravati

Research Paper - Geography

Next to the surface water hydrology, groundwater hydrology also plays a significant role in river hydrological studies. Groundwater is a dynamic and replenishable natural resource. But in hard rock terrain, availability of groundwater is of limited extent. Its occurrence is essentially confined to fractured and weathered zones, fills the cracks, porous and void spaces in soils and rock formations (Fetter, 2000). The occurrence of groundwater largely depends upon climatic conditions, characters of soils, vegetation cover, land use and geology of the area. The infiltration or precipitation falling over the surface is the main source of groundwater. Out of total rainfall receipt, some part is lost through evaporation and transpiration from soil and plants. A major portion of rainfall is lost through runoff, only a small amount of rainwater infiltrates through the soil and reaches to underlying strata or aquifers (Babar, 2005).

Hydrological and geomorphological investigation help to locate and demarcate potential zones for groundwater to reduce the failure of bore wells. Deccan basaltic terrain in general and the Bembla basin in particular, are no exception to these facts. As mentioned earlier that the study area is the part of Deccan Basaltic Province characterized by extensive horizontally bedded lava flows of Cretaceous-Eocene period. Groundwater in Deccan Trap province mostly occurs under unconfined conditions, particularly in the broad river valleys. These valleys are characterized by thick weathered zones and alluvium

Scanned with CamScanner

Issue - XIII, Vol. - V
VRJFGG
IMPACT FACTOR 4.75
ISSN 2278-9820
Dec. 2017 To May 2018 2

deposits along the river banks (Dikshit, 1985). Occurrence of groundwater under confined conditions is a very rare phenomenon in Deccan volcanic province. From the hydro-geological point of view, the frequency and extent of jointing, fracturing, flow contacts and depth of weathering are the most significant factors imparting permeability and porosity for the formation of suitable groundwater reservoirs in the basaltic terrain During the last three decades remarkable progress regarding groundwater exploration has been made in developed and developing countries of the world. Integration of hydrology, geology, geomorphology and geophysics in addition to conventional techniques has made it possible to explore the groundwater potentiality in hard rock terrain of Maharashtra. (Deshpande, 2004). In the Bembla basin and in most of the villages, wadis and hamlets, the groundwater is the chief source for domestic and agricultural needs.

Therefore, considering these factors that are responsible for occurrence, and availability of groundwater, the groundwater condition of the Bembla drainage basin has been analyzed. Ground water conditions in the study area vary with the geological formations present in different areas and the quantum of rainfall. Major part of the study area is covered by Deccan basalt flows, in which water levels fluctuate between 3 m to 15-m below the ground level during the premonsoon and post-monsoon periods. Part of the basalt flows with closely spaced joints and vesicular weathered tops of the flows form good aquifers and wells dug in such zones yield ample supply of water. The inter-trappan beds and red clay horizons between the basalt flows also help locally in yielding good supply of water. The lameta beds below the traps form good aquifer horizons.

AQUIFER CHARACTERISTICS

An aquifer is a formation that contains sufficient saturated permeable material to yield significant quantity of water to wells and springs (Todd, 1985). Aquifers are generally extensive and may be overlain or underlain by a confining bed which is relatively impermeable. Many aquifers are large in aerial extent and they can act as underground reservoirs. The detailed study of subsurface lithology of selected open wells from Bembla Basin (GSI, 1976) indicates the presence of two different aquifers. These are:

ALLUVIAL AQUIFERS AND WEATHERED BASALTIC AQUIFERS

Alluvial Aquifers

The alluvium in the area is composed of coarse-grained silt and gravelly sand of

Scanned with CamScanner

alluvial and colluvial origin found along the river bank and foot downstream part of Bembla River along the villages virkhed, khadaksawanga, dhaba, pahur, dhamak, sawangi, govand The thickness of alluvial aquifer as evident from open well data varies from place to place and from north to south. From open well lithological data, it is evident that the thickness of alluvial aquifer ranges from 1 meter to 3 meters at places where it is overlain with very recent alluvium. This coarse grained material is highly transmissive and most productive aquifer in the area. Yields of the wells from this aquifer vary from 20 to 50 cubic meters per day depending upon the recharge from the surrounding and adjacent rock porosity as well as permeability.

Weathered Basaltic Aquifers:

Geologically the study area is underlain by hard rock basalt with 'Aa' flows with rare 'Pahoehoe' flows (G.S.I., 1976). The whole terrain is marked by Aa flows with dense and open vertical jointing pattern which is observed along the well sections and at places where quarrying, mining is carried out. These joints are forming good aquifers in the study area. Weathering of basalt has helped in the development of weathered basaltic aquifers. Red bole, a feature with reddish brown angular fragments of basalt is also observed in between two flows at some of the wells and along the steep vertical slopes that are studied for basaltic aquifers. In basaltic aquifers, red bole occurs at shallow depth and acts as aquitard SW-NE oriented dyke running across the River Bembla forms a good aquifer in the upstream part of the river. .In order to assess the fluctuating groundwater levels and assess the groundwater potential, the Groundwater Surveys and Development Agency (GSDA), Government of Maharashtra undertakes detailed groundwater surveys periodically under its comprehensive groundwater survey programmes. GSDA has identified some representative observation wells in each watershed based on the geological conditions, location of aquifers, soil type in the area, etc. It undertakes seasonalmeasurements of these observation wells and assesses the water table fluctuations in these wells. It also periodically assesses the groundwater potential of each watershed and number of feasible wells in each watershed.

Well Inventory

In order to understand the groundwater regime of the area under investigation, well inventory of open wells was prepared. Well inventory data helps to understand the

Scanned with CamScanner

Issue - XIII, Vol. - V
VRJFGG
IMPACT FACTOR 4.75
ISSN 2278-9820
Dec. 2017 To May 2018

relationship between the topography and the movement of groundwater.

GROUNDWATER TABLE FLUCTUATIONS IN BEMBLA RIVER BASIN

As per the watershed planning of GSDA, the Bembla river basin falling between Bembla/Wardharivers and Bembla main canal is covered by parts of 20 watersheds. The catchment area of the project has been represented by 19 observation wells located in the catchment area. The names of observation wells, average groundwater table 1 fluctuations during the pre-monsoon and post-monsoon seasons over a period of 2 years from 2008-2010 are presented in Table 1.

TABLE 1: WATERSHED WISE AVERAGE GROUNDWATER TABLE FLUCTUATIONS IN BEMBLA RIVER BASIN (2008-2010)

Sr. No.	Watershed No.	Rainfall	Tahesil	Average Pre-monsoon BGL(m)	Average Post-monsoon BGL(m)	Water Table Fluctuation BGL(m)
1.	WRB-1	881.33	Amravati	6.03	2.60	3.43
2.	WRB-10	883.49	Amravati	7.48	2.86	4.62
3.	WRB-11	882.41	Amravati	9.04	3.04	5.09
4.	WRB-17	881.33	Amravati	8.22	5.90	2.32
5.	WRB-2	935.49	Amravati	7.38	2.22	5.16
6.	WRB-4	981.33	Amravati	7.71	3.95	3.85
7.	WRB-5	981.33	Amravati	5.23	3.40	1.83
8.	WRB-6	981.33	Amravati	6.54	3.47	3.07
9.	WRBK-1	927.89	Amravati	5.35	3.96	2.39
10.	WRBK-2	927.98	Amravati	10.08	6.11	3.97
11.	WRB-2	742.16	Washim	7.46	3.49	3.97
12.	WRB-3	742.16	Washim	11.43	7.45	3.98
13.	WRB	742.16	Washim	6.04	2.42	3.62
14.	WRB-5	742.16	Washim	7.42	3.06	4.41

Scanned with CamScanner

15.	WRB-1	576.49	Yavatmal	5.96	3.24	2.72
16.	WRB-2	576.49	Yavatmal	9.65	5.01	4.64
17.	WRB-3	742.75	Yavatmal	5.33	2.26	3.05
18.	WRB-4	742.75	Yavatmal	7.43	2.61	3.83
19.	WRB-5	742.76	Yavatmal	7.37	4.54	2.83
20.	WRB-6	742.76	Yavatmal	10.62	7.98	2.64

It could be visualized from the above that the water tables vary between 2.22 WRB-2 below the ground level at WRB-2 in Amravati to 11.43 m BGL at WRB3 in Washim during pre-monsoon season.

The rainfall amount and its distribution over an area play an important role in rise or depletion of the water level as the rainfall deficit during '04 is negative recharge during post monsoon. Whereas the heavy rainfall during August- water level rises during post monsoon. A decline in water table represents ground water declination while rise represents increasing ground water table in access abstraction. Water table will be comparatively more in the year of higher rainfall. Water level fluctuation shows the rise and fall of the water table in the 2006-2007 year. Time interval map was prepared from water level data of observation well. The spatial variation in fluctuation in water level is observed and analyzed with respect to the rainfall and hydrological setting for period of premonsoon to post-monsoon.

CONCLUSION

- Water level condition is maximum for both the seasons.
- Upper Bembla basin has 45% annual surface runoff as compared to other basins.
- In reference to infiltration and natural recharge, Kolad basin shows increasing trend of ground water but Kholad sub basin has decreasing trend of groundwater level.
- Law of time concentration is longer the distance, greater the infiltration. It's not applicable in this basin. It means that other factors affect the infiltration.
- It is observed that majority of the wells are excavated in the tributary channel, at

Scanned with CamScanner

the foothill and along the river banks to get the advantage of stream flow seepage.

o WRB I and WRB 2 covered Jalu basin. Though this basin has more potentiality, yet due to more withdrawal of water (availability 2229.51 tcm. and withdrawal 2212.45 tcm) artificial construction is essential.

References

1. Babar, Md. and Kaplay, R. D. (1998). Geomorphometric analysis of River Puma basin in Parbhani district (Maharashtra) India, Indian Journal of Geomorphology, Vol.3. No.I(Jan-June).pp. 29-39.
2. Brassington, R. (1999). Field Hydrology. John Wiley and Sons. New York. 2nd Ed. 248 p.
3. Babar, M.D. (2005). Hydrogeomorphology: Fundamentals, Applications, Techniques. New India Publishing Agency. New Delhi.
4. Dikshit, K. R. (1986). Maharashtra in maps. Maharashtra State Board for Literature and Culture. Bombay.
5. Deolankar, D.T. et.al. (1989). The Deccan basalt of Maharashtra - India their potential is aquifers, ground water 18 (5) pp. 434-437.
6. Devi, P. D.S., Srinivasulu, S., and Raju, K.K. (2001). Hydrogeomorphological and groundwater prospects of the Pageru river basin by using remote sensing data, Environmental Geology, vol. 40. pp. 1088-1094.
7. Deshpande, M. G. (2004). Groundwater exploration and management. SaketPrakashan. Aurangabad, pp.1-4.
8. Fetter, C. W. (2000). Applied Hydrogeology, 2nd Indian Edition, CBS Publishers and Distributors. New Delhi.
9. GSI, (1976) Geology of Pune District, Geol. Survey of India, New Delhi.
10. Gray, D.M (1945), Erosional Development of Streams and their Drainage Basins, Hydrophysical Approach to Quantitative Morphology. Bull. Geol. Soc. Am. Vol.56 pp
11. Kirpich, P. Z. (1940). Time of concentration of small agricultural watersheds. Civil Engg. (New York). 10 (6): 32.
12. Kale, V. S. (1980). Slope Morphology of Shivganga Basin, Unpublished M. Phil. Dissertation, University of Poona, p.65.
13. Kamath, G.W. (1999). Assisdeve and mong Tata McGraw Hill Publication, New Delhi, 720 p.

Scanned with CamScanner

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

ICSSR Sponsored

Indian Council of Social Science Research

Two Days National Seminar on

"LIBRARY AUTOMATION USING SOUL SOFTWARE"

24th & 25th February 2019

February 2019 (Special Issue)

❖ EDITOR IN CHIEF ❖

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

❖ GUEST EDITOR ❖

DR. ASHOK S. SONONE
PROF. R. G. BAHETI

DR. S. R. BAHETI
SHRI. M. K. SONONE

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Library Science

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERECE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA.

Re-accrediated by NAAC with A (Grade)

(Affiliated to : Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

17

MANAGEMENT OF MICRO DOCUMENT USING E – GRANTHALAYA SOFTWARE

PURUSHOTTAM M. KALE
Librarian, Karmyogi Babasaheb Apotikar Adhyapak
Va Anusandhan Mahavidhyalaya, Apoti Kd.

MAHENDRA V. METE
Librarian, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

Abstract

Micro documents constitute an important source of information as they contain the latest information in the form of news with, updating. Being aware of their importance, libraries have been providing services in various ways to their users since newspapers were invented. Initially, manual methods of marking, cutting and pasting the useful news items were used, but today's libraries have automated this service byusing information technology. This certainly has improved the access, delivery, and searching of news clippings in a Web-based network environment for remote users. This case study discussed on e – Granthalaya modules. All of these e- Granthalaya modules are important. This study focused on micro document modules. Articles indexing and news clipping manager module is used to study and also to show how to work in micro document modules.

Keywords

Micro Modules, e – Granthalaya, Articles Indexing, News Clipping,

Introduction

During the last few decades, libraries have started to automate this service by designing bibliographic databases of news clippings and providing online access for the users. This certainly has facilitated the circulation of the news clippings and better searching of the archives. However, in such systems the news clippings themselves were often delivered in print format. More recently, these bibliographic databases have been supplemented by the inclusion of the news clippings as scanne dimages. A number of libraries and agencies have implemented this kind of news clipping imaging system. Such systems have eliminated the delivery of news items in print and instead the news items are provided in digital form as scanned images. However, such systems may provide for limited searching of the archive file of news images. With the introduction of Web technology, the availability of better OCR (optical character reading) software and the advent of relational database management systems.

e-Granthalaya

e-Granthalaya Digital Agenda For Library Automation and Networking is an Integrated Library Management Software from National Informatics (NIC), Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India. The software has been developed by a team of experts from software as well as Library and Information Science discipline and is useful for automation of in-house activities of libraries and to provide various online member services. The software provides built-in Web OPAC interface to publish the library catalog over Internet and is UNICODE Compliant thus, supports data entry in local languages.

Following are the modules of e - Granthelaya

Database Administrator	Library Administrator	Master Data
Books Acquisition	Cataloging	Circulation
Serials	Micro Documents	Budgets
Search	OPAC	

In this research paper only micro document modules are studied out of above modules o Granthalaya software.

Micro Documents

This module is used to manage Micro-Documents in the Library. Micro-Documents arethe parts full documents, for example, Chapters from Books and Monographs; Articles from Journals; Stc from Magazines and News Items from Newspapers. Modules provides facilities to index these mi documents in the software and then search these in OPAC. Full Text documents in PDF formε other formats may also be uploaded along with their meta-data record.

Micro-documents

- Chapters from Books and Monographs
- Stories from Magazines
- Articles from Journals
- News Items from Newspapers

Articles Indexing

This form is used to index Articles from Journals and Magazines and Chapters from Books. This is loaded by Clicking the "Articles Indexing" button on the left side under Micro Documents Mar Module –

Search Existing Records

Existing Records can be searched under "Search Pane" where various search parameters are giv filter the existing records. Press SEARCH button to search the records after typing the search stri the text box and selecting various search parameters along with Boolean combination.
Once results appear in the Grid as in above screen then these records may be
EDITED / PRINTED / DELETED.

Add New Record

- Load the Web form
- Select Documents Type (Serials or Books) – Step 1
- Select Title from drop-down
- Add details of the micro-document
- Select Type of Micro-Document – Articles/ Special Issues (in case of journals and magaz Chapter (in case of books)
- Enter Volume/issue no and other details
- Enter Title / Sub-title and other details
- Browse Files for upload – only PDF files format are allowed

Edit Exiting Record

- Search the Record under 'Search Pane' by using various Search Parameters.
- Once results appear then you may press EDIT button given against each result.
- On pressing EDIT button - Record will be displayed in the Text Box
- Modify the record
- Press UPDATE to save changes

Delete Exiting Record

- Search the Record under 'Search Pane' by using various Search Parameters.
- Once results appear then you may press EDIT button given against each result.
- Select the records you wish to delete by clicking 'select' image in the right of the grid

Press DELETE SELECT RECORD to delete the record

[illegible] Clipping Manager

[illegible] is used to upload useful News Items published in various Newspapers and Newsletters or [illegible] sources. The full-text file in pdf / html format of the news item may also be uploaded along [illegible] item details and later these News Items may be accessed on OPAC web pages. Recently [illegible] news items are scrolled on main OPAC Home page. Before adding/uploading News Items, [illegible] of the news items must be entered in SERIALS Module (Add New Title) or in Books [illegible] Module (Add New Title). The News Clipping Form can be loaded on clicking the Button [illegible] Clipping Manager" under "Micro-Documents Manager" Module – following form will be [illegible]

[illegible] Existing Records

[illegible] Records can be searched under "Search Pane" where various search parameters are given to [illegible] the existing records. Press SEARCH button to search the records after typing the search string in [illegible] box and selecting various search parameters along with Boolean combination.

[illegible] New Record

[illegible] Exiting Record

[illegible] Exiting Record

[illegible]sion

Keeping in view the above facts, the system is running well, being appreciated and National [illegible]atics Centre (NIC) Library has implemented the Web-based, full-text Micro-Documents system [illegible] Intranet. The system is running well, being appreciated and used extensively by library users [illegible] the country. This system helps in providing the latest news and archives to users posted at [illegible] corners of the country, making them feel connected to the rest of India and the world by [illegible] the news about IT and allied subjects. Moreover, the success of this project sets an example of [illegible] whereby library professionals have taken the initiative to design and implement such an [illegible] system. The authors hope that this case study will be useful in the design and implementation [illegible] Web-based Micro-Documents service in other libraries.

[illegible]rence

- Matoria, R. K., & Upadhyay, P. K. (2005). Migration of data from one library management system to another: a case study in India. *Program, 39*(2), 160-166.
- Matoria, R. K., Upadhyay, P. K., & Moni, M. (2007). Automation and networking of public libraries in India using the e-Granthalaya software from the National Informatics Centre. *Program, 41*(1), 47-58.
- Mulla, K. R., Chandrashekara, M., &Talawar, V. G. (2010). Usage and performance of various library software modules in engineering colleges of Karnataka. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 30*(3), 13-22.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 110 (A)

LIBRARY SCIENCE

Guest Editor :
Dr. F. C. Raghuwanshi
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalya, Amarawati

Executive Editors of the Issue :
Dr. V. P.Gudadh, Prof & Head Dept. Of Library and information Science SGBAU Amravati
Dr R.R.Khokle, Librarian Shri Shivaji Science College Amravati
Dr.V.R.Shekhawat, Librarian Vidyabharati Mahavidyalya Amravati
Dr A.D.Wankhade, Librarian Mahatma Jotibaphule Mahavidyalya Amravati
Mr V.T. Adlok, Librarian Late Dattatraya Pusadkar Arts College Nandgaopeth Amravati

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science | February-2019
UGC Approved Journal

Evaluation of Judicial Information System (JUDIS)

Dr. Sanjay H. Bhoge
Librarian
Dr. Mahendra V. Mete
Panjabrao Deshmukh College of Law Amravati
Librarian Shri Shivaji Arts & Commerce College
Amravati

Judgment Information System:

JUDIS is developed by National Informatics Center using the DSpace digital repository software. Judgment information system (JUDIS) comprising the judgments of the supreme court of India .Several high courts has been designed and developed using an open source software DSpace. It has been launched with 10 years judgment data of Supreme Court of India from JUDIS website and updated on monthly basis. Currently there are more than 126000 records of Supreme Court; several high courts have been uploaded to the server and accessible with free text search facility. The Judgment Information system consists of the Judgments of the Supreme Court of India and several High Courts. In the case of the Supreme Court all reported judgments which are published in SCR Journal, since its inception i.e. 1950 till date are available. The Judgments reported in SCR till 1993 also have head-notes. The Judgments reported in SCR till 1994 and later have only text Judgments without head-notes.

Structure of JUDIS:

CAUSELISTS			**COURT WEBSITE**	**INDIA CODE**	**INDIAN COURT**
CASE STATUS	Daily Orders	Judgment			
Supreme Court	Supreme Court	Supreme Court	Supreme Court	Central Act	Indian Judiciary
High Court	High Court	High Court	High Court	State Act	IT in Judiciary
District Court	District Court	District Court	District Court		Ministry of Law
		Tribunals (CAT)			

Causelists:

Causelists are scheduling of cases to be heard by the courts on following day. The Causelists of Supreme Court of India and all 21 High Courts are available on NIC web Servers. As the Supreme Court of India and all the high courts and their benches are fully computerized,

ISSN : 2348-7143
February-2019

all these courts generate Daily and weekly Causelists through the available ICT facilities. This is a near time critical application in all the Courts.

Features:

1. Advocates can generate their own Causelists consisting of his/her own cases.
2. Information retrieval through the name of either petitioner or respondent is possible.
3. Court wise list can be generated.
4. Judge Wise list can be generated
5. Entire Causelist can be printed, if required.
6. Case No. wise access is possible.

Case Status:

This site provides the latest status of a case either pending or disposed by the Supreme Court or any other High Court in the country. The required information is derived from the databases of the concerned courts. It also provides Daily orders & these orders are available as soon as the orders are signed by the court.

Cases can be retrieved through:

i. Case No.
ii. Title (Petitioner/respondent Name)
iii. Advocate name
iv. Lower court details

Indian Courts –Causelists:

The „Indian courts" is a bouquet of Web Sites of the Supreme Court and all 21 High Courts and their Benches in India. It provides a single point access to information related to the Supreme Court and any High Court in India.

Supreme Court of India

The Supreme Court of India is the highest court of the land as established by Part V, Chapter IV of the Constitution of India. According to the Constitution of India, the role of the Supreme Court of India is that of a federal court, guardian of the Constitution and the highest court of appeal.

High Courts of India

The High Courts are the principal civil courts of original jurisdiction in the state, and can try all offences including thosepunishable with death. The work of most High Courts consists of Appeals from lowers courts and writ petitions in terms of Article 226 of the Constitution of India.

District Courts of India

The District Courts of India are presided over by a judge. They administer justice in India at a district level. These courts are under administrative and judicial control of the High Court of the State to which the district concerned belongs

Tribunals

Tribunal is a generic term for anybody acting judicially, whether or not it is called a tribunal in its title. For example, an advocate appearing before a Court on whom a single Judge was sitting could describe that judge as 'their tribunal'.

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

India Code:

The India Code Information System contains all Central Acts of Parliament right from 1834 onwards. Each Act includes: Short Title, Enactment Date, Sections, Schedule and also Footnotes. Besides this, Statement of Objects and Reasons (SOR), Table of contents and Status of an Act is also available in India Code.

Conclusion:

Judgments Information system is useful for law professionals, students and teachers in law. It is available in public domain and can be accessed by common layman.

References:

1. Agarwal, Shipra, (2016) "Legal Research Methodology", Allahabad Law Agency, Faridabad.
2. Agarwala, B.R, (2004) "our Judiciary, 3rd ed, National Books Trust, India pp. 43-44
3. BharadwajRajkumar and Madhusudhán , M (2013) , "Open Access Legal information sources and their use by students of National Law University." Annals of Library and Information Studies .Vol.60. P. 314-319.
4. Bharadwaj, R.K. (2012), Online legal information systems in India .A case study from the faculty of law, University of Delhi, legal Information Management, 12(2) 137-150.
5. http://www.judis.in